

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

На правах рукопису

Москалюк Микола Миколайович

УДК 338.45(477),,1861/1914”

**ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант:

Орлик Василь Михайлович

доктор історичних наук, професор

Тернопіль – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Стан наукової розробки проблеми	11
1.2. Джерельна база дослідження	41
1.3. Методологія та методи дослідження	53
РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ЩОДО РОЗВИТКУ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	66
2.1. Економічна політика царизму	66
2.2. Джерела надходження капіталів	91
2.3. Система забезпечення галузі сировиною	103
РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	128
3.1. Кількість, мережа, потужність, продуктивність підприємств	128
3.2. Напрямок технічних вдосконалень	149
РОЗДІЛ 4. ПІДПРИЄМЦІ, ТЕХНІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І РОБІТНИКИ В ОБРОБНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ	179
4.1. Формування класу підприємців	179
4.2. Забезпечення обробної галузі інженерно-технічними кадрами	197
4.3. Джерела формування промислових робітників	223
РОЗДІЛ 5. ВИРОБНИЦТВО ПРОДУКЦІЇ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	252
5.1. Загальний нарис становища галузі	252
5.2. Розвиток виробництва, пов'язаних з сільським господарством	265
РОЗДІЛ 6. ЗБУТ ПРОДУКЦІЇ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	308
6.1. Організація збуту на внутрішніх ринках	308
6.2. Забезпечення збуту продукції на зовнішніх ринках	350

	3
ВИСНОВКИ	372
ДОДАТКИ	387
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	401
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	404

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Аршин – 16 вершків – 4 четверті – 71,12 сантиметра

Берковець – 10 пудів – 163,8 кілограмів

Верста – 500 сажнів – 1,067 кілометрів

Вершок – 4,445 сантиметра

Відро – 30 фунтів – 12,299 літра

Десятина – 2400 квадратних сажнів – 1,092 гектара

Кубічний сажень дров – 9,3 кубічних метрів – 320 пудів

Пуд – 40 фунтів – 16,38 кілограмів

Сажень – 3 аршини – 2,134 метрів

Фунт – 12 унцій – 409,5 грамів

Четверть – 64 фунти – 25,6 кілограмів

ЦДІА – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ДАДНО – Державний архів Дніпропетровської області

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

ДАКиО – Державний архів Київської області

ДАК – Державний архів міста Києва

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАПО – Державний архів Полтавської області

ДАТО – Державний архів Тернопільської області

ДАХО – Державний архів Харківської області

ДАХМО – Державний архів Хмельницької області

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

РДІА – Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку історії принципового значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку обробних галузей промисловості, які зазнали принципових трансформацій внаслідок відміни кріпосного права у 1861 р. Серед складного комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії Наддніпрянської України, яка на той період входила до складу Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, які пов'язані із обробною промисловістю.

Промисловість завжди була одним із важливих об'єктів дослідження вчених, зокрема досліджувалися різні галузі обробної промисловості. Але обробна промисловість Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. належить до галузей, які недостатньо досліджені істориками. До обробної промисловості ми віднесли такі галузі промисловості, як цукрову, горілчану (винокурну), борошномельну та тютюнову, тобто ті, що були націлені на обробіток продукції сільського господарства. Дослідження історії становлення обробної промисловості, аналіз закономірностей розвитку галузей являє собою важливу наукову проблему.

Друга половина XIX – початок XX ст. була часом бурхливого становлення ринкових відносин у Російській імперії, велике значення у якій відігравала Наддніпрянська Україна. Зважаючи на подальші історичні події, велику увагу дослідників привертає питання – наскільки успішним був ринковий розвиток країни загалом і українських земель зокрема? Чи мала історичні перспективи ринкова модернізація господарства та суспільно-політична система в цілому?

Вирішення поточних та перспективних соціально-економічних проблем в Україні нерозривно пов'язане із радикальними перетвореннями, створенні ефективної ринкової економіки, яка має спиратися на різноманітні форми власності, конкуренцію самостійних товаровиробників, розвинуту систему фінансів та потужні стимули особистої та колективної зацікавленості. Історія розвитку обробної

промисловості Наддніпрянської України, її взаємодія з органами державної влади й управління, вплив на соціально-економічні, політичні та культурні процеси регіону вимагає глибокого вивчення та переосмислення. Отже, у поле зору суспільствознавців, зокрема істориків, як одне із актуальних завдань, повинен потрапити механізм формування і функціонування ринкової економіки, зокрема в обробній промисловості.

Формування та розвиток обробних галузей у Наддніпрянській Україні мали свою специфіку у порівнянні із загальноімперськими тенденціями та іншими регіонами. Регіональна історія завжди була однією з актуальних тем не лише з науково-пізнавального погляду, а і в контексті виявлення історичних коренів сучасних проблем і шляхів їх розв'язання.

Розвиток обробної промисловості Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. істориками комплексно не вивчався. В українській історіографії на сьогодні немає узагальнюючої праці, яка б розкривала проблеми, пов'язані з даним питанням. На жаль, протягом певного часу об'єктивні студії унеможлилювалися політичною кон'юнктурою або, як для закордонних дослідників, обмеженим доступом до джерельної бази. Доробки вітчизняних істориків обмежувалися вивченням переважно окремих галузей, здебільшого цукрової. Дослідження останнього часу лише починають створювати повну, неупереджену картину розвитку обробної промисловості Наддніпрянщини та її впливу на соціально-економічне життя країни та її регіонів. Проте, незважаючи на важливість досліджень цих та інших проблем економічної історії Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст., можна стверджувати, що в Україні їм приділено досить мало уваги, а їхня історіографія перебуває у кризовому становищі. Без всебічного вивчення проблем становлення та розвитку обробної промисловості неможливо повністю уявити соціально-економічний розвиток суспільства.

Таким чином, все це свідчить, що обрана тема дослідження має науково-теоретичне та практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. На необхідності активізації наукових досліджень „соціально-економічної історії

України, історії вітчизняної економіки” наголошується у постанові президії Національної академії наук України від 25 квітня 2001 р. „Актуальні методологічні проблеми української історичної науки”. Дисертаційне дослідження виконане в рамках планів науково-дослідної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Автор дисертації взяв участь у виконанні теми „Основні тенденції соціально-економічного розвитку України у XIX – XX ст.: становище, проблеми та перспективи розвитку” (номер державної реєстрації 0108U000535). Поряд з цим виконав один із розділів наукового дослідження теми „Проблеми нової та новітньої історії Східної Європи” (номер державної реєстрації 0109U005319), яка розробляється кафедрою гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Об’єктом дослідження є промисловість Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є розвиток обробної промисловості Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., а саме: цукрової, горілчаної (винокурної), борошномельної та тютюнової, тобто тієї, що обробляє сільськогосподарську (рослинницьку) сировину.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1861 р. – початку економічних реформ, що започаткували глибокі передумови в промисловості країни, модернізацію всієї системи соціально-економічних відносин. Дослідження завершується 1914 р., коли розвиток економіки став переорієнтовуватися на військові потреби.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються території Наддніпрянської України, що визначалася дев’ятьма губерніями колишньої Російської імперії: Волинської, Київської, Подільської (Правобережжя), Чернігівської, Полтавської, Харківської (Лівобережжя), Катеринославської, Херсонської, Таврійської (Південь).

Мета дослідження – розкрити процес формування ринкових відносин на прикладі галузей обробної промисловості Наддніпрянської України у другій

половині XIX – на початку XX ст. через аналіз постачання, виробництва і збуту продукції.

Виходячи із мети дослідження визначено наступні **завдання**:

- провести аналіз та встановити стан наукової розробки проблеми, теоретичний рівень та напрями її висвітлення;
- з'ясувати особливості економічної політики Російської імперії щодо розвитку обробної промисловості у пореформені роки;
- розкрити процес капіталізації обробної промисловості під впливом соціально-економічних реформ;
- показати значення обробної промисловості у нагромадженні капіталу та її вплив на розвиток інших галузей промисловості;
- проаналізувати місце іноземного капіталу у розвитку галузей обробної промисловості Наддніпрянської України;
- дослідити розвиток матеріально-технічної бази обробної промисловості;
- виявити джерела формування робітничих кадрів обробної промисловості та умови їхнього соціально-економічного становища;
- прослідкувати шляхи збуту продукції обробної промисловості;
- узагальнити досвід, накопичений в ході розвитку обробної промисловості в пореформені роки та співставити його із сучасним періодом.

Наукова новизна одержаних результатів визначається авторською концепцією аналізу проблеми, комплексним підходом до історії розвитку обробної промисловості Наддніпрянської України у досліджуваний період, зумовлена самою постановкою та розробкою історичної проблеми, до цього часу не виділеної як предмет спеціального наукового дослідження. Автор здійснив системне вивчення процесу формування та розвитку галузей обробної промисловості у Наддніпрянській Україні в усьому його комплексі теоретичних, матеріальних, економічних, соціальних та організаційно-господарських чинників. А саме:

- вперше зроблена одна з перших спроб комплексного історіографічного аналізу наукової літератури за темою дослідження і окреслено проблеми, що потребують подальшого вивчення;

- узагальнені різноманітні думки вчених, висвітлені у наукових працях з історії обробної промисловості, сформульовано власне розуміння проблеми;
- в архівних фондах виявлено, опрацьовано та вперше залучено до наукового обігу цілий ряд джерел, які дозволили по-новому поставити і запропонувати вирішення проблеми розвитку обробної промисловості у Наддніпрянській Україні в досліджуваний період, створено власну базу даних. У роботі використано документи 11 вітчизняних архівів (67 фондів, 307 справ) та 1 закордонний (12 фондів, 25 справ);
- внесено доповнення у дослідження матеріально-технічної бази обробної промисловості;
- детально вивчено технічний прогрес в обробній промисловості;
- проаналізована проблема капіталізації промисловості, показана інтеграція іноземного капіталу з вітчизняним;
- окреслено особливості формування промисловців, технічної інтелігенції та робітників, тобто комплексно досліджено кадрове забезпечення обробної промисловості;
- розширено і суттєво доповнено процес збуту продукції обробної промисловості, її роль у розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі і вплив на подальше формування національного ринку.

Наукове та практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали дисертації, її висновки та рекомендації можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії України, спеціальних курсів з проблем економічної історії.

Висновки роботи можуть використовуватися для критичного осмислення сучасної економіки. Матеріали дисертації сприятимуть підвищенню рівня знань населення про процеси становлення та розвитку обробної промисловості в Україні. Аналіз розвитку обробних галузей у пореформений період може слугувати прикладом для нашої сучасної економіки, застерегти її від помилок у проведенні реформ. Критичне осмислення досвіду розвитку обробної промисловості може стати прикладом для науковців у вивченні та висвітленні розвитку інших галузей промисловості України.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійних наукових пошуків автора. У ній вперше у вітчизняній історіографії проведено комплексну розробку історіографічних проблем становлення та розвитку обробних галузей промисловості Наддніпрянської України у визначених хронологічних межах.

Апробація результатів дослідження. Дисертаційна робота обговорювалася у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка. Основні положення дослідження знайшли своє відображення у доповідях та повідомленнях на V Міжнародній науково-практичній конференції „Наука і освіта – 2007” (Дніпропетровськ, 2007 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції „Наука та технології: крок в майбутнє – 2007” (Дніпропетровськ, 2007 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції „Ефективні інструменти сучасних наук – 2007” (Дніпропетровськ, 2007 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні проблеми наукових досліджень – 2007” (Дніпропетровськ, 2007 р.); III і IV Всеукраїнських наукових конференціях „Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації” (Тернопіль, 2007 та 2008 рр.), щорічних звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за 2006 – 2008 рр. та Всеукраїнських наукових конференціях Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя у 2007 – 2009 рр.

Публікації. За результатами дослідження автором опубліковано 2 одноосібні монографії, 23 статті у фахових виданнях, надруковано 12 тез виступів на наукових конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою, завданнями, проблемно-хронологічним принципом дослідження. Дисертаційна робота складається з переліку умовних позначень, вступу, шести розділів, висновків, додатків, термінологічного словника і списку використаних джерел та літератури. Обсяг дисертації становить 470 сторінок (з них основного тексту 386 сторінок). Список використаних джерел та літератури нараховує 810 найменувань. Специфіка проблеми, що стала об'єктом вивчення, зумовила необхідність створення автором термінологічного словника.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Вивченню проблеми розвитку обробної промисловості Наддніпрянської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. присвячено небагато праць. В історіографічному комплексі виділено чотири основні періоди дослідження: дожовтневий, радянський, сучасний вітчизняний та зарубіжну історіографію. Виходячи із цього, ми проаналізували історіографію з даної проблеми за таким принципом: спочатку загальні праці, а потім спеціальні та регіональні, які стосуються даної теми дослідження.

Аналізуючи дожовтневу літературу передусім потрібно назвати загальні праці про розвиток обробної промисловості, зокрема перш за все цукрової галузі, І. Б. Завадського, К. П. Сулими, М. О. Толпигіна, М. Ю. Цехановського, Х. М. Лебідь-Юрчика та інших [768; 664; 445-446; 736-738; 706; 587; 762; 756].

Серед цих праць помітну роль відіграє дослідження професора Київського університету І. Б. Завадського [768]. У ній знаходяться статистичні дані про кількість підприємств і переробку цукру, аналізується процес найму робітників через підрядчиків. Вже на той період автор пропонує підприємцям відмовитися від послуг посередників у процесі забезпечення промислових підприємств робочою силою, хоча і не завжди глибоко розкриває їхню суть.

До цієї кагорти дослідників своєю працею наближається К. П. Сулима [664], який вивчав цукрову промисловість у санітарному відношенні. Але вказане дослідження не у повній мірі розкриває розвиток цукрової галузі, так як вивчає лише санітарно-гігієнічні особливості даної галузі під час виробництва продукції, кількість та шкідливість викидів в атмосферу речовин, забруднення водоймів відходами із заводів і дає поради як уникнути цього.

Окремо необхідно виділити роботи М. О. Толпигіна [445-446]. Автор був активним членом Київського відділення Російського Технічного Товариства, створеного у 1871 р. Дане товариство займалося вивченням вітчизняної цукрової

промисловості, активно сприяючи розвитку цієї галузі. М. О. Толпигін підготував для засідання товариства у 1894 і 1895 рр. дві доповіді, у яких стисло проаналізував динаміку чисельності заводів і виробітку цукру на них, дослідив питання собівартості виробленого цукру, продуктивність заводів, технічні вдосконалення у цукровій промисловості, забезпечення заводів сировиною, врожайність та цукристість буряків, акцизну і митну політику царського уряду відносно цукрової галузі, ціни на цукор тощо. Значення вказаних праць дослідника полягає у тому, що в них показаний стан цукрової промисловості країни напередодні введення у дію закону про регулювання цукрового виробництва та збуту цукру від 20 листопада 1895 р.

До вказаних праць М. О. Толпигіна по своїй тематиці прилягають роботи М. Ю. Цехановського [736-738], де досліджується історія вітчизняної цукрової промисловості від її виникнення до початку ХХ ст. При цьому, розвиток вітчизняної цукрової промисловості М. Ю. Цехановський показує на тлі розвитку цієї галузі в інших країнах. Автор детально описав урядову політику у цій галузі, підкреслив винятково важливе значення закону від 20 листопада 1895 р. про нормування виробництва та збуту цукру для розвитку цієї галузі у країні. М. Ю. Цехановський, як і М. О. Толпигін, наводить загальноросійські дані про кількість, мережу, потужність та продуктивність заводів, описує їх технічну сторону, становище сировинної бази, собівартість виробництва цукру та його збут. У цілому М. Ю. Цехановський довів вивчення цукрової промисловості до 1909-1910 рр.

М. Ю. Цехановський, ні М. О. Толпигін не ставили за мету дослідження регіональних особливостей процесу розвитку цукрової галузі у країні. Крім цього, користуючись різними джерелами, дослідники наводять у своїх працях суперечливі статистичні дані, які вимагають обережного ставлення до них і ретельного співставлення. Разом з тим, вказані роботи М. О. Толпигіна і М. Ю. Цехановського корисні для подальшого вивчення цукрової промисловості, оскільки розкривають загальні особливості вітчизняного цукровиробництва, формування матеріально-технічної та сировинної бази промисловості, збуту продукції.

У загальній оцінці діяльності цукрового синдикату прослідковуються дві тенденції: апологетична і критична. До першої групи відносяться праці М. Ю. Цехановського, в яких учасники синдикату розглядалися як група однодумців. Припинення діяльності синдикату вони пов'язували із введенням державного нормування цукру на внутрішніх ринках. При цьому зовсім не аналізуються причини такого корінного і навіть різкого кроку влади, що на час введення нормування синдикат, по суті, вже розпався і значна частина його учасників і цукрозаводчиків, які до нього не входили, відкрито або приховано перестали рахуватися з договорами, постійно порушуючи їх. Представники іншого напрямку критикували діяльність Київського синдикату, особливо, на сторінках періодичної преси за те, що його діяльність була спрямована на підвищення цін на цукор на внутрішніх ринках. У той же час ніхто з дослідників не наважився навіть прослідкувати процес монополізації у галузі, проаналізувати суперництво між учасниками цього монополістичного об'єднання під час його створення і процвітання. Недостатньо глибоко проаналізовані самі договори між промисловцями.

Цінне дослідження зробив Х. М. Лебідь-Юрчик [706]. Він надзвичайно ретельно, на основі 300 звітів цукрових заводів, понад 4000 додаткових рахунків до цих звітів і 300 доповідей правлінь загальних зборів акціонерів та протоколів цих зборів про схвалення звітів та розподіл прибутків, заводських конторських книг, справ Київської та Подільської Казенних Палат, які контролювали понад 100 цукрових заводів про сплату ними основного і додаткового промислового податку, вивчив стан капіталів цукрових заводів, зокрема амортизаційний, запасний, спеціальний, резервний, обіговий капітали у їх динаміці, величину дивідентів, собівартість виробництва цукру, заробітну плату робітників та службовців, вплив промисловості на сільське господарство тощо. Дослідження Х. М. Лебідь-Юрчика є одним з найкращих, створених дореволюційними дослідниками вітчизняної цукрової промисловості. Проте цій праці притаманні певні недоліки. Так, за підрахунками дослідника, середній прибуток цукрозаводчиків за 1893-1897 рр. складав 19,3%, а за 1904-1907 рр. – 17% по відношенню до основного капіталу. Це досить високі

прибутки. Але він не врахував відрахування на амортизацію, що обов'язково потрібно враховувати при визначенні прибутку підприємства. Справа у тому, що Х. М. Лебідь-Юрчик належав до того кола економістів та публіцистів, які на початку ХХ ст. посилено критикували цукро заводчиків за їх надприбутки і вимагали зниження цін на цукор. Але він змушений був визнати необхідність державного нормування виробництва та збуту цукру згідно із законом від 20 листопада 1895 р. для розвитку цукрової промисловості, сільського господарства і прибутків держави.

Х. М. Лебідь-Юрчику належить ще одне важливе дослідження про розподіл прибутків і оплату праці у цукровій галузі [705]. Джерелами даної праці були 150 звітів 15 цукрових заводів за 1898-1908 рр., приблизно 1500 витягів із бухгалтерських книг, 150 протоколів загальних зборів акціонерів про схвалення річних звітів і розподіл продуктів, таблиці про заробітну плату робітників і звітна документація Казенної Палати про промисловий податок з цукрових заводів. На основі даної джерельної бази дослідник підрахував прибуток заводів, питому вагу прибутків підприємців, оплату праці адміністрації, службовців, робітників.

Потрібно відмітити, що праці Х. М. Лебідь-Юрчика базуються на джерелах правобережних губерній України. Тому для нашої теми дослідження праці Х. М. Лебідь-Юрчика цікаві у плані порівняння процесів розвитку цукрової промисловості у сусідніх регіонах. Так, дані наведені автором про розподіл прибутку на цукрових заводах Правобережжя: 60,3% цукро заводчикам; 11% – казні; 10,8% – службовцям; 17,9% – робітникам – у цілому співпадають з розподілом прибутків на лівобережних заводах.

Праці теоретичного характеру прямо або побічно впливали на роботу влади під час відпрацювання законодавства. Владі було властиво підтримувати колективну форму власності на основі засобів виробництва із-за того, що у таких господарських формах порівняно на високому рівні був побудований облік, а щорічні публікації товариствами своїх звітів полегшували втілювати контроль за їх господарською діяльністю. До суттєвих недоліків робіт теоретичного характеру слід віднести недостатню кількість фактичного матеріалу, зокрема із цукрової галузі.

Широко використовувалися як у дожовтневих, так і в радянських дослідників матеріали, наведені у праці завідувача статистичним відділом Всеросійського товариства цукро заводчиків Л. Ф. Волохова [587]. Тут містяться статистичні дані за 1887-1912 рр. про площу посівів і валові збори буряків; чисельність і продуктивність цукрових заводів; кількість виробленого цукру та його споживання в середині країни і вивіз продукції за кордон; собівартість цукру і ціни на нього; розмір акцизу та інших податків. Це видання було підготовлене до промислової виставки 1913 р. у Києві і його метою було пропагувати досягнення вітчизняної цукрової промисловості за чверть століття (1887-1912 рр.). Джерелами для праці Л. Ф. Волохова були щорічні звіти Правління товариства цукро заводчиків, „Вісник цукрової промисловості” та інші видання товариства. Статистичний матеріал для дослідника збирала також Контора Всеросійського товариства цукро заводчиків безпосередньо від цукрових заводів, що входили до товариства. Дані по інших заводах отримані Л. Ф. Волоховим від урядових структур, що займалися збором акцизу та промислового податку. Але тому, що Л. Ф. Волохову довелося використати різноманітні статистичні матеріали, які не завжди перепроверялися іншими джерелами, то цифрові дані дослідника інколи не співпадають з даними фабрично-заводської інспекції, акцизного відомства та інших установ, що накопичували відомості про цукрову промисловість. Виходячи із цього, дослідження Л. Ф. Волохова швидше нагадує статистичний збірник, ніж дослідницьку роботу. Переважну частину праці займають статистичні таблиці, діаграми та картосхеми з невеликими коментарями до них. Тому дану працю можна віднести і до джерел. Але у зв'язку з частими згадуваннями роботи Л. Ф. Волохова у спеціальній літературі, ми не змогли обійти її і повинні були дати історіографічну оцінку.

Аналогічна ситуація із щорічними оглядами стану цукрової промисловості, які протягом 1895-1916 рр. складав і коментував М. О. Толпигін [434-442]. Ці роботи теж можна розглядати як джерело, тим більше, що першоджерела цих оглядів значною мірою були втрачені для історичної науки в ході революції та громадянської війни. Разом з тим у цих оглядах присутні всі ознаки аналітичної, науково-дослідницької роботи автора. Надруковані огляди у вигляді доповідей, які

М. О. Толпигін майже щорічно виголошував на загальних зборах Київського відділення Російського Технічного Товариства. В оглядах наводяться дані про чисельність заводів (цукробурякових, цукробурякових з рафінадними відділеннями, рафінадних), площі посівів під буряками (плантаторських та заводських), врожайність та валові збори буряку, кількість перероблених буряків на заводах, виробленого цукру-піску, рафінаду, меляси, збут цукрової продукції на ринках, його собівартість тощо. М. О. Толпигін намагався виявити вплив різних умов виробництва на собівартість цукру (витрати на обладнання і утримання заводів, вартість буряків та різного роду матеріалів, палива, витрати на заробітну плату робітникам та службовцям, транспортні видатки, податки). Але дані, наведені дослідником, стосуються здебільшого всієї країни, значно менше відомостей по окремих губерніях.

Серед праць, які проливають у деякій мірі світло на розвиток борошномельної промисловості, є дослідження С. А. Тихонова [665]. Але дана праця носить лише описовий характер і стосується Подільської губернії, що не розкриває у повній мірі розвиток галузі навіть на території Поділля.

Важлива інформація для характеристики становища і розвитку винокурної промисловості міститься у дослідженнях І. Засухіна [495] та М. Новинського [629]. Автори показують місце винокуріння в обробній промисловості Волинської губернії, наводять дані по випуску продукції винокурних заводів Волині, дають характеристику матеріально-технічній базі заводів та сировині, яку використовували для випуску продукції. Зокрема, дослідження М. Новинського є лише частиною праць, які публікувалися київським агрономічним товариством. Об'єм даної праці є досить обмеженим, що не висвітлює всіх аспектів розвитку винокуріння навіть на теренах Волинської губернії. Щоб вивчити проблему винокуріння у губернії, дані дослідження потрібно підкріплювати іншими матеріалами, зокрема статистичного характеру.

Становище робітників та службовців на цукроварнях теж привернуло увагу дослідників. Під час революції 1905-1907 рр. з'явилася брошура М. М. Рашевського – директора одного із цукрових заводів на Україні [785], згодом

статті Д. М. Марголіна [521-524]. З поміж цих робіт найкращою є праця М. М. Рашевського. Він вказав на джерела найму робітників, умови постачання робочої сили на цукроварні, тривалість робочого дня, описав житло робітників, їх харчування, заробіток. Головне – це свідчення очевидця, який десятки років пропрацював на цукрових заводах. Висновок наступний: робітники-цукровари потерпали більше від докапіталістичних прийомів експлуатації на виробництві, ніж від капіталістичних. Дослідник пише як робітників обкрадали при харчуванні, „економили” на їхньому житлі, описав, як різні дрібні адміністратори, службовці били робітників на роботі. Брошура М. М. Рашевського, без сумніву, має значення і як джерело для вивчення становища робітників у цукровій промисловості.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з’явилися дослідження по проблемі цукрової промисловості, де вивчалися різноманітні питання в межах окремих регіонів, зокрема праці М. О. Пакульського [778-780] та І. В. Сладковського [790]. Ці роботи написані спеціалістами цукровиробництва (М. О. Пакульський – інженер-технолог, І. В. Сладковський – агроном) на замовлення власників підприємств. Так, І. В. Сладковський описав у своїй монографії один з найкращих на Лівобережжі маєтків – господарство цукрового магната Л. Є. Кеніга в Гутах Богодухівського повіту Харківської губернії. У полі зору І. В. Сладковського – організація сільськогосподарського виробництва у маєтку, головна мета якого – якомога краще забезпечити буряками завод. І. В. Сладковський дослідив організацію сільськогосподарської площі, доцільність господарських будівель, кількість необхідного реманенту і робочої худоби, робочої сили, сівозміни, агротехніку, врожайність і валові збори цукрового буряку. Праця дослідника фактично присвячена вивченню сировинної бази цукрової промисловості. На прикладі Гутянського маєтку Л. Є. Кеніга можна скласти уявлення про забезпечення сировиною кращих цукрових заводів Лівобережжя на початку ХХ ст.

Серед праць дожовтневого періоду дослідники виділяють праці Б. Ф. Брандта [759-761], в яких обґрунтовується залучення іноземних інвестицій в економіку держави. Дослідник вважає найбільше придатною формою для залучення інвестицій у промисловість – це створення акціонерних компаній. Автор здійснює аналіз

становлення підприємств різних галузей обробної промисловості; виокремлює громадянство (підданство) власників іноземних підприємств, що виникли насамперед у південному регіоні Російської імперії у другій половині XIX ст. Б. Ф. Брандт здійснив порівняльний аналіз розвитку обробної промисловості різних регіонів. Акцентуючи увагу на сучасних технологіях, фінансових можливостях, кількісних показниках товариств різних галузей промисловості. Певною мірою це була відповідь на дискусію, запропоновану редактором часопису „Русское экономическое обозрение” М. Федоровим, що ставився до проблеми залучення й використання іноземних інвестицій та підприємців з великою недовірою [556-558]. М. Федоров виступив проти надходження іноземних капіталів і підприємницької ініціативи до обробної промисловості у будь-якій формі, що, з його точки зору, немовби перешкоджало формуванню продуктивних сил національної економіки, піднесенню добробуту населення. Щоб цьому завадити, він рекомендував використовувати обмежувальні заходи, а саме митні тарифи, прямі бюрократичні обмеження [556, с. 40].

Наступною працею з названої проблематики стало дослідження Л. Воронова. Він спробував дати визначення терміну „іноземне підприємство” в юридичній та економічній площині. З економічної точки зору таке підприємство цілком або частково належить іноземним власникам, з юридичної – правління перебуває і загальні збори акціонерів відбуваються за кордоном. Автор намагається пояснити як акціонерну форму залучення іноземних капіталів, яка зменшує ступінь фінансового ризику підприємців, так і можливі зловживання, пов’язані зі спекуляціями акцій товариств [588, с. 22]. Дослідник проводить порівняння бельгійських і французьких товариств у різних галузях обробної промисловості, наголошуючи на їх прибутковості.

Дати юридичне визначення поняттю „іноземне акціонерне товариство” також спробував Л. В. Шаланд, підкреслюючи, що не встановлено чіткої ознаки досліджуваного поняття як зарубіжними, так і вітчизняними законодавцями. Автор показує, що іноземні підприємства мають рівноправні економічні умови діяльності з російськими на основі двосторонніх договорів Російської імперії з Францією,

Бельгією (1863 р.), Італією (1866 р.), Австро-Угорщиною (1867 р.), Швейцарією (1872 р.), Великобританією (1874 р.), Німеччиною (1885 р.) та іншими державами [573-574].

Я.Горецький у своїй праці [483] систематизував дані про заснування 184 іноземних акціонерних товариств за 1901-1911 рр., їх чисельність, основний капітал. Матеріал згруповано за державною належністю, галузевою спеціалізацією підприємств. Там є цікаві дані і про промислові заклади в обробних галузях Наддніпрянщини.

Працям періоду 1914-1917 рр. властиве визнання „німецького й австро-угорського засилля” в промисловості Російської імперії, що пояснюється подіями Першої світової війни і намаганням дослідників обґрунтувати витиснення капіталів і підприємців відповідних держав-ворогів. Я.Горецький став одним із перших дослідників, який розпочав вивчення чисельності німецьких та австро-угорських акціонерних товариств і розміру їхніх інвестицій в обробну промисловість імперії.

З регіональних досліджень варто відмітити працю А. Братчикової [337]. У ній дослідниця наводить багато цінної інформації, в тому числі і відносно обробної промисловості у Волинській губернії. Проте дане дослідження не проливає повністю світло на досліджувану нами проблему, оскільки складається із матеріалів для вивчення окремих галузей промисловості губернії, яка являється лише частиною нашої теми дослідження і матеріал розміщений у хаотичному викладі.

Цінне дослідження виконав А. Дем'яненко [342], який був секретарем Подільського губернського статистичного комітету. У цій праці багато цінної інформації відносно промислового розвитку Поділля, зокрема і в обробних галузях. Проте статистичні дані висвітлюються лише за короткий проміжок часу, що не дозволяє у повній мірі розкрити дану проблему.

Соціально-економічний розвиток Подільської губернії ґрунтовно вивчався В. Гульдманом. Результатом цього стала поява наприкінці XIX ст. досить об'ємної праці [592], де помітне місце відведено питанням промисловості та сільського господарства регіону, кількості та обсягу виробництва місцевих заводів та фабрик.

Проте перераховані дослідження, як правило, носили описовий характер і відображали лише частково обробні галузі промисловості Правобережної України.

Підсумовуючи дожовтневу історіографію з проблем розвитку обробної промисловості слід зауважити, що спеціальних праць, які б характеризували в цілому обробну промисловість Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., не було. Праці, які зустрічаються з даної проблеми, містять статистичний матеріал про кількість підприємств, виробленої ними продукції, доходів казни від виготовленої продукції галузей обробної промисловості, забезпечення промисловості сировиною. Це був, по суті, період накопичення матеріалу і визначення кола проблем для дослідження. У цих працях піднімалися одні і ті ж проблеми, використовувалися однакові джерела, були відсутні критичні оцінки праць попередників. У багатьох випадках прослідковується пряме переписування уже відомих статистичних даних. У зв'язку з недостатньою кількістю фактичного матеріалу багато процесів і явищ розглядалося поверхнево, без глибокого аналізу внутрішніх суперечностей і загальних тенденцій розвитку. Такі проблеми, як процес акціонування галузей обробної промисловості, окремо цукрової, як однієї із найбільш ефективних форм мобілізації капіталу, становище робітників, підприємців та технічної інтелігенції, виробничої і торговельної конкуренції і інші сторони життя виявлялися поза увагою дослідників. Історія галузей обробної промисловості вивчалася традиційно, на прикладах лише великих підприємств і недостатньо глибоко аналізувалася їх соціально-економічна природа. Відсутність розуміння соціально-економічної природи товариств не могло привести до наукового розуміння їхньої ролі у виникненні монополістичних об'єднань. Велика кількість висунутих теоретичних положень потребують сьогодні критичної переоцінки. Варто зауважити, що праці цього періоду були здебільшого про одну галузь обробної промисловості – цукрову; майже не було про винокурну, борошномельну та не було про тютюнову галузі. Ми припускаємо, що це пов'язано з тим, що наприкінці XIX – на початку XX ст. домінуючу роль в обробній промисловості відігравала цукрова промисловість. Тому праць з інших галузей обробної промисловості немає, а вся увага дослідників дожовтневого періоду сконцентрована на цукровій галузі, яка займала ключові

позиції в економічному розвитку Наддніпрянської України. Але доповнити дані по цих галузях обробної промисловості можна із статистичних джерел та архівних матеріалів.

Дослідникам дожовтневого періоду вдалося досить добре висвітлити розвиток цукрової промисловості по окремих регіонах, показати її домінуюче значення в економіці Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. Попри все це дослідниками майже нічого не зроблено у вивченні інших галузей обробної промисловості. Ми припускаємо, що дослідження винокурної, борошномельної та тютюнової галузей не були на той час актуальними, так як вся увага була сконцентрована лише на цукровій галузі, яка в цілому чинила більший вплив на економічне становище Наддніпрянської України і вивчалася в усіх її іпостасях.

З 1917 р. розпочався новий етап у розвитку історіографії – радянський період. Помітне місце серед праць, присвячених історії виникнення і розвитку цукрової промисловості даного періоду, належать дослідженням В. М. Ландо [704] та К. Г. Воблого [684-685].

У нових умовах виникла необхідність обґрунтувати значення цукрової промисловості для економічного розвитку Наддніпрянської України. У зв'язку з цим з'явилася праця В. М. Ландо [704], у якій поряд із висвітленням історії розвитку галузі у Російській імперії і Європі, автор аналізує її економічне значення. Хоча дане дослідження написано на відомому вже матеріалі, тим не менше автору вдалося зібрати розкидані дані про цукрове виробництво, прослідкувати у порівнянні розвиток галузі протягом більш, ніж століття. У даній праці автор аналізує внутрішню та зовнішню торгівлю цукром. Всі без винятку тогочасні дослідники, у тому числі і В. М. Ландо, вважають, що митна політика уряду не обмежувала на внутрішніх ринках вітчизняну обробну промисловість від іноземної конкуренції. На основі статистичних даних В. М. Ландо аналізує, починаючи з 1874 р., сутність експорту цукру на західноєвропейські ринки. За його твердженням у Російській імперії і Німеччині одночасно почався експорт даної продукції, проте Німеччина обігнала імперію у зв'язку із значною фінансовою підтримкою влади. У той же час автор пропонує цукроварам проаналізувати невикористані резерви для збільшення

виробництва більш дешевої продукції. Дослідник не врахував той факт, що у багатьох місцевостях країни культивування цукрового буряку, як технічної культури, на той період виявилось економічно не вигідним. У його роботах не враховано також співставлення даних кількості населення і ступінь розвитку торгівлі у цих країнах.

Дослідників цікавили, головним чином, практичні питання зовнішньої торгівлі, не враховуючи торговельної політики Російської імперії, влада якої, у силу фінансового становища у країні, спрямовувала сили на отримання любими засобами активного сальдо у зовнішньоторговельному обороті. Тому для висвітлення даної проблеми вони лише частково використовували окремі, вибіркові дані про вивіз цукру. Внутрішня торгівля цукром взагалі не вивчалася і не аналізувалася дослідниками, не враховуючи лише рідкісні випадки, коли при розкритті питання становища внутрішнього ринку використовувалися окремі факти.

Більшість праць досліджуваного періоду по торгівлі носили загальний, скоріше публіцистичний, ніж науковий характер і писалися вони у зв'язку з потребами внутрішньоторговельної практики. Критика, яка рідко зустрічалася, носила поверхневий характер і зовсім не зачіпала проблем зовнішньої торгівлі. Невезіння на світовому і європейському ринках пояснювалися організаційними недостатками, не аналізувалися економічні передумови розвитку торгівлі. Відсутність аналізу сумарної виручки за проданий цукор, у тому числі і продукції інших обробних галузей промисловості, на внутрішніх і зовнішніх ринках стало причиною помилкових висновків, які прямо або побічно зводилися до збитковості зовнішньої торгівлі, а звідси і до необхідності її припинення.

Тогочасні дослідники, в основному, юристи, аналізували виконання законів про взаємовідносини підприємців і робітників, що дає можливість із застосуванням додаткових документальних матеріалів співставити закони з реальним станом справ у системі найму робочої сили на підприємства обробних галузей.

Значний внесок у вивчення історії цукрової промисловості належить К. Г. Воблomu. Не дивлячись на те, що до того часу ще не всі документи і матеріали архівів були систематизовані і відкриті для дослідників, йому все ж вдалося ввести у науковий обіг нові дані з географії розміщення заводів, кількості переробленої

сировини і виходу продукції, виявити і захоплення селянських господарств до вирощування технічної культури. К. Воблий зібрав і опрацював досить великий матеріал, що стосується переходу від вогневого способу добування цукру до парового, який особливо інтенсивно відбувався протягом 50-70-х років XIX ст. Другий етап технічної реконструкції цукрової промисловості за К. Воблим – це перехід від пресового способу одержання цукрового соку до дифузійного, який тривав з кінця 70-х і до початку 90-х років XIX ст. Період технічного перевороту у цукровій промисловості, за визначенням дослідника, охопив період 50-80-х років XIX ст. К. Воблий намагався наситити книги новими фактами. За безкінечним рядом конкретних фактів, явищ, автор намагався виявити єдиний процес розвитку цукробурякової промисловості, сповнений суперечностей, антагонізму та боротьби. У дослідженні вченого розглядається зародження цукробурякової промисловості, промисловий переворот у цій галузі, головні показники розвитку заводів, торгівлю цукром, становище робітників та службовців, урядову політику в галузі цукрової промисловості тощо. Праці К. Воблого корисні для нашої теми дослідження, оскільки він глибоко аналізує стан цукрової промисловості напередодні введення в дію закону про її регулювання від 20 листопада 1895 р., окреслює коло тих питань, які потребують дослідження. Проте потрібно зауважити, що одночасно роботи дослідника потребують доповнень. Зокрема, К. Воблий стверджує, що селяни почали культивувати цукровий буряк на своїх та орендованих землях наприкінці XIX ст. А насправді, як свідчить архівні документи сировина такого роду перероблялася поміщицькими цукроварнями ще задовго до відміни кріпосного права і значна частина дрібних і середніх за потужністю підприємств продовжували працювати на цій сировині протягом домонополістичного капіталізму. Наприкінці XIX ст. лише загострилася боротьба між промисловцями і селянами (постачальниками сировини), у результаті якої у документах почастишали спогади про селянський буряк.

Г. К. Архіпов у своїх працях [448-449], досліджуючи постачання буряка на заводи у дореволюційний період, виявив, що мало місце виключно артільне контрахтування буряка у селян і застосування ними спільного обробітку цієї рослини. Це фактично зародження бурякосіючої кооперації у селянському

господарстві, про що писав К. Г. Воблий. Помилковою є і точка зору Г. К. Архіпова у тому, що до революції переважало „куркульське” бурякосіяння [449, с. 58]. Наші дані свідчать, що серед селянських сіячів буряка переважали середняки. Справа у тому, що як показали бюджетні обстеження селянських господарств за 1913 р. по Харківській губернії, валовий прибуток у бурякосіючого господарства на 40% вищий аналогічного зернового господарства. Але у багатопосівних селянських господарствах робоча сила родини повністю поглиналася менше працездатними культурами, наприклад вирощуванням соняшника, пшениці, в той же час як у середньопосівних господарствах були певні лишки робочої сили і вони, після задоволення споживчих потреб своєї родини, свою увагу звертали на працезатратну, але вигідну культуру цукрового буряка.

У дослідженні М. Є. Слабченка [789] є матеріал про розвиток обробної промисловості у ХІХ ст. Ці дослідження для нас цінні ще й тим, що в них міститься дуже багато матеріалу з соціально-економічної історії досліджуваного періоду. Зокрема, за оцінками дослідника, частка іноземних капіталів в українській економіці становила: близько 66% – французькі, 5% – німецькі, 3% – британські за рахунок Донбасу, Південної, Слобідської України. Проте слід відмітити, що російські капітали дослідник зарахував до іноземних [789, с. 26; 198]. Недоліком є те, що дослідник, акцентуючи увагу на кріпосницькі пережитки, не звертав увагу на розвиток нових капіталістичних відносин у країні. Тому у праці не знайшлося місця для аналізу договірно-грошових відносин і визначення у цьому плані ролі обробної промисловості, зокрема цукрової. Проте і сама історія галузі та її робітників не отримала належної оцінки. Також матеріал у дослідженні подається в загальному вигляді, не відображає всієї палітри розвитку галузей обробної промисловості.

М. С. Волобуєв відзначав економічну залежність України від Російської імперії, яка обмежувала розвиток обробної промисловості в її регіонах. Він наголошував, що для іноземних капіталів не мали значення централістські великодержавницькі позиції російського капіталізму, вони сприяли включенню Наддніпрянської України до світової системи господарства через її регіони безпосередньо, а не через російську економіку [480, с. 67, 72].

У 1925 р. вийшла праця Є. Осипова [535], в якій зібраний матеріал переважно про економічне становище робітників Харкова і частково губернії. Вперше зроблена спроба систематизації кількості робітників цукрової промисловості по роках у губернії. Тим не менше, наведені автором дані потребують серйозної перевірки, так як при порівнянні із статистичними даними Міністерства фінансів існують великі розбіжності. На думку дослідника у пореформеній цукровій промисловості були або напівробітники, або напівкріпаки. Він не бачив міцного прошарку висококваліфікованих, постійно зайнятих на виробництві робітників.

З кінця 1920-х років, особливо у 1930-х роках, умови для об'єктивного дослідження історичного минулого для вітчизняних істориків помітно змінилися на гірше. У цей час зменшилася увага дослідників до проблеми обробної промисловості другої половини XIX – початку XX ст. Перша причина цього явища – це репресії, які у 30-х роках відірвали від наукової роботи великий загін учених, а друга причина – це переключення уваги практиків обробної промисловості, економістів на вивчення питань соціалістичної реконструкції промисловості. У період становлення культу особи Сталіна, в 30-ті роки і під час Другої світової війни, коли втілювалося у життя гасло про розвиток продуктивних сил країни власними зусиллями, інтерес до історичного досвіду промисловості, у тому числі й обробної та економіки, різко впав.

Безпосередньо нашого дослідження стосується стаття М. Я. Гефтера [481], автор якої прослідковує історію виникнення та діяльності цукрового синдикату в Російській імперії. Проте з дослідником можна посперечатися в оцінці цукрового нормування у країні, урядової політики у цукровій промисловості, яку він оцінював однозначно негативно, спрямованої на забезпечення монопольно високої ціни на цукор на внутрішньому ринку для цукрозаводчиків і не бачив у законі від 20 листопада 1895 р. засобів, спрямованих на піднесення вітчизняної цукрової галузі.

Для літератури 30-х – першої половини 50-х років XX ст. були характерні такі недоліки, як захоплення цитатно-ілюстративним методом викладання матеріалу, недостатнє використання джерел, догматизм, а з другої половини 40-х років стало помітним надмірне вихваляння досягнень вітчизняної російської обробної промисловості і огульно недоброзичливе відношення до досягнень світової

промисловості. В той же час у роботах цього періоду досить негативно змальовувалося становище робітників на обробних підприємствах, посилена увага дослідників зверталася на факти класової боротьби, її присвячувалося значно більше уваги, ніж вона мала місце у реальному житті.

Після війни з'явилося декілька робіт і навчальних посібників з соціально-економічної історії країни, у яких використані лише окремі, головним чином, уже відомі матеріали по обробних галузях промисловості. До цієї кагорти потрібно віднести фундаментальну працю П. І. Ляценка [713], у якій вчений присвятив окремі сторінки проблемі розвитку обробної промисловості Наддніпрянської України та промислового перевороту. Перетворення російської мануфактури у фабрику примушувало власників міняти кріпосницьку основу праці на вільнонайману. П. І. Ляченко підкреслює, що в Російській імперії промисловий переворот, порівнюючи із розвинутими країнами Західної Європи, проходив із значним запізненням і тривалий час. Панування кріпосництва не створювало сприятливих умов для „крутої ломки суспільних відносин”, гальмувало формування кагорти промисловців та підприємців. Остаточна перемога капіталістичної фабрики, на його думку, відбулася у всіх галузях промисловості лише у 90-х роках XIX ст. Зокрема, у другому томі своєї праці автор згадує цукровий синдикат у статистичному значенні. Тому у читача складається враження, що на момент заснування він охоплював 206 заводів.

У тій чи іншій мірі проблеми історії обробної промисловості зачіпалися і в інших загальнонаукових економічних працях, так як обробна промисловість була важливою складовою частиною всієї промисловості та господарського життя країни зокрема.

Монографія О. Нестеренка [717] показує промисловість України на всіх основних етапах її розвитку, у тому числі й обробну. Варто відмітити, що О. Нестеренко глибоко і широко розглядає у своїх працях історію цукрової промисловості. І це закономірно, так як українські губернії складали головний центр виготовлення цукру країни. Він зробив спробу прослідкувати процес перебудови поміщицьких господарств на капіталістичний лад, у загальному прослідковувався

процес концентрації виробництва і діяльність синдикату. Автор також приділив увагу процесу переходу від цукроварень мануфактурного вогневого типу до фабричного. Він правильно вказує, що цей процес технічного переустаткування відбувався лише на підприємствах великих латифундистів і капіталістів-купців. О. Нестеренко відмітив також особливості у розвитку поміщицької цукрової промисловості на Правобережній і Лівобережній Україні. Порівняно глибоко проаналізовано стан промисловості за 1894-1895 рр. Проте вибраний рубіж виявився не досить вдалим, так як порівняно з попереднім сезоном не створює реального уявлення про становище галузі. Зменшення кількості підприємств і виготовленої на них продукції у період кризи нашоухує читача на висновок, що настала загальна криза промисловості. Автор вперше розписав по роках кількість учасників синдикату, немовби уточнюючи наведені дані П. І. Ляценка. Проте вище перераховані позитивні явища у праці дослідника мали і негативні особливості, зокрема не досліджуються у повному ракурсі такі галузі обробної промисловості як винокурна, борошномельна та тютюнова. Вчений поверхнево розглядає особливості промислового перевороту у цих галузях, мало відводить увагу питанню торгівлі. У переважній більшості матеріал стосується кінця XIX – початку XX ст., але особливості розвитку промисловості після реформи 1861 р. практично відсутні. Також О. Нестеренко всі ключові питання розвитку промисловості викладає під кутом зору класового підходу, що також погіршує висвітлення даних питань.

Новий етап у вивченні обробної промисловості – друга половина 50-х – кінець 80-х років XX ст. Критика культу особи Сталіна, часткова десталінізація радянського суспільства позитивно вплинула на якість робіт, зокрема поступово почав зживатися цитатно-ілюстративний стиль викладу матеріалу, значно розширилася джерельна база історичних праць. Тоталітарний режим зберігав свою монополію в усіх галузях життя країни, у тому числі і на ділянці історичної науки. Звичайно, це не могло не позначитися на загальному рівні наукових досліджень, хоча і в історіографії цього періоду помітне бажання дослідників, жорстко обмежених панівною ідеологією, відточити техніку дослідження, використати нові методи, зокрема математичні, дистанціюватися від суто описових.

Передусім потрібно виділити праці, присвячені вивченню політики самодержавства у галузі обробної промисловості, утвердження та розвиток ринку в країні, формування фінансового капіталу та індустріальний розвиток Російської імперії до 1914 р., роль монополій у вітчизняній економіці тощо.

До цієї категорії слід віднести праці С. Струмиліна [792-793], В. Чунтулова [796], О. Ф. Яковлева [797] та інших, які також є потрібними для теми нашого дослідження. С. Струмилін, крім традиційної динаміки виробництва цукру, наводить факти рівня цін на цукор у Москві із 1872 по 1878 рр. Але, як відомо, даний ринок не був домінуючим у країні. Уряд, промисловці і купці завжди орієнтувалися на ціни у Києві і на станціях Південно-Західної залізниці. Дані праці носять загальний характер про соціально-економічний розвиток СРСР, частково відображають дані про обробну промисловість Наддніпрянської України. Проте дослідження цих науковців у контексті вивчення обробної промисловості мають лише епізодичний характер, а по-друге, наводять статистичні дані і характеризують обробну промисловість спираючись на дослідження своїх попередників та відомий уже матеріал, що у кінцевому варіанті не розкриває наукової новизни даних праць.

Досягнення радянської історіографії у вивченні дореволюційного минулого обробної промисловості, поряд з іншими проблемами вітчизняної історії, підсумовані і в узагальнюючих працях другої половини 50-х – 80-х років ХХ ст. Зокрема, у працях І. Гуржія [692-695], П. А. Хромова [735], Л. Мельника [714-715] та інших, присвячених економічній історії України ХІХ – початку ХХ ст., нагромаджений значний конкретний матеріал, що стосується досліджуваної проблематики. Проте в цілому дана проблема потребує ще спеціального висвітлення. Необхідно показати структурні зміни, які відбувалися в обробній промисловості Наддніпрянської України у досліджуваний період, основні напрямки її спеціалізації, а також зростання потенціалу української промисловості. Разом з тим слід визначити питому вагу Наддніпрянщини у найголовніших галузях промисловості Російської імперії.

Потрібно відмітити, що в монографії І. Гуржія [695] на широкому колі архівних і друківаних матеріалів висвітлюється комплекс питань про розширення і

зміцнення українсько-російських економічних зв'язків у 60-90-х роках XIX ст. Зокрема, автор показує розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, роль українських губерній в сільськогосподарському виробництві Російської імперії. У своїй праці автор значне місце приділяє висвітленню становища цукрової промисловості в дореформений період. Він правильно вказує на виключно поміщицький характер цієї галузі. Зупиняючись на характеристиці технічного перевороту у цукроварінні І. Гуржій наголошує, що найбільш успішно останній здійснювався на Правобережжі, особливо у Київській губернії. Також науковець дає характеристику такої галузі обробної промисловості дореформеної України як винокурної. І. Гуржій вказує на низький технічний рівень галузі, яка в дореформений період знаходилася виключно в руках поміщиків. Застосування пари в технології виробництва спирту на більш значних винокурнях не змінило їх соціальної структури і загального характеру як підприємств мануфактурного типу, заснованих на застосуванні примусової праці. На жаль, спеціальних досліджень, присвячених розвитку винокурної промисловості у досліджуваний період немає.

У наступній праці І. Гуржія [693] висвітлюється одне з малодосліджуваних питань історії України – початковий період формування робітничого класу промисловості. У книзі дається стислий огляд найголовніших галузей промисловості, міського ремесла і селянських промислів того часу. Використовуючи значний фактичний матеріал, автор досліджує джерела формування робітничого класу на Україні, його чисельність і склад, умови праці і життя, а також розповідає про класову боротьбу тогочасних робітників та їх перші виступи проти соціального гноблення.

Аналіз економічного розвитку свідчить про те, що у Наддніпрянській Україні сформувався потужний промисловий регіон цукрового виробництва. П. А. Хромов у своїй праці [735] акцентує увагу на те, що пореформений розвиток обробної промисловості у технічному відношенні при високому рості виробничої праці дав можливість різко скоротити імпорт і „форсувати” експорт цукру. Закликаючи в цілому циклічний розвиток обробної промисловості, П. А. Хромов лише поверхнево аналізує кризи у цукроварінні і торгівлі. Хоча достатньо чітко проявлялися зв'язки

банків з крупними підприємствами Наддніпрянської України, які відігравали велику роль у розвитку промисловості і торгівлі, проте ці процеси ще не повністю досліджені.

Глибокі та аргументовані висновки з проблеми технічної перебудови галузей обробної промисловості зроблені у монографічному дослідженні Л. Мельника [714]. У монографії автором ґрунтовно висвітлюється історія здійснення промислового перевороту в Україні, у тому числі і в обробній промисловості, як нерозривної частини загальноросійських процесів індустріалізації на її початковому етапі; показана специфіка переходу від мануфактурної до фабрично-заводської стадії в усіх сферах суспільного виробництва – на транспорті та у сільському господарстві; характеризуються соціально-економічні явища і процеси, що супроводили становлення великої машинної індустрії. Л. Мельник, досліджуючи промисловий переворот на Україні в перші пореформені десятиліття, приділяє певну увагу процесу формування підприємництва, характеризує соціальний і національний склад окремих груп промисловців. Поряд із цим потрібно відмітити, що у дослідженні автор наводить загальні дані по обробній промисловості Наддніпрянської України, але без поділу на окремі галузі, що не прояснює дану сторону проблеми. У своїй праці Л. Мельник, використовуючи документальні матеріали центральних і обласних архівів, статистичні матеріали, відомчі збірники, періодичні видання, спеціальні дослідження як радянських, так і дореволюційних істориків, економістів, статистиків робить спробу подати у загальному плані історію промислового перевороту на Україні в ХІХ ст. У праці ставиться мета: висвітлити хід технічного перевороту в умовах багатоукладності господарства України; показати здійснення промислової революції на Україні на фоні загальноросійських процесів індустріалізації; відобразити ті безпосередні соціальні зрушення, які відбувалися в Україні „під впливом машин”, і розкрити специфіку промислової революції, що позначилася на її хронологічних рамках, темпах і масштабах.

У наступному своєму монографічному дослідженні Л. Мельник досліджує процес формування одного з найбільших робітничих класів України – транспортного [715]. Становище залізничників, річковиків, моряків в умовах царизму розглядається

у тісному зв'язку з розвитком транспортного будівництва. Проте дане дослідження цінне для нашої теми тим, що у ньому дається поверхнева характеристика розвитку промисловості України.

Варто сказати, що дослідження Л. Мельника не показують у повному ракурсі промисловий переворот у таких галузях обробної промисловості, як борошномельна та тютюнова, автор частково наводить дані, які використовувалися його попередниками.

Фактичний матеріал із досліджуваної проблеми можна почерпнути у посібнику В. Голобуцького [767], де висвітлено питання економічної історії України від найдавніших часів до 1917 р. У ньому послідовно викладено матеріал про різні системи землеробства і форми обробної промисловості, зовнішню і внутрішню торгівлю та шляхи сполучення, що існували в Україні за певних соціально-економічних відносин. Проте дана праця носить загальний характер і відображає обробну промисловість поверхнево. Складається враження, що автор скористався дослідженнями своїх попередників, які вже були опубліковані і лише частково деякі особливості розглядає ширше і докладніше, як у випадку із капіталізацією галузей промисловості.

Різноманітні матеріали, з використанням статистичних даних, використані авторами нарисів при написанні історії областей України [606-622]. У більшості випадків вони досить дрібні і можуть успішно використовуватися краєзнавцями.

Дослідження радянських істориків показують більш ширшу історіографію проблеми, ніж їхні попередники. Зокрема, це видно із праць вчених, які частково вивчали особливості розвитку обробної промисловості. До цієї кагорти слід віднести П. Ляценка, О. Нестеренка, І. Гуржія, Л. Мельника та інших. У своїх працях вони вивчали проблему соціально-економічного розвитку України, зокрема, таку галузь обробної промисловості як цукрову, питання робітничого класу, його боротьбу за свої права, торгівлю, ґрунтовно досліджували економічну діяльність монополістичних об'єднань у галузях обробної промисловості. Попри все це недостатньо уваги відведено радянськими дослідниками проблемі розвитку обробної промисловості Наддніпрянщини, не показано її значення та вплив на економіку

Російської імперії в цілому. Хоча час від часу вивчалися питання цукрової галузі і вчені робили спроби висвітлити її значення та показати роль по регіонах. А такі галузі як винокурна, борошномельна та тютюнова майже не досліджувалися. Разом з тим, дослідження радянської історіографії дозволяє із впевненістю сказати, що праці дуже часто носили описовий характер, були заідеологізованими. Не висвітлено достатньо і правдиво проблему становища робітників, роль промисловців в економічному становищі Наддніпрянської України та їхній вплив на розвиток всієї економіки Російської імперії. В силу цього дослідження радянських істориків потрібно ґрунтовно доповнювати фактами реального відображення становища обробної промисловості Наддніпрянщини та правдиво висвітлювати події та явища розвитку обробної промисловості даного періоду.

Особливістю сучасної вітчизняної історіографії досліджуваної проблеми є те, що вона перше своє відображення отримала не у спеціальних, а в загальних працях відносно обробної промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст., які торкаються окремих галузей обробної промисловості.

В. В. Крутіков започаткував широкомасштабні дослідження акціонерних товариств у різних галузях промисловості, у тому числі і обробній в комплексі з підприємцями 60-90-х рр. XIX ст. Учений зробив неупереджений аналіз англо-американських монографій, присвячених проблемі розвитку обробної промисловості, впливу на модернізацію промисловості, діяльності зарубіжних і вітчизняних підприємців, висвітленню персоналій, проте обробним галузям відведено не так вже і багато уваги [512; 702].

Окремо потрібно відмітити публікації Б. А. Кругляка [502-509]. У своїх працях досліднику вдалося ввести до наукового обігу певну кількість нового фактичного матеріалу і розширити коло проблем, пов'язаних із торгівлею. Зокрема автор вивчає проблему різних форм внутрішньої та зовнішньої торгівлі, досліджує розвиток товарних бірж у Російській імперії, питання торговельної буржуазії. Дослідником наводяться статистичні відомості про торгівлю цукром у межах Наддніпрянської України та Російської імперії. Але його праці потребують детальнішого вивчення

торгівлі товарами обробних галузей, таких як винокурна, борошномельна і тютюнова.

У статтях О. М. Машкіна [525-527] розглядається виробнича діяльність іноземців у пореформеній промисловості Наддніпрянської України. На основі статистичних даних і генеологічних родоводів показано державну незалежність, кількісний склад цих промисловців, національні особливості їх підприємництва. Автор, висвітлюючи названі проблеми, припустився неточності, бо залучав до кола іноземних підприємців представників зарубіжного походження, які з часом або у другому поколінні отримували російське підданство, а також осіб з невизначеним підданством за ознакою прізвища. Хоча такий підхід правомірний, проте потребує аргументованих доказів. Ще одним недоліком є те, що дослідник, визначаючи загальну чисельність іноземних підприємців, враховував лише тих, хто знаходився в Україні. Але, як відомо, значна кількість іноземних промисловців, керівників підрозділів підприємств, власників цінних паперів перебувала за кордоном у складі членів правлінь, ревізійних комісій, містах проведення зборів акціонерів, столицях держави (Москві, Петербурзі) або найближчому губернському центрі.

За останні роки вийшла низка праць українських дослідників: Т. Лазанської, О. П. Ресента, Ф. Г. Турченка, Г. Ф. Турченко, І. В. Довжука, Н. Темірової, О. Пилипенка [517, 703, 725, 732, 485, 486, 696, 697, 553, 730, 538, 723].

Зокрема, монографія Т. Лазанської [703], у якій досліджується індустріальний розвиток України та пов'язаний з ним процес формування торгово-промислової буржуазії, яка у післяреформену добу стала діяльним суб'єктом модернізації усього суспільного життя, складає окрему цінність для нашої теми дослідження. У праці аналізуються форми державного втручання в економіку, соціальні і національні джерела поповнення підприємців, господарська діяльність торгово-промислового класу та окремих визначних представників українського підприємництва.

Однотипними дослідженнями для нашої теми вивчення у цьому контексті є праці О. В. Ткаченка [731] та О. М. Доніка [698], які вивчають проблему підприємницької та меценатської діяльності родини Терещенків. Проте і це дослідження має свої недоліки, так як вивчає вклад родини Терещенків в освітні

заклади та цукрову галузь, залишаючи поза увагою інші галузі обробної промисловості, дослідивши які ми мали б широкомасштабніше уявлення про дану родину та її вклад у промислове підприємництво.

Монографія О. П. Реєнта [725] є досить потужним доробком в українській історіографії і містить цінний матеріал з досліджуваної проблеми, чітко структурована і складається з п'яти розділів. Корисним для нашої теми дослідження є четвертий розділ, який висвітлює соціально-економічний розвиток України і боротьбу між працею та капіталом. На думку автора, друга половина XIX ст. ознаменувалася масштабними тектонічними зрушеннями в економіці та виробничих відносинах в Україні [725, с. 136]. Постала проблема капіталізації виробництва, розвитку підприємства й формування нової суспільної верстви пролетаріату України пореформеної доби і становищу трудящих, першим виступам робітників на захист своїх прав та інтересів, появі робітничих організацій в Україні тощо. Важливим науковим висновком названого розділу є ствердження факторів, що виокремлюють промисловий пролетаріат у типологічно нову суспільну верству [725, с. 148]. Серед таких ознак О. П. Реєнт виділяє вищий, ніж у селянства, ступінь корпоративності: колективістську, а не індивідуалістську психологію; більш глибоке усвідомлення свого місця в суспільстві та соціально-економічних інтересів; мобільність, організованість, керованість; здатність до узгоджених дій заради досягнення соціально-економічних цілей. Відбулися зміни у соціально-економічному розвитку України XIX – початку XX ст., зокрема в обробній промисловості, фінансах та торгівлі, у сфері праці. „Концентрація виробництва, капіталів, робочої сили на підприємствах України дозволила швидкими темпами здійснити промисловий переворот, – робить висновок автор, – а потім і модернізацію технологічних процесів та вийти на рівень повноправних учасників світового ринкового процесу” [725, с. 330]. Вчений детально проаналізував появу перших робітничих і перших професійних організацій, класове протистояння у 1906-1907 рр., особливості пролетарського руху упродовж 1907-1914 рр. Так, протягом другої половини XIX – початку XX ст. викристалізувалися основні форми і засоби боротьби проти експлуатації та соціальної нерівності, що ґрунтувалися на засадах колективізму,

солідарності, організованості й чітко визначених вимогах. Що стосується політичного оформлення робітничого руху, то автор на основі численних інформацій про загальну постановку справи захисту прав робітництва, передумови та форми конфліктів на виробництві, засобів їх попередження й усунення причин, що їх викликали, чітко показав загострення проблеми виступів робітників і визрівання їх для творення власних об'єднань, покликаних взяти на себе соціальний захист трудящих [725, с. 173]. Водночас з кінця XIX ст. робітниче питання стає одним з центральних у програмних документах і практичній діяльності політичних партій, адже репрезентуючи інтереси працюючого люду, громадські та політичні інституції надавали йому організованості, послідовності, забезпечували досягнення реальних результатів у його боротьбі.

Монографічне дослідження відзначається своєю фундаментальністю, широким діапазоном охоплених питань, новизною постановки багатьох історіографічних проблем, компактністю та обширним фактажем. Книга О. П. Реєнта має належну патріотичну наснагу, всебічну, аргументовану доказовість тверджень і висновків, містить багато оригінального й цікавого матеріалу, вперше введеного у науковий обіг.

Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко називають Донбас і Кривбас як найпотужніший центр різних галузей промисловості Російської імперії і Східної України. Автори першими вказують, що муніципальні підприємства, мережа яких у містах регіону була досить густою, належали, головним чином, іноземцям, які управляли ними за допомогою місцевих службовців або самостійно [732, с. 27, 30].

В цьому контексті дослідження цінними є монографічні праці І. Довжука [696; 697], присвячені дослідженню історії промислового розвитку Донецького басейну післяреформеного періоду в плані еволюції економіки України, що перебувала під владою Російської імперії. Він аргументовано підтверджує думку про те, що іноземні капітали, зарубіжні компанії Наддніпрянщини формували єдиний економічний простір України, який закладав підвалини національної державності. Але праці дослідника вивчають регіональний аспект лише переважно галузей важкої

промисловості Донбасу, не досліджуючи обробних галузей. Тому їх потрібно доповнювати іншими працями.

Широкий аналіз містить монографічне дослідження Н. Темірової [730]. На основі вивчення різноманітних джерел досліджені зрушення в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній, що входили до складу Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Велика увага приділена підприємницькій діяльності поміщиків, простежене пристосування поміщицьких господарств до ринку.

Український дослідник О. Пилипенко у своїй статті відводить Україні четверту позицію після Центрально-промислового району (Москва), Західного промислового району (Петербург) та Північного Кавказу (Баку) за кількістю іноземних підданих – власників промислових підприємств завдяки Донецько-Криворізького басейну [538, с. 87].

У праці А. Зайця [699], яка є спеціальною по даній темі дослідження, розглядаються етапи зародження, становлення і розвитку вітчизняного цукроваріння, діяльність видатних його організаторів та вчених (О. О. Бобринського, династій Терещенків, батька й сина Харитоненків, династій Симиренків та Бродських). У широкому економічному масштабі досліджується складний шлях формування цивілізованого соціально-орієнтованого ринку цукру. Подається аналіз технічних, організаційних, організаційно-економічних і соціальних проблем сучасного цукрового виробництва України, комплекс науково обґрунтованих пропозицій щодо його стабілізації та розвитку. Проте і це дослідження має свої недоліки, так як у переважній більшості дублює праці попередників, наводить відомі факти та судження.

Для сучасної вітчизняної історіографії характерним є те, що не тільки історики, а й економісти долучалися до вивчення проблеми розвитку обробної промисловості Наддніпрянщини, формуються колективи дослідників у Дніпропетровську, Донецьку, Луганську. З'являються історичні праці О. А. Пиріг [781], В. Д. Нестерцова, С. М. Нестерцової, О. В. Щербініної [720], В. П. Степкіна

[727; 791]. Характерною ознакою сучасного етапу дослідження проблеми є відхід від ідеологічних стереотипів та штампів радянської доби.

Лише із прийняттям незалежності українська історіографія почала розглядатися під кутом зору правдивого висвітлення історичних процесів у плані розвитку обробної промисловості. З'являються ґрунтовні монографічні дослідження та статті В. Й. Борисенка, Г. Д. Казьмирчука, В. М. Орлика, Л. Ф. Циганенко та інших, у яких на основі архівних та статистичних даних відображено соціально-економічний розвиток Наддніпрянської України досліджуваного періоду. В основному, дослідники вивчали проблему становлення та розвитку найпоширенішої галузі обробної промисловості – цукрової, приділялася велика увага вивченню питання підприємців, поміщицького класу, привертає увагу проблема іноземних інвестицій в обробну промисловість Наддніпрянщини, торгівлі, досліджуються окремі аспекти регіонального розвитку окремих галузей промисловості. Проте повз усе це сучасними дослідниками не вироблено єдиного підходу та критеріїв оцінювання розвитку обробної промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. Також залишається поза увагою вчених вивчення проблеми розвитку таких галузей обробної промисловості як винокурна, борошномельна і тютюнова. На сьогоднішній день немає узагальнюючої праці щодо вивчення особливостей обробної промисловості у Наддніпрянщині в досліджуваний період, що і дало поштовх до дослідження даної проблеми на сучасному етапі.

Українська зарубіжна історіографія стала доступною широкому загалу вітчизняних істориків після проголошення незалежності України. Вона представлена передусім дослідженнями К. Кононенка, Г. Торке, О. П. Оглобліна, Е. Амбургера, В. Пінтнера, Д. Сандерса та ін.

У монографії К. Кононенка [803] розглянуто значення галузей обробної промисловості в індустріалізації України, також іноземного фінансування промисловості, зокрема західноєвропейських інвестицій за основними галузями промисловості, із підрахунками загального обсягу і відсотка капіталовкладень.

О. П. Оглоблін зазначав, що для формування єдиного національно-господарського комплексу залучення іноземного капіталу є пріоритетним завданням

для розуміння ролі України у світових економічних зв'язках, економічної районізації України в історичному аспекті, відмінностей галузевого розвитку регіонів за їх спеціалізацією, характером і темпами. За його переконанням, економічне підґрунтя розвитку України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. передбачає використання іноземних надходжень в обробну промисловість, має важливий політичний резонанс, який був не надто актуальним для закордонної народницької історіографії [532, с. 11-12].

Дослідження іноземного підприємництва та обробної промисловості представлено у низці публікацій зарубіжних авторів [799-810], у яких висвітлена структура й динаміка дореволюційної індустріалізації, відповідність загальноросійського інвестиційного циклу зі світовими економічними тенденціями.

Зарубіжні дослідники П. Коллмер, О. Кріпс, Р. Жиро, В. Кірхер, Й. Май та інші [799-810] вивчали діяльність австро-угорських, бельгійських, англійських, північно-американських, французьких, швейцарських акціонерних товариств, філіалів, представництв в обробній промисловості Російської імперії і Наддніпрянської України. Автори висунули персоніфікований аспект аналізу галузей обробної промисловості Наддніпрянщини, зосередили свої дослідження на національній належності капіталів, вкладених в обробну промисловість, їх величині та питомій вазі обробної промисловості регіону у всеросійському значенні.

Аналіз перерахованих наукових праць підтверджує, що авторам вдалося на основі зібраного фактичного матеріалу не лише окреслити розвиток основних галузей обробної промисловості Наддніпрянської України, але й чітко простежити їх безпосередній зв'язок з ринком, шляхи отримання та реалізації продукції, залежність внутрішнього ринку від рівня виробництва.

Отже, аналіз наукової літератури свідчить, що окремі аспекти розвитку обробної промисловості Наддніпрянської України в зазначений період знайшли своє відображення в узагальнюючих працях та спеціальних публікаціях.

Таким чином, у порівнянні з попереднім періодом, сучасна вітчизняна історіографія добила значного поступу у вивченні дореволюційного минулого обробної промисловості. Значно була розширена джерельна база досліджень, почали

впроваджуватися нові математичні методи, вчені активно вивчали становище робітників, роль монополістичних об'єднань в економіці країни, в тому числі і в обробній промисловості тощо. Згодом, у літературі 90-х років XX ст. були названі такі головні вади радянської історіографії як вульгарний соціологізм, заполітизованість, догматизм, описовість, спрощення.

Підсумовуючи історіографію проблеми дослідження варто сказати, що в ній показано розвиток обробної промисловості у Наддніпрянській Україні в зазначений період, який на різних етапах розвитку мав свої специфічні особливості. Зокрема, дожовтнева історіографія у переважній більшості базується на загальних статистичних даних по губерніях і носить описовий характер, не залучаючи до цього історичного аналізу, що ускладнює у певній мірі процес висвітлення основних питань розвитку обробної промисловості.

Характеризуючи радянську історіографію, ми прийшли до висновку, що загальні та спеціальні праці вчених цього періоду насичені у деякій мірі історичним аналізом та аргументованими висновками, що є позитивом. Але на чей час, як правило, вчені застосовували у своїх дослідженнях класовий підхід, який не відображав цілком тих проблем розвитку обробної промисловості у Наддніпрянській Україні, які існували у другій половині XIX – на початку XX ст., що спрощувало висвітлення всіх особливостей розвитку промисловості.

Лише із 90-х років XX ст. переглядаються погляди радянських істориків, економістів та діяльність промисловців. Від різко негативної оцінки капіталістів, як експлуататорів, характерної для літератури радянської епохи, дослідники перейшли до висвітлення ролі підприємців в організації виробництва, фінансування ними закладів культури, освіти тощо. Тому перші спроби висвітлення дослідниками проблем обробної промисловості Наддніпрянської України і об'єктивної їхньої оцінки не випадково припадають на цей період.

Таким чином, історіографічний огляд показує, що вітчизняними і зарубіжними дослідниками зроблено немало у висвітленні досліджуваної проблеми. Разом із тим, до цього часу не створено дослідження, яке б дало цілісну картину розвитку обробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Існує значна кількість праць, присвячених цій темі, зокрема в загальноросійському масштабі, та зовсім відсутні роботи, що аналізують обробну промисловість Наддніпрянщини в цілому. Необхідно зазначити, що економічний розвиток даного регіону привертав увагу певної частини учених, але зупинялися вони лише на вивченні діяльності двох-трьох провідних підприємств обробної галузі, залишаючи при цьому поза увагою основну їх частину. Зважаючи на цей факт, назріла необхідність доповнити і систематизувати те, що вже створено попередніми поколіннями істориків, але й переосмислити проблему адекватно до сучасного рівня історичної науки.

Перелік піднятих в останній час проблем свідчить про недостатнє вивчення багатьох історичних та економічних процесів, пов'язаних з розвитком обробної промисловості в Україні.

Але період розвитку вітчизняної обробної промисловості у другій половині XIX – на початку XX ст. ще не став предметом історичного дослідження. Вивчення особливостей соціально-економічного розвитку обробної промисловості у Наддніпрянській Україні в зазначений період залишається актуальним на початку XXI ст., коли Україна стає на шлях ринкових відносин.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дисертації становить різноманітний за походженням, змістом, формою та науковою цінністю комплекс документів та матеріалів.

Передусім ми виділили законодавчі акти, що визначали урядову політику у галузі обробної промисловості, зокрема цукрової. Вони опубліковані у повному зібранні законів Російської імперії [744-746]. У першу чергу – закон від 20 листопада 1895 р., з прийняттям якого відкрився новий етап у розвитку вітчизняного цукровиробництва. Цей законодавчий акт нормував кількість цукру, випущений на внутрішній ринок і визначав максимальні ціни на нього. З прийняттям цього закону розпочалася епоха так званого урядового цукрового нормування, яка продовжувалася до революції 1917 р.

Важливу групу джерел становлять друковані офіційні документи. Серед них найвагомніше значення мають дозволи влади на діяльність різних галузей обробної промисловості, російських та іноземних товариств, їхні статuti, законоположення щодо змін і доповнень до них, що публікувалися протягом 1881-1917 рр., публікації офіційних щорічних звітів, балансів підприємств, прибутків або збитків, дивіденду, номінальної вартості акцій. Вони друкувалися у „Собрании узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате”, що видавалося з 1865 р. до листопада 1917 р., „Ежегоднике Министерства финансов” [344-355], „Ежегоднике России” [356] та „Ежегоднике по сахарной промышленности Российской империи” [357-367]. Особливо слід відзначити „Собрание узаконений и распоряжений правительства”, яке поки що недостатньо використовується дослідниками. Це видання вимагає копіткої роботи, адже воно містить повні, достовірні відомості про обробну промисловість Наддніпрянської України, її засновників, регіони діяльності.

Дана робота написана також на основі різних статистичних видань. Всі ці публікації можна згрупувати у такій послідовності:

- 1) загальноросійські статистичні зведені відомості, збірники, огляди і довідники, присвячені висвітленню економіки за певні роки, зокрема історико-

статистичні огляди обробної промисловості; зведення даних про фабрично-заводську промисловість, видані департаментом торгівлі і мануфактур;

2) збірники і огляди галузевих статистичних матеріалів: щорічники по обробній промисловості; покажчики підприємств по окремих галузях;

3) губернські і повітові статистичні матеріали, зібрання, довідники.

Всі розглянуті види документальних публікацій мають важливе значення для дослідника, оскільки вони містять великий зведений і систематизований статистичний матеріал, що охоплюють період другої половини XIX – початку XX ст.

Іншим джерелом є різноманітна фабрично-заводська, акціонерно-пайова, фінансова статистика, що представлена загальноросійськими і регіональними довідниками. Автором опрацьовані такі: „Список фабрик и заводов Европейской России (1903)”, „Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов (1905)”, „Фабрики и заводы всей России: сведения о 31523 фабриках и заводах (1913)”, „Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию) (1914)”, „Акционерно-паевые предприятия России. Торгово-промышленные, фабрично-заводские и торговые предприятия. Акционерные банки (1914, 1917)”, „Русские биржевые ценности 1914-1915 гг. Общая часть. Справочная часть (1915)” [577, 657, 668-669, 670, 671].

Проте, головні недоліки дореволюційної статистики фабрично-заводських підприємств у Російській імперії полягали у відсутності правильно поставлених промислових переписів, які б повторювалися через певні проміжки часу; у розробленні фабрично-заводської статистики між різними відомствами, кожне з яких застосовувало свої прийоми реєстрації підприємств; переписи проводилися не спеціалістами, а шляхом відповідей самих фабрикантів на запитальні листи.

Важливе значення для вивчення обробної промисловості мали опубліковані документи й матеріали. Серед них варто відмітити джерела, які містять загальну інформацію відносно обробної промисловості, зокрема чималий інтерес для дослідника становлять різноманітні збірники матеріалів. До них належить збірник „Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации” [589], в якому наведені статистичні дані по всіх губерніях

Російської імперії та можна почерпнути інформацію по різних галузях промисловості і торгівлі.

По окремих губерніях нами використані „Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии (1899)”, „Список промышленных заведений Екатеринославской губернии в 1900 г. (1900)”, „Харьковский календарь”, „Календарь-ежегодник „Приднепровье” (1908, 1910), „Ежегодник „Приднепровье” и памятная книжка Екатеринославской губернии (1913, 1914)” [766, 368, 624-625], огляди Волинської [371-372], Київської [373-376] та Подільської [385-395] губерній. Окрему цінність серед цих оглядів становлять розвідки П. Бодяньського [582] і В. Філімонова [674].

У даному плані важливе значення для нашого дослідження становлять пам'ятні книжки Волинської губернії за різний період [631-647], де знаходиться дуже багато статистичних даних по промисловому розвитку губернії та опис фабрично-заводської обробної промисловості губернії у досліджуваний період. Також до цього виду джерел слід віднести огляди Одеського градоначальства за різні періоди [376-384] та статистико-економічні огляди Одеського повіту Херсонської губернії [422-431], які є цінними та корисними для нашої теми дослідження.

У цих джерелах дуже багато уваги приділено взаємозв'язку промисловості і сільського господарства, багато сконцентровано уваги на питаннях практичного характеру, в тому числі стану сільського господарства. Тут знаходимо дані про всі галузі харчової промисловості по повітах, прослідковуються взаємозв'язки і взаємовідносини між промисловим виробництвом і сільським господарством в напрямку забезпечення останнього сировиною. Цінними являються дані по повітах про посіви і збір урожаю різних технічних культур, які були поміщені в таблицях за певний період, даючи можливість прослідкувати конкуренцію між окремими землевласниками у посівах технічних культур, що полегшує розуміння динаміки розвитку галузей обробної промисловості.

Перераховані праці містять додаткову інформацію про розвиток фабрик, заводів. Це дає нам можливість неупереджено характеризувати обробну промисловість, громадянство підприємців, обіг капіталів. Недоліком цього виду

документів є відсутність їх за окремі роки, що ускладнює перевірку та аналіз тих чи інших даних, неточність щодо імен і прізвищ, посад.

Варто також згадати і про інші статистичні матеріали, які є важливими для нашої теми дослідження та відображають різні аспекти розвитку обробної промисловості, зокрема „Материалы к вопросу о реформе хлебной торговли” [627], „Материалы к пересмотру общетамовенного тарифа” [628], „Свод нормальных оценок крупных промышленных заведений Полтавской губернии” [411], „Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 году с приложением списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц” [672] та „Фабрично-заводская промышленность по Полтавской губернии” [673].

Варто відмітити, що джерельною базою для написання дисертації послужили матеріали Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі, Центрального державного історичного архіву України у Києві, Державного архіву Києва, Державного архіву Київської області, Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Полтавської області, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Хмельницької області, Державного архіву Чернігівської області.

Документальні матеріали Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі, Центрального державного історичного архіву у Києві та обласних архівів України за своїм характером досить різноманітні. Тут є і щорічні звіти та статистичні рапорти губернаторів, різні статистичні відомості, зібрані губернськими статистичними комітетами та губернськими правліннями, статистико-економічні описи повітів, поточне листування міських, повітових, губернських та центральних органів влади тощо. З цих матеріалів ми довідуємося про численний склад підприємств та робітників, про кількість промислових підприємств, а інколи й про вартість їх продукції. Разом з цим, звіти губернаторів дають коротку характеристику окремих галузей обробної промисловості, визначаючи їх роль в економіці губернії.

Багато матеріалів про соціально-економічний розвиток Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. знаходиться у фондах Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі. Так, користуючись матеріалами фонду „Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі” [308] можна визначити вартість промислової продукції, що вироблялася у Наддніпрянській Україні в досліджуваній період, встановити за окремі роки кількість підприємств по окремих галузях обробної промисловості і кількість робітників, що працювали на них, зробити підрахунок загальної кількості ярмарків у Наддніпрянській Україні і обсяг їх торгового обороту, з’ясувати окремі питання про постійну торгівлю в містах. Фонд „Управління казенних залізниць” [317] і „Департамент залізничних справ Міністерства фінансів” [318], що зберігається у цьому ж архіві, містить цінний матеріал про участь Наддніпрянщини у зовнішній торгівлі Російської імперії, про рух товарів через українські митниці й порти. Вивчаючи справи фонду „Доповідні записки” [319-321], ми довідуємося про розміщення промислових підприємств у містах і селах Наддніпрянської України, а також про співвідношення виготовленої ними продукції. Окрему цінність для нашого дослідження становлять також наступні фонди: „Департамент торгівлі і мануфактур Міністерства внутрішніх справ” [309-311], „Комітет міністрів” [323-325], „Департаменту загальних справ МВС” [326-332] та „Ради Міністра внутрішніх справ” [333-334].

Велика маса архівних матеріалів зосереджена у Центральному державному історичному архіві України у Києві, зокрема для нашої теми дослідження дуже важливим є Ф. 442 – („Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”) [1-22]. У цьому фонді містяться матеріали з історії соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України протягом XIX – початку XX ст. Матеріали, що стосуються обробної промисловості, містять щорічні звіти і статистичні рапорти губернаторів, зібрані і систематизовані губернськими статистичними комітетами та губернськими правліннями. Ці матеріали дають змогу додатково уточнити питання про кількість промислових підприємств, вартість їх продукції, число робітників. Варто зауважити, що даний фонд цінний для нас тим, що в ньому знаходиться дуже багато корисної інформації про стан харчової

промисловості на Правобережній Україні в зазначений період, зокрема про це можна дізнатися із листувань та звітів Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторів. Також із даних звітів дуже часто можна прослідкувати динаміку розвитку обробної промисловості.

У Ф. 574 – („Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”) [25-28] та Ф. 575 – („Канцелярія київського окружного інспектора”) [30-32] знаходяться відомості про фабрики і заводи Києва, Київської та інших українських губерній, наводиться дуже багато статистичних даних по підприємствах, подаються їх списки.

У Ф. 707 – („Управління київського навчального округу”) [33-36] знаходиться цінна інформація стосовно навчальних закладів губернії, які готували фахівців у різних галузях обробної промисловості та народного господарства. Також у цьому плані Ф. 730 – („Київське відділення російського технічного товариства”) [37-38] дає нам відомості про училища, які готували спеціалістів з технічної освіти.

Цінним для нашого дослідження є також Ф. 830 – („Терещенко – землевласник і цукрозаводчик”) [36-42], де знаходиться інформація про цю видатну родину, наводяться дані про її промислову діяльність.

Потрібно також згадати наступні фонди, які є корисними для нашої теми дослідження, зокрема Ф. 1191 – („Канцелярія тимчасового Харківського генерал-губернатора”) [43-44], Ф. 2090 – („Окружний фабричний інспектор харківського округу”) [45-46].

Потрібними для нашої теми дослідження є матеріали, які збереглися в Державному архіві Києва, зокрема Ф. 93 – („Київське художнє училище”) [141-142], Ф. 94 – („Київське 1-е комерційне училище”) [143-145] та Ф. 183 – („Київське 2-е комерційне училище”) [151], в яких наводиться статистична інформація про кількість закладів та учнів, які готувалися для обробних підприємств Києва.

У Ф. 163 – („Київська міська управа”) [146-148] та Ф. 164 – („Київський міський сирітський суд”) [150] знаходяться дані про торговельні заклади Києва, їхню діяльність та різні торговельні операції.

Значний конкретний матеріал з історії обробної промисловості містять фонди обласних архівів, зокрема Київського та Хмельницького (фонди канцелярій губернаторів, губернських правлінь, повітових казначейств, губернських статистичних комітетів і ін.).

Деякі матеріали збереглися у Державному архіві Київської області, зокрема Ф. 1643 – („Київської контори державного банку”) [140]. На великий жаль, багато фондів, які характеризують промисловий розвиток Київської губернії в архіві з різних причин є недоступними і їх матеріали не були використані у нашому дослідженні.

Цінними для нашого дослідження виявилися матеріали, які збереглися у Державному архіві Дніпропетровської області та характеризують розвиток промисловості, зокрема Ф. 11 – („Канцелярія Катеринославського губернатора”) [48-55], Ф. 463 – („Дніпровський завод Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства”) [56], Ф. 692 – („Акціонерне товариство Ландварівського дротяно-цвяхового заводу братів Фрумкіних”) [57-65], Ф. 838 – („Управління розробками залізних рудень на зручних землях Кривого Рогу, орендованих Брянським акціонерним товариством”) [66-67]. Дані фонди у переважній більшості характеризують становище і розвиток важкої та частково обробної промисловості Катеринославської губернії досліджуваного періоду.

Окрему цінність досліджуваної проблематики становлять матеріали, які збереглися у Державному архіві Житомирської області. Зокрема, Ф. 67 – („Волинське губернське управління”) [68-77], де знаходяться огляди Волинської губернії за різний період розвитку; Ф. 70 – („Канцелярія Волинського губернатора”) [78-79] містить річні звіти губернатора; Ф. 118 – („Волинська казенна палата”) [80-84].

Багатющий матеріал для нашої теми дослідження можна почерпнути у Ф. 120 – („Волинське губернське акцизне управління”) [85-109], який стосується виробництва і продажу продукції цукрової та винокурної промисловості, опису цукрових та винокурних заводів губернії.

Також потрібно відмітити і Ф. 187 – („Волинське товариство хмелярства”) [114-125]. Даний фонд цінний тим, що містить протоколи зібрань хмелярів Волині, ярмаркової комісії, матеріал відносно внутрішньої та зовнішньої торгівлі хмелем на Волині та за кордоном.

Досліджуючи цукрову промисловість Волинської губернії потрібно звернути увагу на Ф. 323 – („Товариство Іванківського цукрового заводу”) [127-134] та Ф. 575 – („Коровинецький цукровий завод Терещенка”) [138-139], які містять багато цінної і потрібної інформації у плані дослідження даної галузі обробної промисловості у губернії.

Окрему цінність для нашого дослідження становлять матеріали Державного архіву Одеської області, які за своїм характером є досить різноманітними. Зокрема, особливу користь становлять матеріали, які збереглися у таких фондах: Ф. 2 – („Канцелярія Одеського градоначальника”) [152-156], Ф. 3 – („Головний статистичний комітет Новоросійського краю”) [157-160], Ф. 5 – („Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора”) [161], Ф. 16 – („Одеська міська управа”) [162-163], Ф. 33 – („Херсонське губернське акцизне управління”) [164-166], Ф. 42 – („Канцелярія опікуна Одеського навчального округу”) [167-168], Ф. 99 – („Одеський митний інспектор”) [169-170], Ф. 274 – („Одеський міський статистичний комітет”) [174-181] і Ф. Р – 1220 – („Одеський губраднаргосп”) [182-183].

Цінними для нашого дослідження виявилися матеріали, які зібрані у Державному архіві Полтавської області. Хоча кількість фондів і справ по темі нашого дослідження є невеликою, проте зібраний матеріал у повній мірі віддзеркалює обробну промисловість Полтавської губернії досліджуваного періоду. Зокрема, варто відмітити Ф. 83 – („Канцелярія Полтавського цивільного губернатора”) [184-185], в якому містяться річні звіти губернатора, наводяться дані про кількість робітників на підприємствах губернії. Потрібно відзначити і Ф. 716 – („Полтавське губернське акцизне управління”) [187-199], де знаходяться дані про торгівлю на території Полтавської губернії, акцизні збори, наводиться інформація про винокурну і тютюнову промисловість губернії. Про цінність Ф. 951 –

(„Акціонерне промислове товариство механічних заводів „Лільпоп, Рау і Левенштейн”) [208-210] свідчать дані, які стосуються характеристики та інформації про технічне забезпечення промислових підприємств губернії, кількість і доставку технічного обладнання та сировини на підприємства.

Матеріали, які є у Державному архіві Харківської області, відображають розвиток обробної промисловості Харківської губернії, зокрема Ф. 3 – („Канцелярія Харківського губернатора”) [216-240], Ф. 45 – („Харківська міська управа”) [241-244], Ф. 304 – („Харківська губернська земська управа”) [245], Ф. 308 – („Вовчанська повітова земська управа”) [246], Ф. 532 – („Харківська парова олійниця і фабрика фарб товариства Григорія Бочарова”) [247-248], Ф. 750 – („Харківська тютюнова фабрика П. Бураса”) [249-250], Ф. 751 – („Харківська тютюнова фабрика товариства на паях братів Кальфа”) [251-255].

Важливі матеріали зберігаються у Державному архіві Хмельницької області, у якому зібрані дані про розвиток обробної промисловості на Поділлі, зокрема збереглися дані про розвиток харчової промисловості в губернії. Документи, які характеризують обробну промисловість Поділля, зберігаються у Ф. 226 – („Подільська казенна палата”) [256-269] і Ф. 228 – („Канцелярія Подільського губернатора”) [270-286]. У даних фондах зберігаються річні звіти Подільського губернатора про обробну промисловість губернії, зокрема цукрову, винокурну та борошномельну, техніко-економічні характеристики підприємств, зведені таблиці про чисельність робітників і службовців на промислових підприємствах, наводяться дані про забезпечення сировиною різних галузей обробної промисловості, реалізацію продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках, ріст продуктивності праці, дані про раціоналізацію виробництва та режим економії тощо.

Окрему цінність для нашого дослідження становлять матеріали, які збереглися у Державному архіві Чернігівської області. Серед фондів, які проливають світло на розвиток обробної промисловості у Чернігівській губернії зазначеного періоду, слід виокремити Ф. 127 – („Чернігівське губернське правління”) [287], Ф. 128 – („Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора”) [288-295], Ф. 138 – („Чернігівське губернське акцизне управління”) [296-305], Ф. 154 – („Чернігівський

губернський статистичний комітет”) [306] та Ф. 1000 – („Правління товариства Носівсько-Козарського цукрового заводу”) [307].

Слід відмітити, що в обласних архівах збереглися малодосліджені і невідомі до цього часу матеріали про діяльність промислових товариств. Документи дозволяють розглянути акціонерні компанії і монополістичні об’єднання, з середини прослідкувати механізми їхніх дій.

Із фондів промислових підприємств досліджені матеріали, які характеризують найм робітників, розповсюдження нової техніки і технології, вплив цукрового синдикату на розвиток виробництва і ряд інших аспектів досліджуваної проблеми.

В обласних державних архівах найбільш важливі матеріали з досліджуваної проблематики зберігаються у фондах губернаторів. У них відображені всі розпорядження центральних органів влади, листування губернаторів з державними установами, донесення і повідомлення повітових виправників і їх помічників, чиновників для особливих доручень при губернаторах, важливі повідомлення фабричних інспекторів губерній, прокурорів окружних судів, матеріали різних комісій, які перевіряли промислові підприємства, листування і висновки у зв’язку із заявами і скаргами робітників про ущемлення їх власниками фабрик та заводів і т. д. Отже, основна маса архівних документів, з яких взято фактичний матеріал, має офіційний характер і вийшла з-під пера урядовців. Це, насамперед, рапорти земських справників губернським урядовцям і установам про становище обробної промисловості, губернських правлінь, вимоги-розпорядження генерал-губернаторів і губернаторів тощо. Такий характер документів зобов’язував нас старанно вивчати і співставляти різноманітні свідчення для з’ясування справжньої картини розвитку обробної промисловості Наддніпрянської України у досліджуваний період.

Звичайно, відомості, наведені в річних звітах губернаторів і матеріалах губернських статистичних комітетів, подібно до багатьох статистичних матеріалів друкованих джерел, потребують значного доповнення, ретельної перевірки і уточнення шляхом зіставлення їх з даними інших джерел. Взяти хоча б відомості щорічних губернських звітів про кількість підприємств обробної промисловості. В одні з них під гучною назвою „фабрик” і „заводів” попадали різні дрібні й

найдрібніші, в тому числі і ремісницькі підприємства, а в інші – тільки значніші і притому діючі. Те ж саме можна сказати і про „поточність” даних, наведених у звітах губернаторів. Так, часто губернські звіти включали в число ярмарків не тільки дрібні ярмарки, а й торги, в окремих випадках – тільки середні та великі ярмарки. Все це зобов’язує дослідника критично ставитися до тогочасного статистичного матеріалу.

Але, незважаючи на всі недоліки тогочасної статистики, на основі архівних та друкованих джерел, можна висвітлити розвиток обробної промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Вивчення архівних даних про розвиток обробної промисловості у другій половині XIX – на початку XX ст. показує, що багато фактів по досліджуваній проблемі, які згадуються, зовсім не знайшли відображення в архівних документах. У тих матеріалах, які збереглися, розвиток промисловості часто перекручувався, що ускладнює відтворення загальної картини промислового розвитку та обробної промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Відсутність або втрата значної частини документів у багатьох обласних архівах України ускладнили роботу автора над досліджуваною проблематикою і позбавили в однаковій мірі висвітлити промисловий розвиток Наддніпрянської України по окремих галузях обробної промисловості по губерніях і по Наддніпрянщині в цілому.

На жаль, не всі документи і матеріали збереглися в однаковій кількості. Деякі фонди складаються із 2-5 справ. Частина справ була знищена під час окупації України нацистами, що значно ускладнило дослідницьку роботу.

Для вивчення акціонерно-пайових товариств обробної промисловості, приватних фірм, діяльності підприємців суттєвими джерелами є документи з власного діловодства, що недостатньо проаналізовані, а саме: протоколи зборів акціонерів, доповіді правління, звіти, угоди, баланси, рекламні оголошення, циркуляри, бухгалтерські матеріали, технічна і виробнича документація, листування з державними, банківськими, торгово-промисловими, правничими організаціями.

Важливе значення для досліджуваної проблеми відіграла періодична преса. Для підприємств усіх форм власності у Російській імперії було обов’язковою

вимогою надавати свою документацію для публікації в періодичній пресі. Зокрема, з газет нами використані „Губернские ведомости”, що друкувалися у губернських центрах України (почали виходити з 1838 р.). Вони мали дві частини – офіціальну і неофіціальну. Перша заповнювалася різними наказами та розпорядженнями центральних органів влади і місцевої адміністрації, оголошеннями про призначення на посади і нагороди місцевих урядовців, публічні торги і т. д. У неофіціальній частині друкувалися матеріали й документи з історії краю, поточні статистичні відомості, огляди місцевої промисловості, сільського господарства і торгівлі. З усіх „Губернських відомостей” найбільше друкували такого матеріалу полтавські, чернігівські та кийівські.

Велику цінність має матеріал про цукрову промисловість у вісниках цукрової промисловості [38-52].

Таким чином, джерельна база по темі дослідження цілком достатня для дослідження проблеми розвитку обробної промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.

1.3. Методологія та методи дослідження

Наукове пізнання історії розвитку обробної промисловості не зводиться до опису фактів і подій історичного минулого, воно передбачає концептуальне й теоретичне їх осмислення, що вимагає використання багатьох наукових методів пізнання. Тому однією з найважливіших проблем дослідження історії становлення та розвитку обробної промисловості є її методологія. В останній час, як вказує член-кореспондент НАН України О. Реєнт, „методологічна криза, яка виявляється спочатку в різкій відмові від жорстких шаблонів істмату, розгубленості й тимчасовій втраті орієнтирів, а потім переходить у стадію методологічної поліфонічності, означає вихід на принципово новий рівень наукової технології” [543, с. 15].

У сучасному науковому розумінні методологія – це сукупність підходів, способів, методів, прийомів і процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання, це галузь теоретичних знань та уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови їх застосування. Вона формується як на підставі загальних принципів пізнання, так і під впливом особливостей предмета дослідження конкретної науки.

У переважній більшості сучасні дослідники, відмовившись від аксіом ортодоксального марксизму й класового підходу до вивчення історії, перейшли на позиції історичного плюралізму. На сучасному етапі переважає тенденція до комплексного, всебічного вивчення історичних явищ і процесів, до спільного дослідження їх кількома науками, до комбінування (поєднання) їх пізнавальних можливостей.

Методологія сучасних досліджень повинна ґрунтуватися на сукупності принципів, методів і підходів, що можуть бути найбільш оптимальними для конкретного наукового дослідження при розв’язанні поставленої мети та дослідницьких завдань.

Методологічною основою дослідження стали наукові принципи історизму, об’єктивності, системності, які націлюють дослідника на використання всіх джерел та їх комплексний аналіз, вимагають

неупередженості й достовірності при розкритті проблеми, що постала перед дослідником. Послідовне дотримання цих принципів є гарантом правдивого висвітлення будь-якої проблеми дослідження, вони застерігають від описовості, фактографічності, кон'юнктури та заідеологізованості.

Необхідною умовою успішного історичного дослідження є постійне дотримання принципу історизму, який орієнтував автора ґрунтовно з'ясувати місце обробної промисловості в соціально-економічному розвитку Наддніпрянської України зазначеного періоду. Саме цей принцип вимагав глибоко вникати в конкретно історичні умови, в яких розвивалася обробна промисловість, уникати будь-яких проявів модернізації історичного процесу. Принцип історизму ґрунтується на розгляді і вивченні дійсного, а не уявного історичного розвитку українських територій, що входили до складу Російської імперії і тісно пов'язаний з принципами об'єктивності і системності.

Об'єктивність означає неупередженість, незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій тієї соціальної верстви, до якої належить дослідник. Хоча при цьому дослідник не повинен бути нейтральним, він має право на обґрунтування власної позиції. Об'єктивність дослідника полягає не в утриманні від критичних суджень, оцінок, світоглядних і моральних проблем, а в правдивому відображенні палітри суперечностей, продиктованих зіткненням різних інтересів соціальних верств суспільства. Саме об'єктивність забезпечує науковість. Дослідник повинен відображати весь спектр суперечностей, всю реальність розвитку обробної промисловості, робити відповідні висновки.

Принцип системності орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта, на вияв його багатогранності, забезпечує дослідження процесів у розвитку обробної промисловості в цілому, так і впливу на ці процеси окремих чинників.

Важливим методологічним принципом є принцип розвитку. Ніщо не виникає з нічого. Ніщо в світі не може з'явитися без передумови. Спочатку формується передумова, потім можливість чогось нового, нарешті – при

наявності відповідних умов можливість перетворюється на дійсність. Саме з такої позиції висвітлені зміни в соціально-економічному процесі.

У дослідженні широко використано принцип багатогранності у дослідженні обробної промисловості. Якщо наука зосереджує свою увагу тільки на одних сторонах чи властивостях явища і нехтує іншими, як несуттєвими, вона неминуче заганяє себе у глухий кут. Багатогранність наукового пізнання означає одночасно і його універсальність, оскільки при цьому враховуються не тільки суперечливі погляди на одні і ті ж історичні факти, напрямки діяльності, а й неоднакові уявлення про походження, суть та наслідки історичного розвитку.

Наукове пізнання базується на застосуванні сокупності пізнавально-дослідницьких методів. У конкретному вигляді наукове пізнання представляє собою вивчення визначених явищ і процесів об'єктивної реальності та спрямоване на вирішення тих чи інших дослідницьких завдань, тобто наукових проблем. Тому основою будь-якого дослідження є конкретно-наукові, або точніше, конкретно-проблемні методи. Специфіка кожного із цих методів визначається особливостями об'єкту пізнання і суттю дослідницьких завдань.

Кожен із методів характеризує один із аспектів дослідницької діяльності, розрахований на вирішення тієї чи іншої проблеми, а вся їхня сокупність охоплює дослідницький процес, починаючи із постановки завдань і завершуючи формулюванням одержаного нового знання у його найвищій формі, якими є наукові теорії.

Спеціальні методи дослідження, що їх застосовував автор – це методи статистичної обробки матеріалу. Статистичне дослідження включало ряд етапів: 1) статистичне спостереження – збір конкретних даних про певне явище; 2) зведення і групування – дані підраховувалися і групувалися, а результати зводилися у таблиці; 3) обробка і аналіз – обчислювалися статистичні показники, які служили узагальнюючою характеристикою явищ, що вивчалися.

Підґрунтям історичного дослідження є загальна теорія історичного пізнання, що користується універсальними методами наукового аналізу і

синтезу, які дозволяють досліджувати процеси і явища, аналізувати всі його сторони, ідентифікувати події та явища. Водночас за допомогою синтезу роблять узагальнюючі висновки.

Історико-генетичний метод належить до числа найбільш розповсюджених в історичних дослідженнях. Він передбачає послідовне розкриття якостей, функцій та змін, що вивчаються у процесі їхнього історичного розвитку, виявлення причинно-наслідкових зв'язків та закономірностей. Історико-генетичний метод є аналітично-індуктивним, а за формою відображення інформації з досліджуваної проблеми – описовим. Зрозуміло, що це не виключає використання (інколи навіть і широкого) і кількісних показників. Останні виступають як елемент опису якостей об'єкту, а не як основа для виявлення його кількісної природи. При використанні цього методу застосовуються індивідуальні особливості дослідника. Таким чином, історико-генетичний метод є найбільш універсальний, гнучкий і доступний метод історичного дослідження. Разом з тим йому властива і обмеженість, що може приводити до певних обмежень при його абсолютизації.

Історико-генетичний метод спрямований перш за все на аналіз розвитку. Тому при недостатній увазі до статистики, тобто до фіксації певного часового виміру історичних явищ і процесів, може виникати небезпека релятивізму. Даний метод націлений у деякій мірі до описовості, фактографізму та емпіризму. Це у переважній більшості пояснюється тим, що в історичних дослідженнях дуже часто потрібно багато зусиль і затрат часу на виявлення, збір і першочергову систематизацію та обробку конкретно-фактичних даних. У результаті цього або виникає ілюзія, у якій полягає головне завдання дослідження, або не залишається часу на достатній теоретичний аналіз виявлених фактів. Історико-генетичний метод не має розробленої чіткої логіки і понятійного апарату. Тому його методика, а відповідно і техніка, розмиті і невизначені, що ускладнює співставлення і групування результатів окремих досліджень. Перераховані слабкі сторони історико-генетичного методу особливо яскраво проявляються під час вивчення на його основі масових

історичних явищ і процесів. Для успішного застосування даного методу слід, якщо можливо, поєднувати його з іншими загальноісторичними методами.

Використання історико-генетичного методу дозволило встановити хід та динаміку розвитку обробної промисловості регіону. Послідовно було визначено кількість та характер господарських структур, які утворювалися протягом періоду, що досліджується, їх розмір, участь у їхній діяльності окремих осіб підприємців.

Важливу роль відіграють ретроспективний та історико-порівняльний методи. Ретроспективний метод дає змогу виділити найхарактерніші риси і тенденції, а також і закономірності розвитку обробної промисловості.

Історико-порівняльний метод важливий і широко застосований метод наукового пізнання. У цілому історико-порівняльний метод володіє широкими можливостями. По-перше, він дозволяє розкрити суть досліджуваних явищ у тих випадках, коли вони непомітні, на основі фактів, виявити загальне і те, що повторюється, необхідне і закономірне, з однієї сторони, і якісно відмінне – з другої. Цим самим заповнюються білі плями і дослідження набирає завершеного вигляду. По-друге, історико-порівняльний метод дає можливість виходити за межі досліджуваних явищ і на основі аналогій приходити до широких історичних паралелів. По-третє, він допускає застосування всіх інших загальноісторичних методів, ніж історико-генетичний метод.

Успішне застосування історико-порівняльного методу потребує дотримання ряду методологічних вимог. Перш за все порівняння повинно базуватися на конкретних фактах, які відображають суттєві ознаки явищ, а не їхню формальну подібність.

Історико-порівняльному методу властива визначена обмеженість, маючи на увазі труднощі його застосування. Даний метод у цілому не спрямований на розкриття досліджуваної реальності. Складність історико-порівняльного методу застосовується при вивченні динаміки суспільних процесів. Формальне застосування даного методу може привести до помилкових висновків і спостережень. Метою порівняння абсолютних величин було одержання

відносних величин, питомої ваги і дослідження змін питомої ваги по роках – так званих структурних зрушень; складався динамічний ряд – числових показників, розміщених у хронологічному порядку, що відображали зміни явищ у часі.

Історико-типологічний метод, як і інші методи, має свою об'єктивну основу. Вона полягає у тому, що в загально-історичному розвитку, з однієї сторони, розмежовується, а з іншої – тісно взаємопов'язане одиничне, особливе, загальне і всезагальне. Тому важливим завданням у пізнанні загально-історичних явищ, розкритті їхньої суті є виявленням того єдиного, яке було властиве різноманіттю тих чи інших співставлень індивідуального (одиничного).

Історико-типологічний метод допомагає визначити класифікацію господарюючих суб'єктів в обробній промисловості, розміри капіталу, простежити вплив цих ознак на перебіг економічних процесів, формування „національних” особливостей діяльності підприємницьких структур за країною походження. Типологізація, що за формою являє собою різновид класифікації, є методом сутнісного аналізу. Типологізація об'єктів та явищ суспільного та економічного життя є складним пізнавальним процесом, що вимагає низки методологічних принципів. Центральним з них є питання про засади, виходячи з яких виділяються типи якісно визначених об'єктів та явищ. Стосовно нашого дослідження це означає, перш за все, визначення походження підприємства, капіталу, підприємця. На основі докладного вивчення джерельної бази вдалося досягти достовірного виявлення громадянства осіб-підприємців. Щодо визначення „національного” характеру акціонерних підприємств, є необхідним вдаватися до аналізу непрямих чинників (затверджений статут, склад правління, загальні збори акціонерів) або до експертних оцінок.

У сучасних історичних дослідженнях все частіше застосовується історико-системний метод. Це пояснюється заглибленням в історичні дослідження як з точки зору цілісного охоплення пізнавальної історичної

реальності, так і з точки зору розкриття внутрішніх механізмів функціонування і розвитку різного роду суспільно-історичних систем.

Статистичний метод використовувався разом з кількісним аналізом для обліку масових суспільно-економічних явищ і процесів у нерозривному зв'язку. Це дало змогу проаналізувати стан обробної промисловості.

Метод індексів – застосування відносних показників, що характеризували ступінь зміни явищ у часі або в просторі (індивідуальний індекс).

Метод середніх величин – узагальнюючі показники служили у даній роботі для загальної характеристики всіх одиниць даної сукупності за певною ознакою; для виведення середніх арифметичних застосовувався варіаційний ряд, який складався із сукупності різних значень ознаки, що варіювалася; середні величини обраховувалися лише по чисельно виражених ознаках, вони обчислювалися лише для якісно однорідних груп із значним числом одиниць, оскільки лише в цьому випадку середня виражає тип явища; застосовувався також метод дисперсії – відхилення від середньої тощо.

Застосування цих методів обумовлено необхідністю опрацювати великий за обсягом статистичний матеріал, результати обстеження, документи діловодства. Отримані результати наведені у таблицях.

Застосування у дослідженні хронологічного принципу та логічно-аналітичного методу дозволило викласти матеріал у чіткій послідовності та логічній завершеності. Зміст дисертації подано за хронологічним принципом, хоч і не виключалися можливості ретроспективного зображення подій і фактів для більш ґрунтовного дослідження проблеми, оскільки використання комплексного підходу дало змогу дослідити традиційні та інноваційні чинники, що впливали на соціально-економічне становище і визначали соціально-правовий статус обробної промисловості.

Метод комплексного підходу дозволив поєднати різні засоби історичного дослідження, не порушуючи принципів об'єктивного пізнання, тенденцій історичного розвитку як на загальнодержавному рівні, так і регіональному.

Застосовуючи метод цитування джерела, автор використовував не просто вибірково-ілюстративне цитування, а намагався критично підійти до джерела, відбирати найбільш типові і характерні, відображені в тексті джерела.

Керуючись вищезгаданими принципами та методами наукового дослідження, матеріал викладено у послідовній і логічно завершених формі, адекватно відображено процеси історичної сутності, зокрема інтенсивне формування ринкових відносин. Робота побудована на загальнонаукових методах пізнання із застосуванням науково-критичного аналізу історичних джерел.

Така суть основних методів історичного дослідження. Зрозуміло, що ні один із них не являється універсальним і абсолютним. Найбільший ефект можна досягнути при їхньому комплексному застосуванні. При цьому застосування будь-яких методів має бути правильним, для цього потрібно чітко дотримуватися методологічних принципів, так як неправильне поводження з методами історичного дослідження може привести до помилок й істориків.

Таким чином, історична наука оперує багатим арсеналом загальноісторичних методів дослідження. У сокупності із загальнонауковими методами це дозволяє розробляти і застосовувати різноманітні конкретно-наукові методи для аналізу різних історичних явищ і процесів.

З науковими теоріями, методами та принципами тісно пов'язані конкретні підходи, що є не менш важливими у науковому пізнанні та концептуальному розумінні міжнародних відносин.

Найпоширенішим у сучасних науках, особливо суспільних, є системний підхід. Він є узагальненим напрямом методології наукового пізнання, безпосередньо сприяє адекватній постановці проблем і логічно-послідовній стратегії їх розв'язання. Його поєднання з методами точних наук стає ще однією причиною його популярності серед учених і породжує надії щодо надання дослідженням у цій галузі належної строгості, теоретичної обґрунтованості та емпіричної верифікованості.

Системний підхід полягає у розумінні взаємозв'язаності і взаємообумовленості її структурних елементів. Він являє собою сукупність загальнонаукових методологічних принципів, які ґрунтуються на розгляді об'єктів як систем. Цими принципами є: необхідність виявлення залежності кожного елемента від його місця та функцій у системі; аналіз ступеня зумовленості поведінки системи особливостями її окремих елементів і властивостями її структури; необхідність дослідження механізму взаємодії системи та середовища; розуміння характеру ієрархічності даної системи тощо.

Таким чином, системний підхід передбачає виокремлення певної системної властивості, яка об'єднує елементи системи в єдине ціле, систему зв'язків, структуру, враховуючи при цьому зв'язки і відносини із середовищем.

Системний підхід є одним із найпоширеніших підходів у суспільних науках, але який часто застосовується в єдності з іншими підходами. Підійти до вивчення обробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. із сучасних наукових позицій дає змогу діалектичний підхід, що охоплює загальні особливості розвитку будь-яких явищ і сприяє об'єктивному вивченню рушійних сил обробної промисловості Наддніпрянщини зазначеного періоду.

Ці підходи вважаємо найважливішими у сучасній науці, оскільки системний приводить до вивчення елементарної структури явища та його взаємозв'язків, а діалектичний дає змогу розглядати його еволюцію.

Разом з тим, вичерпну відповідь на низку питань, які постають перед дослідником, можуть дати вироблені самою історичною наукою проблемно-хронологічний і конкретно-історичний підходи.

Іншою важливою методологічною проблемою дослідження історії обробної промисловості є вивчення її регіональних особливостей. У досліджуваний період значні регіональні особливості мали Лівобережжя й Слобожанщина, що першими потрапили в орбіту інкорпораційних процесів Російської імперії, Південна Україна, яка традиційно належала до середземноморського соціокультурного й гео економічного простору, хоча й

раніше Правобережжя увійшло до складу Російської імперії, проте було чи не єдиним регіоном, який за особливостями розвитку обробної промисловості не мав аналогів у державі і на кінець, так звані, Південно-Західні губернії – Київська, Волинська й Подільська. Українські губернії в досліджуваній період входили до трьох генерал-губернаторств – Київського, Малоросійського та Новоросійського й Бессарабського, – які в очах російських урядовців різнилися не лише ступенем інтеграції з імперським центром, а й мали досить різні перспективи соціально-економічного й політичного розвитку. А синхронність аналізу, співставлення результатів у регіональному розрізі, окрім чіткого визначення меж територій, є неодмінним атрибутом науковості дослідження.

Отже, питання історії становлення та розвитку обробної промисловості в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., незважаючи на значний комплекс наукових праць, залишаються недостатньо дослідженими. Складність вивчення історії обробної промисловості криється як у методологічних проблемах, з якими стикається дослідник, так і на рівні її наукової розробки. Як правило, домінують фрагментарні висвітлення тієї чи іншої проблеми. Особливо це стосується так званих „привілейованих губерній”. У вітчизняній та зарубіжній історіографії відсутні праці, у яких комплексно, на основі компаративного аналізу здійснювалося б дослідження обробної промисловості у регіоні та Російській імперії в цілому. А регіональні особливості цієї проблеми взагалі майже не досліджені.

Для поставлених у дисертаційному дослідженні завдань автор залучив комплекс джерел, який є репрезентативним і дозволяє розглянути комплексно всі аспекти розвитку обробної промисловості та виокремити її регіональні особливості. Серед усього корпусу джерел, використаних для написання дисертації, домінують архівні матеріали та законодавчі документи, які ввійшли до перших двох видань Повного зібрання законів Російської імперії.

Важливою методологічною проблемою проведення дослідження історії становлення та розвитку обробної промисловості є чітке визначення її понятійно-категоріального апарату, оскільки існує проблема з історичною та

економічною термінологією. Відзначимо ключові категоріальні поняття піднятої проблеми: „обробна промисловість”, „економічна політика”, „капіталізація”, „промисловий переворот”, „підприємництво”, „торгівля”, міри ваги. Варто зауважити, що між цими поняттями в їхньому трактуванні у досліджуваній період і сьогодні існують спільні та відмінні риси. Автор намагався розмежовувати поняття „харчова” та „обробна промисловість”, економічна політика держави та заходи суб’єктів господарської діяльності, адже предметом дослідження є обробна промисловість Наддніпрянської України, яка була складовою промислового розвитку Російської імперії.

У цілому, підсумовуючи розгляд даної проблеми, можна зробити висновок, що методологія історії полягає в обранні дослідником тих чи інших концептуальних напрямків дослідження і підходів, що відповідають його уявленню про об’єкт дослідження. Залежно від визначеної методики, ми добирали також і конкретні методи. Їх вибір визначається як загальною постановкою проблеми, так і характером наукових завдань, поставлених у дослідженні.

Поєднання принципів, методів та підходів дало можливість уникнути при дослідженні суб’єктивних оцінок, що забезпечило наукову достовірність результатів дослідження.

Висновки до першого розділу

Підсумовуючи перший розділ ми дійшли до висновку, що вивченню проблеми розвитку обробної промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячено досить мало праць. Історіографію з обраної проблеми умовно поділено на дожовтневу, радянську, сучасну українську та зарубіжну. Підсумовуючи дожовтневу історіографію слід зауважити, що спеціальних праць, які б вивчали в цілому обробну промисловість Наддніпрянщини досліджуваного періоду, не було. Праці, які зустрічаються з даної проблеми, містять статистичний матеріал. Це був період накопичення матеріалу і визначення кола проблем, які потрібно було досліджувати.

Для літератури 30-х – першої половини 50-х років ХХ ст. були характерні такі недоліки, як захоплення цитатно-ілюстративним методом викладання матеріалу, недостатнє використання джерел, догматизм, а з другої половини 40-х років стало помітним надмірне вихваляння досягнень вітчизняної російської обробної промисловості і недоброчливе відношення до досягнень світової промисловості. Разом з тим, збереження у країні класового підходу значно ускладнювало об'єктивне висвітлення соціально-економічних процесів і в царині обробної галузі.

Лише з 1991 р. українська історіографія почала розглядатися під кутом зору правдивого висвітлення історичних процесів. З'являються ґрунтовні монографічні дослідження та статті. На сьогоднішній день немає узагальнюючої праці щодо вивчення особливостей обробної промисловості у Наддніпрянщині в досліджуваний період, що і дало поштовх до вивчення даної проблеми.

Джерельну базу дисертації становить різноманітний за походженням, змістом, формою та науковою цінністю комплекс документів та матеріалів. Першу групу джерел становлять друковані офіційні документи. Серед них найвагоміше значення мають дозволи на діяльність різних галузей обробної промисловості, російських та іноземних товариств, їхні статути, законоположення щодо змін і доповнень до них, публікації офіційних щорічних звітів, балансів підприємств, прибутків або збитків, дивіденду, номінальної вартості акцій. Особливо важливою є різноманітна статистика, яка окреслює самостійну групу друкованих джерел, що представлені загальноросійськими і регіональними довідниками.

Документальні матеріали Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі, Центрального державного історичного архіву у Києві та обласних архівів України за своїм характером досить різноманітні. Тут є і щорічні звіти та рапорти губернаторів, різні статистичні відомості, зібрані губернськими статистичними комітетами та губернськими правліннями, статистичні економічні описи повітів, поточне листування міських, повітових, губернських та центральних органів влади і багато документів іншого характеру.

Важливе значення для досліджуваної проблеми відіграла періодична преса. Для підприємств усіх форм власності у Російській імперії було обов'язковою вимогою надавати свою документацію для публікації в періодичній пресі. Таким чином, джерельна база є достатньою для комплексного дослідження нашої теми.

З методологічної точки зору у роботі використано регіональний підхід до вивчення історії України. Таке рішення цілком виправдане, тому що конкретно-історичні умови розвитку Наддніпрянської України позначилися на соціально-економічних, політичних, культурних процесах і зумовили появу низки регіональних відмінностей. Виходячи із специфіки роботи доведено, що вичерпну відповідь на низку питань, які постають перед дослідником, можуть дати вироблені самою історичною наукою проблемно-хронологічний і конкретно-історичний підходи. Крім того, в основу дослідження поставлені такі загальнонаукові принципи пізнання, як системність, плюралізм, багатофакторність.

Під час написання дисертації використано універсальні загальнонаукові (аналітичний, синтетичний, логічний), спеціально-історичні (історико-генетичний, типологічний, синхронний, проблемно-хронологічний, діахронний, структурно-системний), а також із суміжних – статистичний (математичний) методи. Зазначені методи дослідження дали можливість зрозуміти не лише динаміку еволюції соціально-економічних відносин та процесів у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., але й одержати різноманітні дані про конкретні історичні події, факти, особистості.

Суттєвою методологічною проблемою під час дослідження розвитку обробної промисловості є визначення понятійно-категоріального апарату, так як існують розбіжності між термінологією.

Поєднання підходів, принципів та методів дало можливість уникнути при дослідженні суб'єктивних оцінок, що забезпечило наукову достовірність результатів дослідження.

РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ЩОДО РОЗВИТКУ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

2.1. Економічна політика царизму

В основі економічної політики царського уряду лежало прагнення забезпечити промисловість ринками для збуту товарів при одночасному і всебічному захисті інтересів вітчизняних підприємців. Цьому була підпорядкована вся митна, податкова, фінансова, кредитна і зовнішньоторговельна політика царизму.

Широка участь держави в економічних процесах, активна фінансова підтримка пріоритетних галузей обробної промисловості вимагали значних витрат з державного бюджету. Тому одним із стратегічних завдань уряду на той час було створення ефективної системи поповнення бюджету. У другій половині XIX – на початку XX ст. основними джерелами поповнення державного бюджету в країні були: податки, прибутки від державної монополії та митного обкладення зовнішньоторговельних операцій.

Держава підтримувала підприємців безпосередньо казенними замовленнями, субсидіями і ін. Влада гарантувала акціонерним компаніям певний відсоток прибутку і повернення можливих збитків.

Період державної економічної політики двох десятиліть після реформи 1861 р. відображався у Міністерстві фінансів Російської імперії М. Х. Рейтерна, який займав дану посаду з 1862-1878 рр.

Іншою формою приватного підприємництва і приватногосподарського накопичення, була організація приватних акціонерних комерційних банків. У 1875 р. існувало 39 приватних банки з основним капіталом у 125,7 млн крб. і з балансом у 595 млн крб. Проте криза другої половини 70-х років XIX ст. привела до скорочення кількості банків до 33 з основним капіталом у 87 млн крб. і з балансом у 431 млн крб. [319, арк. 34].

В основі промислової політики був державний протекціонізм окремим галузям обробної промисловості, але в модифікованому вигляді. Як і раніше,

застосовувалися казенні замовлення та державне фінансування. Проте їх об'єктом все частіше ставали крупні акціонерні товариства та компанії, а також монопольні об'єднання.

Реформи 60-70-х років XIX ст. дали потужний імпульс розвитку економіки. Сприяло цьому й нове юридичне підґрунтя для підприємницької діяльності, яке ліквідувало станові обмеження у цій сфері. Так, положення від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1863 р. „Про мито за право торгівлі та інших видів промислів” закріпило право на свободу торгово-промислової діяльності. Підприємцем відтепер міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Статут про промисловість 1893 р. надавав право засновувати заводи, фабрики та мануфактури у містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям. Положення „Про державний промисловий податок” від 8 червня 1898 р. перервало зв'язок між отриманням промислових свідоцтв для відповідних занять з отриманням гільдійських купецьких документів, зафіксувало прогресивні підходи в оподаткуванні всіх підприємців.

Аналіз напрямків економічної політики царського уряду в пореформений період свідчить, що сприяючи розвитку обробної промисловості у першу чергу вона враховувала інтереси дворян-поміщиків. Її стрижнем залишалася тенденція до задоволення матеріальних домагань дворянства уже не стільки як соціальної верстви, а як класу ринкового суспільства, закріплення його привілейованого політичного становища у нових соціально-економічних умовах, до яких дворяни не тільки намагалися пристосуватися самі, а й під їх впливом поступово видозмінювати ті чи інші сторони свого господарства.

Водночас поміщики виявили „опозиційність” до урядової політики підтримки обробної промисловості, не задовольняючись тими заходами, які здійснювала влада в їх інтересах. Із метою більш ефективної підтримки своїх домагань потік клопотань особливо посилювався у другій половині 1890-х років, коли ще виразніше проглядався урядовий курс на сприяння промисловості й торгівлі. Дворянські організації, намагаючись підпорядкувати хід соціально-

економічного розвитку своїм вузьким інтересам, вимагали цілої низки нових привілеїв, які явно не відповідали реальним фінансовим і економічним можливостям держави.

Варто відмітити, що 3 червня 1886 р. цар затвердив думку Державної ради щодо законопроекту „Про нагляд за підприємствами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів і робітників”. Ним передбачалося обов’язкове запровадження розрахункових книжок, істотно обмежувалося свавілля підприємців при прийомі і звільненні робітників. Встановлювалася обов’язковість щомісячної видачі робітникам заробітної плати, а при її затримці останнім надавалося право звертатися до суду. Новий закон забороняв підприємцям розраховуватися з робітниками талонами замість грошей, вираховуючи певні суми з їх зарплати на медичну допомогу, освітлення майстерень, користування знаряддями праці тощо [516, с. 97].

Таким чином, у період підготовки законопроекту про застосування закону 1886 р. до приватної промисловості країни підприємці Півдня Росії, побоюючись можливих обмежень в експлуатації робітників, виступили проти нового законодавства, вважаючи його нав’язним з боку уряду. Коли ж їм все-таки довелося взяти участь у розробці цього законопроекту, який згодом став законом від 9 березня 1892 р., то вони зробили все можливе, щоб обмежити права робітників [321, арк. 87].

Закон 9 березня 1892 р. зобов’язував поліцію інформувати державний орган про всі випадки порушення порядку на підприємствах, надавати йому „належну допомогу” у встановленні порядку, передавати матеріали на винних до суду. Таким чином, у робітничих законах Державною радою чітко проводився принцип єдності дій поліції та інспекції як у питаннях взаємовідносин підприємців та робітників, так і в питаннях придушення виступів останніх.

Наприкінці XIX ст. влада допомагала підприємцям політикою протекціонізму, відгороджуючи вітчизняну обробну промисловість від іноземної конкуренції. У 1891 р. був значно підвищений податок на всі

імпортні вироби. Промисловці одержували казенні замовлення від держави за цінами вищими від ринкових.

Починаючи з 70-х років XIX ст. у Російській імперії запроваджується одне за одним обмеження на довіз іноземних товарів. На початок 90-х років митний тариф має вже явно протекціоністський, заборонний характер, досягнувши 33% вартості довізних товарів. На початок 1900 р. мито для деяких довізних товарів досягло 100% їх вартості. Внаслідок такого високого тарифу значно підвищилися ціни всередині країни.

Питання митної політики турбувало не лише промисловців та царський уряд, а й тогочасних економістів. Єдиного погляду на дану проблему не існувало. Боротьба поглядів закінчилася прийняттям нового митного тарифу, що почав діяти з липня 1868 р. і був вигідний як промисловій буржуазії, оскільки мав охоронний характер, так і державі. Завдяки йому вже за перше десятиліття прибутки держави зросли з 41 до 80 млн крб. У 1877 р. сплата мита здійснювалася лише золотою монетою. Цей захід посилив митне обкладання на 30%, а з 1891 р. було введено нові, відверто протекціоністські тарифи, які приблизно збільшили надходження до державного бюджету ще на 15%. Загалом митне обкладання по відношенню до вартості привозних товарів становило у 1885-1890 рр. близько 29%, у 1891-1900 рр. – сягнуло 31% [321, арк. 92].

Таким чином царський уряд у другій половині XIX ст. остаточно відмовляється від казенного будівництва в обробній промисловості і стає на шлях заохочення в ній приватного підприємництва (у формі надання довгострокових кредитів, виплати премій за готову продукцію, надання земель під заводи тощо).

Найбільш рельєфно політика опікування промисловістю проявилася саме в тих галузях обробної промисловості, в яких безпосередню участь брали дворянські капітали – винокурна і цукрова. Щоправда в різні періоди історичного розвитку ця політика зазнавала змін, але промисловці завжди залишалися в економічному вигаді.

Після введення акцизної системи винокуріння отримало сприятливі умови розвитку. Спочатку акциз становив 4 коп. з градуса (1/1 її відра), а для його фіксування була визначена норма виходу спирту. Для 1 пуду перекурюваної бурякової патоки дана норма становила 25 градусів; при цьому закон, намагаючись гарантувати казні надходження, надавав промисловцям у безкоштовне користування всю кількість спирту, отриману більше норми – так званий перекур [731, с. 62-63].

Динаміка урядової політики щодо винокурної промисловості показує, що багато дрібних винокурних підприємств припинило своє існування. Проте скорочення кількості підприємств не означало занепаду винокурного виробництва.

Запровадження винної монополії дозволило значно збільшити доходи казни. Якщо у 1892 р. оподаткування продажу спиртних напоїв дало бюджетові 242 млн крб., то у 1903 р. держава отримала від продажу даного товару вже 557 млн крб. (з яких 322 млн крб. складав акциз, а 235 млн крб. – доходи від монополії) [774, с. 171].

Одночасна винна монополія сприяла поповненню вітчизняного грошового ринку за рахунок оборотних коштів приватних підприємців, вивільнених із сфери, що була монополізована державою. За деякими оцінками, поповнення становило більш як 260 млн крб. [700, с. 48]. Це дало змогу спрямувати вивільнені капітали в інші галузі обробної промисловості.

Митна політика російської держави другої половини XIX – початку XX ст. мала свої особливості. У середині XIX ст. відбувався перехід від заборонної системи до помірно-охоронної (тарифи 1850 і 1868 рр.). Тариф 1868 р. відрізнявся ліберальним характером: для багатьох товарів було дозволене безмитне ввезення, інші товари обкладалися порівняно невисокими ставками. Цей пільговий тариф сприятливо відбивався на українській зовнішній торгівлі. Зростали не лише обсяги імпорту, а й експорту.

З прийняттям „Положення про питний збір” 4 липня 1861 р. утворювалася система спеціалізованих органів з адміністрування непрямих

податків – уперше в Російській імперії. Держава відмовлялася від „збанкрутілої” відкупної системи і брала на себе усю повноту відповідальності за забезпечення основного податкового надходження до бюджету – акциз із спирту та спиртних напитків, а також патентних зборів за право їх виробництва і різних видів продажу [323, арк. 41].

З кінця 70-х років XIX ст. у сфері митної політики відбувається поворот. Перший крок у цьому напрямку був зроблений у 1877 р. введенням золотого мита. Таке посилення протекціонізму призвело до того, що багато іноземних підприємців перенесли свої підприємства на територію Російської імперії. В результаті ці підприємці могли користуватися усіма благами і перевагами жорстокої протекціоністської системи, запровадженої у країні. Введення золотого мита, як показала практика, було зумовлене не стільки інтересами вітчизняної обробної промисловості, скільки інтересами казни, бажанням залучити в країну золото.

З 80-х років XIX ст. здійснюється ряд підвищень тарифних ставок; причому вводяться мита на цілий ряд товарів, які раніше ввозилися безмитно. У 1881 р. було зроблено 10%-не підвищення майже всіх видів мита, у 1885 р. мито збільшилося ще на 20%. Всі ці підвищення були об'єднані у загальному тарифі 1891 р., який мав яскраво виражений охоронний характер [315, арк. 67].

В цілому митну політику Російської імперії, в тому числі і Наддніпрянської України, у другій половині XIX – на початку XX ст. можна охарактеризувати як протекційну з тенденцією до постійного підвищення ставок ввізного мита. Такий характер митної політики мав для країни як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, високі митні тарифи захищали обробну промисловість від конкуренції з боку дешевших імпортованих товарів, розширювали можливості внутрішнього ринку. З іншого боку, це зумовлювало адекватні дії у відповідь урядів інших країн. Від цього насамперед страждали ті вітчизняні обробні галузі, які значною мірою зростали за рахунок експорту своєї продукції і яким держава, на відміну від пріоритетних галузей, не забезпечувала гарантованого збуту всередині країни.

З переходом „питтєвої справи” до відання казенних палат, здавалося б, ця найважливіша, як на ті часи регалія, повинна була контролюватися державою більш чітко, ніж раніше, але насправді виявилось не так. Фактично визнаючи свою неспроможність організувати належним чином справу російський уряд віддавав на відкуп приватним особам свій основний непрямий податок. Нетривалі часи державного управління збором „питного” податку змінювалися відкупним утриманням. Відкупи, особливо шинковий („питний”), не тільки були неефективними, але й приводили до численних порушень, небаченого в інших відомствах „розквіту” корупції.

Слід сказати, що до компетенції губернських акцизних управлінь (вони створювалися, у залежності від потреби, у кожній губернії, або одне на кілька губерній) були віднесені як фінансові, так і не фінансові адміністративні функції. По-перше, вони наглядали: а) за виробництвом різноманітних підакцизних напоїв (спирту, горілки, настоянок, пива, меду тощо); б) за торгівлею цими виробами з тим, щоб вони здійснювалися відповідно до нормативних приписів і з метою недопущення незаконного виробництва і продажу алкогольних напоїв.

Органи акцизного нагляду у рамках правоохоронної функції здійснювали кримінально-процесуальні й адміністративно-процесуальні дії, зокрема проводили дізнання у справах про порушення акцизного законодавства і вирішували їх по суті (там, де законодавець не відносив відповідні склади до компетенції судових органів).

Грошова реформа в Російській імперії сприяла стабільності карбованця і відкрила шлях в імперію іноземним капіталам. Інвестиції і податки стали політичним важелем у розвитку обробної промисловості Російської імперії. Незалежно від цього, С. Ю. Вітте прийняв цілий ряд мір для акумуляції внутрішніх ресурсів, збільшення доходів казни перш за все за рахунок посилення податків. Зразу ж, зайнявши посаду Міністра фінансів, С. Ю. Вітте зайнявся переглядом існуючої системи оподаткування. В жовтні 1892 р. з цією

метою була створена спеціальна комісія під керівництвом директора Департаменту торгівлі і мануфактури В. І. Ковалевського.

Одним із самих ефективних засобів викачування грошей із населення стала встановлена С. Ю. Вітте монополія на горілку. Винокуріння залишалося в приватних руках, проте сирий спирт закупувався казною. Очистка спирту і виготовлення горілки відбувалася на приватних заводах тільки на замовлення казни і під контролем акцизного нагляду. Продаж спирту, вина і горілчаних виробів був виключним правом держави. Реформа не стосувалася виготовлення пива, портера, браги і виноградного вина. В містах горілчані вироби продавали із сьомої години ранку до десятої години вечора, а в селах в літні і весняні дні (квітень-травень) до десятої, а в зимові – до восьмої години вечора. Торгівля заборонялася під час хрестних ходів, а в неділю – до закінчення літургії. Монополія використовувалася Міністерством фінансів як один із основних видів покриття бюджетних дефіцитів [678, с. 84; 86].

Порядок реєстрації кількості фабрик і заводів різних обробних галузей виробництва регулювався правилами, не включеними в Статут про промисловість. Будівництво винокурних, горілчаних, медо- і пивоварних заводів регламентували правила про питтєвий збір. При цьому стаття 133 Статуту про акцизи забороняла відкриття нових винокурних заводів у містах і приватним особам та вже існуючим акціонерним компаніям, в статутах яких дане рішення не було обговорене. Під дану заборону попадали і нові заводи, які засновувалися акціонерними товариствами. Їм заборонялося не тільки заснування нових заводів, але і купівля старих. Це положення вдало поєднувалося із законом, прийнятим 4 червня 1890 р. „Про міри, стосовно розвитку сільськогосподарського винокуріння” [601, с. 42].

Проте на шляху розвитку горілчаної промисловості стояла акцизна система, збільшення в царську казну зборів з виробництва і продажу горілки, що неминуче вело до підвищення непрямих податків з населення. У відомостях Харківського губернського статистичного комітету про стан Охтирського повіту за 1888 р. з цього приводу відзначалося: „Винокуріння перебуває в

повному занепаді і поліпшення, в розумінні господарських пристосувань, не помічається. Головною перешкодою цьому є акцизна система, що знищила всі сільськогосподарські заводи, що раніше існували і створила тип нових, виключно промислових заводів, таких, які побудовано в багатьох містах на Півдні Росії” [323, арк. 67].

Влада прагнула повернути втрати заводчику при зберіганні спирту, встановлювала загальні безакцизні відрахування і порядок користування ними. Більше того, введенням додаткового безакцизного відрахування при одержанні спирту із зерна і картоплі закон тісно зв’язував цей промисел з вищими формами землекористування. Головними підсумками дії акту 1890 р. було те, що перестали виникати безземельні винокурні заводи; скоротилася викурка спирту на існуючих; з’явилася маса дрібних заводів, які найбільш, на думку влади, відповідали сільськогосподарським цілям підняття скотарства; розширилася сфера вирощування картоплі.

Постійно догоджаючи поміщикам при встановленні завищених цін на спирт, уряд заборонив з 1890 р. відкривати нові винокурні підприємства у містах і створював у цих виробництвах акціонерні товариства. Міністерство фінансів відверто демонструвало свою симпатію до великого поміщицького капіталу.

13 січня 1912 р. був прийнятий закон, який відмінив деякі архаїчні постанови статутів про акцизні збори. Він зачепив ті частини, які мали відношення до технічної сторони виробництва спирту і виникли ще у 60-70-х роках XIX ст. У свій час ці статті вводилися з метою кращого і точного обліку одержаного на заводах спирту, в результаті все виробництво виявилось обкладеним цілою мережею формальностей. Проте з тих пір на винокурних заводах з’явилися автоматичні контрольні апарати, а в країні була введена монополія [601, с. 43].

Варто відмітити, що із журналів по збиранню податків на Полтавському казенному винному складі за серпень 1911 р. дізнаємося, що протягом місяця було підраховано 82 звіти з даного питання. У середньому на один звіт

припадало 671 крб. 90 коп. в Полтаві та губернії. Тобто дана суму грошей була фактично тією, яка становила податок із даного винного складу протягом місяця [190, арк. 146-147].

Для мануфактурної цукрової промисловості характерним було те, що роль купецького капіталу на всіх етапах її розвитку була дуже незначною. Будучи галуззю переважно дворянського підприємництва, вона належала до тих галузей, які користувалися системою пільг і надзвичайно високим митним піклуванням.

Початок вітчизняного законодавства про цукробурякове виробництво відноситься до 1801 р., коли московський аптекар Бідгейм подав уряду проект вироблення цукру з буряка. Великим заохоченням для перших цукрозаводчиків був дозвіл з 1811 р. викурювати із відходів цукровиробництва спирт. Для захисту вітчизняного цукровиробництва від іноземної конкуренції, з 1819 р. було встановлено мито на імпортований цукор у розмірі 0,75 крб. з пуду. Протягом ХІХ ст. це мито невпинно зростало. Так, протекціоністський тариф 1891 р. встановив ввізне мито в сумі 33% від вартості товару, а на цукор у розмірі 81,1%, з 1897 р. – 87,6% [481, 112]. Такий протекціонізм дозволив галузі стати на ноги. З 70-х років ХІХ ст. розпочався вивіз вітчизняного цукру за кордон [738, с. 7]. За сприятливих обставин митного протекціонізму, користуючись пільговими кредитами, при наявності дешевої сировини, робочої сили і палива цукрова промисловість забезпечувала промисловцям високі та стабільні прибутки [768, с. 167].

Так, у цукровій галузі, де головним чином зосереджувалися капітали підприємців та державних урядовців, діяв поряд з надто високим ввізним митом пільговий акциз, який сприяв підприємцям, але завдавав шкоди державній скарбниці. Пересічне надходження акцизного збору протягом 1857-1867 рр. не перевищувало 500 тис. крб. Внаслідок розвитку місцевого цукроваріння за охоронно-пільгових умов неухильно скорочувалися обсяги привозного цукру. Казна зазнавала відчутних збитків. На початку 60-х років вона отримала лише 2,8 млн крб. митного збору. Щоб якось компенсувати

збитки, у 1863 р. уряд пішов на непопулярний крок – підвищення акцизного збору до 60 коп. з пуду. Це суттєво збільшило податковий цукропромисловий тягар [703, с. 17-18].

Акцизний статут від 26 листопада 1863 р., не змінюючи принципів обкладання, значно підвищив норми виходу цукру: з 3% до 4,5 – 6% від ваги буряку (залежно від устаткування заводу і системи апаратів). Були також підвищені норми добового виробітку сокодобувних знарядь та встановлені нові ознаки визначення продуктивності апаратів – при підрахуванні суми акцизу. Проте водночас встановлювалися досить низькі акцизні ставки: 20 коп. з пуду цукру; лише згодом, протягом 60-х років, вони були підвищені до 50 коп., а в 70-х роках – до 70-80 коп. з пуду цукру. Згідно Положення від 10 червня 1872 р. норми виходу цукру встановлювалися залежно від економічних умов діяльності підприємства та кліматичних умов району. Нарешті, відносно Положення від 15 травня 1879 р. норми для сокодобувних знарядь були знову дещо підвищені. Загалом фіскальний режим протягом 60-70-х років XIX ст., за свідченням дослідників історії вітчизняної цукрової промисловості, мав „позитивний вплив на хід нашої цукрової промисловості” [322, арк. 351 зв.].

У 1881 р. уряд удосконалив акцизну систему – ввів збір акцизу по вазі готового цукру. Дана система забезпечувала стабільні прибутки державі [738, с. 9-10].

Наприкінці 70-х років XIX ст. ціни на цукор у середині країни становили 7-9 крб. за пуд [738, с. 19]. Такі високі ціни забезпечували значні прибутки, притягували у галузь нові інвестиції. У результаті виробництво цукру у країні зросло з 16 млн пудів у 1881-1882 рр. до 29 млн пудів у 1885-1886 рр. [738, с. 19-20]. Випуск цукру не був обмеженим і на внутрішні ринки потрапляв увесь цукор, який залишався від минулого сезону цукровиробництва, так і виготовлений у поточному році.

Але такий порядок ніяк не забезпечував стабільного розвитку цукрової промисловості, головним чином через нестабільність зборів буряку у Російській імперії: в урожайні роки ціна цукру падала так низько, що не окупувала

собою видатків на виробництві, а в неврожайні роки ціна на цукор надзвичайно зростала, що викликало значне скорочення споживання даної продукції.

У 1885-1886 рр. урожай був досить добрим і цукрові заводи виготовили 29 млн пудів, але вітчизняні споживачі змогли закупити тільки 20 млн пудів. Так виникла криза перевиробництва: на внутрішньому ринку у 1885-1886 рр. виявилось 9 млн пудів зайвого цукру.

Щоб усунути надлишок цукру і таким чином вийти із кризи надвиробництва, уряд дозволив вивозити зайвий цукор за кордон, повертаючи цукрозаводчикам акцизний збір і виплачувати їм вивізну премію у розмірі 0,9-1 крб. за кожний вивезений пуд цукру [738, с. 24]. Але у зв'язку з конкуренцією інших країн-виробників даної продукції, форсований експорт цукру не вдався. Цукор залишався у середині країни і продовжував поступати на ринок, ціни на нього продовжували знижуватися. Зокрема, ціни на цукор на Київській товарній біржі у липні 1886 р. становили 3-3,5 крб. за пуд при собівартості 3,4-3,6 крб. [738, с. 25], тобто вони вже не виправдовували вартості виробництва, а це яскрава ознака кризи перевиробництва.

Цукрозаводчики забили тривогу і почали вимагати від уряду встановити норму виробництва цукру для кожного заводу. Це був спосіб регулювання постачання на внутрішній ринок цукру з метою попередити його надлишок і падіння цін на нього.

Але уряд у 1886 р. відхилив клопотання власників заводів про нормування цукрового виробництва [738, с. 105]. Міністерство фінансів вважало, що забезпечення балансу між виробництвом цукру і його споживанням є справою самих цукрозаводчиків.

Не одержавши згоди на обмеження цукрового виробництва законодавчим шляхом, цукрозаводчики вирішили організувати синдикат. Синдикат швидко зростав. Мета синдикату полягала у тому, щоб до певного рівня, доки не зміниться кон'юнктура, скоротити виробництво цукру. Шляхом скорочення випуску цукру на заводах членам синдикату вдалося підвищити ціни на внутрішньому ринку. Вже наприкінці 1887 р. ціни зросли пересічно до 4,35 крб.

за пуд, що забезпечувало необхідний рівень рентабельності виробництва [320, арк. 27]. Синдикат стабілізував ціни на цукор, забезпечив такий їх рівень, який не тільки перекрив затрати на виробництво, але й забезпечив необхідні прибутки для підприємців, що, у свою чергу, забезпечувало необхідний приплив капіталів у галузь, стимулювало їхній розвиток.

У радянській історіографії утвердилася негативна оцінка діяльності цукрового синдикату, як організації, що забезпечувала максимально високі прибутки цукрозаводчикам за рахунок встановлення максимально високих цін на внутрішньому ринку [481, с. 111-115].

Сьогодні у вітчизняній історіографії переглядаються ці застарілі погляди на діяльність цукрового синдикату. Підкреслюється, що цукровий синдикат відігравав важливу роль у стабілізації ринку цукру, поклав початок недержавному регулюванню ринку і реальному впливу на рівень цін, підготував умови для державного регулювання ринку.

Але синдикат – це громадська організація цукрозаводчиків. Дієвих способів впливу на порушників угоди при нормуванні випуску цукру на внутрішній ринок у них не було. Чим краще складалася ринкова кон'юнктура, тим більша була спокуса окремих учасників синдикату порушити угоду. Власники заводів, які не були членами синдикату, поспішили використати вигідну кон'юнктуру і різними способами розширювали виробництво. У цих умовах з'являлися порушники угоди і серед членів синдикату.

У результаті розпаду синдикату і безконтрольного продажу цукру на внутрішньому ринку його ринкова ціна різко впала з 4,51 крб. за пуд восени 1894 р. до 3,95 крб. весною 1895 р. [738, с. 13]. А це погрожувало не лише новою кризою перевиробництва, але і крахом багатьох цукрових заводів, великими збитками державі через недоїмки по акцизу за цукор. Цей акциз давав у бюджет держави прибуток у сумі 1,75 крб. з кожного проданого на внутрішньому ринку пуду цукру. Тому регулювання ринку цукру була змушена взяти на себе держава. 20 листопада 1895 р. був виданий „Закон про деякі

заходи відносно цукрової промисловості і розпорядження, що до неї відносяться” [746, с. 623-624].

Зміст закону полягав у тому, що Міністерство фінансів щорічно до початку нового періоду цукроваріння (1 вересня) на підставі даних про реальну кількість спожитого у країні цукру в попередній період установлювало так званий „контингент вільного цукру”, тобто визначало кількість цукру, що має бути випущена всіма заводами Російської імперії на внутрішній ринок з виплатою акцизного збору у розмірі 1,75 крб. з пуду. Решта виготовленого цукру не дозволялося продавати і його зараховували до так званого „вільного” і „недоторканого” запасів.

Проте встановлення „контингенту вільного цукру” аж ніяк не обмежувало його внутрішнє споживання. Ця межа існувала тільки для того, щоб попередити переповнення ринку цукру і різке падіння цін на цукор. Одночасно із встановленням контингенту уряд визначав і граничні ціни на цукор-пісок. Як тільки ціни почали перевищувати встановлену норму, Міністерство фінансів негайно дозволяло додаткові випуски цукру на внутрішній ринок із вільного або недоторканого запасів без додаткового податку, тобто збільшувало контингент вільного цукру, що у свою чергу впливало на зниження ринкових цін цукру. Цукрові заводи, які пробували випускати на внутрішній ринок цукор із вільного або недоторканого запасу без дозволу Міністерства фінансів, негайно підлягали великим штрафам. А дієвий контроль акцизного відомства за цукровими заводами унеможлиблював випуск на ринок неконтрольованої урядом цукрової продукції.

Закон від 20 листопада 1895 р. стабілізував ціни на внутрішньому ринку, що було дуже важливо для стабілізації розвитку цукрової промисловості. Одночасно закон широко відкривав двері для експорту вітчизняного цукру за кордон, звільнивши експортерів цукру від оплати акцизу та вивізного мита.

Різниця між експортними цінами і внутрішніми цінами покривалася надбавками на внутрішню ціну цукру у сумі пересічно 53 коп. з кожного пуду вивезеного продукту. Беручи до уваги кількість споживачів цукру у Російській

імперії, така надбавка у ціні становила всього 1 коп. з пуду проданого цукру на кожного споживача [737, с. 9]. Це величина, якою можна було знехтувати заради освоєння зовнішнього ринку збуту. Але вивіз значної кількості цукру за кордон призвів до різкого зниження цін на європейському ринку (в 1902-1903 рр. до 1,15 крб. за 1 пуд). У 1903 р. була прийнята міжнародна Брюссельська конвенція по цукру. Це обумовило додаткові труднощі для доступу російського цукру на європейський ринок. Тому цукрозаводчики звернулися до Міністерства фінансів з проханням врегулювати виробництво цукру у цілому.

Необхідні поправки виробництва цукру були внесені Законом від 12 травня 1903 р. „Про зміни і доповнення діючих узаконень у цукровій промисловості” [745, с. 511-513]. Ним чіткіше регламентувалася кількість цукру, визначеного урядом для внутрішнього споживання, для обов’язкового недоторканого запасу, вказувалися на розміри вивозу цукру на зовнішні ринки. Виробництво кожного заводу обмежувалося певною кількістю, залежно від його продуктивності. Залишки виробництва, згідно нового закону, зараховувалися тому заводу, що їх допустив, а не розподілялися рівномірно по всіх заводах. Міністерство фінансів щороку визначало максимально допустимі ціни на цукор. Якщо на внутрішньому ринку ціни на цукор перевищували дану межу, то міністерство визначало розміри додаткових випусків товару із вільного або недоторканого запасу. У відповідності із законом визначалася вся кількість виробництва цукру всіма заводами для кожного сезону цукроваріння, як для задоволення попиту внутрішнього ринку, так і для вивозу цукру на зовнішні ринки.

Отже, Закон від 12 травня 1903 р. не змінив основних положень Закону 20 листопада 1895 р., але вніс до нього суттєві доповнення, згідно з якими повністю ліквідувалася залежність заводів один від одного і перекривалася можливість до штучного розширення виробництва на шкоду іншим заводам. Цукрозаводчик міг працювати на експорт тільки тоді, коли йому було це

вигідно і збут цукру за кордон втрачав примусовий характер, що мало місце згідно із Законом від 20 листопада 1895 р.

У радянській історіографії стверджувалося, що урядове нормування випуску цукру на внутрішній ринок було спрямоване на встановлення монопольно високої ціни на цукор і забезпечення тим самим величезних прибутків цукровим магнатам [766, с. 12]. На нашу думку це однобічний погляд на проблему. Завдяки цукровому нормуванню була досягнута стабільність у цукровій промисловості, контингент внутрішнього споживання продукції зріс з 25,5 млн пудів у 1895-1896 рр. до 85 млн пудів у 1913-1914 рр., тобто у 3,3 рази. Середньорічна ціна на цукор не зросла, а знизилася з 4 крб. 56 коп. за пуд у 1895-1896 рр. до 3 крб 99 коп. у 1913-1914 рр., що з урахуванням росту індексу заробітної плати у країні за 1895-1914 рр. привело до фактичного зниження ціни на цукор майже на одну третину. Таким чином, ні про які монопольно високі ціни і мови не може йти. Навпаки, зниження цін на цукор привело до того, що пересічне споживання цукру у країні на одну душу зросло з 8,71 фунта у 1895-1896 рр. до 19 фунтів у 1913-1914 рр. [587, с. 67].

Відносно високих внутрішніх цін на цукор, у порівнянні з цінами на світовому ринку, то на нашу думку, вони в першу чергу були викликані відносно високою собівартістю вітчизняного цукру, а не лише високими дивідендами власників цукроварень, як це постійно підкреслювали радянські історики.

Так, на запитання Бюджетної комісії Державної Думи Російської імперії в 1909 р. про собівартість виробництва цукру у країні, надійшли дані від Правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків (2,03 – 2,48 крб. за пуд), Акцизного відомства Міністерства фінансів (1,63 – 1,99 крб. за пуд), розрахунки спеціалістів цукровиробництва (1,6 – 1,85 крб. за пуд). Порівнюючи ці дані, Бюджетна комісія Державної Думи визнала, що собівартість виробництва цукру-піску в країні становила 1,94 крб. за пуд [737, с. 7]. Враховуючи акциз у сумі 1,75 крб. з кожного пуду цукру, то дана сума зростала до 3,69 крб. за пуд. Ринкова ціна цукру-піску на внутрішньому ринку

коливалася в 1907-1909 рр. у межах 3,91-4,17 крб. за пуд. Отже, прибуток цукрозаводчиків коливався у межах 0,22-0,48 крб. з пуду, або 6-13% річних (пересічно 8%), що необхідно визначити помірним [737, с. 7-8]. Правда, за підрахунками Х. М. Лебідь-Юрчика, середній прибуток цукрозаводчиків за 1904-1907 рр. по відношенню до основного капіталу становив 17%. Але він не враховував відрахування на амортизацію. Коли ж їх взяти до уваги, то прибутки будуть менші, а саме – 8% [706, с. 77].

Радянські історики писали, що вітчизняний цукор продавався на західноєвропейських ринках за демпінговими цінами [767, с. 249], а тому і знаходив там попит. Але це не зовсім так. На перешкоді демпінговим цінам стояла Брюссельська конвенція 1903 р. країн-виробників цукру. Згідно з нею для кожної країни були встановлені квоти і ціни на продаж цукру на міжнародному ринку. Якщо ж вітчизняний цукор знаходив собі покупця за кордоном, то це, у першу чергу, за рахунок високої якості виробленого цукру, особливо рафінаду.

Таким чином, необхідно визнати, що закони від 20 листопада 1895 р. і 12 травня 1903 р. позитивно вплинули на розвиток цукрової промисловості, цукрове виробництво і збут, набули необхідної стабільності. Розвиток промисловості відбувався прискореним темпом; площі під буряк значно зросли, будувалися нові заводи і реконструювалися старі, значно поліпшилася технологія цукровиробництва, що супроводжувалося зниженням собівартості і поступовим падінням ціни на споживчому ринку, невпинно збільшувалося споживання цукру у перерахунку на душу населення. Від стабільного зростання цукрової промисловості зростали і прибутки держави. Так, прибуток казни від акцизу зріс з 63 млн крб. в 1900 р. до 139 млн крб. у 1914 р. і склав 21% всієї суми непрямих податків у Російській імперії [733, с. 35]. Для прикладу, у 1913 р. акцизи та збори з алкогольних напоїв у Наддніпрянській Україні становили 5 млн 652 крб., а акциз із цукру – 114 млн 392 крб. [596, с. 120].

Отже, державне нормування виробництва і збуту цукру рятувало цукрову промисловість від кризи надвиробництва, стимулювало її розвиток, вело до

поступового, вигідного як виробникам, так і споживачам, зниження ціни на ринку. Відомий дореволюційний дослідник цукрової промисловості Х. М. Лебідь-Юрчик, який гостро критикував цукрозаводчиків за отримані ними прибутки, у 1909 р. писав: „Урядове нормування повинне бути збережене задля розвитку сільського господарства і прибутку держави” [706, с. 91].

У 1897 р. було створене Всеросійське товариство цукрозаводчиків. У радянській історіографії діяльність цього товариства оцінювалася тільки негативно, як однієї із форм монополістичного об'єднання капіталістів з метою отримання максимально високих дивідендів тощо [481, с. 123]. Дійсно, товариство мало на меті захищати спільні інтереси всіх цукрозаводчиків, дбати про забезпечення прибутків своїх членів. Але аналіз діяльності товариства показує, що воно було також координатором у справі виникнення і популяризації технічних вдосконалень у галузі, влаштуванні дослідних станцій та полів по буряківництву, збір необхідних статистичних даних з різних ділянок цукровиробництва для вивчення умов його розвитку тощо. Для виконання покладених на товариство функцій цукрозаводчики щороку сплачували певні членські внески. Це дозволило запросити на службу в товариство відомих фахівців цукровиробництва, налагодити випуск щорічників, статистичних довідників тощо. До рекомендації товариства дослуховувалося Міністерство фінансів при визначенні внутрішньої норми випуску цукру, ціни на цукор тощо.

У січні 1886 р. розпочала роботу комісія Бутовського з метою обговорення змін у митній політиці та акцизному статуті. Щодо змін у митній політиці, то комісія прийшла до висновку, що зменшення мита на цукор сприяло б технічному прогресу у вітчизняному цукровому виробництві. Правда, зважаючи на кризу в цукровій промисловості, зниження мита, на думку комісії, слід було здійснювати поступово. Проте під тиском поміщиків-цукрозаводчиків Державна рада залишила митні норми незмінними. Царизм і надалі, як уже відзначалося, провадив протекційну митну політику щодо цукрової промисловості. Що ж до акцизу, то комісія вважала, що визначення

норм далеко не відповідало фактичним виходам цукру внаслідок прогресу в техніці виробництва.

Щодо політики цукрового виробництва, то цукровики зібралися у Києві і звернулися до держави з вимогою знизити податки на продаж цукру всередині країни, встановити квоти на виробництво і вирощування буряків відповідно до „реальних потреб”. Серед ініціаторів були найбільші цукровиробники – Чацькі, Потоцькі, Бродські, Терещенки, Балашови. Вони зобов’язалися не перевищувати середню цифру останніх п’яти років, а на будь-який надлишок накладати податок по 85 коп. за пуд. Для контролю за дотриманням зобов’язань було створено наглядовий комітет з 11 осіб. Дану угоду постійно поновлювали. Вперше до неї приєдналося 78% цукрозаводчиків, востаннє, в 1896 р. – 91% [730, с. 209].

20 лютого 1887 р. Міністерство фінансів поширило протекціоністські заходи на виробників, викупивши залишки на складах. Цим була започаткована політика демпінгу на експорт, негативно сприйнята пресою з огляду на внутрішню злиденність. До кінця 1888 р. кількість цукроварень зменшилася з 251 до 229. Лише 218 з них могли дати продукцію протягом того сезону. Загальне виробництво скоротилося з 29 до 25,9 млн пудів. Три правобережні губернії у 1886 р. реалізували 52,8% від усього продажу імперії, в наступному році – 54,4%. У 1889 р. тут було вироблено 15,4 млн пудів цукру-рафінаду: Київська губернія – 8,4 млн, Поділля – 5,4 млн, Волинь – 1,5 млн. Виплата дивідендів акціонерними товариствами становила 15-25% [320, арк. 13-14].

Запровадження казною з 1877 р. сплати мита на довезений в Російську імперію товар призвело до зростання митного збору на 30-40%. У 1881 р. мито на цукор збільшується у зв’язку із загальним накиданням 10% надбавки, встановленої по всьому митному тарифу. Цей захід майже припинив довіз цукру в Російську імперію і посилив диктат місцевих промисловців при встановленні на внутрішньому ринку цін, що невпинно повзли вгору. За принципово новою акцизною системою 1881 р., яка передбачала оподаткування готового продукту, збір зріс майже удвічі. Проте це не перешкоджало галузі

набирати дедалі більших обертів. Уже на середину 80-х років XIX ст. виявилось перевиробництво цукру. Ціни на продукцію нестримно котилися вниз. Щоб запобігти їх подальшому зниженню і втратам промисловців, уряд з 1 липня 1886 р. запроваджує спеціальну вивізну премію з платою 1 крб. за кожний пуд на 8 млн пудів цукру, що вивозився на азіатські ринки. Одночасно під заставу цукру було дозволено видавати кредити, що досягли значних сум. Ці заходи не дали бажаних наслідків, хоча практика надання вивізних премій продовжувалася аж до 1891 р. Протягом 1886-1891 рр. цукровари, за їхніми підрахунками, отримали понад 6 млн надприбутку [13, арк. 18 зв.-19].

Велике значення для збільшення державних доходів мало впорядкування виробництва у цукровій промисловості, на що було спрямовано прийняття у 1895 р. закону про нормування виробництва цукру та регулювання цін його продажу.

У другій половині XIX ст. виробники цукру отримували значну підтримку з боку держави. Зокрема, внутрішній ринок цукру був захищений високими митними бар'єрами.

Цукрозаводчики мали змогу отримувати під вигідні відсотки позики від держави. Лише за період з 1869 по 1881 рр. було видано 20 цукрозаводчикам 27 позик на суму 9 млн крб. Терміни таких позик спочатку визначалися на 2-6 років. Однак у 1879-1880 рр. терміни багатьох позик були продовжені – для окремих з них до 10-12 років. Для багатьох позик встановлювалися пільгові графіки їх погашення [688, с. 313; 316].

Щоправда, в урядових колах єдиної думки стосовно виходу з цукрової кризи не було. В той час, як система надання вивізних премій продовжувалася, певні чиновницькі кола Міністерства фінансів, в особі В. Базильського, висловлювали думку про те, що „необхідного й раціонального скорочення продукційності по цукроварінню можна досягти за тієї умови, коли цукробуряковій промисловості буде надана змога розвиватися самостійно під безпосереднім впливом економічного закону попиту й постачання”. Така думка

не знаходила співчуття ні в урядових установах, ні серед більшості промисловців.

Все ж старі протекціоністські методи підтримки цукровиків за нестримного розвитку галузі були недостатніми. Це добре відчували самі промисловці, які шукали нових засобів регулювання і збуту виробництва. Державно-монополістичне регулювання галузі дозволяло жорстко нормувати внутрішній і найближчі зовнішні цукрові ринки, відстоювати за допомогою державного втручання позиції на світовому ринку українських та російських підприємців. Таким чином держава утверджувала свої економічні та політичні амбіції на світовому ринку, а промисловці забезпечувалися надприбутками.

За офіційними даними на зламі двох століть ціни на внутрішньому ринку становили 424-451 коп. за пуд, в той час як його виробництво обходилося підприємцям лише в 140-220 коп. [703, с. 21-22]. Отже, прибутки у галузі перевищували у 2-3 рази затрати.

Загалом успіху державно-монополістичного регулювання став збіг інтересів великого капіталу, дворян-землевласників та урядових кіл, серед яких було чимало цукрозаводчиків. Зокрема, дану ідею настійно проштовхували впливові державні чиновники. Пізніше С. Ю. Вітте, який на той час вже був у відставці, відверто заявив, що опікування цукровою промисловістю пояснювалося не почуттям і прагненням уряду підтримати власників заводів як промисловців, а швидше як аграріїв-поміщиків.

До системи нормування підключалися акцизне і акціонерне законодавства, які теж були покликані на те, щоб зміцнювати монополію дворян у цукроварінні. Так, оплата акцизу здійснювалася за правилами 1894-1900 рр. безпосередньо при виході цукру із заводу, причому це стосувалося лише новостворених заводів. Таким чином, вони позбавлялися частини оборотних коштів. Підприємства „благодійні”, тобто фактично дворянсько-поміщицькі, на довгий час звільнялися від попереднього внеску. У 1903 р. для новостворених заводів встановлювалася дискримінаційна норма випуску цукру, що не перевищувало 160 тис. пудів, у той час як середньорічне виробництво

заводів становило 250 тис. пудів. Це призвело фактично до припинення зростання заводів. Одночасно пропонувалося при створенні акціонерних товариств випускати іменні акції вартістю в 1 тис. крб., але придбання їх євреями та іноземцями обмежувалося. Цей проект на початку ХХ ст. було направлено на розгляд у Раду міністрів [313, арк. 95 зв.-96].

Порядок затвердження цукрових заводів був висвітлений у Тимчасових правилах про акциз на цукор. У Російській імперії діяв закон про нормування виробництва цукру. 15 квітня 1910 р. було прийнято постанову про тимчасове зниження податку на цей продукт, що викликало подорожчання його на внутрішньому ринку. При цьому ввіз іноземного цукру допускався лише при дійсній його необхідності і в межах, яка не загрожувала прибутковості вітчизняній цукровій промисловості.

Будівництво тютюнових фабрик регулювалося Статутами про тютюновий збір, лікарняним і цензурним [313, арк. 101].

Протекціонізм уряду 60-70-х років ХІХ ст. проявився повною мірою. Підприємцям нових галузей обробної промисловості надавалися позички, багаторічні замовлення за підвищеними цінами, з преміями за виробництво нової продукції, що забезпечувало стійкий збут і добрий прибуток.

Особливістю російського законодавства було те, що адміністративна практика, а не судова, була головним чинником промислового права. У Російській імперії не існувало судів, які б розглядали конфліктні ситуації, до складу яких входили б підприємці і робітники, як це було у країнах Західної Європи.

Комерційне законодавство вводило обмеження не тільки для фізичних і юридичних осіб, але і на обіг товарів, необхідною умовою якого була максимальна свобода. Були також обмеження на місце і час торгівлі. Побічно закон збалансовував інтереси продавця і покупця.

Постановою 9 січня 1904 р. дозволявся в роздрібній торгівлі продаж товарів у кредит [601, с. 53].

Санкції російського кримінального законодавства в області торгівлі і промисловості носили строгий характер. Найсуворіше покарання чекало тих, хто відкрив без дозволу влади торгово-промислове товариство, кредитний і банківський заклад, комісійну чи довідкову контору. На порушників, крім закриття незаконного підприємства, накладався арешт або штраф у розмірі до 500 крб.

З огляду на це, можна зробити висновок про перевищення рівня доходів від цукрового, тютюнового, горілчаного податків на одного мешканця у Наддніпрянській Україні порівняно з відповідним показником в цілому щодо Російської імперії. Це пояснюється, перш за все, тим, що виробництво цукру, тютюну і горілки в Наддніпрянській Україні було більш розвинутим, ніж в імперії. Незначні надходження коштів від податку на території пояснюється слабким розвитком зовнішньої торгівлі. Оскільки основні грошові капітали знаходилися в Петербурзькій і Московській губерніях, збори з них у Наддніпрянській Україні були також незначні.

Значного поширення у другій половині XIX ст. набула практика підтримки державою окремих підприємців – засновників промислових підприємств. Серед основних форм такої підтримки можна виділити: прямі позики з державного бюджету; залишення в обороті цих підприємців відстрочених акцизів та інших податків; багаторічні відстрочки платежів за поставки з державних заводів; безвідсоткові аванси за державними замовленнями тощо. Такі форми фінансування перетворювалися у довгострокові позики на 15-20 років; причому навіть за позиками з Державного банку ці підприємці звільнялися від оплати відсотків.

Значну підтримку з боку держави отримували також підприємства, що експортували вітчизняні товари в інші країни. Зокрема, з метою заохочення виробництва в країні експортної продукції здійснювалися такі заходи: повернення експортерам акцизів на товари, які куплені у Російській імперії і в подальшому продаж їх за кордон; повернення сплаченого ввізного мита на сировину і матеріали, з яких вироблено експортний товар; умовно-безмитне

ввезення на територію країни давальницької сировини; премії за вивезення продукції. Такі премії могли бути прямими у грошовому виразі; і непрямими, наприклад, у вигляді пільгових залізничних тарифів при вивезенні експортером продукції залізничним транспортом [726, с. 262; 267].

Промислова політика держави під час криз і депресій була спрямована на активну підтримку підприємств тими ж засобами, що і раніше (тобто наданням замовлень, субсидій, премій тощо). І це було, по суті, зворотною стороною тієї ж самої політики насаджування певних галузей і підприємств, які треба було зберегти і зміцнити під час криз і окремих господарських утруднень. Тому такі „циклічні” повороти були органічні для економічної політики уряду, в них не було нічого кон’юнктурного або суб’єктивного.

Аналіз економічної політики держави у контексті розвитку обробної промисловості Наддніпрянської України у досліджуваний період дозволяє зробити деякі узагальнення.

Однією з основних особливостей економічної політики уряду Російської імперії було широке безпосереднє втручання в економіку. Форми цього втручання були досить різноманітними. Проте всі вони зводилися до кількох основних заходів.

Здійснювалося певне штучне обмеження ринкової конкуренції шляхом прийняття законодавчих та адміністративних актів або шляхом створення привілейованого становища підприємствам (наприклад, забезпечення позаринкового збуту продукції шляхом значних обсягів державних замовлень).

Забезпечувалося штучне підвищення прибутковості підприємств за допомогою держави, незалежно від ринкової ситуації (шляхом закупівлі державою продукції, виготовленої за державним замовленням, за завищеними цінами; надання окремим підприємствам пільг, субсидій та дотацій).

У зв’язку із складною інвестиційною ситуацією в країні забезпечення обробних підприємств необхідними капіталами стало окремою важливою формою державного втручання в економіку. Забезпечення здійснювалося

шляхом гарантування державою повернення інвесторам їх коштів, прямої участі держави у діяльності підприємств та вкладання в них державних коштів.

Державним регулюванням охоплювалося порівняно небагато галузей та підприємств державного значення, які не мали стійкої прибутковості або широкого ринку збуту і мали труднощі у залученні капіталів навіть у періоди свого зростання і загального господарського піднесення. Те ж коло підприємств ставало першочерговим об'єктом штучної підтримки їх діяльності з боку держави та порятунку від банкрутства під час криз.

З метою збереження підприємств та банків або полегшення їх ліквідації в окремих випадках застосовувався ще один захід державного втручання: ці підприємства приймалися урядом тимчасово у власність або у фактичне управління з утриманням їх на державні кошти.

Охарактеризовані заходи в цілому дали позитивні результати. Вони сприяли становленню в країні ринкових відносин, прискоренню розвитку ряду галузей обробної промисловості.

Досвід історії регулювання ринку галузей обробної промисловості у дореволюційний період свідчить, що держава не повинна потурати стихійним ринковим силам, які діють стихійно, а зобов'язана активно регулювати ринкові відносини. Здійснювані у другій половині XIX – на початку XX ст. заходи по впровадженню регульованого ринку галузей обробної промисловості стимулювали розвиток галузей виробництва, сприяли підвищенню їхньої ефективності і конкурентоздатності.

2.2. Джерела надходження капіталів

Темпи розвитку обробної промисловості завжди знаходилися у залежності від розміру вкладених у них капіталів.

За офіційною дореволюційною статистикою відношення того чи іншого ринкового підприємства і товариства у Російській імперії на початку ХХ ст. до „іноземного” або „російського” відбувалося за умовними ознаками і працювало дане товариство на базі „російського” чи „іноземного” статуту. Фактично участь іноземного капіталу в російських акціонерних промислових підприємствах була значно більшою. За неможливістю підрахувати остаточно дані окремі дослідники цього питання подають різні цифри [30, арк. 217].

Приплив капіталу у промисловість Російську імперію, у тому числі і Наддніпрянської України, в 90-х роках ХІХ ст. характеризується наступними даними. До 1889 р. в імперії існувало 504 акціонерних товариства з капіталом у 911,8 млн крб., в 1899 р. акціонерних товариств нараховувалося 1181 з капіталом у 1736,8 млн крб. [30, арк. 248-248 зв.]. Іншими словами, вкладання капіталу у промисловість за десятиріччя збільшилося на 825 млн крб., причому у 1896-1898 рр. щорічний вклад акціонерних капіталів досягав 230-250 млн крб., а в 1899 р. – 431,9 млн крб. Загальна сума усіх акціонерних капіталів, за даними Міністерства фінансів, у 1899 р. становила 2,3 млрд крб.

Таким чином, за десятиліття 1890-1900 рр. залежність російської та української промисловості, зокрема у деяких обробних галузях, а разом з тим всього народного господарства, суттєво збільшилася. Також різко змінився і характер цієї залежності. Вже у 1900 р. на першому місці стояли франко-бельгійські капітали, тоді як німецькі у розглядуване десятиліття були віднесені із свого першого місця на третє.

Царизм обстоював інтереси поміщиків, але одночасно сприяв розвитку обробної промисловості, зокрема політикою протекціонізму. Це призвело до того, що іноземним підприємцям вигідніше було довозити в Наддніпрянську Україну не товари, а капітали. З кінця ХІХ ст. починається приплив іноземних капіталів. Припливу іноземного капіталу в Росію, у тому числі і

Наддніпрянську Україну, сприяла також грошова реформа 1895-1897 рр., внаслідок якої було досягнуто стабілізації валюти.

Також цьому сприяла й та обставина, що у 90-і роки ХІХ ст. фінансове господарство Російської імперії значно оздоровилося. Фінансова реформа С. Ю. Вітте дозволила встановити твердий грошовий обіг, що рятувало іноземців від ризику збитку на хиткій валюті. У ввозі іноземного капіталу були зацікавлені й самі вітчизняні підприємці, які отримували значний прибуток від участі у змішаних іноземно-російських акціонерних компаніях.

Варто зауважити, що вперше принципова позиція С. Ю. Вітте стосовно інвестицій іноземних капіталів була висловлена ним на початку 1895 р. Приводом для цього стало внесення Міністерством внутрішніх справ у Державну Думу законопроект про порядок прийняття іноземців у російське підданство, що мав головною метою протидію колонізації західних окраїн імперії вихідцями з Австрії і Німеччини. Дані за останні п'ять років вказували на те, що $\frac{2}{3}$ іноземців, які натуралізувалися, належало до числа осіб, які займалися промисловою діяльністю. Побоюючись, що прийняття нового закону ще більш може ускладнити підприємництво іноземців на території держави, С. Ю. Вітте виступив проти нього. У записці від 13 березня 1895 р. на ім'я державного секретаря урядовець вказав на негативні наслідки кожного з обмежувальних законів для акціонерного засновництва в Російській імперії. С. Ю. Вітте не ставив питання про необхідність відміни цих законів або про непоширення їх на акціонерні компанії, але не виключав цього, й більше того, звертав увагу на можливість такого рішення [322, арк. 582-596].

В економіку Наддніпрянської України надходив переважно приватний капітал Франції, Бельгії та Англії.

З 1895 по 1901 рр. сума іноземних капіталів, вкладених у промислові підприємства Російської імперії, у тому числі і Наддніпрянської України, зросла з 245 млн до 975 млн крб., тобто майже в 4 рази. На початку ХХ ст. приплив іноземних капіталів зменшується, проте невдовзі знову збільшується.

В 1914 р. сума іноземних капіталів в акціонерних та пайових товариствах Росії дорівнювала вже 2125,1 млн крб. [30, арк. 241].

За період з 1895 по 1902 рр. у Російській імперії було відкрито 99 іноземних компаній з основним капіталом 253 млн крб.; у 1903-1905 рр. – 11 компаній з капіталом 9,5 млн крб. Після 1907 р. приплив іноземного капіталу в імперії посилювався. З 1906 по 1913 рр. у країні було засновано 88 компаній з капіталом 168,6 млн крб. До Першої світової війни у російську, в тому числі й українську промисловість, було вкладено 1343 млн крб. іноземних капіталів [685, с. 241-242].

Варто зауважити, що в цей період підприємства у формі командитних товариств представляли більш високу степінь асоціацій. Згідно закону, вони створювалися із одного або багатьох товариств, з утворенням одного чи багатьох вкладників, які довіряють першим відомі суми своїх капіталів у більшій чи меншій кількості. Головна відмінність товариства в тому, що вкладники довіряли свій капітал дійсним керівникам справи, не беручи участі безпосередньо у керівництві. Всі учасники подібних підприємств поділялися на дві категорії: на повноправних власників, які несли необмежену власну і матеріальну відповідальність по справах товариств і на вкладників, які брали участь у справі з точно визначеним капіталом. Між повними товариствами і вкладниками існували й інші відмінності, які витікали із підприємницької практики. Наприкінці XIX – на початку XX ст. багато крупних торгових домів у формі командитних товариств об'єднували капітали і внески багатьох окремих власників [681, с. 58-59].

Монополістичні об'єднання в Російській імперії, у тому числі і Наддніпрянській Україні, особливо великі, були тісно зв'язані з іноземним капіталом. Напередодні Першої світової війни в руках іноземних підприємців було зосереджено близько третини всього акціонерного капіталу імперії. Французький капітал становив 33%, англійський – 23%, бельгійський – 20% і німецький – 14% іноземних вкладень. Понад 25% усіх іноземних капіталів,

вкладених у промисловість країни, припадало на Наддніпрянську Україну [701, с. 387].

Вкладання іноземного капіталу в діючі у Російській імперії та Наддніпрянській Україні акціонерні товариства набули великого значення лише наприкінці XIX ст. Капітал направлявся як у товариства, які були засновані за кордоном, але мали підприємства в Російській імперії, так і в російські товариства. Із приблизно 2 млрд крб. таких капіталовкладень біля 1,5 млрд знайшло своє місце в промисловості, 0,3 млрд – в кредитних, страхових і торгових підприємствах, 0,2 млрд – у міській нерухомості і будівництві [30, арк. 301].

Загальна сума французьких капіталів у Наддніпрянщині, що працювали за французькими чи російськими статутами, становила 220 млн франків. Бельгійці вкладали в українські підприємства 155 млн крб., або понад $\frac{1}{2}$ всіх вкладених коштів в Російській імперії. Німці використовували свої кошти (29,7 млн крб., або $\frac{1}{15}$ всіх вкладів) для будівництва заводів і банків, англійці виділили 23 млн крб., або $\frac{1}{20}$ всіх вкладів в імперії. В останнє десятиріччя XIX ст. іноземні інвестиції у вигляді акціонерного капіталу в Російській імперії досягли 911 млн крб., у тому числі в харчовій промисловості – 11,4 млн крб. [697, с. 237].

Напередодні Першої світової війни в російську промисловість, в тому числі і українську, було вкладено 1500 млн крб. іноземного капіталу. По відношенню до всього діючого акціонерного капіталу відсоток іноземних капіталів становив 55-60%.

Досить помітно відбувалося проникнення капіталів у цукрову промисловість, які за джерелом походження були різними. Зокрема, варто навести дані, які характеризують джерела надходження капіталів у дану галузь промисловості. В 50-х роках XIX ст. цукрова промисловість починає набувати ринкового характеру. У неї починають вкладати не тільки крупні землевласницькі капітали титулованих земельних магнатів-кріпосників, але і капітали національних груп українського і єврейського походження, які

безпосередньо ведуть початок з українських ярмарків, із скуповування поміщицького і селянського хліба, шкір, полотна, з оренди поміщицьких земель.

На цьому ґрунті почали виділятися групи крупних єврейських підприємців – Бродський, Гінзбург і українських – Яхненко, Симиренко, Терещенко, Харитоненко і інші. Так, Яхненко і Симиренко, в минулому кріпаки графа Самойлова, у 50-х роках XIX ст. „викупилися” від кріпацтва і почали свої торговельні операції на ярмарках в містах Наддніпрянської України з 200 крб. капіталу. Вони орендували, а потім будували цукрові заводи, займалися банківськими операціями. В 60-х роках XIX ст. у їхньому товарообороті було 5-6 млн крб. [738, с. 67-68]. Також в цукрову промисловість, як зазначає К. Г. Воблий, вкладалися дворянські капітали [687, с. 24]. Поміщики-цукрозаводчики для накопичення широко використовували торговий капітал, який одержували від збуту сільськогосподарської і промислової продукції. На перших порах вони торгували виключно оптом. А з ліквідацією гільдійської монополії вони влилися і в роздрібну торгівлю. Торговельний прибуток був потужним джерелом накопичення. Під час спільного будівництва заводів землевласники виділяли матеріали і робочу силу, а купці – гроші на оплату праці.

Схожа ситуація була вигідною обидвом сторонам: поміщик отримував безвідсоткову позику, а купець, надавши кошти, повертав їх з відсотками у встановлений за контрактом термін у вигляді промислового прибутку.

Залучення у промисловість засобів для „приросту” прискорювало накопичення капіталів. У цьому процесі приймали участь представники різних класів і прошарків суспільства, навіть іноземці. На початку 60-х років XIX ст. у конторі Городищенського заводу зберігали свої гроші ректор Київського університету Бунге, київський міський голова Завадський, священик Левицький, купці Ерфурси і Берштамм, поміщики Підгірський і Філіпов та інші [5, арк. 3; 4].

Прибуток цукрової промисловості приваблював й інших купців. Так, Генріх Кельн більше 10 років утримував на орендних умовах Бугаєвський цукровий завод. Накопивши там капітал, він побудував у Києві рафінадний завод, витративши на це 255711 крб. [24, арк. 1; 2]. Цікаво, що даний завод було побудовано на тому місці, на якому планували раніше збудувати свій завод купці Яхненко і Самиренко.

Слід сказати, що з середини 60-х років XIX ст. цукрове виробництво стало притягувати до себе компанійські капітали. Акціонерні товариства, що утворилися, починаючи з 1866 р., зібравши значні капітали, швидко підняли цукрову промисловість. При цьому утворення акціонерних товариств набувало рис грюндерства, промислової гарячки, особливо з кінця 60-х і протягом 70-х років. До акціонерних товариств увійшло багато спритних ділків. До того ж акції цукрових товариств давали до 30% дивіденду і курси їх нестримно росли. Внаслідок цього у жодній з галузей промисловості не утворилося стільки великих акціонерних товариств, як у цукровій. Протягом вказаного періоду майже щороку утворювалося по кілька товариств.

Утворені раніше товариства швидко збільшували свої капітали. Зокрема, у 1874 р. 8 товариств (з 4330 тис. крб. до 6585 тис. крб.); у 1875 р. 4 товариства (з 1100 тис. крб. до 2301 тис. крб.); у 1876 р. 3 товариства (з 1151 тис. крб. до 2201 тис. крб.) [714, с. 70]. Наприклад, у 1909-1910 рр. для виробництва цукрової продукції товариство Носівсько-Козарського цукрового заводу витратило 511005 крб. 26 коп. [307, арк. 2 зв.].

Найбільшого розмаху процес утворення акціонерних і пайових товариств набув на Правобережжі, зокрема Київщині та Поділлі – головних районах цукрової промисловості Наддніпрянської України. У середньому капітал товариства становив 300-500 тис. крб., проте утворювалися й значно більші компанії: Товариство Київського цукрового заводу з капіталом у 2 млн крб., Олександрівське Товариство цукрових заводів з капіталом в 5 млн крб., Товариство Миколаївського цукрового заводу з капіталом у 1,5 млн крб., Товариство Черкаського рафінадного заводу – капітал 1,5 млн крб. Усього

протягом 60-70-х років XIX ст., переважно у Наддніпрянській Україні, інвестиції у цукрову промисловість становили 44 млн крб. [2, арк. 47 зв.-48]. Акціонерні і пайові товариства орендували маєтки з лісом за невелику орендну плату, будували цукроварні, заводили бурякові плантації. Вони по-хижацьки винищували ліси, виснажували ґрунти, переслідуючи єдину мету – одержання високих прибутків. Акціонувалися також одноособові підприємства, коли поміщик-заводчик входив до складу засновників новостворюваного товариства. Таким чином, серед членів-засновників акціонерних товариств поряд з поміщиками були купці, іноземні підприємці, представники торговельних і банківських фірм тощо. На 1881-1882 рр. акціонерним товариствам належало 34,4% усіх цукрових заводів.

У пореформений період у цукровій промисловості все міцніші позиції захоплює купецький капітал. Після заміни у винокурінні відкупної системи акцизною капітали колишніх купців-відкупщиків переливаються у цукрову промисловість спочатку фінансуванням підприємців, а з 70-х років – будівництвом цукрових заводів та орендою поміщицьких заводів. Так, у 1872 р. на Київщині купцям належало 10 великих цукроварень і 13 заводів були взяті ними в оренду; на Поділлі – відповідно 1 і 5. Всього на цей час на Правобережжі купцям належало $\frac{1}{4}$ цукроварень, що виробили цукру 1,2 млн пуд. Панівні позиції зайняв купецький капітал у Харківській губернії; де із загальної кількості (23 цукроварні у 1872 р.) 4 належали купцям і 14 були взяті ними в оренду [3, арк. 40].

Після реформи в цукровій промисловості Наддніпрянської України спостерігався значний приплив іноземних капіталів. Зокрема, французькі, англійські, німецькі, швейцарські, австрійські підприємці були членами-засновниками багатьох акціонерних і пайових товариств. Іноземні підприємці ставали також одноосібними власниками та орендарями цукроварень. Так, австрійському підприємцю Сетгоферу належала цукроварня на Київщині, швейцарському підприємцю Лорітцу – на Харківщині, Бартельс орендував

З цукроварні на Харківщині, французький підприємець Буйсе – завод на Полтавщині [737, с. 98].

На кінець 80-х років XIX ст. із загальної кількості – 157 цукроварень Наддніпрянської України – акціонерним товариствам належало 56 і 11 заводів вони орендували; в руках поміщиків було 55 цукрових заводів; купцям належало 19 цукроварень та 9 заводів були у них в оренді, решта цукроварень перебувала в руках іноземних підприємців та вихідців з інших соціальних верств [9, арк. 72 зв.]. У цукровій промисловості також був присутній і єврейський капітал [544, с. 27].

Окремі райони цукрової промисловості мали свої специфічні особливості. Так, на Поділлі головна маса цукроварень перебувала у руках акціонерних товариств, на Харківщині та Київщині значне місце (поряд з акціонерними товариствами) займав купецький капітал, на Чернігівщині – більша частина цукроварень належала поміщикам.

Слід відмітити, що пересічне забезпечення основними капіталами подільських цукроварень на 1912 р. становило 800 тис. крб. і коливалося в межах від 300 тис. (Буцнівська, Вишневічківська та Лознянська цукроварні) до 2500 тис. крб. (Гніванська). Крім Гніванської цукроварні забезпечення понад 1 млн крб. основного капіталу (від 1,2 до 1,5 млн) мало 7 цукроварень (Вендичанська, Вороновицька, Гайсинська, Могилянська, Степанівська, Тростянецька та Хриновецька) [690, с. 48].

Варто сказати, що у зв'язку з економічною кризою 70-х і на початку 80-х років XIX ст., а також через заборону уряду відкривати нові банки, в Києві у період 1872-1883 рр. не було відкрито нових кредитних закладів. В 1883 р. засновано київську філію Селянського поземельного банку. У 1885 р. виникло Міське кредитне товариство, трохи пізніше – філія Дворянського земельного банку, а в 1894 р. – філія Полтавського земельного банку. Нові заклади не мали безпосереднього відношення до комерційного банку і здійснювали головним чином іпотечні операції. Нарешті, у 1894 р. відкривається філія Російського банку для зовнішньої торгівлі, операції якої були зв'язані, в основному, з

виробництвом і продажем цукру. Пізніше вона займала перше місце серед кредитних закладів Києва. Взагалі цукрова промисловість рано попала під вплив банків. Це пояснюється тим, що вона давала підприємцям у два рази вищий прибуток порівняно з іншими галузями обробної промисловості.

Наприкінці XIX ст. у кожному товаристві, приховано чи відкрито, був банківський капітал. Сучасники неодноразово звертали увагу на те, що поміщики з великими труднощами знаходили орендарів для своїх підприємств. Проте тільки вони зверталися у банк із пропонуванням оренди, зразу ж проблема вирішувалася. Так як банкам заборонялася підприємницька діяльність, то вони були посередниками у процесі створення товариств. Засновниками частіше були близькі до банку особи, а інколи і самі директори. Банк-ініціатор для товариства, яке створювалося, починав фінансування. Нерідко банки привласнювали значну частину паїв і акцій. З початком роботи підприємств банкіри ставали комісіонерами з продажу цукру, отримуючи при цьому комісіонерські прибутки. Розповсюдження подібних операцій пояснюється тим, що розміри підприємницьких, засновницьких і комісіонерських прибутків перевищували ті, які утримувалися від операцій по обліку векселів і представлення позик під заставу цінних паперів і товарів [530, с. 2]. В цілому, до кінця XIX ст. банківський капітал у більшості промислових товариств відігравав вирішальну роль. Взаємовідносини банків з промисловими підприємствами створювали передумови формування фінансового капіталу. Визначальну роль в накопиченні відіграв іноземний капітал. Кореспондент газети „Неділя” у середині 70-х років XIX ст. писав, що іноземці „з великою ніжністю” поглядали на Російську імперію, не бажаючи втратити „випадку заснувати у ній нові промислові підприємства”. Сам факт припливу іноземного капіталу в імперію і Наддніпрянську Україну свідчить про те, що він знаходив собі місце для подальшого розвитку [530, с. 3].

Розглядаючи цей капітал, слід мати на увазі не тільки сам капітал, а і його власників. Більшість людей володіли незначними засобами або зовсім були без них. На перших порах, завдячуючи власним зв'язкам, вони були посередниками

у закупівлі і постачанні на заводи обладнання, керували ремонтними роботами або влаштовувалися на службу в якості управляючих, директорів, технічних спеціалістів, де і накопичували капітали [23, арк. 16; 19; 21; 35].

Чималу роль у кредитних операціях відігравали банківські контори, які з'явилися в Києві у 90-х роках XIX ст. Першу таку контору заснував у 1892 р. Гальперін, але вже в 1896 р. через банкрутство вона припинила своє існування. Банківські контори мали також Лесін та ін. [604, с. 408-409]. Варто відмітити, що Київська контора державного банку у 1896 р. видала підприємцям для розвитку промисловості 5053589 крб. [140, арк. 4], у 1897 р. – 2223436 крб. [191, арк. 32] і в 1898 р. – 1236836 крб. [191, арк. 56].

Разом із зростанням концентрації виробництва, із створенням монополій у Російській імперії і в Наддніпрянській Україні відбувалося зрощення банківського капіталу з промисловим, до утворення фінансового капіталу. Банки ставали не тільки кредиторами промислових підприємств, але й співучасниками, розпорядниками виробництва.

В економічному і політичному житті країни фінансовий капітал займав панівне становище. Банки, зосередивши величезні капітали, перетворилися із скромних посередників у всесильних монополістів, які розпоряджалися майже всім капіталом великих підприємців і дрібних власників, а також більшою частиною засобів виробництва і джерел сировини.

Залежність підприємств обробної промисловості від банківського капіталу почала зростати в Російській імперії, у тому числі і Наддніпрянській Україні, ще з кінця 90-х років XIX ст. [717, с. 100]. Володіючи більшістю акцій акціонерних товариств, банк був їхнім цілковитим власником. Інші великі банки так само були зв'язані з підприємствами та акціонерними товариствами. Ось чому в роки промислової кризи (1900-1903 рр.) банки часто зазнавали великих збитків. Однак, частка акцій і облігацій, що належали банкам (в межах імперії) в 90-х роках XIX ст. була ще невеликою. Остаточне зрощення російської промисловості з банками (російськими та іноземними) відбулося тільки на початку XX ст.

Слід відмітити, що на 1 січня 1914 р. сума акціонерних капіталів російських комерційних банків вираховувалася у 585 млн крб. На банки, в яких домінуюче значення мав іноземний капітал, припадало 434 млн крб. (19 банків), тобто 74% банківського капіталу Російської імперії. Із цих 19 банків 11 з капіталом у 231 млн крб. контролювалися виключно французькими банками, 6 – з капіталом в 158 млн крб. – німецькими, і 2 банки – з капіталом в 45 млн крб. – англійськими банками [498, с. 134].

Сам процес проникнення банків в українську обробну промисловість одержав швидкий розвиток після кризи 1900 р. і пізнішої депресії. Російська промисловість, потребуючи нових капіталовкладень, технічно відставала, змушена була звертатися до банків, які, фінансуючи промисловість, залишали за собою контрольний пакет акцій того чи іншого промислового підприємства.

Промислове піднесення не тільки не послабило зв'язки між банками і промисловістю, але ще більше зміцнило їх.

Концентрація банківського капіталу і зрощення його з промисловим призводили до панування „фінансової олігархії”.

Частина іноземного капіталу, яка інвестувалася у промисловість і транспорт, мала прогресивне значення для розвитку народного господарства. Проте з позитивними факторами країна втрачала від того, що невелика частина прибутку у вигляді дивідендів викачувалася за кордон. Але поступово відбувалася асиміляція іноземного капіталу, в результаті якої він одержував „національний характер”.

Процес націоналізації іноземних капіталів відбувався досить швидко в період промислового піднесення перед війною (1909-1913 рр.). Це явище досить яскраво відображалося на співвідношенні між відкритими російськими й іноземними акціонерними товариствами. Так, за десятиліття з 1901 по 1911 рр. із 888 відкритих акціонерних товариств з капіталом 1012572 крб. на долю іноземних припадало 127 товариств з капіталом в 211870000 крб., відповідно, 21% від загальної суми капіталів знову відкритих товариств [498, с. 136-137].

Накопичення російського капіталу проявилось в галузях промисловості, які працювали на широкий ринок і не зв'язаних з державними замовленнями.

Слід також взяти до уваги, що офіційна статистика не відображає повністю процес проникнення іноземного капіталу в усі галузі обробної промисловості, так як одночасно із заснуванням іноземних товариств, акції російських акціонерних товариств переходили в руки іноземних промисловців. Але, судячи по окремих матеріалах, і тут, в останні роки перед Першою світовою війною, спостерігалися досить часті випадки зворотнього переходу акцій до російських промисловців.

Асиміляції іноземних капіталів перешкоджала і частково та обставина, що основна частина іноземного капіталу тут припадала на іноземні товариства. Дані товариства, керуючись із-за кордону, не пустили глибоких коренів у Російській імперії і вся їхня політика зводилася до максимального викачування прибутку.

Починаючи з початку Першої світової війни, процес вкорінення іноземного капіталу в обробну промисловість знову посилювався. Війна поставила великі запити до промисловості, останній потрібні були капітали для розширення підприємств, нових виробництв. Один за одним переходили промислові підприємства у власність іноземного капіталу. Зрощування між банками і промисловістю стало ще більш тіснішим.

Отже, іноземний капітал сприяв прискореному розвитку обробної промисловості. В той самий час імпорту капіталу мав і негативний наслідок, зокрема значна частина промислового прибутку вивозилася із країни.

2.3. Система забезпечення галузі сировиною

Сировина для обробної промисловості відіграє винятково важливу роль. На різних етапах розвитку по-різному вирішувалася проблема забезпечення промисловості сировиною. В період зародження і становлення промисловості, в умовах панування кріпосного права, сировиною забезпечували помістя, в яких були підприємства. У другій половині XIX – на початку XX ст. сировина в одних промисловців була переважно власна, а в інших – купована. Підприємства, працюючи на широкий ринок, користувалися переважно купованою сировиною та матеріалами, що були потрібні для виробництва.

„З перебудовою в економічному житті” країни, пов’язаною із відміною кріпосного права, коли поміщицькі господарства увійшли в глибоку кризу, почала зростати роль закупівельної сировини [4, арк. 3]. Її дефіцит загострився і у зв’язку з розвитком акціонерних підприємств, власники яких у багатьох випадках не володіли достатньою кількістю землі. До того ж, у 1872 р. було обмеження прав товариств на придбання у власність земель і лісів, що поставило багато заводів у залежність від сусідніх плантаторів і землевласників. У тих місцях, де по сусідству не виявилось великих плантаторів, товариства були вимушені правдами і неправдами орендувати сусідні землі і створювати власні плантації. Проте це тягнуло за собою значні додаткові затрати: на оренду, закупівлю і ремонт інвентаря, найм робітників, будівництво житлових приміщень тощо [4, арк. 4].

Результати виробництва знаходилися у прямій залежності від якості сировини. При хорошій якості промисловці одержували великі прибутки, а при поганому оснащенні технікою підприємства могли збанкрутувати. У зв’язку з цим особливу роль почала відігравати селекційна робота.

У 60-х роках XIX ст. станція по селекції насіння цукрового буряка з’явилася у маєтку Харитоненків. Пізніше такі станції були і на інших заводах. На початку 1890-х років в Наддніпрянській Україні нараховувалося вже близько 85 таких станцій [737, с. 67].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. забезпечення цукробурякових заводів сировиною здійснювалося з кількох джерел. По-перше, із власних при заводських господарств; по-друге, за рахунок посівів підприємців, які сіяли буряки на власних, або орендованих землях; по-третє, буряк постачали селянські господарства. У літературі та джерелах дореволюційної епохи постачальників буряка на заводи називали плантаторами, інколи плантаторами називали тільки підприємців, а селян, постачальників цукрового буряка, виділяли в окрему групу. Остання обставина є однією з причин цифрового різноголосся в літературі і джерелах відносно площі і валових зборів цукрового буряку у досліджуваний період. Крім того, на цифрове різноголосся вплинула і статистика обліку посівів: одні враховували всі засіяні буряками площі, інші – тільки уцілілі перед копкою посіви. Це змусило нас провести відповідний аналіз джерел. Дослідження показало, що систематичні дані про площу посівів цукрових буряків з'явилися з 1881-1882 рр. Вони з'явилися завдяки введенню акцизу з кожного пуда виробленого цукру, а отже необхідністю мати дані про посіви буряку і його врожайність. Збір даних було покладено на чиновників акцизного відомства, які зобов'язані вести статистику посівів, врожайності, цукристості буряку тощо. Але це не були дані про загальні площі посівів буряку. Систематизовані дані про посівні площі буряку з розподілом їх на заводські, плантаторські та селянські з'явилися тільки з 1904-1905 рр. Ці дані збиралися конторою Всеросійського товариства цукрозаводчиків, безпосередньо від заводських управлінь [587, с. 10-11].

Варто відмітити, що в урожайному 1867 р. цукровари Тарашанського повіту заготовили необхідну кількість сировини виключно у заможних плантаторів. У дрібних землевласників вони взагалі відмовлялися брати її по 37,5 коп., так званих „відпускних” за кожен берковець, вирощений за контрактом. Одним Лучанським заводом було відмовлено у прийомі біля 50 тис. берківців буряку. Ті, хто привозив урожай за 15-20 верств, продавали його за будь-якою ціною. Проте більш за всіх страждали селяни, які вирощували буряк без усіляких контрактів, з надією продати урожай на любий

завод. У даному випадку вони ризикували. У цьому році багатьма заводами взагалі не приймався селянський цукровий буряк [587, с. 82-83].

Адміністрація Строганівського заводу, починаючи з 70-х рр. ХІХ ст., укладала контракти на посів буряка виключно з крупними плантаторами. Із середини 80-х років адміністрація Червонського заводу також відмовлялася від селянського буряка [738, с. 127].

Між промисловцями і плантаторами завжди існували протистояння. Перші були зацікавлені у тому, щоб отримати високоякісну сировину, навіть якщо вона буде і в меншій кількості. Продавцям цукру її кількість була байдужою. Їхня зацікавленість полягала у збільшенні маси продукції і в продажі її за найвищими цінами.

Середній відсоток плантаторських посівів на Правобережній Україні становив 59,9%, хоча у 1887 р. він знизився до 56,5%, а в 1895 р. навіть до 33,3%. Різке скорочення плантаторських посівів у середині 90-х років ХІХ ст. пов'язане з введенням цукрового нормування, коли підприємці відмовилися від уже законтрактованого цукру, щоб не перевищувати кожному заводові норми виробництва цукру [443, с. 81-82].

Протягом досліджуваного періоду посіви цукрового буряка невпинно зростали: по Наддніпрянській Україні з 216,2 тис. дес. у 1894 р. до 535,2 тис. дес. у 1914 р., тобто у 2,5 рази, а по всій Російській імперії з 308,7 тис. дес. у 1894 р. до 703 тис. дес. в 1914 р., або у 2,3 рази. У свою чергу Наддніпрянщина зосереджувала 76% усіх посівів Російської імперії [442, с. 63; 693, с. 71].

Безупинність росту посівної площі протягом 1894-1914 рр. показує, що територія Наддніпрянської України ще не була повністю охоплена цукровою промисловістю, для неї ще відкривалися широкі можливості.

Роль заводських, плантаторських і селянських посівів цукрового буряка у забезпеченні цукрової промисловості сировиною була різною.

Цілком зрозуміло, що кожен цукровий завод прагнув отримати для переробки буряк своєчасно і при цьому якомога кращої якості. Цим побажанням найкраще відповідали власні призаводські посіви буряка. Тому

цукрова промисловість у дореволюційний період тісно була пов'язана з великим приватновласницьким землеволодінням. Перші цукрові заводи взагалі були тільки поміщицькі. І потім, коли серед власників цукроварень з'явилися купці та інші підприємці, вони намагалися разом із заводом мати достатнє при заводське господарство, здатне максимально забезпечити виробництво сировиною.

Прибутковість цукрової галузі притягували все нові і нові капітали, виробництво цукру невпинно зростало і цукровим заводам вже не вистачало сировини із власних при заводських господарств. З кожним роком зростала потреба у набутті цукросировини поза межами власного господарства. Відволікати капітал від цукрового виробництва, де відбувався швидкий обіг капіталу і забезпечувалися великі прибутки на купівлю земель для при заводських господарств, було не так вигідно, як купувати буряк у плантаторів. А з огляду на загострення аграрного питання у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. і селянський рух, особливо у 1905-1907 рр., чимало цукро заводчиків остерігалось набувати додаткову земельну власність. Тому все більше заводи практикували контрактацію плантаторського буряка, який починає займати у Наддніпрянській Україні все більше значення у постачанні заводів сировиною.

Проте на Правобережжі, де цукрова промисловість була більше розвинута, ніж на Лівобережжі і де плантаторські посіви з'явилися раніше і на початок XX ст. (1904 р.) охоплювали 56,7% всіх посівів буряку, земельні ресурси для їх подальшого розширення вичерпалися і їх питома вага почала зменшуватися (з 56,3% у 1904 р. до 51% в 1912 р.).

Боротьба між заводчиками за плантаторський буряк змушувала їх вдаватися до угод між собою, щоб по можливості уникнути конкуренції.

Прикладом такої угоди є протокол наради учасників згоди по контрактації плантаторського буряка для потреб цукробурякових заводів, у якій прийняли участь спадкоємці фірми П. І. Харитоненка, товариства „Л. Є. Кеніга

і спадкоємців”, фірми братів В. І. Суханових і товариства Стрільківського цукрового заводу, що відбулася у Сумах 30 жовтня 1914 р.

Загальна площа цукрових плантацій, які збиралися законтрактувати, становила 14250 тис., яку поділили так: для заводів П. І. Харитоненка – 7500 тис. десятин, для заводів Л. Є. Кеніга – 3500 тис. десятин, для Низівського заводу братів В. І. Суханових – 3000 тис. десятин і для товариства Стрільківського цукрового заводу – 250 тис. десятин. Контрактуючі фірми зобов’язувалися не законтрактувати буряк за межами визначених для кожного учасника району, дотримуватися встановленого на буряк рівня цін тощо. З документу видно, що подібні угоди укладалися цими фірмами і в попередні роки [30, арк. 96-97 зв.].

Після 1861 р., а особливо після революції 1905-1907 рр., зменшення питомої ваги поміщицького (дворянського) землеволодіння, як основної сировинної бази цукрової промисловості, йшло такими швидкими темпами, що за найближчих часів мусило постати на порядок денний питання про зміну основних постачальників цукрової сировини для заводів. Так, за час від 1861 р. по 1917 р. дворянське землеволодіння на Полтавщині скоротилося на 58%, на Харківщині на 62%, на Чернігівщині на 63%, а по Наддніпрянській Україні в цілому на 47%. Цей неухильний процес еволюції землеволодіння утворював сприятливі умови для поширення селянських посівів буряків. Адже після вичерпання земельних ресурсів приватновласницьких великих поміщицьких маєтків постачальниками цукрових буряків могли бути тільки селянські господарства. Само собою зрозуміло, що питома вага селянського бурякосіяння повинна була бути вищою там, де густіша мережа цукрозаводів. Так, на Правобережжі, де цукрових заводів було втричі більше, ніж на Лівобережжі, питома вага селянських посівів була у 1904 р. 14,5%, а на Лівобережжі – 9,6% [738, с. 157].

Таким чином, еволюція у постачанні цукрової промисловості сировиною відбувалася у такому напрямку: спочатку вирощування цукрового буряка і його переробка замикалися у межах одного й того ж великого призаводського

господарства. На другому етапі відбувалося поступове скорочення питомої ваги заводського бурякосіяння і заміна його плантаціями буряка в окремих від заводу, але теж великих господарствах. І, нарешті, на третьому етапі у справу постачання заводів цукровими буряками втручаються селянські господарства і питома вага селянських посівів невпинно збільшується, витісняючи заводські і великоплантаторські посіви. Так, у 1904 р. на Лівобережжі структура бурякових посівів була такою: заводські – 61,6%; плантаторські – 28,8% і селянські – 9,6%. Отже, питома вага заводських посівів була найбільшою, селянських – найменшою.

У 1914 р. ситуація була іншою: заводські посіви склали 48,5%, плантаторські – 23,1%, селянські – 28,4%. Питома вага селянських посівів за десять років зроста майже втричі, плантаторських посівів зменшилася на 1/5, заводських посівів стало менше на 1/5 частину. Цю прогресивну для селянського господарства еволюцію загальмувала Перша світова війна. Найбільше зроста за 1904-1914 рр. питома вага селянських посівів буряка на Харківщині: з 8,3% до 36,7%, адже Харківська губернія була головним осередком цукрової промисловості на Лівобережжі. На другому місці була Чернігівщина (16% у 1904 р. і 28,2% у 1914 р.). На останньому місці – Полтавщина (1,6% у 1904 р. і 9,2% у 1914 р.). Проте щодо темпів приросту селянських посівів буряку, то Полтавська губернія займала перше місце на Лівобережній губернії (збільшення у шість разів за десять років). І це явище цілком зрозуміле: у губернії, окрім Константинівградського повіту, переважали середні і дрібні поміщицькі маєтки, на земельні угіддя яких не могли розраховувати нові цукрові заводи, побудовані у 1904-1914 рр. [30, арк. 263]. Таким чином, ставка, з огляду на перспективу розвитку галузі, робилася на селянські посіви буряка.

Селянські посіви цукрових буряків між 1904 і 1914 рр. зростали абсолютно і відносно. Таке інтенсивне розширення площі селянських посівів пояснюється вигідністю і доступністю цієї культури. Чистий прибуток з

десятини посіву цукрового буряка досягав на початку ХХ ст. до 240 крб. з десятини, що вдвічі більше, ніж від зернових культур [686, с. 10].

Заводчики не залишали поза своєю увагою селянські посіви буряка. Вони намагалися взяти під свій контроль ці посіви шляхом широкого застосування системи авансів або задатків під майбутні посіви. Заводчикам це було вигідно з огляду на зростаючу конкуренцію між заводами за сировину; тиску великих постачальників буряка (плантаторів) у питанні оплати за буряк. Селяни виступали конкурентами великим постачальникам, знижували їх ціну і це було на користь цукрозаводчикам. Під час посіву заводууправління забезпечували селян насінням буряка, розплачувалися за зданий буряк не лише грошима, а й видавали жом та мелясу – дешеві та калорійні корми для селянської худоби. Так, у районах цукрових заводів з'явилося промислове селянське тваринництво – відгодівля худоби на відходах цукровиробництва. Все це теж стимулювало розширення селянських посівів буряку [522, с. 13].

Бурякосіяння, як інтенсивна форма сільськогосподарської культури, економічно було більше доступне тим селянським господарствам, котрі мали достатню кількість реманенту, оптимальні розміри земельної площі при умові повного використання праці власної родини [686, с. 10]. Але це зовсім не означає, як це категорично стверджувалося у радянській історіографії, що селянські посіви цукрових буряків до революції були переважно зосереджені у так званих куркульських господарствах. Справа тут була дещо інша. Цукровий буряк приносив селянському господарству відчутний грошовий прибуток. Тому і в його вирощуванні були зацікавлені всі групи селян. Але це дуже трудомістка культура. Багатопосівним селянським господарствам у гарячу пору року не вистачало робочих рук для обробітку великих площ під просапними культурами, до яких належить і цукровий буряк. Поряд із цим, у малопосівних групах, були великі надлишки робочих рук. Тому питома вага технічних культур, зокрема і цукрових буряків, у посівних групах дрібніших господарств була вищою, ніж у посівних групах більших за розмірами господарств.

Аналіз структури польових посівів різних посівних груп селян виявив, що вирощування тієї або іншої сільськогосподарської культури у селянському господарстві визначався кількома факторами. Передусім, ставилося завдання забезпечити натурально-споживчі потреби родини. Особливо помітний цей мотив у малоприсівних господарствах. Лише після задоволення натуральних потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Саме тому із найбільших селянських господарств натурально-споживчі культури не зникали, їх сіяли стільки, щоб задовольнити потреби сім'ї. У той же час аналіз показав, що трудомісткість вирощування певної культури серйозно впливала на кількість її посівів. Саме тому питома вага такої працезатратної культури як цукровий буряк, при всіх інших рівних умовах, була вищою у посівах дрібних господарств, де були зайві робочі руки, ніж у краще забезпечених посівною площею дворів, де робочі руки здебільшого були замінені вирощуванням менш трудомістких зернових культур.

Незважаючи на очевидну вигідність селянського бурякосіяння для цукрової промисловості, на шляху його поширення було чимало перепон.

Передусім, цукровий буряк не витримує довгого зберігання і безпосередньо з поля його потрібно направляти на заводську переробку. Ця обставина зумовлювала велику залежність сівачів буряка від заводу. Так, аналіз угод про концентрацію буряка у селян показує, що угоди містили пункти лише про обов'язки селян і про права заводів. Обов'язки селян стосувалися дотримання розмірів плантацій, умов постачання буряка, способів його обробітку, правил здачі буряка, отримання і повернення авансів, високих відсотків за вчасно неповернені аванси. Заводи ж обумовлювали собі права бракувати вирощений селянами буряк, або приймати його із скидкою з ваги та інших жорстких умов. Авансування заводами селянських господарств під посів буряка часто мало кабальний характер. Так, аванс 20-40 крб. на десятину посіву обумовлювався завжди неустойкою в 50-100 крб. у випадку порушення селянами контракту. При цьому контракти з селянами під посів заводу управління намагалося заключити у найкритичніші для селянських

господарств місяці, коли потреба у грошах була особливо нестерпною, найчастіше наприкінці зими. Селяни змушені були йти на ці кабальні умови [518, с. 22-23].

Значною перепоною с праві залучення селянських господарств до посіву буряків була досить низька розцінка останніх. Селяни, під тиском гострої потреби в авансах, майже завжди продавали буряки заводу по вкрай не вигідній для себе ціні. Селянські буряки завжди оцінювалися нижче, ніж плантаторські. Пояснювалося дане явище заводоуправліннями тим, що нібито селянські буряки мали нижчу цукристість, більшу забрудненість і т. п. Крім того, при прийманні буряка на заводах набуло поширення звичайне шахрайство, обрахунки селян на заводських приймальних пунктах тощо. Не дивно, що ті заводи, які особливо безсовісно експлуатували селянських здавачів буряка, об'єктивно гальмували поширення селянських посівів. За таких обставин селяни вважали для себе за краще найматися на обробіток плантаторських посівів, ніж вирощувати буряк у себе у господарстві [518, с. 41-42].

Проте життя не стояло на місці. Для боротьби з несправедливими умовами контрактації посівів буряка і здирництвом при прийманні коренів на завод, низькими заготівельними цінами на буряк селянські господарства на початку ХХ ст. почали об'єднувати у збутові бурякові кооперативи [522, с. 251].

Одночасно, земська агрономічна мережа, що накопичила на початок ХХ ст. великий досвід і мала відповідні матеріальні ресурси, прийшла у кінці-кінців до висновку, що для успішного проведення агрономічної реформи селянським господарствам необхідно опиратися не на окремі селянські господарства, а на широку мережу кооперативів. Тільки через кооперацію можна було успішно проводити у життя агрокультурні заводи, зокрема і в царині бурякосіяння [686, с. 9].

Ініціативу у справі кооперування поставки селянського буряка на цукрові заводи взяла у свої руки кредитна кооперація. Так як селянські посіви буряка були дуже мізерні (по 0,25 – 0,5 десятин на двір), то цукровим заводам досить

складно вести справи і підписувати контракти із сотнями і тисячами дрібних господарств. Єдиним виходом із цього становища було кооперування селян, їх об'єднання у товариства та гуртки. На початку ХХ ст. це було сезонне кооперування, що мало примітивні форми, безстатутне, а деколи і зовсім не оформлене. Але воно все підвищувало акуратність у виконанні угод з цукро заводами, підвищувало здатність селян-здавальників буряка чинити опір кабальним формам експлуатації, значно полегшувало та спрощувало розрахунки із заводами, усувало посередників між селянами і цукровими підприємствами.

Бурякосіючі кооперативи об'єднували, як правило, невелике число селянських господарств, у середньому 15-20 дворів в одному кооперативі. Зрозуміло, що таке об'єднання мало незначну площу (пересічно 30-40 десятин посіву на кооператив) [686, с. 9]. Проте зустрічалися і великі кооперативні об'єднання. Так, Боромлянське кредитне товариство Охтирського повіту Харківської губернії законтрактувало у 1911 р. 1200 десятин посіву цукрових буряків [686, с. 11]. Мало-Історопський цукровий завод Лебединського повіту на Харківщині у 1911 р. заключив договір на поставку буряка з селянськими кредитними товариствами з площі 1625 десятин, а в 1913 р. вже з площі 3200 десятин. Всього на завод доставили буряку з 6330 десятин. Отже, більше половини припадало на кооперативні посіви [686, с. 13-14]. Але у цілому по Наддніпрянській Україні бурякова кооперація робила тільки перші кроки, її економічне значення було ще доволі слабке.

Важливим показником рівня культури бурякосіючого господарства була врожайність цукристих. Більш-менш достовірні дані про врожаї та кількість зібраного цукрового буряка у країні є тільки з 1881-1882 рр. Це дані акцизного відомства [446, с. 67]. Проте лише з 1904-1905 рр. існують систематичні відомості про врожаї заводські, плантаторські та селянські. У дореволюційній агрономічній науці вважалося, що урожай буряків у 750 пудів з десятини був поганим, 1200 пудів – середнім, а 2750 пудів – добрим [684, с. 98].

Урожай цукрового буряка в Російській імперії, порівняно з врожайми у країнах Західної Європи, був значно нижчим. Так, пересічно за 1881-1912 рр. урожай у Російській імперії коливався у межах 789-1310 пудів з десятини (пересічно 973 пуди), тоді як у західноєвропейських країнах він становив понад 2000 пудів. Але в передових господарствах Лівобережжя, таких як Тростянецький маєток Л. Є. Кеніга, що в Охтирському повіті Харківської губернії, середньорічний врожай за 1867-1910 рр. складав 1416 пудів з десятини, а в Гутянському маєтку Л. Є. Кеніга, що у Богодухівському повіті на Харківщині – 1283 пуди [440, с. 3].

На Лівобережжі пересічна врожайність заводських і плантаторських буряків за 1904-1909 рр. складала 1121 пудів з десятини, а за 1910-1914 рр. – 1180 пудів, тобто була вищою, ніж у цілому по країні і, зокрема, вищою, ніж на Правобережжі.

Що стосується селян, то у них, як і в цілому по країні, врожайність цукристих була значно нижчою, ніж у при заводських і плантаторських господарствах. Проте спостерігалася прогресивна тенденція: якщо у 1904-1909 рр. врожайність буряка у селянських господарствах була меншою, ніж у при заводських і плантаторських на 27%, то в 1910-1914 рр. вже меншою на 25% [518, с. 21-22]. Селяни поступово поліпшували агрокультуру своїх посівів, що позитивно вплинуло на врожайність буряків. Але в цілому, низький рівень культури цукробурякового господарства зумовив повну залежність врожайності буряка від стихійних сил природи.

Наступний важливий показник, що дуже впливав на вихід цукру з буряка – це його якість та цукристість. Як зазначав один із провідних спеціалістів у галузі цукрової промисловості на початку ХХ ст. професор Харківського технологічного інституту М. Д. Зуєв, „найголовніша умова, яка забезпечує успіх будь-якого виробництва, полягає у тому, щоб сировина, яка поступала на завод на переробку, була якомога кращої якості і коштувала порівняно дешево, так як від цього залежить якість кінцевого продукту і менша його собівартість” [770, с. 8].

При переробці буряку з високою цукристістю вихід цукру міг збільшитися майже на третину при однакових матеріальних затратах, що і надихало промисловців переглядати систему прийняття від плантаторів сировини. У 70-х роках ХІХ ст. застосовується на практиці оплата не тільки за вагу, але і за якісний склад. За вихід кожного додаткового фунту цукру плантаторам додавалося по 3 коп. [499]. Зокрема, значне коливання плантаторських посівів від 14,3% до 38,6% у Харківській губернії пояснюється домінуванням потужних землеволодінь. Відмова одних або інших плантаторів від засівання декількох сотень десятин різко відображалася у відсотках, що свідчить також про незначну вагу селянських посівних площ. Із 13 сезонів у Чернігівській губернії 8 разів плантаторські посіви перевищували 60%, а в 1883 р. доходили до 70%, тобто більше двох третин посівних плантацій. У зв'язку з галузевою конкуренцією частина землевласників надавала перевагу вирощуванню льону і деяких інших технічних культур, що також чинило негативний вплив на забезпечення промисловості сировиною [738, с. 96].

Стан цукрового виробництва значною мірою характеризується виходом цукру, вираженого у відсотках від ваги цукру до буряка. До революції 1917 р. було прийнято ділити вирощений буряк по його цукристості на три сорти: 1) бідний на цукор буряк (до 12%); 2) середній (12-15% цукру в корені); 3) високоцукристий буряк (понад 15%) [738, с. 22].

На початку ХХ ст. у зразкових господарствах Л. Є. Кеніга у Тростянецькому маєтку Охтирського повіту на Харківщині часто бували роки, коли буряк пересічно містив до 20% цукру. Для порівняння, кращі західноєвропейські сорти Вильторена або Кнауера давали буряк з цукристістю 20-24% [534, с. 14]. Динаміка цукристості буряка за 1894-1913 рр. показує, що поруч із загальним ростом цукробурякового господарства поліпшувалась якість вирощеного буряка. Так, у 1894-1895 рр. цукристість буряків на Лівобережній Україні становила 9,2%. Це означало низьку якість вирощених коренів. За наступні майже двадцять років цукристість буряків поступово зростала і досягла у 1911-1912 рр. 14,9%, тобто це вже були буряки середньої якості. Це

був найкращий показник у порівнянні з іншими бурякосіючими регіонами Російської імперії. Для порівняння, цукристість буряка в 1912 р. становила: у Німеччині – 14,6%, Австро-Угорщині – 13,4%, Франції – 13% [772, с. 63]. Тобто, по якості вирощених буряків Наддніпрянька Україна не поступалася західноєвропейським країнам, а в останні роки перед Першою світовою війною навіть почала випереджати їх. Звичайно, ці успіхи само собою не прийшли.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вітчизняна агрономічна наука дуже плідно працювала над поліпшенням якості і збільшенням врожайності цукрового буряка. Правило, встановлене відомим цукрозаводчиком й фундатором цукрової промисловості Російської імперії і зокрема Наддніпрянської України графом Бобринським: „Поля під буряк обробляли так, щоб на них було видно слід малої пташки”, мало велике значення для успіхів бурякосіючого господарства [446, с. 159].

Також важливе значення для культури буряка відіграють клімат і ґрунт. Проте не менше значення мають обробіток, правильно вибрана сівозміна, добрива, сортове насіння, ретельна боротьба з сільськогосподарськими шкідниками. Раціональним поєднанням цих факторів можна досягнути великих врожаїв і цукристості буряка [769, с. 7]. Тому у 1900 р. Всеросійське товариство цукрозаводчиків заснувало на свої кошти мережу дослідних полів та селекційних станцій для всебічного вивчення питань культури цукрового буряка. В 1911 р. при цукро заводах діяло понад 20 таких науково-дослідних закладів [738, с. 21; 45].

Так, на Офросимівському дослідному полі Всеросійського товариства цукрозаводчиків були на початку XX ст. поставлені досліди, які мали за мету дослідити вплив на врожай буряка органічних добрив (гною). Результати дослідів показали, що без угноєння урожай з десятини становив 721 пуд; із внесенням під буряк 1000 пудів гною врожай збільшився на 30 пудів; при 2000 пудів гною урожайність досягла 967 пудів; при 3000 пудів гною – урожайність була 1306 пудів буряка. Таким чином, дослідники довели, що врожай буряка швидко підвищувався під впливом угноєння. Ці дані свідчили,

що одне лише регулярне внесення гною може вдвічі підвищити врожайність буряка. Цю обставину при вирощуванні буряка добре засвоїли кращі бурякосіючі господарства на Лівобережжі. Так, в Угроїдському маєтку П. І. Харитоненка, що в Сумському повіті Харківської губернії, в акті ревізії за 1913 р. зазначено: „ Угноєння складається із гною від власної худоби, а також за рахунок купівлі гною у навколишніх селян. Крім гною при посіві буряка застосовується і мінеральне добриво, головним чином суперфосфат. Поля удобрюються обов'язково раз на три роки. При цьому на десятину посіву вноситься до 1800 пудів гною і до 10 пудів суперфосфату”. Середня врожайність буряка у цьому маєтку становила 1280 пудів з десятини (при пересічній по району – 980 пудів з десятини [46, арк. 64-65].

Важливе значення для культури цукрового буряка мала правильно вибрана сівозміна. На скільки беззмінний посів виснажував ґрунт, видно із результатів дослідів Сумської сільськогосподарської станції: у 1913 р. урожай цукрових буряків становив 1580 пудів з десятини, у 1914 р. вже 890 пудів [769, с. 17]. Тому під буряк, звичайно, відводили 1/4 – 1/5 від всієї ріллі у господарстві [769, с. 17].

Класичною сівозміною у бурякосіючих господарствах Лівобережної України була чотирипільна: угноєний пар, озимина, цукровий буряк, ярина. Таку сівозміну на початку ХХ ст. мали багато бурякосіючих господарств. Так, у Волхв'янському маєтку К. А. Терещенка, що у Сумському повіті Харківської губернії, наприкінці 90-х років ХХ ст. практикувалася така сівозміна: угноєний пар, озимина, цукровий буряк, ярина [738, с. 102].

Друга форма сівозміни, що теж практикувалася на Лівобережжі – п'ятипільна: пар, озимина, цукровий буряк, ярина, бобові культури [737, с. 58].

У тих же маєтках К. А. Терещенка на Лівобережній Україні зустрічалася п'ятипільна сівозміна: угноєний пар, озимина, пар, угноєний в міру потреби дефекаційним багном, цукровий буряк, ярина [737, с. 60].

Деколи на Лівобережній Україні траплялася семипільна сівозміна: пар, озимина, буряк, ярина, пар, буряк, ярина. Ця сівозміна більш вигідна, ніж

чотирипільна, або п'ятипільна, оскільки мала два бурякових клина і відповідно більшу площу (при чотирипільлі – 25% ріллі, при п'ятипільлі – 20% ріллі, а при семипільлі – 28,6% ріллі). Врожай буряка при чотирипільній сівозміні з року у рік сильно коливався: буряк там займав місце після озимини у яровому клину, який на Лівобережжі завжди був бідний на вологу, а тому рівень врожайності цілком залежав, при інших рівних умовах, від кількості опадів поточного року. При семипільній сівозміні другий клин буряка, з метою страхування від коливань врожайності, розміщувався після пару, де не могло бути значного зменшення врожайності, так як тут буряк користувався накопиченим запасом вологи у попередній рік [738, с. 79].

Багато хто з підприємливих господарів, з метою збільшення зборів буряка, робили сміливі досліди збільшити буряковий клин до $1/3$, $2/5$ і навіть $1/2$ поля. Так, наприкінці 90-х років XIX ст. у Янківському маєтку П. І. Харитоненка, що в Охтирському повіті Харківської губернії, агроном П. Г. Калітаєв практикував розширення посівів буряка до $1/2$ всього поля у найближчих до заводу економіях. Сильно угноюючи поля, отримуючи гній від спеціальної відгодівлі великої рогатої худоби на відходах цукрового виробництва і користуючись мінеральними добривами під посів буряка, П. Г. Калітаєв отримав настільки добрі результати, що вони були розповсюджені в інших маєтках П. І. Харитоненка [583, с. 70].

Одночасно з поліпшенням обробітку цукрового буряка, що мало за мету піднести його врожайність, відбувалася робота по покращенню самої культури цієї рослини, збільшенню цукристості та технічної якості.

Поліпшення якості буряка було досягнуто наступними шляхами. Передусім заводчики почали приймати буряк від тих плантаторів, котрі погоджувалися сіяти буряк у полі, а не на городах та конопляниках, де хоч врожаї були вищі, але цукристість значно менша. Пізніше почали ставити плантаторам умови: засівати законтраковані поля тільки насінням, яке постачав завод – споживач законтракованого буряка. Так усувався малоцукристий буряк від несортваного, некондиційного насіння, вирощеного

самотужки плантаторами. Одночасно заводи ввели надбавку в ціні за буряк вищої якості.

У другій половині XIX – на початку XX ст. плідно працював над проблемою поліпшення якості буряку професор Харківського технологічного інституту О. Є. Зайкевич, агрономи М. В. Остромецький, Р. П. Нейкен, О. В. Вальков, насінева фірма „Бущинський і Лонжинський”, директор Гутянського маєтку Л. Є. Кеніг у Богодухівському повіті Харківської губернії, вихованець Харківського університету Г. Карлсон та інші спеціалісти сільського господарства [446, с. 8]. Плідну роботу по поліпшенню культури буряка, піднесенню врожайності, збільшенню цукристості коренів обірвала Перша світова війна, потім революція і громадянська війна.

Динаміка валового збору цукрового буряку за 1895-1912 рр. показує, що валові збори цукрових буряків у Наддніпрянській Україні зросли з 338619 тис. пудів до 825538 тис. пудів, або в 1,8 рази. На Лівобережжі у 1911-1912 рр. було зібрано 24,5% валових зборів буряку у Наддніпрянщині. У свою чергу валові збори даної продукції в Наддніпрянській Україні у 1911-1912 рр. становили майже 76% цих зборів у Російській імперії [738, с. 97].

Серед лівобережних губерній найбільші валові збори буряку припадали на Харківську губернію (44781 тис. пудів у 1895-1896 рр. і 85238 тис. у 1911-1912 рр.). Це складало 55,7% від зборів лівобережних губерній. Друге місце займала Чернігівщина, де у 1911-1912 рр. зібрали 22,8% лівобережного буряку, третє – Полтавщина – 21,5%. Саме на Полтавщині впродовж 1895-1912 рр. спостерігалася найінтенсивніша динаміка росту валових зборів бурякі, які зросли у 13,7 разів. І перспективи для ще більшого збільшення валових зборів цукристих коренів у цій губернії були дуже великими [738, с. 96].

Разом з тим, дані про валові збори буряку по окремих галузях показують, що вони дуже залежали від поганих умов. Так, у 1909-1910 рр. валові збори буряку на Лівобережній Україні становили 74762 тис. пудів, а в 1911-1912 рр. – 153074 тисячі, або більше, ніж у два рази. Це свідчення екстенсивного ведення бурякового господарства. Такі різкі перепади у валових зборах солодких

коренів дуже негативно позначалися на ритмічності виробництва цукрової промисловості і збуту виготовленої продукції. У цілому сировинна база цукрової промисловості лівобережних губерній була „вузьким місцем” у цукровому виробництві і помітно відставала за техніко-економічними показниками від стану самих цукрових заводів.

Сировинна база цукрової промисловості в цілому забезпечувала потреби заводів у буряках, невпинно зростала питома вага селянських посівів продукції, зародилася селянська бурякосіюча кооперація. Повільно, але неухильно зростала врожайність цукрових коренів, поліпшувалася якість. Лівобережжя на початку ХХ ст. ще далеко не вичерпало своїх можливостей у плані розширення матеріально-технічної бази цукрової галузі і швидко наздоганяло Правобережжя по цьому показнику.

Забезпечувалися також сировиною підприємства винокурної промисловості Наддніпрянської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Для виробництва горілки, яка займала важливе місце у розвитку обробної промисловості, використовувалася велика кількість борошна, а згодом – картоплі та патоки. Про це, зокрема, свідчить така динаміка: у 1862-1863 рр. гуральні Наддніпрянської України переробили 21350 тис. пудів борошна, 501 тис. пудів солоду, 750 тис. пудів картоплі; у 1883-1884 рр. – 15318 тис. пудів борошна, 2499 тис. пудів картоплі і 4087 тис. пудів патоки. За сезон 1899-1900 рр. тут було перекурено 4894 тис. пудів різного хліба, 22631 тис. пудів картоплі і 3061 тис. пудів патоки [695, с. 38]. Підприємці, переробляючи хліб і картоплю на горілку, одержували великі прибутки. Особливо це вигідно їм було робити під час падіння цін на хліб і картоплю. Таким чином, гуральництво було важливим ринком збуту для сільськогосподарської продукції. Наприклад, у Російській імперії, в тому числі і Наддніпрянській Україні, на пивоварних заводах використовувалося у 1890 р. 80 тис. пудів хмелю, а в 1905 р. – 140 тис. і в 1907 р. – 200 тис. пудів даної сировини [137, арк. 35].

Слід відмітити, що на відміну від інших регіонів імперії, де чотириразове зростання виробництва горілки спиралося на використання картоплі, площі, відведені під культуру на Правобережній Україні, збільшилися ненабагато. Так, з 1891 по 1900 рр. у трьох губерніях Правобережної України картопля займала лише вдвічі більшу площу порівняно з попередньою, сягнувши з 64200 до 130 тис. десятин.

Винокурне виробництво давало високий прибуток, який складався з оплати продуктів, що підлягали переробці та виручки за побічний продукт – (брагу), яка застосовувалася як корм для худоби. Цей вид виробництва був надзвичайно вигідним для переробки продуктів, транспортування яких в умовах відсутності якісних під’їзних шляхів залишалося обмеженим [553, с. 9].

Варто сказати, що на початку ХХ ст. серед сирих матеріалів, які поступали на винокурні Волині, перше місце відводилося картоплі, яка займала в середньому 84,5% загальної їхньої кількості. Використання картоплі постійно збільшувалося. Хлібні запаси становили в губернії 8,1%, причому жито, як сировина для винокуріння, поступово втрачало своє значення. Патока становила 7,4% сировини [629, с. 8-9]. Зокрема, у 1904 р. для виробництва 54 млн відер пива на Волині заводами було затрачено 80140 пудів хмелю [114, арк. 204 зв.]. Дана динаміка простежується у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Кількість затраченої сировини для винокуріння у Волинській губернії в 1912-1914 рр. (в пудах) [складено за: 371, с. 43; 372, с. 38]

Сировина	1912-1913 рр.	1914 р.
Картопля	10745423	3847405
Ячмінь	656591	360720
Пшениця	1183	–
Жито	31629	87433
Патока	689624	785593
Дріжджі	381	–

Із наведених даних видно, що для винокуріння Волинської губернії найбільше затрачалося картоплі, а найменше – дріжджів.

Кількість затраченої сировини для виробництва горілки на Київщині, Поділлі та у % відношенні наводиться у таблицях 2.2, 2.3 і 2.4.

Таблиця 2.2

Кількість затраченої сировини для винокуріння у Київській губернії в 1898 р., 1905 р., 1907 р., 1908 р. (в пудах)

[складено за: 373, с. 43; 374, с. 55; 375, с. 69; 376, с. 82]

Сировина	1898 р.	1905 р.	1907 р.	1908 р.
Житня мука	246781	196228	125843	87471
Пшенична мука	–	3702	25299	1173
Просяна мука	49727	6735	101820	14039
Ячмінна мука	14979	16789	–	276
Кукурудзяна мука	297546	201873	429677	324039
Цукрові залишки	489690	795377	1011736	1602598
Сухий цукор	81785	20506	200552	193983
Зелений цукор	458905	638203	373608	364624
Картопля	2714617	3925475	4218244	4738993

Зокрема, кількість затраченої сировини на виробництво горілки на початку ХХ ст. у % відношенні показано у наступній таблиці.

Таблиця 2.3

Кількість сировини у % відношенні затраченої на виробництво горілки у Подільській губернії на початку ХХ ст. [складено за: 690, с. 50]

Сировина	1912 р.	1907-1912 рр.
Меляса	52,4%	40,4%
Картопля	34,85	42,35
Сировина із збіжжя	12,8%	17,3%

Динаміку затраченої сировини на винокуріння у Подільській губернії в 1912 р. по повітах у відсотках картоплі переробленої із загального урожаю та урожаю поміщицьких господарств можна прослідкувати з даних, які наводяться у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Кількість затраченої сировини на винокуріння в Подільській губернії у 1912 р.

[складено за: 690, с. 52]

Повіти	% картоплі переробленої із	
	загального урожаю	урожаю поміщицьких господарств
Брацлавський	14	110
Летичівський	34,6	109
Ольгопільський	18	65
Гайсинський	15	56
Літинський	25	51
Могилівський	20	50
Вінницький	26	44
Кам'янецький	10,5	43
Ушицький	22	42
Ямпільський	16	42
Проскурівський	13	37
Балтський	6	26

Отже, із наведених даних видно, що найбільше сировини на виробництво горілки на Поділлі відводилося мелясі.

Таким чином, поруч із картоплею меляса була основною сировиною для винокуріння на Поділлі. Значення меляси для винокуріння зростало, оскільки спиртоочисних вуглеводів у меляси знаходиться у два рази більше, ніж у картоплі.

Отже, найбільший відсоток переробленої сировини припадав на Летичівський повіт, а найменший – на Балтський.

Велике значення для винокурної промисловості Подільської губернії відігравало броварництво. Важливою сировиною для забезпечення даної галузі винокурної промисловості був ячмінь та хміль.

Обсяг сировини, яка була затрачена на броварнях Подільської губернії у 1912 р. по повітах та кількість виробленої продукції на даних підприємствах наводиться у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Кількість переробленої сировини броварнями в Подільській губернії у 1912 р.

(тис. пуд.) [складено за: 690, с. 51]

Повіти	Переробили		Виробили пива (тис. відер)
	ячменю	хмелю	
Кам'янецький	29,1	12,5	224,4
Балтський	5,7	3,1	47,4
Брацлавський	10,5	4,8	72,2
Вінницький	57,7	25,6	459
Гайсинський	18,6	83	152,8
Летичівський	20,9	103	169,4
Літинський	30,9	17,3	229,3
Могилівський	14,8	5,9	96,1
Ольгопільський	12	7	83,6
Проскурівський	28,7	14,3	200,8
Ушицький	–	–	–
Ямпільський	12,9	5,7	1071,1
По губернії	6241,5	114,9	1842,3

Пересічно в Подільській губернії у 1912 р. споживання винокурнями картоплі становило 20% губернського збору, а для збору у поміщицьких господарствах – 50%.

Стосовно збіжжя, як сировини для винокуріння, то воно використовувалося для даної промисловості в Подільській губернії у малій кількості. Лише пшениця (кукурудза) звертає на себе увагу більш-менш помітними розмірами її переробки на спирт у Подільських повітах (від 35 тис. пудів в Ушицькому повіті до 76 тис. пудів у Балтському). Відносний попит на кукурудзу для винокуріння був найбільшим в Ушицькому (від 5% щорічного збору кукурудзи в повіті) та Могилівському повіті (4,5% загального збору), а в інших повітах значно менший (близько 2% щорічного урожаю).

Крім кукурудзи для винокуріння на Поділлі використовували ячмінь, який переважно йшов на виготовлення солоду (5475 пудів). Якщо до всієї кількості ячменю, що його використовувало винокуріння, додати ту кількість, яку використовує броварництво (2415 пудів), то одержимо досить значну кількість (приблизно 800 тис. пудів) ячменю, який споживала сільськогосподарська промисловість. Проте, якщо взяти всю кількість губернського збору ячменю (в 1912 р. 15,5 млн пудів), то припустивши, що для зеленого солоду використовується ячмінь, одержимо для ячменю відносно невелику кількість (5%) споживання його сільськогосподарською промисловістю. Правда, деяка кількість ячменю йшла на крупорушки для виготовлення перлових та ячмінних круп, а тому й загальна кількість переробленого в сільськогосподарській промисловості ячмінного зерна повинна була б збільшитися, але збільшилася вона від цього небагато, так як навіть загальна продукція крупорушок була дуже малою на Поділлі і становила всього 13% вартості виробів борошномельної промисловості [690, с. 53].

Варто відмітити, що у 1879 р. для виробництва горілки у Чернігівському повіті губернії використовували досить часто ячмінь. Дана сировина закупувалася у місцевих жителів [294, арк. 6]. Також у цьому році в губернії для виробництва горілки використовували пшеницю [306, арк. 85].

Винокурні переробляли на горілку величезну кількість хліба. На один двопудовий казан за добу використовувалося від 8 до 10 пудів борошна, а протягом року щонайменше – 2920 пудів. Переважно на купованій сировині працювали винокурні тієї частини поміщиків, які виробляли горілку на продаж [724, с. 70-71]. Наприклад, на початку 60-х років XIX ст. на Харківщині вино виготовлялося із цукрових залишків і китайського проса; горілка – із виноградних, фруктових, цукрових залишків, так званих, кізлярських, пейзахових та інших [222, арк. 1].

Говорячи про винокурну промисловість Полтавщини, варто відмітити, що сировина для винокурної промисловості, яка була не зовсім доброї якості і постачалася на заводи для виготовлення спирту, поверталася на склади, звідки надходила для її подальшої переробки, про що свідчать акти Полтавського спиртоочисного заводу за 1908 р. [197, арк. 1]. Проте, на винокуріння у 1861-1862 рр. у губернії було використано різного роду борошна 4656153 пуди, зокрема житнього – 4536585 пуди, ячмінного – 116931 та іншого борошна – 2637 пудів. Також за свідченням наглядача першого округу третьої ділянки Полтавського акцизного управління від 11 жовтня 1911 р. для перекуру сировини винокурної промисловості з двома квасильними діжами і шістьма відрами при нормальному виробництві потрібно було затратити на одну добу наступну кількість сировини: ячмінної муки – 5 пудів, пшеничної – 20, зеленого солоду – 48 і картоплі – 423 пуди [192, арк. 5].

Сировина для підприємств борошномельної та тютюнової промисловості була як власного виробництва, так і купувалася підприємцями на близьких та віддалених ринках. Зокрема, для виробництва борошномельної продукції сировина надходила із власних плантацій підприємців, де вирощувалися різні сорти зернової продукції.

Сировина для тютюнової промисловості вирощувалася у межах фабрик та селянами, а також купувалася на близьких і віддалених ярмарках та базарах або безпосередньо у поміщиків та селян.

Отже, сировина для виробництва промислової продукції відіграла важливу роль у розвитку обробної промисловості Наддніпрянської України у зазначений період, так як без неї неможливий випуск продукції даних галузей виробництва.

Таким чином, у пореформений період важливою проблемою для галузей обробної промисловості залишалося забезпечення сировиною. Різні прошарки населення, які володіли та орендували землю, постачали на підприємства на різних умовах сировину. Укладені контракти були гарантією для виконання усіх пунктів умов контрагентами, хоча підприємці в окремі виробничі сезони відмовлялися приймати сировину. За допомогою контрактів плантатори і селяни поступово потрапляли у васальну залежність від підприємців, між якими розгорталася гостра боротьба за збільшення своїх прибутків. Збут сировини на промислову переробку на конкурсних умовах покращив якість сировини і сприяв росту виробництва підприємств обробної промисловості та розповсюдженню селекційної роботи спеціалістів.

Висновки до другого розділу

Підводячи підсумки до другого розділу слід наголосити, що найбільш помітно політика опікування промисловістю проявлялася саме в тих галузях, в яких безпосередню участь брали дворянські капітали – винокурна і цукрова. Після введення акцизної системи винокуріння стало предметом вільного підприємництва і патентного збору. Багато дрібних винокурних підприємств припинили своє існування. Проте скорочення кількості підприємств не означало занепаду винокурного виробництва. Незважаючи на певні негативні соціальні наслідки, запровадження винної монополії дозволило значно збільшити доходи казни.

Значного поширення у другій половині XIX ст. набула практика підтримки державою окремих підприємців – засновників промислових підприємств. Серед основних форм такої підтримки можна виділити: прямі позики з державного бюджету; залишення в обороті цих підприємців відстрочених акцизів та інших податків; багаторічні відстрочки платежів за

поставки з державних заводів; безвідсоткові аванси за державними замовленнями тощо. Такі форми фінансування перетворювалися у довгострокові позики на 15-20 років; причому навіть за позиками з Державного банку ці підприємці звільнялися від оплати відсотків.

Державним регулюванням охоплювалося небагато галузей та підприємств державного значення, які не мали стійкої доходності або широкого ринку збуту та мали труднощі у залученні капіталів навіть у періоди свого зростання і загального господарського піднесення.

В економіку Наддніпрянської України надходив переважно приватний капітал, який використовували найбільші промислові компанії і банки. Особливу активність виявили підприємці Франції, Бельгії та Англії, які захоплювали у свої руки промисловість Наддніпрянської України. Посилений приплив іноземного капіталу на південь Російської імперії наприкінці XIX ст. був прискорений ще й тією обставиною, що в економіці західних країн у цей час відбувалися зміни. Недостатнє нагромадження капіталів у руках вітчизняних промисловців, економічна відсталість Наддніпрянщини і Російської імперії, орієнтація уряду на зарубіжні інвестиції створювали відповідні умови для проникнення в українські губернії іноземних підприємців. Не зустрічаючи економічного опору, вони з легкістю захоплювали ключові позиції у найважливіших галузях обробної промисловості, тим самим активно сприяючи її розвитку, хоча й збагачувалися за рахунок освоєння наших природних багатств.

Обробні галузі підприємства Наддніпрянської України обробляли сировину, яку давало землеробство і тваринництво, а також викупну. Сировина та інші матеріали в одних промисловців були переважно власні, а в інших – куповані. Ринкові підприємства, працюючи на широкий ринок, користувалися переважно купованою сировиною та матеріалами, що були потрібні для виробництва тих чи інших промислових товарів. Із зростанням виробництва ці підприємства все більше використовували сировину, куплену на ринку.

РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

3.1. Кількість, мережа, потужність, продуктивність підприємств

В пореформений період у процесі технічного перевороту неухильно зростала енергоозброєність і механізація обробної промисловості Наддніпрянської України. Із розвитком матеріально-технічної бази підприємств обробної промисловості відбувається удосконалення техніки та технології виробництва продукції, збільшується потужність та продуктивність заводів.

Виробництво цукру із буряка має порівняно недавню історію. У 1802 р. німецький винахідник К. Ахард, за фінансової допомоги пруського уряду, побудував у Сілезії перший у світі цукробуряковий завод [687, с. 73]. Восени того ж року у селі Алаб'єво Чернського повіту Тульської губернії підполковник Я. Єсипов спільно з генерал-майором Є. Бланкеннагелем побудували перший у Російській імперії цукробуряковий завод [687, с. 78-91]. Незабаром перший цукровий заклад виник у Наддніпрянській Україні. Це була цукроварня графа Понятовського у селі Трощин Київської губернії. Достовірно не відомо, коли вона була побудована, проте у 20-х роках XIX ст. вже працювала [704, с. 156-164].

У 20-х роках XIX ст. перший цукробуряковий завод з'явився на Лівобережжі – у селі Макошино Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, власником якого був граф О. Кушельов-Безбородько [704, с. 160]. У 1827 р. поміщик Лялін збудував першу цукроварню у Харківській губернії, у 1828 р. був заснований перший цукровий завод у селі Будавка поблизу Лохвиці на Полтавщині [704, с. 162].

На час відміни кріпосного права, у 1860-1861 рр., у Російській імперії вже працювало 449 цукрових заводів, з яких у Наддніпрянській Україні було 257 [704, с. 166]. Власниками цих цукроварень були переважно дворяни (поміщики), адже тільки вони мали право володіти кріпаками, а це була

основна робоча сила на цукроварнях. Крім цього, поміщики мали і відповідні земельні угіддя для вирощування буряка.

Перші цукрові заводи були досить примітивними („вогневими”) підприємствами, де панувала ручна праця, а продуктивність була досить низькою. Разом ці 449 заводів виробляли наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. лише 1,5 – 2 млн пудів цукру [449, с. 52].

Після відміни у 1861 р. кріпосного права поміщики залишалися без дармової робочої сили – кріпаків, їм не вистачало обігових коштів, багато хто з них не мали ділових якостей і почали масово закривати цукроварні, не витримуючи конкуренції з набагато продуктивнішими паровими цукроварнями, власники яких ставали багаті купці, або ті поміщики, що зуміли перебудувати свої заводи в умовах бурхливого розвитку капіталізму у другій половині XIX – на початку XX ст.

Проте у літературі панує цифрове різноманіття відносно кількості цукрових заводів у Наддніпрянській Україні у досліджуваній період. Зокрема, по Лівобережних та Правобережних губерніях наводяться різні цифри про кількість заводів майже за кожний рік. Але різні цифри про чисельність цукрозаводів ми спостерігаємо в одних і тих самих роботах.

Так, у джерелах підприємства цукрової промисловості за характером виробленої ними продукції поділяли на цукробурякові (пісочні), пісочні з рафінадними відділеннями (пісочно-рафінадні) і рафінадні заводи. Окрім того, відрізнялися діючі у цьому виробничому сезоні заводи і не діючі. Автори, які писали про цукрову промисловість, здебільшого уникали цих дефініцій, що було однією із причин цифрового різноголосся. Так, у відомостях про діяльність діючих цукрових заводів, які систематично вміщувалися у періодичному виданні Всеросійського товариства цукрозаводчиків, не уточнювалося, про які цукрові заводи йде мова: пісочні, пісочно-рафінадні чи про всі діючі заводи. Тому наведені там дані про чисельність заводів не співпадають з даними інших джерел. Зустрічаються випадки, коли поряд, в одному номері журналу, в одній відомості наводяться одні цифри, а в

наступній – зовсім іншій. Господарський рік у цукровій промисловості, в силу специфіки виробництва, розпочинався восени і продовжувався до січня наступного року. Тому, наприклад, в одному випадку діючий завод статисти зараховували до 1895 р., а в іншому – до 1896 р. У підсумку також спостерігається різнобій. Часто суперечності у цифровому матеріалі пояснюються недоглядом самих укладачів документу, де йдеться про цукрову промисловість [655, с. 31]. Що стосується підрахунків загальної чисельності цукрових заводів у Російській імперії, то тут непорозуміння виходить додатково ще і з тієї причини, що одні дослідники враховували і дані по Царству Польському, яке було складовою частиною імперії, а в іншому випадку автори не враховували цифри по польських губерніях, при цьому далеко не завжди вказували на це.

В українських землях, що перебували у складі Російської імперії, існували два регіони, де розміщувалися цукрові заводи – Правобережжя і Лівобережжя. За межами цих регіонів на початку ХХ ст. було всього три цукрових (пісочних) заводи: один у Хотинському повіті Бессарабської губернії і два на півночі Херсонщини у перехідній зоні між лісостепом і степом. Ця зона була дуже подібна за кліматичними і природними умовами до сусідніх повітів правобережних губерній. Враховуючи, що на Правобережжі було майже півтори сотні заводів, то ці три заводи при підрахунках автори теж, звичайно, приєднують до правобережного регіону. Всі ці обставини ми врахували при підрахунках кількості цукрових заводів.

Зокрема, на початку 60-х років ХІХ ст. у селі Пархомівна Богодухівського повіту Харківської губернії існував цукровий завод, який працював на голому вогні з дев'ятьма премаси, з яких тільки шість були працюючими [219, арк. 1].

Ринковий характер цукрової промисловості визначив високий рівень концентрації виробництва, яка протягом пореформених років продовжувала невпинно зростати. В ході концентрації виробництва відбулася ліквідація старих невеликих і погано оснащених заводів. Так, по всій Наддніпрянській Україні на початку 90-х років ХІХ ст. залишилася лише третина заводів,

побудованих ще у передреформені роки. Із загальної кількості цукроварень, побудованих до 1850 р., на 1892 р. залишалось на Правобережжі 43,7%, на Лівобережжі – 20%, а з числа „парових” заводів, побудованих до 1850 р., залишилось на 1892 р. на Правобережжі 66%, на Лівобережжі – 40% [378, с. 74].

Невпинний процес укрупнення виробництва приводив до постійного збільшення основного капіталу, швидкого зростання продуктивності цукроварень.

Про швидкі темпи зростання концентрації виробництва у цукровій промисловості Наддніпрянщини свідчить наступна динаміка: протягом 14 років (з 1862 р. до кризи 1876 р.) середня продуктивність однієї цукроварні зросла на Київщині у 5 разів, на Поділлі – у 4,3 рази, на Волині – у 4 рази. При цьому концентрація виробництва на Правобережжі здійснюється поряд із зростанням числа заводів; на Лівобережжі кількість цукроварень, навпаки, значно скорочується (за рахунок ліквідації „вогневих”), темпи ж зростання потужностей були значно вищі, ніж на Правобережжі: на Чернігівщині середня виробнича потужність цукроварні, наприклад, за вказаний період, зросла у 9 разів, на Харківщині – у 12 разів. Внаслідок цих процесів наприкінці 80-х років XIX ст. технічний рівень виробництва на Лівобережжі та Правобережжі став майже однаковим. Криза 1876 р., що охопила і цукрову промисловість (свідчення того, що остання стала галуззю великої ринкової промисловості), позначилася на подальшому прискоренні (в окремих районах) процесу концентрації виробництва. Особливо помітним етапом у процесі концентрації виробництва була криза початку 80-х років, протягом якої продуктивність цукроварень збільшилася удвічі, а подекуди й утричі.

В 1873 р. у селі Окня Сумського повіту Харківської губернії швейцарський підданий А. фон-Лоретц-Еблін відкрив цукровий завод. Підприємство мало 4 парових машини у 64 кінських сил, 5 паровиків у 25 кінських сил і 2 гідравлічні преси. У селі Мокриця цього ж повіту працювали цукрові заводи: німецького підданого Л. Гейнера, який мав 8 парових машин і 7 паровиків, 3 заводи орендатора А. Бартельса, 1 завод

Пельтцера і 2 заводи під керівництвом фірми Ротермунд і Вейсе. У 1875 р. Вейсе в Охтирському повіті викупив маєток разом з підприємством у власника Огнева, який започаткував виробництво цукру у 50-х роках. За два роки він перебудував і розширив підприємство, обладнав його основним сучасним обладнанням, паровиками. Наприкінці ХІХ ст. завод нараховував 300 робітників і окрему ремонтну майстерню, ковальський, мідний, слюсарний, теслярний та ливарний відділи, в яких працювало близько 40 ремісників. Біля заводу власник побудував пекарню, бондарню, контору і будинки для робітників та службовців. Таким чином, цукрова промисловість стала провідною галуззю у сільському господарстві Харківської губернії, більшість цукрових заводів належали представникам національних меншин. На цих підприємствах наприкінці ХІХ ст. працювало біля 4646 чоловік, а виробництво заводів становило 1261707 пудів щорічно. Загальний прибуток від усіх цукрових підприємств, заснованих у Харківській губернії представниками національних меншин, складав біля 42007063 крб. [529, с. 73-74].

Із опису Михайлівського рафінадного заводу Чернігівської губернії у 1882 р. торгового дому братів Терещенків дізнаємося, що він був збудований із цегли. Головний корпус був триповерховим, одне приміщення було одноповерховим, інше – двоповерхове, накрите бляхою. На заводі існував апаратний відділ, прозора сушка, фільтрувальня. До апаратної був прибудований одноповерховий корпус: бочковий і пісочний. Завод також мав у своєму розпорядженні парову, квасильну і костопільну частини. Загальна довжина заводу становила 352 аршини, по ширині – від 9 до 23 аршини [490, с. 26].

Слід відмітити, що у Волинській губернії в 1879 р. нараховувалося 11 цукрових заводів, з яких 8 цукрових і 3 цукрово-рафінадних. У 9 заводах сік добували за допомогою дифузорів за системою Роберта, а 2 – за допомогою гідравлічних пресів і вимочних циліндрів системи графа Бобринського [324, арк. 33]. Зокрема, із опису Андрушівського цукрового заводу Волинської губернії видно, що він був побудований у 1873 р. за паровою системою,

застрахований на випадок пожежі у російському страховому товаристві [87, арк. 50].

Усе вище викладене переконливо свідчить про те, що докорінні зміни якісного порядку у справі технічної перебудови цукрової промисловості Наддніпрянської України (і Російської імперії в цілому) відбулися в середині 70-х років XIX ст. У цей час завдяки машинізації за допомогою дифузорів сокодобування і переведення на машинну основу суміжних операцій у цукроварінні в основному було завершено формування системи машин, зв'язаних загальним паровим двигуном.

Цукробурякове виробництво виникло порівняно пізно, проте завдяки технічному перевороту воно перетворилося на одну з найрозвинутіших галузей вітчизняної обробної промисловості. Внаслідок технічної перебудови цукроварень підвищилася концентрація виробництва і органічна будова капіталу, продовжилися сезони цукроваріння, поліпшилося використання сировини та ін.

Протягом останніх десятиріч XIX ст. технічний процес у цукровій промисловості Наддніпрянської України, як і Російської імперії в цілому, відбувався головним чином по лінії вдосконалення техніки і підвищення технічного рівня ринкової фабрики. Це знайшло свій прояв, зокрема в тому, що на цукрових підприємствах фабричного типу встановлювалися дифузори підвищеної місткості, запроваджувалися випарні апарати нових конструкцій, зміцнювалася енергетична база. В результаті виробіток цукру на одного робітника на початку 90-х років XIX ст. досяг 400 пудів на виробничий рік.

Динаміка кількості цукрових заводів з розподілом за характером виробленої ними продукції (пісочні або цукробурякові, пісочно-рафінадні і рафінадні) за 1900-1914 рр. показує, що в 1913-1914 рр. у лівобережних губерніях України діяло 58 цукрових заводів, що становило 27,1% їх кількості в Наддніпрянщині. Решта – 156 підприємств, або 72,9% припадала на правобережні губернії [542, с. 3-21].

Всього у Наддніпрянській Україні в 1913-1914 рр. діяло 214 цукрових заводів з 315, що працювали у межах Російської імперії, або 67,9% їх чисельності.

Варто сказати, що динаміка чисельності цукрових заводів, зокрема на Лівобережній Україні, зростає з 1894-1914 рр. з 40 до 59, тобто майже на одну третину. Абсолютну більшість цих заводів склали цукробурякові (пісочні) заводи [587, с. 44-45]. Це цілком зрозуміло: рафінадні заводи були спроможні переробити продукцію (цукровий пісок) кількох цукробурякових заводів, а тому їх чисельність була жорстко обумовлена наявною кількістю цукрових підприємств.

Таким чином, Полтавська губернія займала перше місце по динаміці чисельності цукрових заводів у регіоні. І це не випадково. За природно-кліматичними умовам Полтавщина була подібна до південних повітів сусідньої Київської губернії, де розміщувалося до 70 цукрових заводів і можливості до подальшого зростання їх мережі на Київщині вже були вичерпані. А Полтавщина мала великі резерви у цьому відношенні. Чернігівська губернія мала менш сприятливі природно-кліматичні умови для культури цукрового буряку і не могла у цьому відношенні конкурувати з Полтавщиною. Харківська губернія вже наприкінці ХІХ ст. мала досить розвинуту мережу цукроварень (26 заводів) і займала по цьому показнику третє місце у Наддніпрянській Україні (після Київської та Подільської) і теж стояла на межі своїх можливостей відносно розширення мережі заводів. Тому ми спостерігаємо на Харківщині і Чернігівщині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сповільнення динаміки росту чисельності заводів, а на Полтавщині їх швидке зростання.

Географія розміщення цукрових заводів свідчить, що у Харківській губернії 11 із 13 заводів було сконцентровано у Сумському повіті, а враховуючи сусідні з ним Охтирський, Богодухівський і Лебединський повіти, то у цих повітах губернії було зосереджено 26 із 31 заводів, або 84% їх чисельності [654, с. 110-113]. Головна причина цього явища – це дуже сприятливий для вирощування буряку північно-західний природно-

географічний район губернії. Саме у цьому кутку Харківщини і виникли найстаріші в губернії цукроварні.

У Чернігівській губернії географія розміщення цукрових заводів чітко виділяла південні лісостепові повіти, включаючи і південну частину Новгород-Сіверського повіту, де ґрунти були сприятливіші для вирощування цукристих, ніж у північних поліських повітах.

Насамперед, у Чернігівській губернії виділявся Глухівський повіт з його трьома цукровими заводами, серед яких великий рафінадний завод на Хуторі Михайлівському. Це давня вотчина відомих цукрозаводчиків Терещенків. Глухів – це було те місто, де вони накопили первісний капітал. Згодом Терещенки перенесли свою діяльність до Києва, як всеросійського центру цукрової промисловості, проте зберегли свої позиції і в Глухівському повіті.

Новгород-Сіверський повіт на Чернігівщині – це давній район поміщицького цукроваріння ще з першої половини ХІХ ст. У другій половині ХІХ ст. переважна більшість цих цукрованень закрилася, але три з них вижили у конкурентній боротьбі, перебудувалися з вогневих на парові і продовжували працювати.

До Першої світової війни приблизно половина цукру-піску, який виробляли цукрові заводи, потрапляли на переробку на рафінадні заводи і звідти у вигляді голівок, плиток, шматків та пудри відправлялися на ринок [587, с. 38]. Зокрема, на Лівобережній Україні окрім вже існуючих у 1913-1914 рр. Павлівського (Сумського), Корюківського, Хутір-Михайлівського, Тростянецького і Харківського рафінадних заводів, на виробництво рафінаду був переведений Білоколодзянський і Павлівський (Чутівський) цукробуряковий заводи, а при Кияницькому і Згурівському цукрових заводах відкрили рафінадні відділення [786, с. 18-19].

Явище збільшення продуктивності заводів, тобто концентрації виробництва, цілком природне і пояснюється прагненням заводів зменшити собівартість цукру [448, с. 92]. Концентрація здешевлювала виробництво, економила обігові кошти. Так, видатки на виробництво одного пуда цукру-

піску на цукрових заводах лівобережних губерній у 1906-1907 рр. становили на заводах з добовою переробкою менше 2 тис. берківців буряку 2,65 крб., а на заводах з добовою переробкою понад 4 тис. берківців буряку – 1,63 крб. Отже, на виробництво одного пуда цукру видатки на великих заводах були менші на 1,02 крб., або 39% [587, с. 69-70].

Наступна причина, що спонукала підприємців, полягала в особливостях закону 1895 р. про нормування цукрової промисловості у Російській імперії. Згідно із законом встановлювався певний контингент цукру на внутрішній ринок, котрий розподілявся між заводами. При цьому, перші 60 тис. пудів цукру по кожному заводу були вільні для випуску на внутрішній ринок, решта – обкладали великим акцизним збором. Але безакцизний цукор становив незначну частину визначеного контингенту, значно більша частина квот на реалізацію цукру розподілялася між заводами у відсотковому відношенні до величини виробництва заводу. З цього випливає, що чим більша була продуктивність заводу, тим більше вільного для продажу цукру припадало на його частку і тим більша прибутковість була забезпечена заводу, так як прибуток заводів залежав, у першу чергу, від цукру, який вільно продавався на внутрішньому ринку [788, с. 4-5]. Тому майже всі цукрові заводи в країні у другій половині XIX – на початку XX ст. прагнули збільшити свою продуктивність. Досяглося це шляхом встановлення нового обладнання, вдосконалення технології виробництва цукру, багато заводів були заново перебудовані, зберігаючи тільки свою колишню адресу і назву.

У дореволюційній статистиці розрізняли заводи за їхньою потужністю з добовою переробкою буряку: до 1 тис. десятипудових берківців; від 1 до 2 тис.; від 2 до 3 тис. і понад 4 тис. берківців [654, с. 73]. Поступово зникали заводи з добовою переробкою до 1 тис. берківців і, навпаки, зростала кількість великих заводів з добовою переробкою 4 тис. берківців. Так, якщо у 1895-1896 рр. у вітчизняній цукровій промисловості пересічна добова переробка буряку на одному заводі становила 1950 берківців, а в 1908-1909 рр. вже 2750 берківців, або на 41% більше [436, с. 10].

Протягом 1895-1912 рр. зникли малі заводи з добовою переробкою до 1 тис. берківців буряку, значно зменшилася питома вага невеликих заводів з переробкою від 1 до 2 тис. берківців, а також середніх заводів з продуктивністю 2-3 тис. берківців. Якщо у 1895-1896 рр. домінували невеликі та середні заводи (від 1 до 3 тис. добової переробки берківців), то у 1911-1912 рр. великі і дуже великі заводи (з добовою переробкою від 3 до 4 і понад 4 тис. берківців).

Найбільшими по добовій переробці буряка в останньому перед Першою світовою війною 1913-1914 рр. були на Полтавщині Яготинський (4321,2 берківців), Лановицький (4081,2 берківців), і Циглерівський (4046 берківців), на Харківщині – Угроїдський (4705 берківців), Гутянський (4661,2 берківців), Пархомівський (4941,6 берківців), Білоколодзянський (5074,9 берківців), Лебж'ївський (4470,8 берківців), Малоісторопський (4039,2 берківців), Супрунівський (4616,2 берківців), Тернівський (4158,8 берківців), Кияницький (4584,2 берківців), а особливо Віринський (8281,3 берківців), на Чернігівщині – Оленівський (Парфенівський) (4666,3 берківців) і Корюківський (4515,3 берківців). Віринський цукробуряковий (пісочний) завод, що у Сумському повіті на Харківщині, за своєю продуктивністю у 1913-1914 рр. був найбільшим заводом такого типу не лише на Лівобережній Україні, але й в усій Російській імперії [365, с. 63; 366, с. 79].

Важливим показником продуктивності цукрового заводу є його середньорічна продуктивність, яка підраховується у кількості виробленого цукру-піску (для цукрових заводів) і рафінаду. Динаміка росту продуктивності цукрових заводів за 1894-1914 рр. свідчить, що за цей період середня продуктивність заводів, зокрема, на Лівобережжі зросла у перерахунку на один завод з 150 тис. пудів цукру-піску до 454,7 тисяч пудів, або більше, ніж у три рази. Якщо у 1894-1895 рр. цукрові заводи Лівобережжя по своїй продуктивності поступалися заводам Правобережжя і мали продуктивність меншу, ніж у цілому по Наддніпрянській Україні, то в 1913-1914 рр. становище змінилося: по продуктивності лівобережні губернії зайняли перше місце у країні. Найпродуктивніші і найпотужніші заводи розміщувалися у Харківській

губернії, де при середньому показнику (488 тис. пудів цукру-піску на завод) були заводи-мільйонери з виробництвом понад 1 млн пудів на рік (Віринський, Білоколодязянський і Гутянський заводи) [587, с. 44-46].

За 1894-1913 рр. різко зросла і продуктивність лівобережних рафінадних заводів. У 1913-1914 рр. вона складала на Хутір-Михайлівському заводі 3 млн 125 тис. пудів, на Тростянецькому – 1 млн 500 тис., на Павлівському (у Сумах) 4 млн 500 тис., на Павлівському (у Чутово) 450 тис., на Крюківському – 2 млн 500 тис., на Харківському – 2 млн 875 тис., на Білоколодязянському – 900 тис. пудів (пересічний показник по Наддніпрянській Україні – 1 млн 570 тис.) [786, с. 22-23]. По кваліфікації рафінадних та пісочно-рафінадних заводів Павловсько-Сумський, Хутір-Михайлівський, Харківський і Крюківський рафінадні заводи відносилися до великих підприємств, Білоколодязянський – до середніх і Павлівсько-Чутівський – до дрібних заводів.

Серед найбільших рафінадних заводів у країні в 1913-1914 рр. на першому місці був Павлівсько-Сумський завод; Хутір-Михайлівський завод займав третє місце; Харківський – п'яте; Крюківський – сьоме; Тростянецький – п'ятнадцяте [786, с. 30-31].

У цукровому виробництві, так само як і в інших галузях обробної промисловості, діяв економічний закон зростаючої продуктивності нових витрат капіталу та праці на одиницю виробленої продукції. При цьому, витрати із розрахунку на одиницю готового продукту на механічну його переробку можуть бути зменшені завдяки досягненням технічного прогресу. Здешевлення собівартості цукру значною мірою залежало від більш вдосконаленої і продуктивнішої техніки переробки буряка. З кінця XIX ст. удосконалення в цукровій промисловості були спрямовані передусім на зниження собівартості продукції, що було пов'язано з падінням цін на цукор і підвищенням цін на матеріали, буряк, паливо і великим акцизом. А в умовах конкуренції здешевлення продукту стало життєво необхідним. За даними 1908 р. видатки на технічне обладнання в загальній сумі собівартості цукру на заводах становили

від 18% до 24%. Цукровари встановлювали новітнє обладнання, в результаті чого машини та апарати тим самим досягали значного підвищення загальної продуктивності заводу, від чого, у свою чергу, витрати з розрахунку на одиницю готової продукції відповідно зменшувалися. Тому новий витрачений капітал на технічне вдосконалення виробництва давав більший відсоток прибутку. Власники цукрових заводів це прекрасно розуміли і не економили на технічному прогресі [770, с. 91].

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувався неспинний ріст продуктивності цукрорафінадних заводів. Також тут відбувався процес аналогічний тому, що і на цукробурякових (пісочних) заводах.

Перетворення гуральництва у галузь великої ринкової промисловості вимагало створення відповідної їй машинної бази. Це знайшло вияв у широкому впровадженні у винокурній промисловості парових двигунів. Уже наприкінці 70-х років XIX ст. гуральництво за рівнем енергооснащеності займало третє місце серед інших галузей обробної промисловості Наддніпрянської України (після цукрової та борошномельної).

Слід відмітити, що винокурних заводів на Волині у 1879 р. було 108, з яких 106 мали встановлені перегінні апарати системи Пісторіуса, а 2 – колончасті неперервнодіючі апарати [8, арк. 33].

Для контролю над виробництвом випуску винокурної продукції, для її покращення у зв'язку із удосконаленням техніки та технології виробництва продукції постійно проводилася перевірка устаткування винокурних заводів, зокрема на Червонському винокурному заводі Волинської губернії в 1914 р. У даному випадку перевіряли резервуари для чорної патоки та ширину квасильних чавунів [91, арк. 5; 9]. Також посуд, в якому знаходився спирт на заводах губернії, проходив контроль, тобто, перевірявся на точну місткість речовини [83, арк. 6].

Із звіту фабричного інспектора Одеси також видно, що він пропонує перед запуском підприємства (фабрики чи заводу) оглядати його з точки зору технічної оснащеності, техніки безпеки та придатності до роботи [155, арк. 8].

Із перевірки Кмітовського винокурного заводу Волині у 1914 р. дізнаємося, що мірник був конусоподібної форми, внутрішній діаметр якого становив 6 вершків, а нижній – 14, висота – 14 ½ вершка. Чавун для варіння картоплі був залізний, системи Генце, циліндричної форми, у середньому 96 вершків [101, арк. 5].

Із опису винокурного заводу, який належав І. Г. Туманському у 1869 р. в Охтирському повіті Харківської губернії дізнаємося, що приміщення заводу було дерев'яне. Винний підвал також був дерев'яним. Завод працював за паровою системою, мав водовідварний і заторний чавуни. У ньому також знаходилося квасильне відділення. Над спиртоприймним чавуном в окремій кімнаті була контора, через яку простягалася спиртова труба. Завод мав у своєму розпорядженні два водокип'ятильних насоси, колодязь для барди на відстані 10 сажнів від заводу. Біля підприємства знаходилося приміщення для наглядача на відстані 85 сажнів від заводу [296, арк. 14-15]. Зокрема, для опалювання парових котлів Чернігівського казенного винного складу станом на 1 березня 1912 р. було затрачено 18757 кубічних сажнів соснових дров [303, арк. 4 зв.].

Винокурний завод князя М. І. Трубецького у Вовчанському повіті Харківської губернії був побудований за старою вогневою системою, накритий соломою і був зданий в оренду до 1869 р. купцеві другої гільдії Іщенку за щорічну оплату у розмірі 800 крб. [246, арк. 21 зв.]. Завод, який належав П. Д. Бутурліну у Сумському повіті Харківської губернії в 1874 р. був збудований із каміння і накритий бляхою. Продуктивності заводу сприяв 1 залізний паровик; 6 квасильних чавунів; 1 заторний та 1 водоварний. У цьому ж році було викурено продукції заводом на суму у 31778 крб. 56 коп. [237, арк. 247].

Німецькі землевласники, серед яких А. Блезе, І. Кнеше, Х. Тільман, Д. Гебенштрейн та інші, одними з перших почали створювати у Харківській губернії пивоварні заводи, які на відміну від місцевих винокурень почали швидко оснащуватися машинним обладнанням, розширювати виробництво і

збільшувати кількість працюючих робітників, що остаточно відокремило пивоваріння від кустарних промислів. Загалом до кінця XIX ст. у Харківській губернії діяло близько 12 пивоварень німців, на яких працювало до 153 робітники, які виробляли продукції на суму 400438 крб. щорічно. Виходячи з того, що наприкінці 80-х років XIX ст. у губернії існувало 18 пивоварень, на яких працювало 280 чоловік, які виробляли продукції на суму 559436 крб. щорічно, можна стверджувати, що на пивоварнях, створених німцями, доля прибутків даних заводів складала 71,5% від усіх пивоварних підприємств губернії. Загалом в усій винокурній галузі частка виробництва підприємств німецьких власників складала 10,7% [529, с. 72-73].

У 1903 р. швейцарець Е. В. Месерле збудував пивоварний завод на Харківщині, у якому нараховувалося 5 робітників. Сушіння солоду проводилося у залізних котлах вогневим способом за допомогою коксу. Для виробництва продукції використовувалися такі матеріали: 2000 пудів кращого місцевого ячменю і 20 пудів польського хмелю, з якого виготовлялося 8000 відер пива вищої якості. Вода постачалася із власного артезіанського колодязя. Продукцію виготовляли переважно у зимовий період. Відходи виробництва продавалися для годівлі худоби. Брудна вода у розмірі 10-12 відер щоденно вивозилася у дозволені місця міською управою [244, арк. 9-9 зв.].

Слід відмітити, що у 1903 р. з дозволу губернського будівельного відділення Харкова І. Г. Ігнатіщеву дозволено збудувати пиво-медоварний завод. Проте основна увага зверталася на санітарно-гігієнічні умови заводу, зокрема на проблему очищення стічної води, яка не повинна забруднювати ґрунт і повітря. Із слів Ігнатіщева видно, що подорожуючи за кордоном, він вивчав обладнання кращих пиво-медоварних заводів, проте в жодному, як він зазначав, не відбувалася фільтрація ні води, ні каналізації. Вважалося, що заводи не приносять шкоди навколишньому середовищу, тому проблеми із водовідведенням не повинно існувати. Що стосується проблеми забруднення повітря різними випарами, то вони мали спалюватися за допомогою обладнання, яке знаходилося у середині заводу [243, арк. 14-14 зв.].

Велике значення для розвитку парового млинарства мало проведення залізниць та видобуток кам'яного вугілля, оскільки парові млини на Півдні як паливо використовували вугілля.

Головними центрами парового млинарства у 1878 р. на півдні України були: Одеса (21 паровий млин), Катеринослав (9), Херсон (4) та інші. Уже в 1879 р. понад половину (65%) кількості великих млинів становили парові млини, а на початку 80-х років XIX ст. розвиток парового млинарства на Півдні набув ще більших масштабів [714, с. 101].

На кінець 70-х років XIX ст. велика борошномельна промисловість Наддніпрянської України за кількістю і потужністю парових двигунів вийшла на друге місце, поступаючись цукровій, але значно випереджала винокурну та інші галузі обробної промисловості. Застосування парової енергетики у борошномельній промисловості наведено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Впровадження парової енергетики у борошномельній промисловості
(1875-1878 рр.) [322, арк. 43]

Губернії	Кількість млинів і крупорушок	Парові машини	
		Кількість	потужність (кінських сил)
Київська	13	13	213
Подільська	34	34	337
Чернігівська	4	5	42
Харківська	27	24	308
Полтавська	9	9	123
Катеринославська	33	35	744
Херсонська	57	61	1237
Таврійська	10	11	124
Всього	187	192	3128

Отже, найбільша кількість млинів і крупорушок, парових машин та найбільша їхня потужність була у Херсонській губернії, а найменша кількість за цими ж показниками – у Чернігівській губернії.

Варто навести динаміку розвитку млинарства на Херсонщині, зокрема в Одеському повіті. Так, у 1891 р. в Одеському повіті було 49 парових млини, 370 вітряних і 1 водяний [423, с. 90]; у 1892 р. тут нараховувалося також 49 парових млини, які виготовили продукції на суму 243805 крб. та нараховували 173 робітники, 365 вітряних з виробництвом у 221949 крб. і 359 робітниками та 1 кінний млин з виробництвом у 740 крб. і 1 робітником [424, с. 100]; у 1893 р. тут існувало 3 парових млини із сумою виробництва 5600 крб. і 6 робітниками та 49 вітряних з виробництвом 15250 крб. і 24 робітниками [425, с. 80] і в 1900 р. було 4 парових млини із виробництвом 97400 крб., 14 робітниками та 41 вітряний із виробництвом продукції на суму 24370 крб. і 41 робітником [427, с. 43].

На фабриках і заводах Одеського повіту у 1898 р. нараховувалося з паровими двигунами 261 паровий котел; крім цього, на 94 були поставлені газові і керосинові двигуни. Всіх парових котлів в Одесі на фабриках, заводах та інших промислових підприємствах було 395 із загальною площею нагріву 186000 квадратних метри. Протягом 1898 р. в Одесі було встановлено 59 нових парових котли, які замінили старі [672, с. 26].

Також варто зауважити, що 1898 р. на Херсонщині на фабриках, заводах і млинах існувало 222 постійно діючих парових котли, 507 локомотивів і 40 керосинових двигунів. Крім цього, у губернії було 24 парових не фабричних котли і 1270 локомотивів, які використовувалися для молотби. Загальна кількість парових котлів і локомотивів становила 2023. Протягом року у губернії дозволено встановити 85 парових котли [672, с. 54].

Протягом 80-х років XIX ст. спостерігається концентрація парового млинарства у великих містах – важливих торговельно-промислових центрах і транспортних вузлах. Так, у Харкові діяли 3 великих млини купців М. Петренка, Л. Рубінштейна і поміщика В. Квітки, на яких було зайнято

58 робітників, а вартість виробництва у 1890 р. становила 231 тис. крб. Два великих парових млини було збудовано у Ніжині; в 1893 р. у Житомирі на двох парових млинах було зайнято 32 робітники, а продукції вироблено на 329,3 тис. крб., в Умані діяв великий млин купця С. Тульчинського, на ньому було зайнято 20 робітників і вироблено борошна на 54,8 тис. крб. [11, арк. 4].

Характерна особливість парового млинарства на Правобережжі та Лівобережжі України полягала в тому, що в більшості парові млини розташовувалися у сільській місцевості: в селах, містечках, на хуторах. Так, у 1882 р. з 10 парових млинів Київщини 9 розміщувалися у селах і містечках; на Волині у 1893 р. з 25 парових млини 22 знаходилися в селах і містечках, 9 – у містечках і лише 1 млин у місті.

Водночас у 70-80-х роках XIX ст. спостерігається посилене будівництво парових млинів на залізничних вузлах і річкових пристанях.

Найбільшим центром машинної індустрії у борошномельній промисловості на Правобережній Україні був Київ. Тут діяв заснований ще у 1867 р. один з найзначніших у Наддніпрянській Україні паровий вальцьовий млин купця Л. І. Бродського, на якому було зайнято у 1890 р. 26 робітники, 3 парових машини приводили у рух 27 вальцьових станів; підприємство розміщувалося у двох кам'яних будівлях; вартість річного виробництва перевищувала 600 тис. крб. [714, с. 103].

Майже всі парові млини Києва були збудовані протягом 80-х років XIX ст. купцями. За вартістю продукції борошномельна промисловість у місті займала четверте місце – після горілчаної, машинобудівної і тютюнової, виробляючи близько 11% загальної продукції промисловості міста.

Запровадження парових машин у борошномельне виробництво просувалося повільно також і на Волині, менш розвинутій технічно. На 2993 млини у 1875 р. 1910 були водяними, 1038 – вітряними, 16 приводилися у рух кіньми і лише на 29 використовувалися парові машини. Більшість була віддана поміщикам в оренду [4, арк. 4].

Таким чином, протягом 70-80-х років XIX ст. у Наддніпрянській Україні у борошномельній промисловості виникла і розвинулася велика машинна індустрія.

Щодо іншої галузі обробної промисловості Наддніпрянської України – тютюнової, то тут, як і раніше, панувала ручна, переважно дешева жіноча та дитяча праця, що й було перешкодою для впровадження машин. Лише наприкінці XIX ст. механізується центральний процес виробництва – різання тютюну. Решта робіт здійснювалася вручну.

З метою конкретизації питання про техніку тютюнових фабрик наведемо приклади по окремих губерніях Наддніпрянської України за 1885 р. У Київській губернії на всіх тютюнових закладах налічувалося ручних верстатів – 210 і механічних – 3, парових або газових – 21, ступ або ручних жорен – 78, кінних або парових жорен – 18. Найбільше (12) парових або газових верстатів було на тютюновій фабриці братів Коган, яка була в Києві.

У Харківській губернії на всіх тютюнових закладах було ручних верстатів – 83, ступ – 1, механічних верстатів – 4, парових або газових – 5, пресів – 12, парових жорен – 4, парових ступ – 10, парових дробилок – 6, парових вальців – 3, парових або кінних кришильних верстатів – 4, парових терок – 2. На Полтавщині на тютюнових підприємствах діяло ручних верстатів – 58, механічних верстатів – 4, парових – 3, ручних ступ або жорен – 48, парових або кінних жорен – 34. Найкраще технічно обладнані були тютюнові заклади Полтави купців Дурунча (три парових верстати, шість парових жорен тощо), Ісака Сарафа і Марка Рофе та ін. [719, с. 160].

Із договору, який був укладений у 1904 р. між фірмою братів Кертингів і харківським купцем М. М. Каліфом видно, що фірма братів Кертингів зобов'язувалася перебудувати тютюнову фабрику Кальфа, яка знаходилася у Харкові. Також фірма зобов'язувалася встановити новий котел низького тиску системи „Кертинг” площею 16 квадратних метри поверхневого нагріву з автоматичним регулятором тяги і тиску та збудувати із старого матеріалу вентиляцію з установкою нових клапанів. Система парового опалення повинна

була нагрівати приміщення до $+16^{\circ}$. Все повинно було перевірятися під наглядом досвідченого техника або інженера. За переобладнання парового опалення домовилися за ціною у 2150 крб. [236, арк. 13]. Наприклад, у 1894 р. для встановлення другого парового котла на маслобійному заводі в Одесі потрібен був дозвіл і технічна резолюція Одеського градоначальника з питання даної установки [154, арк. 1].

Динаміку змін у географічному розташуванні основних центрів великої машинної індустрії у Наддніпрянщині, не враховуючи гуральні, наведено у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Динаміка парового енергоукомплектування в обробній промисловості Наддніпрянської України в ході здійснення технічної революції (по губерніях без гуральництва) [складено за: 4, арк. 13; 12, арк. 10]

Губернії	1875-1878 рр.		1891 р.	
	кількість парових машин	потужність (кінських сил)	кількість парових машин	потужність (кінських сил)
Волинська	109	1066	409	4009,5
Київська	792	8911	875	11524
Подільська	639	7128	598	7304,9
<i>Правобережжя</i>	1540	17105	1882	22838,4
Чернігівська	140	1428	182	2655
Полтавська	82	1075	75	2046
Харківська	289	3119	376	6148,9
<i>Лівобережжя</i>	511	5622	633	10849,9
Катеринославська	202	2452	376	24210
Херсонська	245	3182	215	4700
Таврійська	45	537	59	772
<i>Південь</i>	492	6171	650	29682
Всього	2543	28898	3165	63370,3

Отже, динаміка енергоустаткування в обробній промисловості Наддніпрянщини в 70-х та 90-х роках ХІХ ст. дає можливість зрозуміти, що найбільш потужно воно було розвинуте у Подільській губернії, а найслабше – у Таврійській губернії.

Потужність парових машин у харчовій промисловості протягом 1875-1892 рр. збільшилася лише в 1,6 рази.

Запровадження нових технологій, машин, парової енергетики дало могутній поштовх для підвищення продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва продукції. Слід сказати, що вартість промислової продукції (без гірничої і гірничозаводської) протягом другої половини ХІХ ст. виросла більш як у 8 разів. Причому темпи зростання виробництва були значно вищими у перші два пореформені десятиріччя, протягом яких обсяг готової продукції збільшився у 5,5 рази. Це було, безумовно, пов'язано із завершенням найбільшого буму у залізничному будівництві та поширенням парового виробництва майже в усіх провідних галузях обробної промисловості. Наступне десятиріччя продемонструвало наявні процеси концентрації виробництва, за яких кількість підприємств скоротилася в 1,1 рази, а обсяг виробництва зріс у 1,5 рази, тобто на 49,8% порівняно з 1879 р.

Частка української продукції на 1890 р. становила 1/5 частину від загальноімперської суми виробництва. І якщо частка Правобережної України у промислому виробництві у 1890 р. становила 145339 тис. крб. (46,5%), Лівобережної – 95367 тис. крб. (30,5%), а Південної лише 71971 тис. крб. (23%), то вже на 1900 р. промислове виробництво навіть з урахуванням кризи на Півдні України лише по безакцизних підприємствах досягло більше 115 млн крб. [703, с. 37].

Отже, застосування парової енергетики в обробній промисловості доповнювалося впровадженням нової техніки та технології виробництва. В цьому плані українська промисловість, яка вступила на шлях індустріалізації пізніше від західноєвропейської, мала, поряд з великими досягненнями, широко використовувати і зарубіжну машинну техніку та передову індустрію. Це

значно прискорювало сам процес індустріалізації. Загалом механізація основних процесів виробництва охопила різні галузі обробної промисловості, хоча й поряд залишалось ще багато ручної праці. Під впливом ринкової кон'юнктури, у зв'язку з необхідністю збільшувати випуск продукції, застосовувалися нові технології виробництва.

3.2. Напрямок технічних вдосконалень

Особливість технічної революції в обробній промисловості полягає в тому, що у процесі технічних вдосконалень в основних галузях промисловості відбувається удосконалення техніки та технології виробництва продукції, збільшується продуктивність праці, що у подальшому впливає на собівартість продукції, яка стає конкурентоспроможною на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Власники заводів постійно прагнули до збільшення норми експлуатації робітників, до інтенсифікації праці. Це забезпечувалося ліквідацією ручної праці і заміною її машинами, поліпшенням технології виробництва тощо.

Паралельно з концентрацією виробництва, збільшенням потужності цукрових заводів, їхньої продуктивності удосконалювалася техніка цукрового виробництва: дрібні і примітивні підприємства ліквідовувалися, замість них виростили великі і добре обладнані заводи, розвивався і вдосконалювався технологічний процес.

Перетворення цукроваріння у ринкову галузь промисловості, широкий приплив капіталів і концентрація виробництва – все це забезпечувало умови для успішного здійснення технічної революції в цій галузі, тим більше, що передумови для неї (парова енергетика, машинізація головних виробничих процесів, наявність певної кількості кваліфікованих кадрів – механіків і робітників) були створені в окремих районах розміщення цукрової промисловості (передусім на Правобережжі) ще до скасування кріпацтва.

Ще в дореформений період у великій вотчинній цукробуряковій мануфактурі було впроваджено нову техніку випарювання і згущення цукрового соку. Заміна „голового вогню” паровиками означала тут справжній технічний переворот, у результаті якого названу операцію було переведено на машинну базу. А машинізація іншої найважливішої операції – сокодобування – відбулася шляхом радикального вдосконалення не пресового, а дифузійного методу.

Також до введення акцизу цукрові заводи були поділені на такі види – сільськогосподарські і фабричні. В технічному відношенні цукрові заводи також утворили дві групи – вогневі і парові. Заводи фабричного типу, в основному, використовували у виробництві пару, хоча були ще великі, як для того часу підприємства і в групі „вогневих” заводів. Заводи сільськогосподарського типу були, як правило, вогневими.

Парові цукрові заводи почали з’являтися, в основному, на Правобережній Україні, особливо у Київській губернії, яка стала основним центром цукрового виробництва в Російській імперії. На Лівобережній Україні помітний розвиток парові заводи одержали в Харківській губернії. Цукрозаводчики, невпинно удосконалюючи техніку, домагалися все більшого розриву між нормами і фактичним виходом цукру.

З офіційних даних можна почерпнути інформацію про перелік закладів, які виготовляли різне знаряддя для цукроварень. Тут згадується про заклади Трецера у Варшаві, Яхненка і Симиренка в Київській губернії, які виготовляли парові машини для даної галузі промисловості. Деякі цукроварні мали при собі механічні заклади, де переважав тип допоміжних майстерень. Проте існували й самостійні механічні заклади, що не були пов’язані з цукроварнями, але працювали на них. Вони знаходилися в руках підприємців не дворянського походження. Існували також кілька осередків цукрового машинного будування, зокрема Харків, Варшава, Тула, Москва. Постати у Наддніпрянській Україні великому механічному закладові перешкоджала дорожняча на метал, чавун, залізо й мідь, відсутність механіків і кваліфікованих майстрів, нестача капіталів. Задовільнити дану потребу в цукровій промисловості можна було тільки після того, як заснувалася у степовій смузі могутня металургійна промисловість [684, с. 195].

Протягом 70-80-х років XIX ст. у Наддніпрянській Україні остаточно завершилася технічна перебудова цукрової промисловості. Протягом 60-х років застосувалися різні недосконалі способи: ручні преси, парові преси з вимочкою і без вимочки буряка, гвинтові преси, гаряча вимочка буряка, добування соку

відцентровими машинами тощо. З 1868 р. для одержання соку впроваджуються дифузійні апарати, щоб збільшити вихід цукру до 10% від ваги буряку. До початку 70-х років сік очищався шляхом дефекації. При цьому відходи відділялися від соку ручними пресами, – гідравлічними або гвинтовими. У віджатих відходах залишалося ще багато цукру. З 1864 р. (спочатку на Калигірському, а з 1865 р. на Шполянському заводах) вводиться повністю механізований спосіб очищення цукрового соку – сатурація. На початку 80-х років впроваджуються прилади системи Годака для збирання сиропу й соку, що виносилися парою з випарних і згущувальних апаратів. Це значно скоротило втрати цукру при випарюванні соку і варці сиропу. Раніше для очищення соку після сатурації від лугів, фарбуючи речовини тощо, застосовувалася фільтрація через кістяне вугілля (вугільна крупка засипалася у фільтри вручну). При цьому способі при очищенні соку були значні втрати цукру. На початку 80-х років впроваджуються механічні фільтри. У ці ж роки винайдені нові механічні способи добування цукру з патоки. Усі зазначені нововведення значно збільшили вихід цукру з берківця буряку [650, с. 631].

Ще цілий ряд устаткувань майже повністю витіснили ручну працю на цукроварнях: холодильники, прилади Бока, механічні мішалки із спускними клапанами над пробілювальними апаратами, насоси, підвісні дороги; цегельні ями та дерев'яні ящики для зберігання рідини були замінені залізними резервуарами, впроваджуються механічні сушарки тощо.

У ході технічної революції підприємці-цукрозаводчики широко застосовували іноземну техніку та новітні досягнення європейської науки й технології цукрового виробництва. Проте значний внесок у дану справу зробили вітчизняні спеціалісти. Перші заслуги в цьому належали Київському відділенню Російського технічного товариства (засноване у 1871 р.), членами якого були всі визначні спеціалісти-цукровари. У справі впровадження в 70-х роках XIX ст. дифузійного способу одержання цукрового соку велика заслуга М. О. Толпигіна і М. П. Харкевича, які вперше в країні впровадили його на ряді заводів Київщини. В ці ж роки почали запроваджувати на цукроварнях

калоризатори В. Ф. Самиренка. Інженер Л. Т. П'ятаков уперше застосував спосіб сірчаної сатурації, впровадивши його на Городищенській цукроварні. У 1877 р. В. Ф. Самиренко розробив нову ефективну конструкцію випарного апарату. Удосконалені вакуум-апарати для уварення сиропу створили В. О. Віткович, І. С. Щеніовський та Г. О. Піонтковський. У 1871 р. інженер М. В. Чериковський на Смілянському заводі вперше запровадив відбілювання рафінаду із застосуванням центрифуги; технологію виробництва рафінаду далі удосконалював М. К. Васильєв – інженер Ходорківської цукроварні на Київщині [7, арк. 3].

У другій половині XIX – на початку XX ст. технічні і технологічні вдосконалення концентрувалися у таких вузлових пунктах як підсобні операції з буряком на заводі; отримання бурякового соку, його очистка, згущення, варіння і кристалізація; переробка другого продукту; рафінування цукру-піску.

До кінця XIX ст. підсобні операції з буряком на заводах виконувалися вручну. Проте зростаюча продуктивність заводів і пов'язана з цим необхідність мати справу із більшими масами буряку і допоміжними матеріалами змусили власників заводів змінити техніку підсобних операцій. Так, замість звичайного підвезення буряку до відділення мийки буряків тачками, з кінця XIX ст. стали застосовувати гідравлічний транспортер. Це дало змогу у 3-4 рази зменшити кількість підсобних робітників, які займалися подаванням буряків до миєчного відділення. Для мийки буряків з кінця XIX ст. стали застосовувати миєчні машини системи інженерів Пустинського, Рауде, Добровольського. Остання і до наших днів є стандартним апаратом на вітчизняних цукрових заводах. У 1913-1914 рр. на 68% заводах Наддніпрянської України були встановлені мийки Пустинського, 13% мали мийки Рауде і 19% були обладнані мийками Добровольського [367, с. 10].

Важливою підсобною операцією було зважування буряка, що подавався на завод на переробку. Довгий час на заводах застосовували звичайні ваги, що помітно затримувало хід технологічного процесу виробництва цукру. У 90-х роках XIX ст. з'явилися автоматичні ваги. У 1914 р. вже більше половини

цукрових заводів Наддніпрянщини мали автоматичні ваги [367, с. 11]. Це значно прискорило процес подачі сировини на заводи, а отже і збільшили їх добову продуктивність.

Далі слід навести технічну характеристику деяких цукрових заводів Волинської губернії, зокрема в 1896 р. у Бердичеві був заснований цукровий завод Плахецького і Даберського. Поступово він переобладнювався і удосконалював систему випуску продукції. Зокрема, був обладнаний дифузійними, сатураційними апаратами, центрифугами системи Вестона, паровими машинами у 50 кінських сил [27, арк. 58-59]. Зокрема, на Іванківському цукровому заводі, який знаходився у Житомирському повіті Волинської губернії, паровий котел був бойлерної системи і виготовлений за кордоном, призначений для цукрового виробництва. При котлі були запобіжні прилади, зокрема манометр, 2 запобіжних клапани, 2 водовказівних крани і водометр [129, арк. 1].

Слід зауважити, що помиті від забруднення буряки постачалися у різальну машину, де вони оброблялися у тонкі подовгасті і гладкі кусочки – шнітцелі. Різальна машина знаходилася вже у дифузійному відділенні і складалася із круглого залізного диску діаметром у 1,5-2 метри, який в центрі прикріплений на стержні. У диску було від 6 до 12 рам для ножів. Для прийняття буряків і збирання шнітцелів використовувався округлий диск-кожух. До верхньої кришки кожуха була прикріплена воронка, куди спочатку постачалися буряки і звідти попадали в кожух, де розрізалися при обертіві диску у 120 разів на хвилину; шнітцелі, які попадали в нижню частину кожуха, забиралися у вагончики і підвозилися до дифузорів. Існували також і різальні машини конструкції Расмуса, де нижні ножові рами закріплювалися у бокових стінках циліндричного резервуару, а рухалися тільки буряки, які притискаючись до ножових рухів центробіжної сили, розрізалися на дрібні кусочки [664, с. 17].

Після 1881 р. стара технологія видобування соку з буряків за допомогою гідравлічного пресу змінюється розпилювачами і фільтруючими пресами,

завдяки чому вихід цукру з берківця зріс від 35 фунтів до 1 пуда 30 фунтів [680, с. 245].

Отже, протягом розглянутого періоду на цукроварнях була запроваджена система машин: переробка буряку на цукор – від початкових операцій (миття, різання) до кінцевих (відбілювання, сушіння) – становила тепер безперервний механізований процес. Єдиним типом підприємства стає великий, повністю механізований цукровий завод з кількістю робітників понад 500-600 чоловік. Це вимагало великих, на той час, капіталовкладень. Так, вартість одних лише дифузорів, запроваджених на цукроварнях, становила 20 млн крб. Загалом, збільшення виходу кожного фунта цукру коштувало заводчикам близько 20-25 млн крб., не говорячи вже про впровадження паровиків, калоризаторів, транспортерів, елеваторів тощо.

На середину 80-х років XIX ст. технічний переворот у цукровій промисловості Наддніпрянської України наближався до завершення. Це знайшло вияв у повній перевазі дифузійних заводів. Так, на 1881-1882 рр. у Наддніпрянській Україні із загальної кількості – 163 заводів – 124 (75,5%) були дифузійними, а на Правобережжі із 125 заводів – дифузійних було 104 (83,2%) [714, с. 81].

Динаміка впровадження технічних удосконалень у цукрову галузь показує, що у 1885-1886 рр. уже 91% всіх діючих заводів були дифузійними, а в 1888-1889 рр. дифузійні заводи становили 96,4% всіх заводів. Таким чином, на другу половину 80-х років XIX ст. дифузійні заводи остаточно витіснили пресові.

На початку XX ст. значною мірою були механізовані такі підсобні операції при цукроварінні, як перемішування при дефекації, очистці соку, клеруванні цукру, вивезенні жому.

Так, вивезення жому раніше здійснювалося ручними тачками. Із збільшенням потужності та продуктивності заводів, це стало гальмувати технологічний процес.

Бурякову стружку, яку до кінця XIX ст. подавали із різки на дифузію вручну вагончиками, стали замінити пасовими (стрічковими) або грабельними транспортерами. Як писав очевидець у 1910 р.: „Виконання всіх ручних робіт, які виконувалися робітниками по переміщенню всіх матеріалів, продуктів та товарів, замінено роботою машин: елеваторами, транспортерами, архімедовими гвинтами, залізничними вагонетками та насосами...” [437, с. 13-14].

Механізація підсобних робіт і внутрішньозаводського транспорту відіграла значну роль і в прискоренні технологічного процесу, сприяла підвищенню продуктивності заводів і піднесенню цукрового виробництва у країні.

Технологічні вдосконалення у цукровій промисловості значною мірою були спрямовані на покращення головної технологічної операції – отримання соку із буряка.

Розвиток техніки отримання соку пов'язаний з двома способами – пресовим і дифузійним. Пресовий спосіб був недосконалим, при застосуванні якого втрачалось більше половини соку у жомі. Тому він поступово був замінений продуктивнішим дифузійним способом (тобто отримання соку з буряка у спеціальних апаратах-дифузорах шляхом вимочення бурякової стружки). Останній завод із пресовим способом на Лівобережній Україні був переобладнаний на дифузійний у 1894-1895 рр. [360, с. 18].

Слід сказати, що для зменшення відбору дифузійного соку з невеликими збитками, потрібно все ж таки було мати батарею з великою ємністю калоризаторів. Для отримання соку і, відповідно, для збереження тепла, потрібно було, по можливості, експлуатувати вміст дифузора і прагнути до одержання тонкої стружки та до кращого технічного укомплектування її в дифузорі [597, с. 24-25].

Одержаний із дифузорів цукровий сік під дією кисню швидко почав змінюватися. Поряд із цим в ньому збільшувався вміст кислот і виникало бродіння. Цукровий сік, окрім цукру, зберігав велику кількість інших речовин [664, с. 19].

Сік із дифузорів спочатку поступав у мірники – особливі ящики, де вимірювалася його кількість, а звідти – в дефекаційні котли, де оброблявся вугільною кислотою. Сік, який в дефекаційних котлах оброблявся молоком, на наступній стадії виробництва підлягав сатурації – обробітку вуглекислим газом [664, с. 20-21].

На дифузійних заводах існувала система машин – це позначалося на різкому зростанні енергоустаткування цукрових заводів, оскільки для приведення в дію системи машин потрібна значна кількість потужних парових машин. Ось чому цукрова промисловість Київщини, Поділля і Волині, де переважну більшість становили дифузійні цукрові заводи, відзначалася високим рівнем енергооснащеності.

Вітчизняні інженери і техніки у ході застосування дифузійного способу отримання соку помітили, що здійснення цього процесу у безперервно діючих апаратах призводить до кращих результатів. У 1909 р. на Угроїдському заводі у Сумському повіті на Харківщині була випробувана вертикальна колонна дифузія К. Ф. Абрахама, яка швидко набула широкого впровадження на заводах регіону [364, с. 31].

Таким чином, на початку ХХ ст. було досягнуто значного прогресу в отриманні бурякового соку, технологічний процес якого зберігся в основних рисах до наших днів.

Із введенням дифузійного способу добування соку, останнього виробничого процесу в галузі, який вдалося механізувати, цукрова промисловість глибоко перебудувалася у техніко-технологічному відношенні. І це закономірно. Адже розширене виробництво не могло існувати, не викликаючи постійних переворотів у засобах виробництва.

Важлива операція у виробництві цукру – технологія очистки бурякового цукру (сатурація). У 1902 р. інженером М. П. Овсянніковим був застосований безперервودیючий сатуратор на Миронівському цукровому заводі на Київщині, згодом удосконалений Р. Ергардом. А в 1914 р. вже 50% українських цукрових заводів ввели у себе безперервну сатурацію [366, с. 19]. Швидкість

поширення технічних вдосконалень на цукрових заводах на початку ХХ ст., у порівнянні з нинішнім станом у галузі, просто вражаюча. Час між появою технічної новинки і її впровадження у виробництво був мінімальним. Власників заводів до такої оперативності підштовхувала жорстока конкуренція на цукровому ринку.

З технологічною операцією очистки соку тісно пов'язано отримання вапна і сатураційного газу. Більша кількість вапна при сатурації забезпечувала краще знебарвлення соку. Цією обставиною пояснюється необхідність побудови при цукрових заводах спеціальних вапновипалювальних печей. Будівництво таких печей у Наддніпрянській Україні розпочали у другій половині ХІХ ст. А на початку ХХ ст. всі цукрові заводи мали такі печі [361, с. 17].

Наступною технологічною операцією після отримання цукрового соку було згущення соку. У початковий період цукроваріння застосовувався дуже неекономний щодо палива і недосконалий щодо якості отриманого продукту вогневий спосіб випарювання соку у відкритих чавунах. При такому способі значна кількість цукру розкладалася при кипінні, цукровий сироп мав коричневий або чорний колір низької якості, що обумовлювало серйозні складнощі при здійсненні кристалізації цукру і його пробілюванні. Для боротьби з цими небажаними явищами цукровари почали застосовувати пар і вакуумні апарати. Одночасно, з другої половини ХІХ ст. гостро постала проблема економії палива, якого із збільшенням потужності заводів потрібно було все більше. Видатки на паливо різко підвищували собівартість цукру. Вихід знайшли у використанні при згущенні соку явища розрідження (вакууму) для зниження температури кипіння рідини та інтенсифікації самого процесу згущення соку. Спочатку випарювання під вакуумом було однокорпусним. Згодом, для раціонального використання тепла пару стали застосовувати випарні станції з трьох і більше корпусів. У зв'язку з принципом багаторазового використання пару з'явилося чимало конструкцій вакуум-апаратів, серед яких і винахід відомого цукрозаводчика В. Ф. Смиренка, який

набув широкого поширення на цукрових заводах Наддніпрянщини. З 90-х років XIX ст. на правобережних та лівобережних цукрових заводах почали застосовуватися випарні апарати під тиском з раціональнішим використанням екстрапарів для нагрівання і для варіння утфелів [362, с. 20].

Цукровий сік, як і переварений сироп, мав велику кількість хімічних елементів, які не мали поживних речовин. Велика кількість із них негативно впливали на організм. Тому важливим елементом для одержання високоякісної продукції були способи очищення соку від сиропу.

Технологія їхнього очищення у цукровій промисловості принципово відрізнялася від західноєвропейських способів. Декілька десятиліть для цієї цілі використовувалася бичача кров. У 30-40-х роках XIX ст. вона поступово замінювалася перепаленими кістками. Цей спосіб відбілювання обходився досить дорого. Адміністрація Лебединського заводу у 70-х роках щорічно затрачала на придбання кісток біля 20 тис. крб. У наступному десятилітті – по 38,4 тис. крб., а в першій половині 90-х років – вже біля 45 тис. крб. [360, с. 872; 873]. За двадцять років придбання даного матеріалу обійшлося більше, ніж у 709 тис. крб., що у порівнянні відповідало вартості середнього за розміром цукрового заводу з його обіговим капіталом.

Підготовка кісток до виробництва була досить кропіткою, зокрема у плані перепалення і подрібнення на дрібніші частинки. У виробництві вона досить швидко перенаповнювалася хімічними елементами, втрачаючи свої очищувальні властивості. Періодично вона очищувалася від цих елементів. На заводах створювалися спеціальні відділення, які за своїми розмірами прирівнювалися до невеликого підприємства з відповідними штатними працівниками. Цим і пояснюється посилений процес пошуку дешевих і простих методів очищення соку від сиропу.

На початку 50-х років XIX ст. на заводах Бобринського була зроблена спроба використовувати для даних цілей молоко. Проте в силу того, що у сиропі залишалося багато непотрібних речовин, даний спосіб тоді не розповсюджувався у промисловості і найближчим часом про нього забули.

На початку 70-х років XIX ст. у лабораторіях Петербурзького технологічного інституту успішно були проведені експерименти механічної фільтрації, які досить швидко поширилися на виробництві. У 80-х роках з'явилися механічні фільтри системи Толпігіна, П'ятакова, Абрагама, Київського машинобудівного заводу та інші. До апаратів системи Тихомирова винайдені способи механічного завантаження і розвантаження [383, с. 439]. У 1885 р. механічна фільтрація проводилася вже на 20 заводах країни, у тому числі на 14 Правобережної України. До початку 90-х років XIX ст. вона поширилася на всі українські підприємства. Кісткове вугілля, яке використовувалося на виробництві протягом 50 років, поступово зникло, значно здешевлюючи продукцію [494].

Численні теплові процеси, характерні для технології цукробурякового процесу виробництва цукру, здійснювалися при порівняно невеликому витраченні палива, так як принцип багаторазового використання пару міцно ввійшов у теплову схему заводів.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на цукрових заводах відбулися значні зміни в операціях варки і кристалізації першого та переробці другого продуктів. У 1908 р. інженером В. О. Вітковичем було сконструйовано апарат, у якому утфель переварювався безперервно, а М. Д. Зуєв на дослідній станції Харківського технологічного інститут розробив нову технологію переварювання і кристалізації цукру, що дозволило значно прискорити цей процес [770, с. 112]. Упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. сформувалася технологічна система отримання білого цукру-піску придатного для вживання у їжу безпосередньо із буряка, без обов'язкового рафінування. Ця система у своїй основі збереглася у сучасному цукровому виробництві до наших днів.

Пересічно на один діючий цукровий завод у Наддніпрянській Україні припадало двигунів у 406 кінських сил, а по усій Російській імперії – 422. У середньому на один завод у Наддніпрянщині припадало 15,4 дифузорів, 4,9 випарних апаратів, 1,9 вакуум-апаратів, а по Росії – 15,4 дифузорів,

5 випарних апаратів і 2 вакуум-апарати. У 1913-1914 рр. протяжність виробничого циклу отримання готового продукту становила одну добу, у той час як на середину ХІХ ст. – 60 діб. Отже, процес вдалося скоротити у 60 разів. Протяжність виробничого циклу отримання рафінаду у початковий період рафінування у середині ХІХ ст. становив 2 місяці, а на початку ХХ ст. тільки 4 доби. Завдяки вдосконаленню техніки і технології рафінадний процес був скорочений у 15 разів [366, с. 34].

Тому не витримує критики висловлювання деяких радянських дослідників про відсталість вітчизняної цукрової промисловості у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., що цукрозаводчики нібито мало уваги приділяли питанням вдосконалення техніки, що при наявності цукросиндикату вони і так забезпечували собі надприбутки [771, с. 46; 135-136].

Також слід відмітити, що у 1894-1895 рр. на переробку 1 тис. берківців буряку цукрові заводи у середньому витрачали 479 робочих днів, а в 1912-1913 рр. – 326, майже на одну третину менше [365, с. 18].

Важливим показником у цукроварінні є також вихід цукру у відсотках до ваги буряку. На початку ХХ ст. вихід цукру у Наддніпрянській Україні становив 13,5%. Зорема, у Німеччині – 14,2%, Австро-Угорщині – 13,8%, Франції – 11,6% [772, с. 63].

Все це стимулювало промисловців замінити старі будівлі мануфактурного періоду на нові, які б відповідали вимогам ринкової машинної індустрії. На загальному зібранні пайовиків Янковського заводу 15 червня 1888 р. було вирішено знайти засоби для перебудови у недалекому майбутньому приміщення [570, с. 15].

Прикладом нового фундаментального будівництва може бути приміщення Шпиковського заводу. З 1844 р. він знаходився у колишній винокурні. Після 1861 р. побудовано нове приміщення, до якого в подальшому було добудовано багато приміщень. У 1893 р. власник підприємства вирішив „всі старі заводські приміщення, які не відповідали своєму призначенню, повністю знести, а на їхньому місці побудувати нові, які б відповідали не тільки

гігієнічним потребам та певним зручностям, але також були просторими” [738, с. 192].

Будівельним матеріалом для підприємств був камінь і цегла. Всі роботи виконувалися якісно. Для прикладу можна взяти перекриття Ялтушковського заводу. Висота кожного поверху і підвалу становила 3,8 метра. У середині кожного із них у 4 ряди встановлено по 6 штук у кожному, всього 24 на поверсі, металічних клепаних колон. На них, по довжині приміщення, встелені металічні рейки, зверху на яких через кожних 80 сантиметрів поперечні. Кінці останніх вмонтовані у фундаментальні стіни. Ці рейки створювали своєрідну решітку перекриття. Між поперечними рейками встелено по 12 у ряд на ребро цеглин. Підлога першого поверху була одночасно верхньою частиною підвального приміщення. Відповідно, стеля першого – підлогою для другого. Стеля другого поверху, який був із залізних рейок, оббивався знизу шерстяним утепленням на 4 сантиметри. Дані перекриття вільно витримували машини і обладнання у декілька тонн. 20-23 секційні металічні гвинтові драбини займали порівняно небагато місця і були зручними у використанні [570, с. 20-21].

Пересічний цукровий завод на початку ХХ ст. був досить дорогим промисловим закладом, вартість якого невпинно зростала. Так, якщо у 1860 р. пересічна цукроварня коштувала до 30 тис. крб. [736, с. 21], то на початку ХХ ст. вартість заводів, зокрема на Лівобережжі, оцінювалася так: Глобинський – 8 млн крб., Веприцький – 550 тис. крб., Оріхівський – 750 тис. крб., Яготинський – 1 млн крб., Бобровицький – 1,5 млн крб., Пархомівський – 610 тис. крб., Корюківський – 4 млн крб., Оленівський – 720 тис. крб., Лебідський – 2 млн крб., Лютівський – 1 млн крб., Мезенівський – 1 млн крб., Славгородський – 1 млн крб. [738, с. 137-138]. Проте це вартість заводів без їхньої інфраструктури. Якщо її врахувати, то вартість заводу набагато зросла.

Так, у березні 1906 р. нерухоме майно Циглерівського цукрового заводу було оцінене так: 10541 дес. землі з лісом при заводі коштувала 2257697,5 крб., господарські споруди і житло – 58935,55 крб., паровий млин – 81873,54 крб.,

маслобійний завод – 19800 крб., цукровий завод з обладнанням – 898807,9 крб., житлові будинки і господарські споруди при заводі – 115195,03 крб., цегельний завод – 4666 крб. Таким чином, все майно і заводська земля коштували 3436975,52 крб. [19, арк. 48-48 зв.]. Це вартість звичайного цукрового заводу з його інфраструктурою.

Використання високоякісного обладнання і новітніх технологічних процесів сприяло збільшенню виходу готової продукції поліпшеної якості. Якщо на початку 60-х років XIX ст., за нормою, вихід цукру коливався від 3% до 6,3%, не більше, ніж 18 фунтів із переробленого берківця буряка, то до кінця XIX ст. реально виходило 12,57% від всієї маси сировини [494]. У найбільш сприятливих сезонах вирощування буряка, наприклад у 1891 р., у середньому виходило по 51, а на деяких заводах навіть по 62 і більше фунтів. Разом з тим утворювався більш калорійний для худоби жом, так як вміст сухих речовин у ньому зріс з 7-8% до 30% [360, с. 439].

Період виробничого процесу першого продукту скоротився з 2-2,5 місяці до менш, ніж однієї доби. Переробка третього продукту продовжувалася не більше 6-7 діб. Із введенням рафінації до кінця виробництва приміщення підприємств повністю звільнялися від другорядної продукції. Значно зменшилися також виробничі затримки. Якщо у 50-х роках XIX ст. рафінування пуда цукру обходилося від 1,04 крб. до 2,82 крб., то у 90-х роках не більше 40-50 коп. [494].

По технічному обладнанню та технології виробництва вітчизняні цукрові заводи на початку XX ст. нічим не поступалися кращим цукровим заводам Німеччини, Австро-Угорщини, Бельгії, Франції, тобто тим країнам, які мали найновішу технологію виробництва цукру. А за якістю український цукор, особливо рафінад, на початку XX ст. був найкращим у світі і користувався великим попитом на зовнішніх ринках [767, с. 249].

Таким чином, у другій половині 80-х років XIX ст. технічна революція в цукровій промисловості була повністю завершена. Абсолютну більшість становили дифузійні цукрові заводи. На середину 80-х років припиняється з

одного боку будівництво нових, великих цукрових заводів, а з другого – закриття дрібних, нерентабельних. Внаслідок завершення технічного перевороту цукрова промисловість вийшла на перше місце за вартістю продукції, перетворилася у передову на той час галузь великої ринкової машинної індустрії Наддніпрянської України.

Завершення технічної революції та перетворення цукрової промисловості у галузь великої ринкової машинної індустрії неминуче призвели до кризи перепродукції. Протягом 1881-1885 рр. щорічний приріст продукції досягав 2 млн пудів. Усього за вказаний період виробництво зросло на 85%. Проте внутрішнє споживання цукру зростало повільно. З 1884 р. почалася криза перепродукції. Ціни на цукор різко впали. Щоб врятувати цукрозаводчиків від краху, 12 липня 1885 р. уряд встановив премії за вивіз цукру за кордон. Остаточні наслідки кризи були ліквідовані відстрочкою сплати акцизу та наданням цукрозаводчикам державним банком кредиту у 5 млн крб. Криза 1885-1887 рр. сприяла створенню першого в Наддніпрянській Україні монополістичного союзу цукрозаводчиків [10, арк. 2-3; 11, арк. 5].

Таким чином, технічний переворот у цукровій промисловості пройшов два етапи: 1) 60-і – поч. 70-х років XIX ст., коли відбувалася концентрація виробництва, були ліквідовані дрібні „вогневі” і „напівпарові” заводи, здійснювалася перебудова соціальної структури цукрової промисловості на ринкових засадах; 2) поч. 70-х – середина 80-х років XIX ст. – введення повної механізації виробничих процесів (система машин), завершення переходу цукрової промисловості до стадії великої машинної індустрії.

Внаслідок технічної революції цукрова промисловість вийшла на чільне місце у промисловій структурі пореформеної Наддніпрянської України, з нею на середину 80-х років XIX ст., за вартістю виробництва, технічним рівнем, енергооснащеністю, не йшла в порівнянні жодна з галузеві обробної промисловості.

Протягом 60-80-х років XIX ст. відбувається також процес технічного переустаткування підприємств, що охопили усі без винятку гуральні. З метою

збільшення виходу спирту і скорочення часу виробництва впроваджується система безперервної перегонки, поліпшується механізм для перемішування „затору”. Впровадження безперервнодіючих апаратів (системи Пісторіуса, Савалля, Галля), що замінили прості перегонні куби, значно зменшило витрати палива, одночасно прискоривши виробництво. Застосування парових двигунів для перемішування „затору” і впровадження апаратів-парників системи Генце для варки хлібних припасів у зерні прискорили процес обробки „затору” у 5 разів. Уже наприкінці 80-х років XIX ст. 85% гуралень працювали з парниками, а більше половини – мали металеві парники високого тиску.

Доречно відмітити, що гуральництво Правобережжя відставало – 51,2% гуралень були без парників. На більшості гуралень наприкінці 80-х років XIX ст. при заторці та розмішуванні „затору” в діжах застосовувалися удосконалені мішалки із пристроями для охолодження (так званими холодильними тарілками та трубчастими холодильниками). Завдяки удосконаленим засобам охолодження „заторів” різко продовжився сезон виробництва і заводи перейшли на цілорічне виробництво. Проте для приведення у рух мішалок на ряді гуралень поряд із паровими машинами ще використовувалися водяні, і, особливо, кінні приводи. Так, у 1890 р. на Правобережній Україні на 121 гуральні (21,7% підприємств) ще використовувалися кінні приводи; на Чернігівщині із 71 діючої гуральні 49 мали кінні приводи. В Полтавській губернії у 1885 р. із 59 гуралень лише на 5 всі механізми приводилися в дію паровими двигунами, на решті гуралень поряд з паровим двигуном застосовували кінні приводи і водяні колеса, або виключно – кінні приводи [714, с. 92]. Отже, поряд із гуральнями заводського типу, що являли собою систему машин, існували підприємства змішаного або мануфактурного типу.

Далі варто навести різні способи винокуріння. Сирим матеріалом для отримання спирту були речовини, які містили багато крохмалю або цукру. Головним матеріалом залишалася картопля і зерновий хліб. Їхня обробка полягає у перетворенні крохмалю на цукор та перетворення його у подальшому

на виноградний цукор, який міг бродити і отримання шляхом бродіння спирту, який очищався за допомогою дистиляції. Також можна целюлозу перетворити на цукор, з якого у подальшому отримати спирт. Зокрема, цей спосіб на практиці не використовувався [650, с. 583].

Головним сирим продуктом виступала картопля, на якій були вивчені і випробувані вперше різні удосконалення у винокурінні. Картоплю потрібно перш за все помити від землі, болота, каміння і ін. Дану операцію проводили у напівцеліндричних посудинах, наповнених навпіл водою. У цих посудинах крутився вал з крильми, які перемішували картоплю і одночасно переміщували його з одного кінця в інший. Помиту картоплю піддавали запарці, роздавлювали і перетворювали у клейстер. Запарювання проводилося у високих запарниках, накритих кришкою. Через особливі отвори запускали пару. Зварена картопля роздавлювалася вальцями і спрямовувалася у бродильні чавуни [650, с. 583-584].

На початку 70-х років XIX ст. Голлефрейнд використовував для запарювання високий тиск. Даний апарат представляє собою горизонтальний циліндр довжиною 2-3 метри. У ньому картопля піддавалася тиску у 2-3 атмосфери, тобто нагрівалася до 135° , причому з допомогою особливого валу з ножами, який обертася. Пізніше температура знижувалася до 100° , випускаючи пару. У подальшому з'єднували запарник з конденсатором та ексаустером і знижували температуру на $\frac{1}{4}$ години до 65° . Потім запарену сировину піддавали цукрорафікації, тобто з допомогою солоду переводили її у мальтозу, ізомальтозу і декстрін. Для цього із солоду і теплої води приготують масу, яка всмоктується запарником у міру розрідження у ньому повітря, після чого відкривається кран, запускається повітря, і в запарнику встановлюється атмосферний тиск. Цукрорафікація маси закінчується через $\frac{1}{2}$ години, причому для кращого перемішування запускають помало у рух вал. Чим краще подрібнений солод, тим менше його потрібно для цукрорафікації. Після закінчення цукрорафікації, вміст запарника опускають у бродильний чавун. Наподоби Голлефрейнда зроблений запарник Бома, який відрізняється

тільки тим, що в ньому проходить вал, у який можна влити холодну воду для зниження температури маси. У цьому випадку немає потреби застосовувати екстаустор [650, с. 584].

Важливий винахід зробив Генце. Його апарат давав можливість отримати перетерту сировину за допомогою видавлювання її через отвори з відкритими краями. Апарат Генце представляв собою вертикальний циліндр загостреної конусоподібної форми. Крім цього, апарат оснащений краном для запуску повітря і краном для спуску згущеної води. Коли апарат наповнений картоплею, запускають повітря при відкритих кранах для повітря і для спуску води; повітря швидко згущується у воді, яка розчиняє білок, сіль і інші речовини та стікає. Через деякий час закриваються крани і нагрівають масу до 3-х атмосфер. Після цього відкриваються клапани і маса за допомогою того ж тиску переміщується у трубку, де вона на решітці подрібнюється і розтирається. Щоб уникнути втрати тепла, обгороджують запарник дерев'яним футляром, а труби – провідниками тепла [650, с. 584-585].

На великому виробництві запарники Генце з'єднуються з батареями, звідки запарена маса переходить в один заторний чавун. У цьому випадку економиться пара, так як вона проходить по черзі через усі апарати. Чавуни на початку виготовлялися із дерева або заліза; всередині знаходилися розміщувачі. Нові апарати були удосконаленими, до них були приєднані охолоджувальні пристрої, які охолоджували стінки чавуну та його масу. Внутрішнє охолодження інколи застосовували за допомогою мідних трубок, які були заповнені холодною водою. Найперше у бродильний чавун запускають солод, потім охолоджують масу; у супротивному випадку гаряча маса може спалити солод, тобто знищити дію діастазу солода. Температура миси у чавуні не повинна досягати 70° ; найкраща температура становила $50-56^{\circ}$ і тільки на закінчення бродіння підвищували температуру до $62-63,7^{\circ}$, щоб знищити дію грибків, які викликали молочнокисле або олійнокисле бродіння [650, с. 585].

Під впливом діастазу солоду затор ставав солодким; час від часу пробували його за допомогою іоду чи не залишився там крохмаль; доки

крохмаль ще не весь перемістився у цукор, спроба дає синє забарвлення. Солодкий затор містить 80-81% мальтози та ізомальтози і 19-20% декстрину, причому діючий діастаз переміщує декстрин у цукор [650, с. 585].

Застосування парників високого тиску дало можливість переробляти картоплю на спирт. Це зростало сприянню кількості заводів, зайнятих переробкою місцевої сировини (картоплі). Протягом 70-х років XIX ст. кількість заводів, що переробляє картоплю на спирт, постійно зростає.

Для винокуріння застосовували також жито, пшеницю, кукурудзу і ін. У даних випадках потрібно було застосовувати високий тиск. Якщо працювати без тиску, то зерно подрібнювали, „зелений” солод розтирали, все змішували з водою у заторному чавуні, після чого нагрівали парою до 60-65⁰, тобто до температури цукрорафікації.

При застосуванні кукурудзи потрібно її перш за все сильно скип'ятити у відкритому апараті Генце; інколи добавляли ще небагато сірчаної кислоти; потім нагрівали кукурудзу в закритому апараті до чотирьох атмосфер і при тому ж тиску випускали [650, с. 585-587].

Для приготування горілки використовували різного роду плоди і виноградні відходи. Плоди і ягоди роздавлювали, а потім добавляли до них цукор для збільшення вмісту алкоголю. Бродіння проходило без додавання дріжджів, так як на самих плодах знаходилося багато дріжджів. Бродильний посуд спочатку був відкритим, пізніше закупорювався і бродіння тривало 1-4 тижні. При неувважному догляді могло відбутися оцетнокисле бродіння, так як алкоголю в такій горілці небагато [650, с. 592].

Хоча переважна більшість спирто-горілчаних заводів була розкидана по селах і містечках Наддніпрянської України, все ж наприкінці 80-х років XIX ст. з'являються окремі центри горілчаного виробництва – Харків (12 заводів), Одеса (10), Київ (5), Катеринослав, Умань, Ізюм, Суми, Чернігів тощо [714, с. 95].

Далі варто навести технічну характеристику винокурних заводів Волинської губернії. Зокрема, Андрушівський винокурний завод

Житомирського повіту був побудований із цегли, працював за паровою системою [92, арк. 2]. Всі нижчиперераховані винокурні заводи працювали за системою Сіменса, зокрема Кропив'янський [95, арк. 4], Салівський [94, арк. 4], Пулковський [98, арк. 4], Лучанський [97, арк. 5], Бейзелмовський [99, арк. 4], Бурковський [96, арк. 5], Адамівський [93, арк. 2].

Наприклад, Кропив'янський винокурний завод складався із паровика, димової труби, машини, бражних кубів, ректифікаційної колони, охолоджувальної частини, фільтрів, контрольних снарядів, спиртоочисного чавуну, бродильної частини, дріжджової частини, котла для переварювання води, зварювального чавуну, ексаустера, голандських отоплювальних печей, димових труб [90, арк. 54].

Також Бурковецький винокурний завод знаходився у Житомирському повіті Волинської губернії. Біля заводу був дерев'яний двоповерховий будинок. На території заводу знаходився винний підвал, також виготовлений із дерева. Завод працював за паровою системою. Чавун для відварювання картоплі розміщувався на даху приміщення разом із затороохолоджуваним чавуном. Всередині заводу було 6 дріжджових чавунів, перегонний апарат системи Сабалія, який складався із 5 частин. На даху був резервуар для холодної води. На першому поверсі – мийка для миття картоплі, а на другому – дві кімнати, з яких одна для акцизного нагляду, а друга – для винокурного. На відстані 2 сажнів від заводу знаходився дерев'яний будинок, в якому була контора із двох кімнат. На даху будинку було приміщення для хлібних запасів. На відстані у 10 сажнів від заводу був хлів для волів. Всієї заводської землі нараховувалася 1 десятина [91, арк. 2-3].

Із звіту старшого інструктора із хмелярства Волинської губернії за 1910 р. І. І. Засухіна видно, що перевіряючи різні винокурні заводи губернії, він прийшов до висновку, що сушіння хмелю відбувалося за допомогою нагрітого повітря. Останнім часом, як зазначає І. І. Засухін, серед хмелярів Волині відбувається посилений перехід від повітряного сушіння хмелю (вільним повітрям) до повітряного (змішаного сушіння). При цьому більш заможніші

хмелярі будували дуже дорогі сушки із дорогого матеріалу, часто недотримуючись техніки безпеки. Для середніх і дрібних власників заводів він рекомендував сушки Вурбса і Богемія. В 1911 р. таких сушок у губернії нараховувалося 15-20. У 1910 р. губернське земство виділило на будівництво вказаних сушок 400 крб. Дана сума виділялася для дрібних хмелярів. Протягом 5 років всього було збудовано 20 сушок, з яких у 1906 р. – 1; 1907 р. – 3; 1908 р. – 3; 1909 р. – 6 і 1910 р. – 7. Крім цього, залишалися все ще недобудованими 10 сушок [137, арк. 23-24].

Отже, протягом 60-80-х років ХІХ ст. відбулася технічна перебудова винокурної промисловості, що стала самостійною галуззю великої машинної індустрії, хоча через специфіку виробництва, все ще була пов'язана із сільським господарством. Протягом зазначеного періоду відбулися інтенсивні процеси концентрації виробництва.

Таким чином, на гуральнях Наддніпрянщини парові двигуни навіть кількісно переважали водяні колеса та кінні приводи. Особливо помітно переважала парова енергетика у гуральництві на Лівобережжі та Півдні України. Загалом парова енергетика і машинне виробництво у винокурній промисловості вже у 80-х роках ХІХ ст. відігравали провідну роль, проте значна кількість підприємств і надалі перебувала на стадії мануфактурного виробництва, застосовуючи водяні двигуни та кінні приводи. Через ці причини технічний переворот у гуральництві не був повністю завершений.

Відбулося також технічне переустаткування і в борошномельній промисловості, яка щодалі більше набувала рис великого ринкового виробництва. Промисловий переворот у галузі спричинив запровадження на борошномельних підприємствах парової техніки і високопродуктивних вальцьових верстатів.

Слід відмітити, що водяні та вітряні млини були погано устатковані. Зокрема, водяні млини Наддніпрянщини відзначалися „вкрай недосконалою конструкцією водяного колеса”; через нестачу води вони працювали лише частину року. Паровий млин працював увесь рік, його один постав (жорна)

перемелювали у середньому 15 четвертей муки щодоби. Водяні млини, працюючи у середньому до 7 місяців на одному поставі, перемелювали в середньому за добу лише 5 четвертей муки [593, с. 171-172]. Водяні млини будувалися на 2-3 постави, рідко – на 4-5, а парові млини мали, як правило, не менше 3 постави. Млини в Одесі, Києві, Кременчуку та інших значних містах мали по 10-20 і більше поставів. Парові механічні млини різко піднесли продуктивність праці. Вони являли собою систему машин, що приводилася у рух паровою машиною [714, с. 98].

Помітну роль у зростанні продуктивності млинів відіграло впровадження (починаючи з кінця 60-х – початку 70-х років XIX ст.) вальцьового помолу замість жорнового. Висока прибутковість парових вальцьових млинів приваблювала у дану галузь чимало капіталів. У 80-х роках офіційні джерела вже зазначали, що переробка зерна, особливо пшениці, все більше зосереджувалася на великих підприємствах. Поруч з ними продовжували свою діяльність звичайні сільські млини, які задовольняли господарські потреби землеробів.

Також були випадки, коли запчастини для борошномельної промисловості Полтавської губернії у 1914 р. закуповувалися у Польщі в акціонерного товариства „Лільпоп, Рау і Левенштейн” [210, арк. 1].

Головними центрами парового млинарства в 1878 р. у Південній Україні були: Одеса (21 паровий млин), Катеринослав (9), Херсон (4) та інші міста. Уже в 1879 р. понад половину (65%) кількості великих млинів становили парові млини, а на початку 80-х років XIX ст. розвиток парового млинарства тут набув ще більших масштабів.

У 1878 р. в Одесі 21 паровий млин був устаткований 50 паровими машинами потужністю в 700 кінських сил; у 1884 р. тут було вже 24 парових млини, обладнаних 60 паровими машинами, потужністю у 80 кінських сил, що виробляли понад 600 тис. четвертей борошна на рік на суму понад 4 млн крб. У місті діяли найбільші на той час у країні парові машини. Так, механічний млин братів Вайнштейн був устаткований 2 паровиками і паровою машиною у

70 кінських сил, що приводили в рух 11 зерноочисних, 50 мукосійних і крупосійних машин, 12 механічних жорен. Млин С. Гуровича мав 6 паровиків та 4 парові машини потужністю у 164 кінські сили; він знаходився у кам'яній триповерховій будівлі, був устаткований механічними самосійними і зерноподріблювальними та зерноочисними машинами, механічними циліндрами для набивки мішків тощо. Паровий млин Бродського займав триповерхову будівлю, мав 2 машини у 60 кінських сил та різноманітне механічне устаткування вартістю в 200 тис. крб. Великими підприємствами були також парові млини Клеймана і Юліуса, Гладкова, Жюльєна, Ярошевського, братів Поповичів, Анатра, Гінзбурга та інших [6, арк. 3; 10, арк. 7-8].

Простежити процеси витіснення паровими двигунами водяних і вітряних у борошномельній промисловості неможливо через брак точних статистичних відомостей, суперечливість і неповноту даних у різних виданнях тощо. Можна лише зробити висновок, що в галузі великого комерційного млинарства, зосередженого у містах та особливо на Півдні України, вже наприкінці 80-х років XIX ст. маємо повну перевагу парових двигунів над водяними.

Таким чином, у південних губерніях Наддніпрянської України парові двигуни у великій борошномельній промисловості (взяті на облік заводською статистикою) повністю витіснили водяні.

Відносно Правобережжя України і Чернігівщини, то тут характерним було не витіснення паровими млинами водяних, а одночасне їх співвідношення. Так, ще в середині 80-х років XIX ст. на Поділлі і Чернігівщині, поряд із зростанням кількості парових млинів, будуються численні водяні млини і вітряки. Подібна ситуація спостерігалася і на Волині.

У 90-х роках XIX ст. водяні млини Волині виробляли переважну більшість продукції, до того ж на середину 90-х років кількість водяних млинів не зменшилася, а значно зросла (правда, питома вага парових млинів за вартістю продукції дедалі зростає).

Слід зауважити, що річна продукція вальцьових млинів на Поділлі напередодні Першої світової війни сягала 20 тис. пудів борошна. Враховуючи те, що 1 пуд меленого борошна (1 і 2 гатунку) можна було одержати з 50 фунтів зерна [690, с. 54-55].

Далі доцільно навести технічні особливості млинів Подільської губернії на початку ХХ ст., про що свідчить таблиця 3.3.

Таблиця 3.3

Технічна характеристика млинів на Поділлі перед Першою світовою війною
[690, с. 55]

Турбіноводяних	Пароводяних	Водяно-газогенераторних	Парових	Газогенераторних	Разом
43%	15%	5%	22%	15%	100%

Отже, своєрідністю технічного перевороту у борошномельній промисловості було те, що внаслідок специфіки цієї галузі (тісний зв'язок із сільським господарством, наявність величезної кількості дрібних підприємств) він не був завершений не лише на кінець ХІХ ст., але й напередодні 1917 р. Лише на Півдні України, де переважало велике ринкове млинарство, парова енергетика у даній галузі витіснила інші види двигунів. В інших районах Наддніпрянської України спостерігається співвідношення парових і водяних млинів.

Чималої ваги в обробній промисловості Російської імперії набрала тютюнова промисловість Наддніпрянщини. Проте на французьких тютюнових фабриках, які переробляли велику кількість тютюну, машини застосовувалися раніше, ніж у Російській імперії, головну роль в яких виконували дві безкінечні смуги, які рухалися у протилежних напрямках. Листя, яке між ними знаходилося, стискалося і поступало у вигляді компактної маси переміщувалося до ножів різальної машини, які рухалися зверху вниз. Пізніше ці ножі були замінені круглими ножами. Але описана машинна операція поступово вийшла з моди, так як рух смуги часто переривався [650, с. 715-716]. Зокрема, у 1876 р. в

Одесі на тютюновій фабриці Піндака була встановлена парова машина для нарізання тютюну [152, арк. 3].

Кручення тютюну відбувалося наступним чином: листя змочували водою для надання їм гнучкості а потім із гіршої якості поламаних листків приготувляли внутрішню частину згортку, а з кращої – обгортку. Початок згортка робився від руки, а потім застосовували горизонтальне залізне веретено, яке приводилося у рух за допомогою особливого колеса. На одному кінці знаходилася рукоятка, з'єднана із мотовилом; у середині закріплений гачок, який крутив тютюновий жмут навколо вісі. Мотальник ставив один листок за іншим і розташовував на них призначений для використання згортку матеріал, який, завдяки обертам, з'єднувався у щільну масу. Біля мотальника знаходився помічник, який подавав готове листя. Поступово робота мотальників була замінена дією машин, які працювали за допомогою газу, води, пари і т. д. Готовий скручений тютюновий жмут намотувався на вісь, скручувався у згорток, сушився і пресувався [650, с. 716].

Приготування жувального тютюну подібне до приготування скрученого. Різниця полягає лише у тому, що пошкоджені листки попередньо поміщувалися у тютюновий „соус”, просочувалися ним, а потім – просушувалися. Головну частину тютюнового „соусу” становить екстракт вилуженого тютюну, який виготовлявся із сорту „Кентукки”, не замінної при виготовленні жувального тютюну кращих сортів. Таким чином приготування листя називається начинкою [650, с. 716].

Після того, як листя просочилося соком, його піддавали бродінню, причому даний процес на різних фабриках відбувався по-різному. На одних фабриках бродінню піддавалося усе листя, інші їх попередньо подрібнювали на кусочки; інколи тютюн складали на декілька малих купок, а в інших випадках насипали одну велику купу, яка могла поміщувати, як наприклад на французьких фабриках, близько 1000 центнерів тютюну. Чим більша кількість тютюну піддавалася бродінню, тим довше воно тривало. Маленькі купки влітку

бродили протягом 4-10 днів, а великі купи на фабриках – 5-6 місяців. Повільніше бродіння давало завжди кращий результат [650, с. 717-718].

На деяких фабриках застосовувався особливий спосіб бродіння, який тривав 10-15 років. Просочені соусом листки скручувалися у веретеноподібні згортки масою 1-2 кілограми кожен, які зверху обгорталися відповідно розрізаним полотном і перев'язувалися. Завдяки цьому видаляється сік із листків і разом з тим зупиняється доступ повітря всередину згортка [650, с. 718].

Тютюн стискався за допомогою вальців і ворота. Кароти залишають лежати декілька тижнів. Починається поступове бродіння, завдяки чому випаровується волога і деякі непотрібні речовини. Через два-три тижні перев'язані листки послаблювали, а потім знову міцно перев'язували. Після трьох тижнів видаляють обгортку, перев'язують досить міцно листя, пакують їх у ящики і залишають у теплому і вологому приміщенні, перевертаючи їх час від часу. У такому вигляді листя може пролежати багато років, причому його якість постійно покращується; всередині воно стає м'яким. Приготовлений з листя тютюн для нюхання називається рапе або каретта [650, с. 718].

Приготування сигарет за допомогою машин ввійшло у практику лише в середині XIX ст. Машини з'явилися у зв'язку з потребою покупців мати сигарети правильної форми. Ручна праця не могла конкурувати з машинною, проте вона була б витіснена, але при машинній праці тютюн дещо втрачав свій вигляд і тому повернулися до ручної роботи, яка удосконалювалася і давала сигарети правильної форми.

Тютюн, який використовувався для приготування сигарет, повинен бути спочатку змочений водою. Для цього складений сухий тютюн збризкували водою або ставили у воду. Вологий тютюн залишали на 24-36 годин до тієї пори, поки він не розпрямиться. Після цього листки піддавали обробці [650, с. 720].

Приготування сигарет відбувалося в окремих приміщеннях, де робітники і робітниці сиділи рядами за окремими столами. Насамперед видаляли жилки із листків. Далі правильно пакували листя і згортали [650, с. 721].

Підприємці часто надавали перевагу ручній роботі, проте не відмовляючись від машинної праці, яка переважала у часі. Двоє робітників з машиною за шість днів виготовляли від 2,500 до 3000 штук сигарет, а без машини – тільки 1,500-2000 штук. Проте підприємці при цьому старалися сигаретам машинного виробництва надавати вигляду ручної роботи. Машинна сигарета мала полоску. Існувало також багато дрібниць, які становили секрети фабрикації. За винятком гаванського способу, де завжди працювало двоє робітників: один приготував згорток, а інший – закручував листок. Робітниця, яка закручувала сигарети, повинна була мати готові заготовки, щоб не робити перерви у роботі. У тих випадках, де сигарети приготувалися кустарним методом, зазвичай обгортав сигарети голова сім'ї, а жінка і діти підготовляли тютюн і робили обгортки [650, с. 723-724].

Для приготування обгортки для тютюну давно були запропоновані машини, які розповсюджувалися лише в Америці і лише для дешевих сортів. Також наприкінці XIX ст. у Бельгії були спроби все виробництво побудувати на машинній праці, проте воно не було втілене у життя [650, с. 724].

Приготування сигарет з допомогою машин було досить обмеженим. Машинна праця застосовувалася лише під час виготовлення дешевої продукції. Тютюн повинен бути вологим для того, щоб він не стерся на порошок, проте під час виготовлення вологого тютюну портилися машини. Крім цього, у гільзі шов був досить широким, так що курці разом з димом тютюну втягували і дим паперу. Сигарети середньої якості виготовлялися вручну за допомогою трубки, яка відкривалася; у неї ставили тютюн, потім трубка закривалася і тютюн за допомогою стержня проштовхувався у гільзу. Ще більшого вміння вимагала ручна праця для вищих сортів, коли тютюн насипався у гільзи легким розтиранням руки, а той тютюн, що залишався, відрізувався ножицями. Гільзи у цьому випадку клеювалися клейстером [650, с. 727-728].

Правда, у цій галузі обробної промисловості промисловий переворот відбувався пізніше, ніж у цукровій і борошномельній. Лише на кінець XIX ст. більше як половина фабрик мала парові і газові двигуни. Проте ще на багатьох з них застосовували ручні верстати і ступи. Механізація в тютюновій промисловості гальмувалася поширенням тут надзвичайно дешевої жіночої та дитячої праці.

Отже, парове енергоустаткування, як одна з „найбільш характерних ознак великої машинної індустрії”, протягом 70-80-х років XIX ст. поширилося майже на всі галузі обробної промисловості Наддніпрянщини. Але найбільш застосовувалися парові двигуни у найрозвиненішій на той час галузі української індустрії – харчовій.

Таким чином, технічна революція у Наддніпрянській Україні почалася і здійснювалася насамперед в обробній промисловості, охопивши всі основні галузі. Звичайно, масштаби і темпи її перебігу були неоднаковими. У винокурному, борошномельному виробництвах, які внаслідок швидкого та інтенсивного припливів капіталів, перетворилися на галузі великої ринкової промисловості всеросійського значення, технічний переворот набув значного розмаху і відбувався порівняно швидко. Проте повністю він переміг лише у цукровій промисловості. У винокурній промисловості підприємства заводського типу співіснували з підприємствами мануфактурного типу, а в борошномельній – поряд з паровими млинами зберігалися водяні млини і вітряки.

Отже, здійснення технічного перевороту позначалося, насамперед, на швидкому зростанні парової енергетики у головних галузях обробної промисловості.

Висновки до третього розділу

Зростання продуктивності галузей обробної промисловості здійснювалося шляхом удосконалення їхньої техніки та технології виробництва. Ручна праця перекладалася на плечі машин, покращувалася технологія. Ринковий характер цукрової промисловості визначив високий рівень концентрації виробництва, у

ході якого відбулася ліквідація старих і погано оснащених заводів. Перетворення гуральництва у галузь великої ринкової промисловості вимагало створення адекватної їй машинної бази. Це знайшло вияв у широкому впровадженні у винокурній промисловості парових двигунів. Уже наприкінці 70-х років XIX ст. гуральництво за рівнем енергооснащеності займало третє місце серед інших галузей обробної промисловості Наддніпрянської України (після цукрової та борошномельної).

Наприкінці 70-х років XIX ст. борошномельна промисловість Наддніпрянської України за кількістю і потужністю парових двигунів вийшла на друге місце, поступаючись цукровій, але значно випереджала винокурну та інші галузі обробної промисловості. У тютюновій промисловості, як і раніше, панувала ручна, переважно жіноча та дитяча праця, що й було перешкодою для впровадження машин. Лише наприкінці XIX ст. механізується центральний процес виробництва – різання тютюну. Всі інші види робіт здійснювалися вручну.

Застосування парової енергетики в обробній промисловості доповнювалося впровадженням нової техніки та технології виробництва. В цьому плані українська промисловість, поряд з великими досягненнями, широко використовувати і зарубіжну машинну техніку та передову індустрію. Це значно прискорювало сам процес індустріалізації.

Протягом 70-80-х років XIX ст. у Наддніпрянській Україні остаточно завершилася технічна перебудова цукрової промисловості. Протягом 60-х років застосовувалися різні недосконалі способи: ручні преси, парові преси з вимочкою і без вимочки буряка, гвинтові преси, гаряча вимочка буряка, добування соку відцентровими машинами тощо. Динаміка впровадження технічних удосконалень у цукрову галузь показує, що у 1885-1886 рр. уже 91% всіх діючих заводів були дифузійними, а в 1888-1889 рр. дифузійні заводи становили 96,4% всіх заводів.

Протягом 60-80-х років XIX ст. відбувається процес технічного переустаткування підприємств, що охопили усі без винятку гуральні. З метою

збільшення виходу спирту і скорочення часу виробництва впроваджується система безперервної перегонки, поліпшується механізм для перемішування „затору”. Впровадження безперервно діючих апаратів (системи Пісторіуса, Савалля, Галля) значно зменшило витрати палива, одночасно прискоривши виробництво.

Відбулося також технічне переустаткування і в борошномельній промисловості. Промисловий переворот у галузі спричинив запровадження на борошномельних підприємствах парової техніки і високопродуктивних вальцьових верстатів. Помітну роль у зростанні продуктивності млинів відіграло впровадження вальцьового помолу замість жорнового.

Чималої ваги в обробній галузі Російської імперії набрала тютюнова промисловість Наддніпрянщини. Приготування сигарет за допомогою машин ввійшло у практику лише в середині XIX ст. У цій галузі промисловий переворот відбувався пізніше, ніж у цукровій і борошномельній.

Технічна революція у Наддніпрянській Україні почалася і здійснювалася передусім в обробній промисловості, охопивши всі основні галузі. Масштаби і темпи її перебігу були неоднаковими в кожній із галузей. У винокурному, борошномельному виробництвах, які внаслідок швидкого та інтенсивного припливів капіталів перетворилися на галузі великої ринкової промисловості всеросійського значення, технічний переворот набув значного розмаху і відбувався порівняно швидко. Парове енергоустаткування, як одна з „найбільш характерних ознак великої машинної індустрії”, протягом 70-80-х років XIX ст. поширилося майже на всі галузі обробної промисловості Наддніпрянщини.

РОЗДІЛ 4. ПІДПРИЄМЦІ, ТЕХНІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І РОБІТНИКИ В ОБРОБНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ

4.1. Формування класу підприємців

Розвиток ринкових відносин супроводжувався завершенням формування класу підприємців, які відіграли важливу роль у розвитку обробної промисловості Наддніпрянської України.

Особливістю Наддніпрянщини було те, що одночасно з українськими підприємцями значне місце у промисловості, торгівлі і сільському господарстві займали російські, єврейські та іноземні підприємці. Якщо іноземні і російські підприємці переважно були у важкій промисловості, то українські зосередили в своїх руках переважно цукрову, винокурну, борошномельну та інші галузі обробної промисловості, в той час як єврейські підприємці зосередили у своїх руках торгівлю і кустарне виробництво.

Із зростанням української промисловості зростали та зміцнювали свої позиції й українські підприємці. В 1863 р. у Наддніпрянській Україні нараховувалося промисловців 75 тис., а до кінця XIX ст. – вже 200 тис. чоловік [713, с. 483].

Щодо динаміки соціального складу серед промисловців, то певну перевагу мали поміщики (40,5%), купці посідали другу позицію після великих землевласників (27,8%), за ними йшла друга група міщан (23,3%) і, нарешті, селян (2,3%). Невідомі склали 5% власників, а вихідців з інтелігентського та священицького гурту налічувалося лише 7 чоловік [322, арк. 40]. Отже, як ми бачимо, до підприємництва залучалися найбільш активно ті стани, які мали для цього певні кошти. Такими станами виступали підприємливі поміщики та торговці.

Майже у повному розпорядженні купецтва знаходилися швацькі, чинбарні, ливарні, салотопні підприємства, тим часом як цукроваріння монополізували поміщики. Географічно поміщицьке підприємництво

переважало у Київській та Харківській губерніях, а купецьке – у Херсонській губернії.

Наявність коштів у купців теж спрощувала організацію виробництва, хоч на перешкоді довгий час стояла відсутність робочих рук. Лише поодиноким представникам із низів вдалося розірвати важкі пута кріпосної неволі, пробитися до лав більш-менш значних промисловців. Шлях до статусу великого підприємця для цієї категорії населення був важкий і лише небагатьом вдавалося його пройти. Проте є досить багато прикладів дрібного і середнього підприємництва селян, які ставали власниками млинів, олійниць, крупорушок, салотопень, ткацьких та гончарних закладів тощо. Причому власниками їх виступали переважно вільні категорії селян – козаки, державні селяни-колоністи та інші. Частина з них, заробивши певні капітали на торгово-промисловій діяльності, прагнули переходити до інших суспільних верств – купецтва та міщанства.

Нерідко до купецького стану приписувалися і дворяни. Так, відомий промисловець-цукрозаводчик граф Бобринський вважався впливовим московським купцем [517, с. 70]. Зокрема, із дворянських родів Чернігівської губернії до цієї категорії варто віднести Бакурських, Бобирів, Богушів, Борсуків, Бугаєнських, Бутовичів, Валькевичів [369, с. 35].

У період промислового розвитку ринкових відносин, що відбувся у другій половині XIX ст., змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення класу підприємців. На цей процес певним чином впливало і пореформене законодавство, яке стимулювало залучення до підприємництва демократичних низів. У 60-ті роки XIX ст. було ліквідовано обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Одночасно певним категоріям промисловців надавався цілий ряд пільг. Не оподатковувалися борошномельні, олійні, цегельні, лісопильні та інші заклади, розташовані за межами міст. Усе це, з одного боку, сприяло ширшій участі у промисловому будівництві менш заможних прошарків суспільства, а з іншого, – підтримувало

дворянське підприємництво, що на час реформи почало поступатися місцем купецькому.

Провідне становище в індустріально розвиненому суспільстві на кінець XIX ст. займав клас підприємців, який постійно тримав руку на пульсі економічного розвитку, впливав на політику уряду, настійно підпорядковував собі все громадське життя. Він перетворився у впливову частину суспільства. Підприємці були пов'язані з передовим у технічному та організаційному відношенні господарством і вміло пристосовувалися до кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків. Суспільно-економічна основа, що склалася на фабрично-заводській промисловості при умові збереження значних феодальних пережитків в економіці і перш за все у сільськогосподарському виробництві та політичній надбудові, позначилася на їхньому формуванні. В місті і селі, як і в дореформений період, поряд з представниками великого капіталу продовжували співіснувати середні та дрібні підприємці, а в аграрному секторі, де існувала широка дрібнобуржуазна основа, вони навіть переважали.

Одноосібне підприємництво розподілялося по галузях промисловості таким чином: найбільш компактна група підприємців зосередила свою діяльність в обробній промисловості. Причому всі соціальні прошарки проявляли зацікавленість саме в цій галузі виробництва. Більше половини промисловців вкладали свої кошти у цукрову, борошномельну, винокурну, тютюнову, пивоварну промисловості, тобто займалися переробкою сільськогосподарської продукції.

Питома вага міщан в обробній промисловості становила трохи більше 54% (143 особи). Участь селян та інтелігенції тут була незначною [517, с. 71].

Слід сказати, що на Правобережній Україні серед промисловців домінували поляки, євреї, проте на Лівобережній і Південній Україні було багато російських, єврейських та іноземних підприємців. Зокрема, в 1872 р. у Подільській губернії найбільше фабрик і заводів належало росіянам, євреям та іноземцям. Винокурні заводи належали 5 дворянам, російським купцям – 5,

місцевим власникам – 19, а євреям – 36. Відповідно у динамічному розвитку на долю євреїв припадало $\frac{3}{4}$ всіх винокурних заводів губернії, на долю інших – лише $\frac{1}{4}$ частина [3, арк. 23 зв.]. Це давало негативні результати щодо економічного розвитку губернії.

Згідно з опублікованими у 1910-1911 рр. статистичними даними по національностях, на Правобережній Україні євреям належало 33 цукроварні, росіянам – 25, іноземцям – 10, українцям – 6 [680, с. 252].

Невеликий список фабрик і заводів Харкова початку ХХ ст. характеризує національний склад промисловців. До нього ввійшло 57 підприємств, з яких росіянам належало 23, євреям – 10, іноземцям – 17, українцям – 4, невідомим – 2, полякам – 1. Із розлогого списку підприємств, що підлягали наглядові фабричного інспектора Полтавської губернії у 1901 р., 122 належали євреям, 51 – росіянам, 16 – іноземцям, 27 – українцям, 11 – товариствам, 29 – невизначеної національності. Повну пасивність щодо промислової діяльності демонструють українці на Волині. Так, з 35 підприємств Луцького повіту 10 заснували євреї, 16 – німці, 5 – поляки (один у спільному володінні з євреєм), 3 – росіяни і 1 підприємство, національна приналежність власника якого не встановлена [239, арк. 1-2].

Ці загальні тенденції знайшли відображення і в матеріалах інших районів Наддніпрянської України. Зокрема, у Київській губернії за даними фабричного інспектора про відкриття у 1900 р. деяких промислових закладів, їх фундаторами стали поляки (17 підприємств), росіяни (10), українці (11), євреї (9), іноземці (4), товариства (8), належність 10 підприємств не встановлена [17, арк. 6]. Отже, найактивніші позиції у підприємництві Наддніпрянщини посідали євреї, росіяни, поляки та іноземці.

Одним із складових питань при дослідженні однієї із найважливіших галузей обробної промисловості – цукрової, є проблема формування класу підприємців.

Після відміни кріпосного права у 1861 р. поміщики залишилися без дармових робочих рук, а багато хто і без необхідного обігового капіталу, не

зуміли пристосуватися до нових ринкових відносин, почали закривати або продавати свої цукроварні. Новими власниками цукроварень стали, переважно, купці, які і торгували цукром, або акціонерні товариства, де теж домінував купецький капітал. Ці нові власники, порівняно з поміщиками, мали три великі переваги: знання справи, підприємницьку ініціативу і необхідний капітал. За таких умов процес витіснення дворян-поміщиків із середовища цукрозаводчиків відбувався досить швидко [798, с. 5].

На початку 80-х років XIX ст. купці вже контролювали не менше двох третин цукрової промисловості регіону. І це відбувалося лише протягом 20 років після реформи 1861 р.

Слід сказати, що на 1893 р. у Південно-Західній частині Російської імперії відбувався ріст цукрових та інших промислових акціонерних компаній. Тобто, власниками підприємств були або євреї, або поляки. На даній території євреї-мільйонери залишалися власниками заводів, володіючи при цьому великою кількістю землі. Полякам, наприклад, належало в цей період до 80% землі [13, арк. 35].

У 1901 р. на перше місце серед власників цукроварень вийшли акціонерні товариства. Їм належало 19 із 46 заводів Лівобережної України (41,3%), на другому місці були купці – 14 підприємств (30% від загалу). Але кількість заводів, які належали поміщикам, значно зменшилася. Їм належало тільки 6 цукроварень, тобто 13%. Решта заводів належала різночинцям – 5 заводів (11%) та іноземцям – 2 (4,7%).

Далі процес поглибився до 1913 р.: акціонерним товариствам належало 24 заводи із 56 (42,9%), купцям 15 (26,8%), поміщикам 12 (17,8%). Але половина поміщицьких заводів перебувала в оренді товариств і окремих осіб. Різночинцям належало 5 підприємств (8,9%), іноземцям 2 (3,6%) [30, арк. 356]. З 1861-1913 рр. питома вага діючих поміщицьких заводів зменшилася з 95% до 17,8%. Їх місце зайняли нові власники, переважно із числа купців як одноосібних власників, так і членів акціонерних товариств.

Темпи розвитку будь-якої галузі виробництва завжди знаходилися в залежності від розмірів вкладених у неї капіталів. Акціонерні товариства у цукровій промисловості давали можливість акумулювати значні кошти, а отже розширювати виробництва. Тому цей процес потрібно визнати позитивним. Приплив капіталів, серед іншого, спонукав технічний прогрес у галузі, цукроваріння стало однією із найбільш розвинутих галузей обробної промисловості в Наддніпрянській Україні.

Майже всі акціонерні товариства цукрових заводів за складом були інтернаціональними. В акціонерах Харківського рафінадного заводу у 1913 р. були: граф І. І. Воронцов-Дашков, граф В. В. Мусін-Пушкін, генерал В. В. Рузький і єврейські підприємці М. І. Авербух, С. Г. Грінберг та інші [365, с. 34]. Таких прикладів багато.

Деякі цукрозаводчики були одноосібними власниками заводів і одночасно були акціонерами товариств по оренді або володінню інших підприємств. Так, потомственным громадянам із Сум Лещинським у 1914 р. належав Кияницький цукровий завод у Сумському повіті Харківської губернії. Одночасно вони входили до складу правління Веприцького товариства, завод якого розташовувався у Гадяцькому повіті Полтавської губернії. Кекінський цукровий завод у Сумському повіті в 1914 р. належав швейцарському громадянину В. А. Лоренцу-Ебліну і одночасно він був серед акціонерів Куянівського товариства [365, с. 35].

У процесі виробництва цукропромисловці змушені були користуватися банківським кредитом. Одночасно банки вкладали свої капітали у високоприбуткову цукрову галузь. Даний процес різко посилювався наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Злиття банківського капіталу з промисловим спостерігалось навіть на персональному рівні. Так, відомий київський банкір Абрам Юліанович Добрий став крупним акціонером товариства Мезенівського цукрового заводу в Охтирському повіті Харківської губернії [365, с. 36]. На початку ХХ ст. майже у кожному цукровому акціонерному товаристві був присутній банківський капітал. Але так як банкам, особливо коли власниками

були євреї, заборонялася підприємницька діяльність у цукровій промисловості, то вони виступали посередниками при створенні акціонерних товариств, а з введенням заводів у дію ставали комісіонерами при збуті продукції.

Досить часто практикувалося здавання цукрових заводів в оренду. Орендарями виступали як окремі особи, так і товариства. Особливо багато серед них було осіб іудейського віросповідання, оскільки євреям царське законодавство встановило обмеження у набуття цукрових заводів. Щоб обійти дану перепону, євреї-підприємці вдавалися до оренди заводів. Це явище було досить поширене особливо на Правобережній Україні. Так, Славгородський цукровий завод в Охтирському повіті Харківської губернії був заснований у 1858 р., належав князю В. В. Голіцину. Але у 1910 р. князь здав завод в оренду торговому дому Л. Гуревича з синами [364, с. 24]. Гребениківський цукровий завод Сумського повіту Харківської губернії у 1840 р. заснував граф М. М. Толстой. З кінця 70-х років XIX ст. завод орендував торговий дім „Д. І. Суханов і К^о”, пізніше, з 1882 р. німецький підданий Л. К. Гейтнер, а з 1908 р. – товариство Велико-Бобринського цукрового заводу. Серед членів правління товариства були купці О. Г. Гансен, О. А. Сумовська, Є. В. Кунцевич. Це ж товариство орендувало Велико-Бобринський завод графині М. Д. Апраксіної у Сумському повіті [357, с. 14; 363, с. 17]. Таких прикладів спостерігається досить багато.

Серед одноосібних власників, або членів товариства цукрових заводів у Наддніпрянській Україні, були громадяни Німеччини, Франції, Бельгії, Австро-Угорщини, Швейцарії (Г. А. Руссо де Живон, В. А. фон Лоретц-Еблін, П. Стевенар, герцоги Макленбург-Стрілецькі і принцеса Саксен-Альтенбургська та інші).

Також доцільно навести дані, які характеризують кількість та склад підприємців по галузях обробної промисловості. Зокрема, у Харківській губернії із 17 цукрових підприємств, що були в індивідуальній власності, 5 належали Харитоненку. У Подільській губернії, за повідомленням старшого фабричного інспектора, з 52 діючих у 1899 р. цукрових заводів у руках євреїв

знаходилося в одноосібному володінні та таких, що контролювалися ними – 14, у росіян – 8, поляків – 11, іноземців – 2. На противагу Подільській у Київській губернії панівне місце посідали росіяни (20 заводів), хоч тут були такі великі промисловці-поляки, як Браницькі (6 заводів), Потоцькі (2), українці Терещенки (2) і Смирєнко (1). Загалом із 148 цукрових підприємств, що діяли у найбільшому цукровому районі імперії – Правобережжі, на початку ХХ ст. 44 належали російським власникам, 63 – полякам і 33 – євреям [30, арк. 36-38]. Вищезгадані особи були також організаторами вітчизняного цукрового виробництва, доброчинцями і меценатами [699, с. 53].

Цукропромисловці помітно відрізнялися від індустріальних підприємців Донецько-Придніпровського району. Переважна більшість великих підприємців була вихідцями з купецтва першої гільдії (Харитоненко, Ханенко, Терещенки, Бродські) або титулованими особами (графи Бобринські, Браницькі, Потоцькі тощо). Підприємці з купців мали великі капітали, добре розумілися на господарській кон'юнктурі, знали ринок, відзначалися організаторськими здібностями, активністю тощо. До другої групи належали представники шляхетних дворянських родів, які були і багатими, і освіченими, і висококультурними [512, с. 63].

Значна частина цукроварень залишалася в руках поміщиків. Більшість поміщицьких цукроварень, тих, що діяли у пореформені роки, утворилися на базі дворянських латифундій, а їхні власники нерідко володіли кількома цукроварнями. Характерним явищем у пореформений період був перехід поміщиків-заводчиків на ринковий шлях ведення господарства. Капітали для перебудовання поміщицького підприємства у цукровій промисловості були одержані за рахунок державного кредиту, нерідко під заставу маєтку. Зокрема, найбільша кількість підприємців у цукровій галузі знаходилася саме на Правобережній Україні, де дана галузь була досить добре розвинена.

Великим цукрозаводчиком на Лівобережній Україні на початку ХХ ст. був торговий дім Кеніга.

Засновник фірми купець Леопольд Єгорович Кенінг (1821-1903 рр.), за походженням з петербурзьких міщан, у 1881 р. придбав Гутянський маєток у Богодухівському повіті Харківської губернії. Разом з ним Л. Є. Кеніг купив залишки згорілого в 1880 р. Гутянського цукрового заводу у збанкрутілого товариства „Ворожейкін, Рубінштейн і Велітченко”. Поступово, внаслідок безперервних прикупок землі, маєток розширився і в 1913 р. Гутянський маєток мав площу понад 20,8 тис. дес. землі. Окрім того, Л. Є. Кенігом був куплений Тростянецький маєток площею 21,4 тис. дес. [794, с. 1].

При Гутянському маєтку був відбудований цукровий завод і споруджено дві гуральні, тартак. При Тростянецькому маєтку Л. Є. Кеніга заново побудували цукровий та рафінадний заводи, гуральню, вальцьовий млин, тартак і паркетну фабрику. Окрім того, Л. Є. Кеніг володів рафінадним заводом у Санкт-Петербурзі. Будучи непересічним комерсантом, господарником і знавцем цукрового виробництва, Л. Є. Кеніг створив одне із найкультурніших у Російській імперії при заводське бурякосіюче господарство і зразкові цукрові заводи. Щоб мати уявлення про ту роль, яку відігравала фірма Л. Є. Кеніга в обробній промисловості країни, достатньо сказати, що її річний обіг становив до 40 млн крб.

Після смерті Л. Є. Кеніга, у грудні 1903 р., фірма перейшла до його синів: Карла, Федора, Олександра і Юлія, які у січні 1905 р. організували фірму „Л. Є. Кеніг і спадкоємці”. У грудні 1908 р. Карл помер, а 1 січня 1913 р. Федір та Олександр продали свої частки спадщини Юлію. Юлій Леопольдович Кеніг став одноосібним власником фірми [794, с. 1-2].

Відома в Наддніпрянській Україні родина цукрозаводчиків Терещенків походила з козаків міста Глухова Чернігівської губернії і за своїм значенням займала у цукровій промисловості третє місце. Засновником цієї династії був Артем Якович Терещенко, життєвий шлях якого дуже подібний до шляху І. Г. Харитоненка.

А. Я. Терещенко розпочинав свою трудову діяльність поміщицьким прикажчиком, проте за допомогою вдалої спекуляції корабельним лісом для

флоту та провізією (хлібом, цукром, салом) у роки Кримської війни (1853-1856 рр.) нагромадив первісний капітал і розпочав кар'єру цукрозаводчика. Вже наприкінці 50-х років XIX ст. він придбав цукроварню на Хуторі Михайлівському у Глухівському повіті на Чернігівщині. Після 1861 р. А. Я. Терещенко, як і І. Г. Харитоненко, скуповує у поміщиків цукроварні, перебудовує їх, будує нові. На початку 70-х років XIX ст. він вже мав 5 цукрових заводів і до 150 тис. дес. Маленький, віддалений від торгово-промислових центрів Глухів, вже не задовольняв Терещенків, тому у 70-х роках XIX ст. син А. Я. Терещенка – Микола Артемович переніс головну контору товариства братів Терещенків із провінційного Глухова у Київ, який став центром цукрової промисловості не лише Наддніпрянської України, а й усієї Російської імперії. Центр діяльності братів Терещенків перемістився з Лівобережжя на Правобережжя. Проте на Чернігівщині Терещенки на початку XX ст. володіли двома цукровими заводами, серед них і великим рафінадним заводом на Хуторі Михайлівському [39, арк. 5].

Намагаючись бути серед лідерів цукрової промисловості, Терещенки у 1870 р. заснували „Товариство цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків” з початковим капіталом у 3 млн крб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн крб. На той час у розпорядженні об'єднання перебувало п'ять заводів: власні рафінадні – Михайлівський (Глухівський повіт), Тульський і орендований Черкаський; цукрові – Воронізький (Глухівський повіт) та орендований Крупецький (Путивльський повіт). Слід відмітити, що це було суто сімейне акціонерне товариство, до складу якого не входили сторонні особи. Паї його на ринку цінних паперів не з'являлися, а були розподілені між членами родини. Засновники об'єднання стали і його першими директорами. Згодом одним з них був призначений син Миколи Артемовича – Олександр, співдиректорами – Богдан Іванович Ханенко (зять М. А. Терещенка) та син Семена Артемовича – Костянтин [698, с. 29].

Окрім вище перерахованих, в особистій власності Миколи і Федора Терещенків на початку 1890-х років перебувало ще шість цукрозаводів.

Зокрема, Микола Артемович володів такими підприємствами: Андрусівським (Житомирський повіт), Староосятинським (Чигиринський повіт) і Тьоткінським (Рильський повіт). Федір Артемович мав у власності три інші цукрозаводи: Червонський та Коровинецький (Житомирський повіт) і Мартинівський (Канівський повіт). На початку 80-х років XIX ст. Тьоткінська (переробляла щодоби 4 тис. берківців буряку), Андрусівська (відповідно 2,9 тис.) та Червонська (2,4 тис.) цукроварні входили до четвірки найбільших підприємств галузі у всій країні [738, с. 196].

Вже в перші два десятиліття діяльності Товариства братів Терещенків, у тому числі і кризові роки (1873-1876 рр.), його власники отримували величезні прибутки. У середині 80-х років XIX ст. брати Терещенки лише від діяльності спільного товариства отримували близько $\frac{3}{4}$ млн крб. прибутків, а ще ж успішно працювали й давали величезні прибутки власні цукрові заводи кожного з них.

На початку XX ст. родина Терещенків мала у своєму розпорядженні 11 цукрових заводів – дев'ять власних і два орендованих (останні періодично мінялися), на яких вироблялося залежно від врожаю сировини й кон'юнктури ринку 9-10% загальноросійського цукру. Наприклад, якщо в 1899-1900 рр. виробництво останнього на всіх заводах Російської імперії становило 48 млн 452 тис. пудів, то на підприємствах Терещенків – близько 4,5 млн пудів. У 1910 р. обсяг продукції на їхніх цукрових заводах досяг уже 6,6 млн пудів, вартість якої оцінювалася у 27,7 млн крб. Крім того, члени родини були власниками 8 гуралень, у тому числі трьох найпотужніших спиртоочисних заводів: Андрусівського, Червонського і Тьоткінського. Виробництво спирту було доволі прибутковою справою. Адже переважна частина сировини для гуралень – патока, вміст цукру в якій становив до 50%, – надходила з власних цукрових заводів після переробки буряків. До того ж спирт, вироблений з патоки, був високої якості та йшов лише на експорт, тому що збувати його на внутрішньому ринку заборонялося. Члени родини Терещенків були також

власниками парових і водяних млинів, лісопилень, цегельного заводу, суконної фабрики [698, с. 30; 33].

Слід зауважити, що вищеназвані підприємці також були і меценатами та добродійцями у своїй справі. Зокрема, І. М. Терещенко пожертвував для школи художнього живопису в Києві, яка навчала іконопису, певну суму грошей. З 1875 р., завдяки йому, школа була добудована і нараховувала 300 учнів з 18 класами [21, арк. 12]. Також О. М. Терещенко у 1894 р. пожертвував на будівництво лікарні для робітників підприємств і заводів у Києві 30 тис. крб. З 1904-1911 рр. він для потреб даної лікарні перерахував 60 тис. крб. Загальна сума коштів, які були ним перераховані за весь період будівництва і реконструкції закладу, становила 171 тис. крб. [39, арк. 5-6].

Варто відмітити, що М. А. Терещенко у 1896 р. пожертвував 100 тис. крб. на утримання чоловічої торговельної школи і торговельних класів. На честь цього школа отримала назву „Чоловіча торговельна школа імені М. А. Терещенка” і „Торговельні класи імені М. А. Терещенка” [15, арк. 17]. Також до Терещенка зверталися і священники за допомогою стосовно пожертви на будівництво церков [40, арк. 8]. Ф. Ф. Терещенко вносив різну кількість членських внесків у різні благодійні та добродійні товариства [42, арк. 1-7].

Варто відмітити, що 16 грудня 1891 р. М. А. Терещенку, М. П. Дегтярьову і М. Ф. Попову за їхні діяння у справі добродійності було присвоєно звання почесних громадян Києва [12, арк. 8].

Зустрічаються дані і про інших підприємців, які також були свого роду меценатами, зокрема І. Г. Харитоненко у 1879 р. пожертвував для студентів Харківського університету для будівництва житла і потреб студентства 100 тис. крб. [44, арк. 1-2 зв.].

Купець Лазар Ізраїлович Бродський, який проживав в Одесі, у 1885 р. пожертвував 30 тис. крб. на відкриття у Золотоноші Київської губернії повної класичної гімназії і 1 тис. крб. на інвентар для фізичного кабінету. А його батько, Ізраїль Маркович, утримував на свої заощадження в Золотоноші єврейську лікарню [11, арк. 61-61 зв.].

У 1899 р. нащадки Леона Рубінштейна у Харкові пожертвували 1000 крб. на розвиток міської школи малювання. Зокрема, дану суму вніс опікун Рубінштейна Євген Петрович Любарський [242, арк. 1-3].

Варто зауважити, що принцеса Є. Г. Саксен-Альтенбурзька, герцоги Н. Р. і Г. Г. Мекленбург-Стрелецькі та їх нащадки спільно володіли в маєтку Карлівка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії винокурнею, паровим млином, олійнею. Князівський рід Вітгенштейнів володів на Поділлі водяним млином, винокурно-ректифікаційним заводом, гідромлином. Князі Демидови-Сан-Донато мали у власності борошномельні у Київській губернії. Граф М. І. Скурнівенк мав винокурний завод у селі Олібів Дубенського повіту Волинської губернії [18, арк. 14-15].

Крупними були млини торгового дому „Фадєєв, Могилевцев і Роговцев”, Є. Шлейфера, М. Хрякова, І. Кулаковського і ін. Майже всі парові млини Києва, побудовані у 80-ті роки ХІХ ст., належали купцям [600, с. 115].

Таким чином, у 1913 р. найбільшими власниками цукрових заводів на Лівобережжі були: Харитоненко (8 підприємств), Кеніги (3 заводи), Терещенки (2 заводи), Ротермундт і Вайсе (2 заводи і 1 в оренді), герцоги Макленбург-Стрелецькі (2 заводи), Бродські мали контрольні пакети акцій 3-х підприємств, А. Ю. Добрий володів контрольними пакетами акцій 2 заводів [365, с. 25]. На цих підприємствах у 1913 р. вироблялося до 70% цукру-піску і майже 85% рафінаду лівобережних цукрових заводів [670, с. 237].

У радянській історіографії постійно підкреслювалося, що цукрозаводчики ніякої конструктивної ролі у виробництві не виконували, а тільки дбали про свої бариші. Але у дійсності це було не так. Щоб встояти у жорстокій конкурентній боротьбі як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, цукрозаводчики змушені були піклуватися про технічний прогрес, оскільки тільки на цій основі можна було радикально підвищити продуктивність заводів і знизити собівартість цукру, тим самим забезпечивши його збут. Цукрозаводчики повинні були також знати цукровиробництво, щоб унебезпечити себе від шахрайства, або некомпетентності, а то і звичайної

недбалості адміністрації заводів. Саме відсутність необхідного контролю за діями адміністрації, яка займалася шахрайством у значних розмірах, призвело, серед інших причин, до краху на початку 70-х років XIX ст. відомої фірми „Яхненка і Смиренка” та до банкрутства багатьох поміщицьких заводів.

Великими організаторськими здібностями відзначалися Л. Є. Кенінг та його син Ю. Л. Кенінг, І. Г. Харитоненко, А. Я. Терещенко і його сини.

Безпосередня відповідальність власників цукрових заводів за результати цукрового виробництва, за зниження собівартості продукції, постійне піклування про технічний прогрес, жорсткі вимоги до якості виробленого цукру зумовили велику конкурентоспроможність українського цукру на внутрішньому і зовнішньому ринках і великі прибутки підприємств.

Питома вага у прибутках цукрових заводів, що залишалися після відшкодування матеріальних затрат на виробництво, на користь підприємців, службовців та робітників за 1898-1908 рр. становила: у цукропідприємців – 60,3%, у казни – 11,8%, у службовців – 10,8% і в робітників – 17,1% [705, с. 21]. Цукрозаводчики на початку XX ст. мали один із найвищих рівнів прибутку на вкладений капітал в Наддніпрянській Україні.

Варто відмітити, що винокурна промисловість у Наддніпрянській Україні поступово переходить в руки підприємців: на Київщині у 1878-1879 рр. із 118 винокурних заводів лише 33 залишалися в руках поміщиків, 70 перейшли в оренду до купців, а 10 перетворилися у власність купців; на Поділлі – із 129 заводів 108 перейшли в оренду до купців і 3 їм належали; на Чернігівщині із 83 заводів (наприкінці 80-х років XIX ст.) купцям, козакам, акціонерним товариствам належали 28 заводів, причому купцям належали 6 із 10 найбільших у губернії гуралень [8, арк. 3; 5].

Динаміка підприємницької діяльності у винокурній промисловості показує, що із 122 заводів по виробництву горілки, які були зосереджені на Волині, лише 5 належали українцям, з 11 заводів Катеринославщини – 2, з 67 – Київської губернії – 5, з 90 – Подільської – 5, з 54 – Полтавської – 9, з 50 – Харківської – 4, з 27 – Херсонської – 1 і, нарешті, із 109 підприємств

Чернігівської – лише 15 [703, с. 166-167]. Зокрема, у Полтавській губернії, наприклад, О. Л. Приходько у власності мав паровий млин, А. Захарович – винокурний завод у Гадяцькому повіті губернії, Д. М. Молдавський в Полтаві винокурний і ректифікаційний заводи, млин і крупорушку, С. П. Дурново – цукровий завод у Полтаві [411, с. 58-61].

В першу чергу відзначимо, що після 1861 р. у країні, в тому числі і Наддніпрянській Україні, проходив інтенсивний процес розкладу класів і станів феодального суспільства, що знайшло своє відображення в падінні питомої ваги таких традиційних джерел, як поміщики, військово-адміністративний апарат і дрібні товаровиробники.

Зменшення ролі поміщиків пов'язане з послабленням їх позицій в економічному житті країни і з відсутністю навичок підприємницької діяльності у більшості представників цього класу. Відносно чиновників і офіцерів необхідно відзначити, що вони в масі своїй через соціальне становище, виховання і внаслідок відсутності ділових якостей не змогли адаптуватися до нових соціально-економічних умов і прагнули до участі в таких формах підприємництва, де не вимагалася особиста участь. Тому з середини 70-х років ХІХ ст. посилюється участь офіцерів і чиновників серед членів акціонерних компаній, в пайових товариствах тощо. Протягом перших пореформених десятиліть селянство і козацтво являли собою одне із основних джерел формування індустріального класу підприємців Донбасу, однак з початку 80-х років ХІХ ст. значення цих верств почало помітно послаблюватися, що було наслідком посилення процесу зубожіння селянства в умовах глибокої кризи сільського господарства країни.

З другого боку, зростає питома вага купецтва, що пояснюється швидким розвитком ринкових відносин в регіоні, посиленням господарських зв'язків із Центром, визначення місця Донбасу в системі суспільного виробництва і розподілу праці та ін. Місцеве купецтво формувалося на базі внутрішнього ринку. В той же час швидкий економічний розвиток Півдня України створював

сприятливі умови для переміщення в цей регіон купецтва з інших районів країни, зацікавленого можливістю одержати максимальні прибутки [702, с. 39].

Пореформений період характеризувався поступовим втягуванням у підприємницьку діяльність інтелігенції. Незважаючи на невисоку в цілому питому вагу інтелігенції в загальній структурі підприємництва, можемо констатувати певний прогрес у темпах росту чисельності і значення цієї групи. В ній переважали представники інженерно-технічної інтелігенції, котрі володіли необхідними знаннями і практичним досвідом.

Фактично не відбувалося суттєвих змін у групі підприємців – підданих іноземних держав. Як за чисельністю, так і за значенням дана група поступалася перед іншими верствами і групами підприємців. Та не треба забувати, що мова йде про індивідуальних підприємців іноземного походження, де основний приплив іноземних капіталів відбувався в акціонерній формі [702, с. 39].

Значний прогрес спостерігався серед різних об'єднань. Сам характер вимагав значного капіталу вже на початковій стадії ринкового виробництва. Ця обставина зумовила необхідність концентрації капіталів окремих підприємців у рамках акціонерної компанії або пайового товариства. Крім того, розвиток акціонерного засновництва був зв'язаний із запозиченням передового організаційного досвіду Заходу.

Проте процес перебудови промислової діяльності, оснований на зміні індивідуально-ринкової форми власності колективно-ринковою, починається на рубежі 60-70-х років XIX ст. і набуває найбільшого розмаху у період економічного піднесення 90-х років XIX ст.

Найбільш повні і достовірні відомості про підприємницьку діяльність у Наддніпрянській Україні представників різних етносів дає одноденний Всеросійський перепис 1897 р. Він засвідчив, що у промисловості та торгівлі Наддніпрянщини провідне місце належало поряд з іноземними російським, польським та єврейським підприємцям. Українці найкраще проявляли себе у сільському господарстві.

Переписом 1897 р. у Наддніпрянській Україні зафіксовано 111626 осіб, що жили за рахунок прибутків з капіталу і нерухомого майна, 306644 – займалися торгівлею та 3612 – кредитно-торговими операціями. Динаміка представників різних етносів в обробній промисловості Наддніпрянської України показує, що жило з прибутків від капіталів українських підприємців 29,12%, російських – 38,64%, польських – 8,97%, а єврейських – 15,68%. Відповідно торгівлею та торгово-кредитними операціями займалося 13,43% українців, 16,24% – росіян, 1,03% – поляків і 63,72% євреїв, які після українців (17005688 осіб обох статей) та росіян (2767951) займали третє місце за кількістю (1908465) серед населення Наддніпрянської України [589, с. 412; 413]. Очевидно, найбільш підприємливим на цей час виявився єврейський етнос. Його найбільший внесок у творення ринкової економіки зумовлювався найактивнішою участю у торгівлі та торгово-кредитних справах. В цьому євреям поступалися представники всіх етносів, що населяли Наддніпрянську Україну. Незважаючи на ряд дискримінаційних заходів уряду Російської імперії стосовно євреїв (заборона купувати та орендувати землю, обмеження в акціонерному підприємстві, проживанні та пересуванні тощо), вони виявляли могутній природний потяг до посередницької діяльності.

В цілому кількість представників великої і середньої торговельно-промислової буржуазії з урахуванням індивідуальних підприємців (членів торгових домів, пайових та акціонерних товариств) становила 22892 юридичні особи, тобто приблизно 0,1% усього населення Наддніпрянщини, кількість якого в 1906 р. становила приблизно 22,5 млн чоловік. Це пояснювалося насамперед недостатнім рівнем розвитку економіки в регіоні, що було пов'язане з існуванням численних залишків феодалізму, а також з особливостями розвитку сільського господарства, внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо [512, с. 62].

Отже, у другій половині XIX ст. суспільство, яке вступило у смугу ринкових відносин, відчувало могутній приплив господарської енергії. В результаті цього зростав кількісно і розширювався у соціальному відношенні

підприємницький клас суспільства, зокрема – промисловий, який дедалі більше набував всестанового характеру у провідних галузях обробної промисловості Наддніпрянської України. До нього залучалися родовите дворянство і рядові поміщики, знатні купці і дрібні торговці, селянство, що скинуло ярмо рабства, інженери, юристи та адвокати, вчені, вчителі та лікарі. Саме цей клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, став носієм соціального прогресу. Однак незавершеність перетворень в економічному і політичному житті Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст. стримувала саморозвиток приватної ініціативи нижчих прошарків населення.

4.2. Забезпечення обробної галузі інженерно-технічними кадрами

Для виробництва потрібного товару необхідні кваліфіковані інженерно-технічні кадри, керівники виробництва, які знали справу як з наукової, так і з практичної сторони. Тому одним із соціальних наслідків розвитку обробної промисловості було формування верстви інженерно-технічних фахівців.

Із розвитком обробної промисловості в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. почала зростати кількість кваліфікованих кадрів із числа російських та українських робітників – число іноземних спеціалістів поступово почало зменшуватися.

Інтереси підприємців у Наддніпрянській Україні в галузі освіти зосереджувалися на підготовці кваліфікованих робітників, спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш ваговою формою її активності у сфері освіти була підтримка передусім професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів. Протягом останньої третини XIX ст. питання про незадовільний стан професійної освіти постійно висвітлювалося на сторінках періодичної преси, неодноразово порушувалося на багатьох з'їздах гірничопромисловців Півдня Російської імперії, на засіданнях губернських земських зібрань і міських дум, купецьких зібрань та біржових комітетів.

В умовах інтенсивного розвитку ринку поставало питання проведення роздрібних професійних початкових навчальних закладів до певної системи, яка відповідала б потребам промисловості й наближалася до рівня цілісності подібних систем у промислово розвинутих країнах Європи. У березні 1888 р. уряд видав „Основні положення про промислові училища (середні, технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)”. Це положення було першим документом, що визначав розвиток професійно-технічної освіти в країні. Він поділяв відповідні навчальні заклади на 3 основні групи – для підготовки ремісників, індустриальних робітників і робітників сільського господарства [531, с. 82-83].

1 липня 1899 р. у Глухові Чернігівської губернії було відкрите ремісниче училище імені М. А. Терещенка. На утримання даного училища із державного

казначейства у цьому році було виділено 5980 крб. і починаючи з 1900 р. на його утримання повинно було виділятися по 11960 крб. щорічно. Кошти на будівництво і реконструкцію закладу, в основному, були із пожертв Терещенка та Глухівського міського товариства [36, арк. 11 а]. У першому класі училища заняття почали проводити 22 вересня 1899 р. На перший рік навчання із 35 бажаючих 32 прийняли на навчання; одному учневі було відмовлено, а двох прийнято пізніше [36, арк. 37].

Також у Катеринославській губернії у 1879 р. існувало ремісниче відділення при Катеринославському міському училищі; 1877 р. – Саксаганське ремісниче училище; Новомосковське ремісниче училище було відкрите у 1885 р.; навчальні майстерні – у 1888 р.; 1882 р. – ремісничі класи при Слов'яносербському міському училищі; в Олександрівському повіті – Гнідинське ремісниче училище [400, с. 31-42].

У жіночій торговельній школі імені П. Г. Терещенка в 1914-1915 рр. навчалось 155 учнів. Відсоток успішності був досить високим. Зокрема, у підготовчих класах він становив 92%, в першому – 83%, другому – 88% і в третьому – 93%. Школа також займалася пошиттям білизни [41, арк. 12-17].

Таким чином, це перші кроки щодо здійснення спроби відкриття шкіл та училищ для навчання робітників, які у подальшому вливалися у ринок праці та обробну промисловість.

Досліджуючи забезпечення обробної промисловості інженерно-технічними кадрами, варто розглянути насамперед динаміку впровадження даної проблеми у найпоширенішу її галузь – цукрову, де вона найяскравіше проявлялася.

Під час проведення націоналізації цукрової промисловості в Наддніпрянській Україні весною 1919 р. було проведене анкетування праці у цукровій галузі. До першої групи – „Вищий технічний, адміністративний і конторський персонал” – упорядники анкети включили: директорів, віце-директорів (старших помічників), цукроварів (змінних помічників директорів); рафінерів, хіміків (технологів), механіків, управителів при заводськими

бурякосіючими господарствами (завідувачів земельними угіддями), бухгалтерів (управителів заводськими конторами).

До другої групи – „Середній технічний, адміністративний і конторський персонал” були внесені: помічники цукроварів, рафінерів, хіміків (технологів), механіків, економів, приймальників буряку та цукру, магазинерів, комірників, доглядачів заводського двору (комендантів) та їх помічників, прикажчиків, воговиків, експедиторів, помічників бухгалтера, обліковців, касирів, конторщиків, кабельщиків тощо [550, с. 97-125].

Власне ці дві групи працівників ми віднесли до інженерно-технічних працівників та службовців. Всі інші категорії працівників цукрової галузі віднесені нами до робітників.

Згідно з директивами власника заводу Ю. Л. Кеніга, компетенцією головного адміністратора, при вирішальних голосах директора і головного управителя, розв’язувалися найважливіші питання цукрового виробництва, зокрема: визначення розмірів річної продуктивності заводу, забезпечення заводу цукровим буряком, вугіллям та іншими необхідними матеріалами.

На Гутянському заводі працювало 400 робітників. До складу службовців заводу входили: 2 помічники директора, які позмінно вели цукровиробництво і його технічний облік; хімік, який контролював технологію виробництва і заводську лабораторію; механік заводу, котрий одночасно завідував механічними майстернями при заводі; наглядач заводського двору, який відав казармами для робітників, конюшнями і заводськими будівлями, розподілом робітників по надвірним та іншими роботами на заводі та наглядав за виконанням цих робіт, керував прийманням буряку і слідкував за його зберіганням. До складу службовців Гутянського заводу входили також завідувач прийманням цукру і його обліком; 2 магазинери, з яких один завідувач матеріальним складом, а інший – продуктовим магазином; помічник механіка; помічник хіміка, який вів контроль виробництва на протязі однієї із змін; 2 табельщика заводу і майстерні.

Головна контора Гутянського маєтку, одним із належних частин якого був цукровий завод, вела всю бухгалтерію заводу, так як окремої заводської контори не існувало.

Для контролю над конторами при головній конторі діяв ревізор економічного рахівництва. Про результати ревізії він складав доповіді головному управителю маєтку.

Штат службовців головної контори Гутянського маєтку складав: головний бухгалтер, 2 його помічники, касир, ревізор економічного рахівництва, його помічник, завідуючий відділом статистики і його помічник, 9 рахівників для окремих частин маєтку (серед них і один для цукрового заводу), 7 помічників рахівників і писарів.

Отже, загальна чисельність службовців на Гутянському цукровому заводі і при головному Гутянському маєтку у 1913 р. не перевищував 40 чоловік [794, с. 100-102].

Адміністративний апарат по управлінню Кагарлицьким маєтком і пісочно-рафінадним, спиртовим, цегельним працював у 1913 р. такими чином: очолював управління головний управитель всіма маєтками і заводами; нижче стояли управителі економіки і директори заводів (серед них і цукрового заводу). При кожній економії крім управителя було ще 1-2 помічники і обліковець, рахівник та прикажчик. Рахівництво велося як при заводах, так і при економіях, але в найнеобхідніших розмірах. Головна облікова робота зосереджувалася у головній конторі маєтків та заводів під керівництвом головного бухгалтера з необхідним, теж дуже обмеженим, конторським персоналом [497, с. 137-143]. Подібна структура управління існувала при інших цукрових заводах та при заводських маєтках губерній Наддніпрянської України.

Під час відміни кріпосного права абсолютна більшість спеціалістів цукрового виробництва були практиками, не маючи спеціальної освіти. Серед них зустрічалося чимало іноземців, які хоч і титулувалися механіками або хіміками, але теж були особами без фахової освіти. Ці практики виробництва, не маючи відповідних наукових знань, змушені були опанувати секрети

цукрового виробництва, намагаючись поліпшити якість цукру, добитися більшого виходу цукру з сировини, збільшити врожайність і цукристість буряка.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у цукровій промисловості наростала загальна тенденція по зміні іноземців вітчизняними фахівцями.

Для механічних робіт на парових цукрових заводах приходилося звертатися за допомогою до іноземних механіків. Саме великі парові заводи мали у вигляді допоміжних підприємств механічні заклади (у Бобринського, Яхненка і Симиренка). Дані заклади служили джерелом знань і навиків в області механічних робіт, потрібних для цукрових заводів. Без сумніву, ці заклади сприяли поширенню і покращенню ремісництва в країні і збільшенню кількості механіків на підприємствах.

Зокрема, у 1881 р. серед директорів цукрових заводів іноземців було 30%, а в 1913 р. вже тільки 3,6%, серед механіків відповідно 44% і 5,4%, серед хіміків (технологів) 25% і 5,4% [357, с. 6; 388, с. 9]. Іноземців на керівних посадах заміняли, як правило, випускники вітчизняних технічних закладів, мережа яких поступово розширювалася. А про користь фахівців з вищою спеціальною освітою цукрозаводчики добре знали і не намагалися економити таких спеціалістів. Відомий вітчизняний спеціаліст у галузі цукрової промисловості М. О. Толпигін у 1910 р. писав, що на двох заводах Полтавської і Харківської губерній до його найму керівництво виробництвом здійснювали практики. Обидва ці заводи приносили збитки власникам по 70 тис. крб. на рік. М. О. Толпигін прийняв завідування цими заводами з умовою отримувати не зарплату, а відсотки з прибутку. Перше, що він зробив, найняв замість колишніх практиків на кожний завод по 2 помічники, по 1 механіку і по 1 хіміку-технологу з вищою освітою. Результати на обох заводах через певний час стали досить позитивними: заводи стали приносити щороку прибуток по 140 тис. крб. [437, с. 15-16].

До 1871-1872 рр. керівниками цукрової промисловості були майже одні практики, з технічною освітою було не більше 4% від загалу. У тому ж році з переробленого на заводах буряку було отримано тільки 6% продукції. У наступні 24 роки, коли питома вага спеціалістів з технічною освітою у галузі досягала 28%, вихід цукру досяг 12%, значно поліпшилася якість продукції, ціна на цукор впала удвічі. Поступальний розвиток цукрової галузі безпосередньо серед інших факторів, залежав від науково-технічного прогресу, який у свою чергу неможливий без фахівців з технічною освітою.

Взаємна відповідальність підприємців та інженерно-технічних працівників давала можливість укомплектувати підприємства обробних галузей висококваліфікованим складом інженерно-технічного персоналу. Ця система зміцнювала трудову дисципліну. При безвідповідальному відношенні спеціаліста до своїх обов'язків промисловці мали юридичне право звільняти найманців до закінчення терміну контракту. Щоб залишитися на робочому місці фахівці змушені були постійно проявляти у роботі ініціативу, наполегливість і всі свої знання та вміння. Підприємці відповідали за створення сприятливих умов праці: порівняно високо оплачували їхню працю, надавали різного плану пільги і переваги, зокрема премії, безкоштовні квартири з освітленням, опаленням і навіть харчі.

Отже, вища технічна і агрономічна освіта у другій половині XIX ст. перебувала у незадовільному стані. Протягом наступних років кількість фахівців з вищою освітою поступово зростала, проте це було далеко від потреб.

Аналіз інженерно-технічних спеціалістів у цукровій промисловості Наддніпрянської України за освітою показує, що у 1893-1894 рр. на заводах Наддніпрянщини нараховувалося 356 директорів і їхніх помічників, 108 із них (37,4%) мали вищу освіту, 42 особи (14,5%) – середню, 26 чоловік (9%) – спеціальну початкову (технічні школи, класи або училища), 23 особи (8%) закінчили загальноосвітні земські школи і реальні училища і лише 90 чоловік (31,1%) – з невизначеною освітою, тому віднесені до практиків. Із 137 механіків і їхніх помічників 23 особи (21,9%) були іноземними підданими. Із 64 особи

(46,7%) кваліфікацію отримали шляхом практики, 7 чоловік (5,1%) – закінчили вищі навчальні заклади, 9 осіб (5,6%) – технічні училища, 13 осіб (9,5%) – середні загальноосвітні заклади і, стільки ж, – початкові. Із 150 хіміків і їх помічників 30 чоловік (20%) – іноземні піддані. Із 54 особи (45%) – з вищою освітою. Цікаво, що з цих 20 чоловік (45%) закінчили Петербурзький технологічний інститут і 18 осіб (33,3%) – Харківський. Із середньою освітою, після закінчення гімназій і духовних семінарій, було 7 чоловік (4,7%). 34 особи (23%) – випускники технічних класів і училищ. 4 особи (2,7%) – реальні училища, у 20 осіб (13,3%) – освіта не встановлена. Бухгалтера, у більшості, не мали спеціальної підготовки, проте при наймі на роботу враховувалася загальна освіта. Із 141 бухгалтера лише п'ятеро (3,5%) були іноземними підданими. Із 10 чоловік (7,35%) мали вищу освіту, 24 особи (17%) – середню, 36 осіб (25,5%) – початкову. У 65 випадках (46%) важко встановити рівень освіти [358, с. 137]. Проте дана специфіка у співвідношенні з освідченістю за іншими спеціальностями у промисловості дає право стверджувати, що всі вони, переважна більшість із них, були освідченими. Із наведених фактів чітко проявляється тенденція заміни іноземних спеціалістів вітчизняними і загальне підвищення їхнього рівня кваліфікації.

Серед директорів питома вага осіб з вищою освітою протягом 1881-1913 рр. збільшилася з 19,4% до 75%. Якщо у 1881-1882 рр. дві третини директорів заводів були практиками, без фахової освіти, то у 1912-1913 рр. їх залишилося 3,6%. Практиків залишилося дуже багато серед механіків (53,6% у 1912-1913 рр.), а серед головних бухгалтерів – 70,6% у 1912-1913 рр. Найменший відсоток осіб без спеціальної фахової освіти був, після директорів, серед механіків (технологів) – 17,8% у 1912-1913 рр. [357; 359; 365]. Це пояснювалося тим, що цукрове виробництво є передусім хімічним виробництвом, тому фахова освіта хіміків (технологів) на цукрових заводах мала велике значення.

В 1850 р. у цукровій промисловості Наддніпрянської України працювало всього 7 техніків з вищою освітою, а на початку 90-х років XIX ст. їх було вже

500 (більше 30% від загальної кількості спеціалістів). Порівняно з іншими галузями промисловості це був досить високий показник. Для порівняння, у Росії на 22 тисячі промислових підприємств нараховувалося 1600 спеціалістів з вищою освітою [737, с. 94]. Майже третина із них була зайнята у цукровій промисловості Наддніпрянщини. На кожному підприємстві було по 3-5 висококваліфікованих спеціалісти. Якщо у цукровій промисловості із спеціальною освітою було 47,79% спеціалістів, то у середньому на фабриках і заводах країни вони становили всього 8%. Все це свідчить про завершальний процес формування інженерно-технічних кадрів у цукровій промисловості. Серед директорів і їхніх помічників у даній галузі іноземці становили 21%, тоді як взагалі у промисловості країни вони становили 25% [738, с. 95].

У цукровій промисловості Російської імперії питома вага спеціалістів з вищою освітою у 1909-1910 рр. становила серед директорів заводів 65%, серед їх помічників – 16,3%, серед механіків – 7,8%, серед хіміків (технологів) – 45,6% [437, с. 15].

У 1912-1913 рр. серед 49 директорів цукрових заводів лівобережних губерній, про яких збереглися відомості, 37 мали вищу спеціальну освіту, з них 15 були випускниками Петербурзького технологічного інституту [365, с. 167]. Таким чином, вихованці Петербурзького технологічного інституту посідали домінуюче становище серед директорів із спеціальною вищою освітою. „Технологи внесли у цукрову промисловість те, про що мріяли цукрозаводчики – знання справи. Освоївши індивідуальні особливості кожного заводу, вони швидко опанували становище, вносили у справу систему, порядок, удосконалення і рухали промисловість вперед настільки успішно, що вітчизняна цукрова промисловість ні на йоту не поступалася перед західноєвропейською”, – писав відомий знавець цукрової справи К. Г. Воблий [685, с. 87].

Друге місце серед директорів цукрових заводів із спеціальною вищою освітою посідали випускники Харківського технологічного інституту (7 із 37, які мали вищу фахову освіту). Далі йшли випускники Ризького політехнічного

інституту (4 директори), Брауншвейгського політехнічного (2 директори), Львівської політехніки (2 директори), по одному працювали на директорських посадах випускники Київського політехнічного, Варшавського технологічного, Дрезденського політехнічного, Берлінського політехнічного інститутів, Центральної вищої технічної школи у Парижі тощо [365].

Серед механіків і хіміків-технологів з вищою технічною освітою перше місце посідали випускники Харківського технологічного інституту, серед завідуючих при заводських бурякосіючих господарствах – випускники Ризького і Петербурзького технологічного та Московського (Олександрівського) сільськогосподарських інститутів [365].

Обмежена кількість закладів професійно-технічної підготовки кваліфікованих спеціалістів середньої ланки перешкоджала розвитку обробної промисловості. У зв'язку з цим передові представники вітчизняної науково-технічної інтелігенції почали вживати заходів щодо створення професійно-технічних навчальних закладів. На чолі цієї справи з 1868 р. стало Російське технічне товариство, що об'єднувало у своїх лавах значну кількість вчених, інженерів, техніків. Мета товариства полягала у сприянні розвитку техніки і промисловості. У досягненні даної мети велику роль відводилося поширенню технічної освіти. Київське відділення цього товариства особливу увагу звернуло на підготовку спеціалістів для цукрової промисловості. У роботі відділення особливо помітну роль відігравав відомий фахівець цукрової галузі М. О. Толпигін [442, с. 1-2].

Серед інженерно-технічного та адміністративного персоналу цукрових заводів другої половини XIX – початку XX ст. виділялися своєю неординарною діяльністю і технічною ерудицією, були блискучими знавцями справ: директор Носівсько-Козарського заводу (Чернігівська губернія) Н. О. Майнгард, який був ініціатором перебудови пресових заводів на дифузійні паралельно із зміною очищення соку, що дало можливість значно скоротити витрати на крупку (кістяне вугілля) і помітно зменшити собівартість цукру [778, с. 19].

Поступово у цукровій промисловості склалася система найму інженерно-технічних працівників та службовців. Між власником заводу і фахівцем укладалися контракти, у яких визначався рівень заробітної плати, обов'язки та права сторін, умови праці. Інженерно-технічні працівники та службовці, особливо середньої та нижчої ланки управління, були безправними у цій ситуації перед господарем.

Проте службовці, у більшості, протиставляли свої інтереси інтересам робітничого класу. Відбувалося це тому, що службовці за плату виконували певні функціональні обов'язки своїх господарів – направляли на роботу, намагалися витиснути все із підлеглих. Поліпшення свого становища більшість службовців вбачала не в енергійній і згуртованій боротьбі за власні інтереси, а в подачках і милостях від своїх господарів. У результаті, службовці відчували відчуженість, а то й ненависть з боку робітництва, які вбачали у них таких самих експлуататорів [705, с. 11].

Варто відмітити, що цукрозаводчики досить високо оцінювали працю інженерно-технічних працівників і вищого прошарку службовців.

Середньомісячна заробітна плата на цукрових заводах становила: директорів заводу – 396 крб., помічників директорів – 99,5 крб., хіміків (технологів) – 83,2 крб., бухгалтерів – 138,8 крб., помічників бухгалтерів – 63,3 крб., касирів – 76,2 крб., доглядачів заводів (комендантів) – 74,3 крб., табельщиків – 40,1 крб., конторщиків – 39 крб. [705, с. 28]. У порівнянні із заробітками робітників цукрової промисловості та індексом життя в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. це досить високі заробітки, які цілком забезпечували потреби пересічної родини.

Поряд із досить високою заробітною платою інженерно-технічні працівники та службовці, залежно від посади, отримували різного роду пільги, зокрема безкоштовні квартири з опаленням та освітленням, цукор, а часто і прислугу. Ці безкоштовні пільги становили щонайменше 15% від фонду заробітної плати службовців [523, с. 115].

Старші службовці отримували також гроші на прислугу. Службовці, чия посадова ставка не перевищувала 2000 крб. на рік, одержували суми для виховання дітей в середніх навчальних закладах у розмірі 100 крб. в рік на кожну дитину. Кожен службовець, який втрачав працездатність на службі при заводі, отримував щорічну пенсію, розмір якої визначався безпосередньо власником заводу. Вдови та члени родини осіб, які довго працювали на заводі, також користувалися матеріальною підтримкою [794, с. 104].

Наприкінці XIX ст. брак вітчизняних фахівців із вищою технічною освітою у державі став ще відчутнішим. У Наддніпрянській Україні спостерігалася висока концентрація цукрового виробництва, яка постійно зміцнювала свої позиції на внутрішньому і зовнішньому ринках. Однак цей процес гальмувався домінуванням на виробництві практиків (працівників без освіти або із середньоспеціальною освітою), які у 80-х роках XIX ст. становили переважну більшість. Як відомо, у результаті вдосконалення заводської техніки у цукровій галузі особливо загострилося питання заміни практиків кваліфікованими інженерними кадрами.

Динаміку складу вищих службовців на цукроварнях Наддніпрянської України у другій половині XIX ст. можна прослідкувати з наступних даних:

Таблиця 4.1

Кількість вищих службовців на цукроварнях Наддніпрянщини у другій половині XIX ст. у (%) [685, с. 85]

Роки	Всього службовців	З вищою освітою	З середньою освітою	Інші
1886-1887	1170	25,2	33	41,8
1891-1892	1495	30,8	33,9	35,8

Отже, як видно із вище наведених даних, саме на 90-ті роки XIX ст. припадає ріст службовців з вищою та середньою освітою у цукровій галузі Наддніпрянщини.

Старших службовців на цукроварнях з вищою освітою було і не так багато, зокрема тих, що мали вищу освіту, було ще менше. Архіпов до цієї

групи зарахував осіб, що закінчили технічні та агрономічні навчальні заклади, зокрема:

Таблиця 4.2

Кількість осіб із вищою та середньою спеціальною освітою у другій половині XIX ст. у % [685, с. 86]

Роки	З вищою спеціальною освітою	З середньою спеціальною освітою
1886-1887	16,9	17,6
1891-1892	21,8	19,2

Таким чином, у другій половині 80-х років XIX ст. вищі службовці, що одержали вищу спеціальну освіту, становили близько 1/5. Відсоток фахівців підвищувався, проте він залишався невисоким. Відповідальні посади займали цілком невідповідні особи.

Кількість осіб із спеціальною освітою у другій половині XIX ст. показано у наступній динаміці:

Таблиця 4.3

Кількість осіб із спеціальною освітою серед окремих категорій вищих службовців у другій половині XIX ст. у (%) [685, с. 87]

	Спеціальна вища освіта		Спеціальна середня освіта	
	1886-1887	1891-1892	1886-1887	1891-1892
Директори	24,7	39,7	22	19,2
Помічники	12,6	15,8	7,5	7,5
Механіки	9,2	8,4	15,8	22,8
Хіміки	22,4	36	34,4	28,1

Найвищий відсоток осіб з вищою спеціальною освітою спостерігаємо серед директорів та хіміків. Серед помічників директорів та механіків спеціалісти, що отримали вищу освіту, становили лише невелику меншість.

Технічна реконструкція цукрової промисловості, поява та поширення акційної форми, виникнення ряду вищих спеціальних закладів – усе це сприяло тому, що цукрова промисловість одержала освічених фахівців.

Значну роль у комплектації технічних спеціалістів відіграв Петербурзький технологічний інститут, заснований у 1828 р. На перших порах учнів підбирала міська рада із 13-15-річних дітей-сиріт, які вміли читати і писати, вихідців із купецтва, міщан. Випускники отримували звання вченого майстра, а з 1849 р. – інженера-технолога або просто технолога в залежності від успішності. В 1869 р. інститут був переведений у вищий розряд і приймалися на навчання випускниками реальних гімназій. В 1880 р. у цьому закладі нараховувалося 48 професорів і викладачів, які навчали 480 студентів. З початку його заснування курс навчання закінчили 1665 осіб, у тому числі 1164 особи отримали вищу освіту [344, с. 79]. У 1878 р. 209 випускників (48%) працювало на фабриках і заводах обробної промисловості, 100 (23%) – на залізницях, 46 (10,5%) – викладачами різних навчальних закладів, 80 (18,5%) – губернськими механіками, акцизними чиновниками, працівниками страхових компаній і ін. [454, с. 23]. На кінець XIX ст. 250 його випускників працювали у цукровій промисловості. Майже третина із них займала вищі адміністративні і спеціальні посади на українських заводах. У 1894 р. нараховувалося 48 директорів або виконуючих їх обов'язки, 20 – хіміків, 5 – цукроварів і 4 – механіки [358, с. 3-59].

М. О. Толпигін неодноразово звертав увагу на готовність кадрів для даної галузі обробної промисловості. У статті про становище цукрової промисловості в Росії, яка вийшла у 1895 р., він зазначає те, що директори, старші помічники, механіки і хіміки повинні бути з вищою технічною освітою. Всіх службовців на 225 заводах в даний період нараховувалося 900 осіб, проте з вищою освітою було 262 особи, тобто 29%. В загальному у промисловості осіб з вищою освітою нараховувалося 4,97% [685, с. 87]. Таким чином, цукрова промисловість набагато випереджала інші галузі обробної промисловості.

Як зазначає М. О. Толпигін, потреба у техниках в цей період становила 60 тис. чоловік. Чотири технологічні інститути готували тільки десяту частину потрібних спеціалістів щороку [685, с. 87].

Кваліфіковані спеціалісти цукрової промисловості розуміли важливість даної проблеми. Але до їхнього голосу уряд не прислуховувався і тому це питання залишалося не розв'язаним.

Варто прослідкувати динаміку загальноосвітнього та технічного навчання на цукроварнях наприкінці XIX ст. Зокрема, у 1894 р. департамент торгівлі і мануфактур зібрав відомості через фабричну інспекцію про те, як було поставлено шкільне навчання підлітків на фабриках та заводах. Із відомостей старшого фабричного інспектора Київщини ми дізнаємося про те, як було поставлено шкільну справу на цукроварнях Київщини. Наприклад, у 1894 р. з 65 цукроварень Київської губернії школи існували тільки на 14-15 цукроварнях. Ці дані показують нам рівень готовності нижчих та середніх кадрів для цукроварень [685, с. 88].

Слід відмітити, що при деяких заводах Київської губернії існували школи для неповнолітніх дітей працівників заводів. Лише при тютюнових фабриках таких шкіл не було. Зокрема, при Смілянському рафінадному заводі графа Бобринського в місті Сміла Черкаського повіту Київської губернії існувала дворічна школа, яка утримувалася виключно на кошти графа. Учні, які закінчували школу, могли вступати у технічні класи училища, пройшовши дворічне навчання, могли працювати на цукрових заводах в якості молодших помічників із цукрового виробництва та по механічній частині. Предмети, які вивчалися в технічних класах, були наступними: теорія і практика цукрового і рафінадного виробництва, фізика, практичні заняття в лабораторії училища, короткий курс будівельних робіт, креслення і практичні заняття в майстернях. Викладачами технічних класів були працівники при Смілянському цукровому заводі [25, арк. 2-2 зв.].

При Балакліївському цукровому заводі графа Бобринського були: однокласне училище для дітей заводських робітників, яке відвідувало у 1895 р.

40 учнів. Двокласне училище в селі Балаклія, куди вступали на продовження навчання кращі учні, які закінчили однокласне училище. Кількість учнів досягала 80. Двокласне училище було в селі Костянтинівка і в селі Яблунівка. Всі вони утримувалися на кошти графа Бобринського [25, арк. 3].

Також і при Набутівському цукровому заводі Ольги Валеріївної Лопухіної-Демидової в Корсуні була церковно-приходська школа, збудована для дітей майстрів, які працювали на заводі. Учнів нараховувалося 19. Школа існувала на кошти княгині [25, арк. 3].

При Маріїнському цукровому заводі Катерини Андріївної Балашової в місті Городище була сільськогосподарська школа; при Поташнянському цукровому заводі існувало двокласне училище і церковно-приходська школа; при Лебединському і Райгородському цукрових заводах існувало двокласне училище з п'ятирічним курсом навчання [25, арк. 4].

Шполянський цукровий завод також мав двокласну сільську приходську школу з п'ятирічним курсом навчання. При заводі існувала вечірня школа для початкового навчання [25, арк. 4 зв.].

Цукровий завод товариства „Яроповичі” в селі Яроповичі Сквирського повіту Київської губернії у 1876 р. на власні кошти заснував церковно-приходську школу з трьохмісячним курсом навчання [25, арк. 4 зв.].

Отже, із динаміки забезпечення обробної промисловості кваліфікованими спеціалістами впливає, що найбільше підготовлених кадрів було в цукровій галузі, у якій поряд із загальними закладами освіти по підготовці кадрів створювалися і спеціальні заклади, які у переважній більшості існували при цукрових заводах. Інші підприємства обробної промисловості у плані підготовки спеціалістів набагато відставали від цукрової галузі.

Розвиток ринкових відносин у країні в пореформену добу найбільше стимулював в освітній сфері таку її галузь, як комерційну. Найважливіше місце серед навчальних закладів останньої посідали комерційні училища. Перші спроби у відкритті комерційних училищ були зроблені на Півдні України в Одесі на початку ХХ ст. Проте дану справу вдалося реалізувати дещо пізніше.

Турбота про торговельні кадри була притаманною багатьом заможним купецьким родинам. Вони субсидували мережу комерційної освіти. Поряд із опікуванням навчальних закладів, які готували фахівців для обробної промисловості і торгівлі, найбільш далекоглядні й освічені підприємці фінансово підтримували, а то навіть і засновували освітні заклади, які не мали безпосереднього відношення до їх професійної діяльності.

Одеське комерційне училище готувало висококваліфікованих працівників для банків і торговельних підприємств. Його програма практично відповідала курсу гімназії, а також включала навчання з хімії, товарознавства, бухгалтерської справи, правознавства, політичної економії, французької, німецької та англійської мов [508, с. 76].

Слід сказати, що 28 жовтня 1888 р. у Харкові було також засноване комерційне училище. Система викладання, навчальні плани і програми Харківського комерційного училища у порівнянні з 1-ми Одеськими дещо були розширені. Відповідно і плата за навчання була більшою. Так, за рік навчання у підготовчому класі потрібно було заплатити 75 крб., у I-IV класах – по 125 крб., а в VI-VII – по 150 крб. [531, с. 88]. Отже, тут намагалися дати своїм вихованцям як загальну середню освіту, оскільки їхні випускники мали право на вступ до вищих технічних і сільськогосподарських навчальних закладів, так і спеціальні знання, необхідні комерсанту-початківцю для практичної діяльності.

Варто зауважити, що в 1888 р. у Харкові було відкрите Олександрівське комерційне училище [241, арк. 3]. Щорічна плата за навчання для всіх класів становила 150 крб. Діти, які навчалися в училищі, повинні бути не молодші 9 і старші 11 років [241, арк. 55; 57]. Відкриття училища належало харківському купецькому товариству, яке зобов'язувалося його утримувати. Заклад підпорядковувався Міністерству фінансів і займав площу біля 5000 квадратних сажнів [241, арк. 83-83 зв.].

Ідея про заснування Київського комерційного училища з'явилася у купецького товариства в 1888 р. У зв'язку з цим було встановлено 20 листопада 1888 р. добровільне пожертвування у розмірі 25 крб. для купців першої гільдії і

5 крб. для купців другої гільдії. Дані пожертви мали перейти у фонд комерційного училища [145, арк. 1]. Проте училище було відкрите в 1896 р. У цьому ж році на утримання закладу поступило 42641 крб. У жовтні 1896 р. Л. І. Бродський пожертвував на училище 115 тис. крб. [145, арк. 47].

Двері Київського комерційного училища були відкриті для осіб будь-якого стану, хоча перевага при вступі надавалася купецьким дітям. Після його закінчення випускники, як і у випадку із Харківським училищем, мали право на вступ до професійних вузів, а не в університети.

Слід сказати, що на вимогу Департаменту торгівлі і мануфактур від 18 серпня 1897 р. директор Київського комерційного училища доводить до відома, що станом на 1 січня 1897 р. в училищі навчалося 98 учнів, з яких дітей дворянського походження було 6. Також в училищі існував капітал у розмірі 35 тис. крб. для виплати стипендій, які жертвували М. Г. Хряков – 5 тис. і М. А. Терещенко – 30 тис. В 1900 р. у закладі навчалося 420 учнів. Проте в 1902-1903 рр. у закладі навчалося у 17 класах 237 учнів із купецького походження, 49 – дворянського, 201 – міщанського, 14 – іноземців. За національністю найбільше було євреїв – 307, росіян – 220, поляків – 67, німців – 12. На утримання училища в цьому навчальному році була запланована сума у розмірі 80 тис. крб. [144, арк. 2-34]. Проте 10 червня 1902 р. дане училище за розпорядженням Міністерства фінансів було закрито [151, арк. 7].

На навчання в торгово-промислові заклади Києва у 1888 р. запрошувалися або іноземці, або вихованці інших міст, де були комерційні училища. Недостатня підготовка місцевого населення в торгово-промисловій діяльності відбувалася тому, що всі великі комерційні підприємства Києва належали іноземцям. Проте комерційні училища сприяли спеціальній освіті всередині місцевого населення [501, с. 2].

Зустрічаються також випадки, коли батьки не мали змоги оплачувати за навчання своїх дітей, як, наприклад, у випадку з батьком Миколи Бабака, батько якого у 1896 р. звертаючись до директора Київського комерційного училища просить його звільнити від оплати за навчання сина, аргументуючи це

тим, що він має 9 дітей, з яких 5 навчаються у гімназіях і ні одна дитина не звільнена від оплати за навчання [143, арк. 7-8].

У листопаді 1896 р. у Києві відкрився ще один комерційний навчальний заклад – трикласне училище П. М. Натансона. У жовтні 1899 р. його було перетворено в семикласне. Також слід відзначити, що Катеринославське комерційне училище розпочало свою роботу у вересні 1901 р. [531, с. 89-90].

Говорячи про технічні класи Київського відділення російського технічного товариства слід сказати, що викладачі даного закладу вважали, що у програму першого року навчання повинні входити наступні предмети: короткий курс цукроваріння, основи фізики, короткий практичний курс механіки і креслення. На другому році навчання – продовження курсу фізики, механіки з більш докладним поясненням роботи паровика і використання таблиць для більш точного розрахунку роботи механіки, товарознавства, основ будівельної справи, курсу цукроваріння з докладним вивченням роботи різних машин, креслення і тижневе вивчення практичного складання звітів [37, арк. 8-8 зв.]. Вже у 1912-1913 рр. в цьому закладі навчалося 62 учні. Проте у 1884 р. їх нараховувалося 401 особа. За даний період витрати на навчання становили 133462 крб. 51 коп. Левову частку у технічні класи вклав Л. А. Бобринський [38, арк. 7].

Зустрічаються випадки, коли за бажанням того чи іншого учня певного училища і за дозволом Київського навчального округу за станом його здоров'я могли перевести з одного навчального закладу в інший [34, арк. 1].

Нові економічні відносини, ускладнення техніки і виробництва на Полтавщині також вимагали розповсюдження освіти, підвищення її рівня. У 1864 р. на Полтавщині були запроваджені земства, які відігравали значну роль у поширенні народної освіти. Вони відкривали і утримували початкові школи, організовували вчительські курси тощо. Кількість земських шкіл досить швидкими темпами зростала в усіх повітах губернії. Якщо в 1871 р. їх налічувалося 48, то через чверть століття – уже 736. Розширюється також

мережа початкових церковнопарафіяльних шкіл, де навчалися діти робітників, селян, міщан, представників інших станів.

Розвиток обробної промисловості передбачав кваліфікованих робітників, підготовку їх здійснювали перші ремісничі училища. В Полтаві таке училище існувало з 1894 р., переведене сюди із села Дігтярі Прилуцького повіту. Споруджувався будинок училища, а також виробничі майстерні на кошти земства. В училищі готували слюсарів, ковалів і ливарників. Було також художньо-слюсарне відділення [784, с. 182-183].

На початку ХХ ст. кількість навчальних закладів як початкових, так і середніх, значно збільшилася. До середніх належали гімназії, училища, Полтавська духовна семінарія, Полтавський Петровський кадетський корпус, Полтавський інститут шляхетних дівчат тощо.

Щодо вищих технічних закладів Полтавської губернії, слід зауважити, що Департамент державного казначейства 11 листопада 1913 р. повідомив казенну палату, що згідно із повідомленням Департаменту народної освіти, колишні міські училища – 1-е Кременчуцьке і 1-е Зеньківське у зв'язку із перейменуванням їх у вищі навчальні заклади не звільняються від сплати казни грошей із спеціальних своїх заощаджень по 375 крб. щороку кожне. Дані кошти повинні із закладів вираховуватися щороку [186, арк. 9].

Стрімкий розвиток комерційної освіти на початку ХХ ст. призвів до того, що, наприклад, в 1913 р. у Наддніпрянській Україні комерційних навчальних закладів різних типів налічувалося вже 92 із 497 в усій імперії [531, с. 89]. Динаміка розвитку кількості відповідних закладів з розвинутою промисловістю і торгівлею виглядала так: у Києві їх налічувалося 13, в Одесі – 8, Харкові – 7, Катеринославі – 5, Єлисаветграді – 4. Комерційні училища і торговельні школи конкурували між собою за контингент учнів, пропонували передові програми з їх підготовки, ставши, таким чином, своєрідними центрами комерційної освіти у Наддніпрянській Україні.

Слід сказати, що кадри з вищою інженерно-технічною освітою для обробної промисловості переважно готувалися у Москві та Петербурзі.

Зокрема, випускники Петербурзького технологічного інституту обслуговували цукровий завод і паперову фабрику у Чернігівській, цукрові заводи у Київській, Подільській, Полтавській і Харківській губерніях. Загальноросійським центром підготовки кадрів був також Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення. Зокрема, для перевірки виробництва на промислових підприємствах Чернігівської губернії у 1913 р. був призначений фабричним інспектором інженер-технолог Н. І. Іловайський, який мав наглядати за Борзенським, Глухівським, Конотопським, Кролевецьким, Новгород-Сіверським, Ніжинським і Стародубським повітами [562, с. 8].

Діяльність інженерів шляхів сполучення мала велике значення для соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України. З 1866 по 1879 рр. у Наддніпрянській Україні було прокладено 4,5 тис. верст залізниць. Інтенсивне будівництво залізниць почало розвиватися з другої половини 90-х років, в результаті чого довжина магістралей до кінця XIX ст. становила 1/5 частину (7,5 тис. верст) всієї залізничної сітки Росії, по яких щорічно перевозилося більше, ніж 1414 млн пудів вантажів [741, с. 110].

У Києві з 1908 р. працював Комерційний інститут, а ще раніше, в 1896 р. там були відкриті школа та спеціальні класи, де навчалися торговельній справі діти не молодші 12 років, незалежно від станової та національної належності. Значну роль у налагодженні роботи останніх двох навчальних закладів відіграв відомий підприємець М. Терещенко, який пожертвував на їх потреби у 1896 р. 100 тис. крб. [508, с. 76].

У Наддніпрянській Україні вищі комерційні заклади були створені в Києві і Харкові. Ідея створення закладу комерційних і економічних наук у Києві виникла ще в 1903 р., проте тільки у 1906 р. були створені вищі комерційні курси. Зразу ж було поставлено питання про перетворення курсів у Комерційний інститут. Весною 1907 р. був розроблений і відісланий в Міністерство торгівлі і промисловості проект постанови інституту, який був затверджений ним лише в травні 1908 р., і з цього часу курси перетворюються у Київський комерційний інститут.

Навчальний план інституту включав такі блоки наукових дисциплін: економічні науки, юридичні науки, історія і філософія науки, фізико-математичні і залізнодорожна справа, товарознавство, гігієна, комерційні науки, куди входило рахівництво, фабрично-заводське і сільськогосподарське рахівництво, комерційна арифметика, банківська бухгалтерія та ін.

Київський комерційний інститут проіснував півтора десятки років (з 1906 по 1920 рр.), вніс відчутний вклад у розвиток вищої економічної освіти [709, с. 43-44].

Варто відмітити, що проблема технічної освіти у Наддніпрянській Україні набула особливої актуальності в останні два десятиліття XIX ст. Завдяки зручному економіко-географічному розташуванню, зокрема Харкова, було налагоджено повноцінний зв'язок між ринками Центрального та Південно-Західного регіонів імперії, що перетворило місто на один із центрів фабрично-заводського виробництва. Активна позиція, передусім технічної інтелігенції царського краю, фінансова підтримка приватного сектора економіки привели до відкриття нового світоча освіти Харківського технологічного інституту. Проте ситуація із забезпеченням інженерних кадрів для виробництва країни продовжувала залишатися складною.

В 1896 р. у Російській імперії існувало 12 технічних інститутів, студентський контингент яких становив 5916 осіб. Така кількість майбутніх фахівців не задовольняла потреби обробної промисловості і сільського господарства держави. Окрім того, було виявлено низку переваг політехнічної над технологічною освітою. Дану ідею підтримували як науковці, так і підприємці. Ось чому було організовано у 1896 р. на базі Ризького політехнічного училища інститут відповідного профілю. Практичне втілення даної ідеї передові вчені здійснили і в Києві [561, с. 55-56].

В 1912 р. у Харкові були засновані вищі комерційні курси Харківським купецьким товариством, які належали до вищих навчальних закладів і давали вищу комерційну та політекономічну освіту. 27 травня 1912 р. Міністром торгівлі і промисловості була затверджена постанова Харківських вищих

комерційних курсів і купецькому суспільству було дано дозвіл на їхнє відкриття. Курси підпорядковувалися Міністерству торгівлі і промисловості по навчальному відділу та існували за рахунок Харківського купецького товариства [47, арк. 1 в, г, к].

Слід зауважити, що з третього курсу вводилися спеціальні підвідділи або цикли: економічно-комерційний цикл з метою дати спеціальну освіту для діячів у галузі торгівлі, транспортної справи; банківсько-страховий для спеціалізації в питаннях банківської і страхової справи; промисловий з поділом на групи за загальною промисловістю, обробною промисловістю, маючи на увазі підготовку спеціалістів для комерційних і господарських відділів промислових підприємств; цикл місцевого господарства – земського і міського.

Ряди технічної інтелігенції поповнювали також випускники фізико-математичних факультетів університетів. Проте роль технічної інтелігенції в соціально-економічному розвитку країни недооцінювалася, що гальмувало науково-технічний прогрес.

Вкрай негативно на розвитку економіки Наддніпрянської України відбивалася відсутність тут майже до кінця XIX ст. вищих навчальних закладів технічного спрямування. Підприємці Англії, Бельгії, Франції монополізували у Наддніпрянській Україні галузі обробної промисловості. Забезпечивши підприємства найновішим обладнанням, укомплектувавши своїми спеціалістами, вони створювали конкуренцію, гальмуючи відповідно ріст вітчизняних інженерних кадрів. У пошуках виходу із становища у 1884 р. царська влада розробила загальний план промислового розвитку країни. Документ виражає розуміння його авторів всієї важливості розвитку вищої технічної освіти.

Відкриття у 1885 р. Харківського практичного технологічного інституту з механічним і хімічним відділами було першим кроком в реалізації вищеназваних завдань влади. Перший набір в цей навчальний заклад становив 125 студентів (85 на механічне і 40 на хімічне відділення), хоча бажаних було 286 осіб. В 1896 р. про прийом в інститут подали прохання 300 осіб, при

реальному забезпеченні навчанням 110 вакансій, що свідчило про велику популярність технічних професій. З наступного року контингент слухачів збільшився з 500 до 1000 осіб. З 1885 по 1910 рр. інститут підготував 1557 спеціалістів, у тому числі 1094 на механічному і 463 на хімічному відділеннях [741, с. 113].

На один Харківський практичний технологічний інститут в Наддніпрянській Україні, де функціонувало більше 100 цукрових заводів, інтенсивно розвивалася гірничодобувна і металургійна промисловість в Донецькому і Криворізькому басейнах, не міг забезпечити промисловість і сільське господарство спеціалістами. На з'їздах гірничопромисловців піднімалися питання про відкриття в Катеринославі вищого навчального закладу, про встановлення 10-річного терміну для заміщення всіх відповідних посад вітчизняними інженерами і техніками на підприємствах, які належали іноземним компаніям.

За соціальним походженням, наприклад, у Харківському технологічному інституті на 1 січня 1897 р. навчалася 37,3% студентів дворянського походження, 43% – із купців, міщан, ремісників, 13,4% – із селян, козаків. Половину студентів Київського політехнічного інституту першого набору склали вихідці із дворян, інші – діти почесних громадян і купців першої гільдії, духівництва, військових, міщан, купців другої гільдії. У звіті інституту за 1898 р. відмічалось, що переважна частина студентів була дуже бідною [239, арк. 1].

Оклад інженерів з вищою кваліфікацією у 90-ті роки XIX ст. становив від 2 до 4 тис. крб. на рік. Відповідно, високооплачувана частина технічної інтелігенції за власним матеріальним і соціальним станом наближалася до підприємців [239, арк. 2].

Діяльність технічної інтелігенції сприяла гармонізації взаємовідносин природи і людини, підвищенню рівня загальнотехнічної освіти населення, 9 відділень Російського технічного товариства, які діяли у Наддніпрянській Україні, поряд з науково-технічними дослідженнями, здійснювали лекційно-

пропагандистську роботу. Члени товариства внесли великий вклад у розвиток надр Кривого Рогу, Донбасу, у вирішення практичних задач промислового виробництва. В 1871 р. у селі Городище Черкаського повіту Київської губернії, в одному із центрів цукрової промисловості, почало функціонувати відділення Російського технічного товариства, пізніше перейшло у Київ. У тому ж році було засноване Одеське відділення, об'єднавши 47 спеціалістів інженерно-технічного, архітектурного і військового профілів. У 1880 р. засноване Харківське, в 1894 р. – Катеринославське відділення Російського технічного товариства [741, с. 117]. Відсутність координаційного центру наукових досліджень привело до того, що досліди і експерименти часто дублювалися, а інколи залишалися незавершеними. Лише завдячуючи особистій ініціативі підприємців та інженерів стало можливим, наприклад, удосконалення технології цукрового виробництва.

Питання про те, наскільки велика потреба у спеціалістах, які б володіли вищими спеціальними технічними знаннями і які могли б керувати та управляти як державними технічними закладами, так і різними приватними підприємствами, неодноразово розглядалися на засіданнях Російського технічного товариства. Набуття вищої технічної освіти в Російській імперії на той час обмежувалося 12 вищими технічними навчальними закладами: 6 – у Петербурзі – Технологічний інститут імператора Миколи I; Інститут цивільних інженерів імператора Миколи I; Гірничий інститут імператриці Катерини II; Інститут інженерів шляхів сполучення імператора Олександра I; Лісовий інститут; Електротехнічний інститут; 3 – у Москві – Імператорське технічне училище; Імператорське інженерне училище відомства шляхів сполучення; Сільськогосподарський інститут; а також Харківський технологічний інститут імператора Олександра III; Ново-Олександрійський інститут сільського господарства і лісництва (Люблінської губернії), Ризький політехнічний інститут. У них здобувало освіту майже п'ять з половиною тисяч (5497) студентів. Тим часом вплив слухачів у дані заклади був настільки великий, що адміністрація вимушена була відмовляти у прийомі половині бажаючих. У

1896 р. було відмовлено 1733 особам, які успішно склали вступні іспити. Тому висловлювалися думки про доцільність заснування політехнікумів як навчальних закладів, які б відкрили доступ до вищої освіти принаймні ще 2000 вихованцям, та випускали кожного року по 200 підготовлених техніків, які б сприяли, при найменших фінансових витратах, найбільш швидкому розповсюдженню у країні вищої спеціальної освіти та підготовці фахівців для викладання різних спеціальних галузей техніки [450, с. 124-125].

Намагаючись задовольнити потреби держави у вищій технічній освіті, урядові установи, такі як Міністерство фінансів та Міністерство народної освіти, у 1898 р. відкрили кілька вищих технічних навчальних закладів: Варшавський політехнічний інститут імператора Миколи II, Київський політехнічний інститут імператора Олександра II та розширили вже існуючі – Санкт-Петербурзький технологічний інститут імператора Миколи I, Московське імператорське технічне училище та Харківський технологічний інститут імператора Олександра III.

Підготовка висококваліфікованих спеціалістів складалася з трьох основних напрямків: 1 – опанування елементів вищої загальної освіти відповідно до спеціальності; 2 – опанування спеціальними технічними знаннями; 3 – набуття практики у ролі техника під загальним керівництвом досвідченого інженера [450, с. 125].

Технічна інтелігенція поступово займала чільні місця в соціально-економічній структурі суспільства. Якщо у 1885 р. із 22322 керівників підприємств лише 1608 мали вищу і середню освіту, в тому числі 535 іноземців (7%), то до кінця століття інженерно-технічних спеціалістів у Російській імперії, в тому числі і Наддніпрянській Україні, нараховувалося 4010 осіб [11, арк. 19].

Проте у Наддніпрянській Україні прошарок технічної інтелігенції у XIX ст. був незначним. Питання підготовки інженерних кадрів для обробної промисловості вирішувалися проблематично. Нестача спеціалістів технічного профілю негативно відбивалася на становищі економіки. Самодержавство

виявилось неспроможним забезпечити подальший економічний прогрес суспільства, вирішити проблеми технічного переустаткування підприємств, індустріалізації промислового виробництва.

Отже, аналіз професійного складу інтелігенції Наддніпрянської України показує, що сфера її інтелектуальної діяльності була досить обширною: промислове і сільськогосподарське виробництво, наука, освіта, медицина, література, мистецтво. Проте в умовах самодержавства вона обмежувалася рамками великодержавної політики, яка нехтувала національними проблемами.

Технічна інтелігенція обробної промисловості формувалася із представників усіх класів і прошарків суспільства. Найбільш підготовленим до кінця XIX ст. виявився вищий прошарок, який доповнювався, головним чином, випускниками навчальних закладів і в меншій мірі практиками. Обробна промисловість, порівняно із загальноросійськими даними, була насичена висококваліфікованими спеціалістами краще, що свідчить про завершальний процес формування вітчизняного інженерно-технічного персоналу, як складової частини інтелігенції країни.

Таким чином, забезпечення промисловості, у тому числі обробної, кваліфікованими кадрами з кожним пореформеним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у цій справі брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства і біржові комітети та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, які давали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і торгівлею. Вони нерідко виступали ініціаторами у влаштуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

4.3. Джерела формування промислових робітників

Промислове виробництво не може обходитися без робітників. Поповнення рядів промислових робітників за рахунок селянства здійснювалося у Наддніпрянській Україні, як і в Російській імперії, у результаті реформи 1861 р.

В історіографії панує цифрове різноголосся відносно чисельності робітничого класу у другій половині XIX – на початку XX ст. [767, с. 251; 712, с. 41, 82-84]. Причин цього явища кілька. Зокрема, частина дослідників при підрахунках не завжди наголошують про які робітники йде мова (всіх пролетарів, чи робітників цензової, фабрично-заводської промисловості, індустріальний, промисловий чи сільськогосподарський пролетаріат). При цьому, як привило, дослідники, якщо і вказують, що мова йде про індустріальний, або промисловий пролетаріат, то не вказують, які саме загони робітничого класу маються на увазі. Ця неохайність у дефініціях є першою причиною цифрової плутанини. Друга причина полягає у тому, що у роботах здебільшого відсутня мотивація, чому саме дослідник опирається на дане джерело. Це інколи приводить до того, що в одній і тій же праці на різних сторінках зустрічаються різні цифри про чисельність робітників за один і той же рік [712, с. 57-58, 63-64]. Окрім того, джерельний аналіз виявив, що у деяких роботах підрахунки стосуються тільки робітників цукрових заводів і не враховані пролетарі, зайняті на рафінарнях, хоча з контексту дослідження виходить, що мова йде про робітників усіх цукрових заводів [712, с. 57]. Тому виникла потреба зупинитися на аналізі джерел про чисельність робітничого класу у країні в другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема в обробній промисловості Наддніпрянської України.

Незадовільний стан фабрично-заводської статистики не дав можливості упорядникам матеріалу урядової комісії 1901 р. підрахувати загальну чисельність промислового пролетаріату, зокрема і в українських губерніях. Ці ж матеріали, дані яких використовуються у деяких роботах, не містять

відомостей про розподіл по галузях обробної промисловості [712, с. 82], тому не використовувалися у нашому дослідженні.

Процес формування промислових робітників відбувався також за рахунок розшарування в кустарній промисловості. Це джерело поповнення промислових робітників було досить важливим, так як воно дало для фабричної промисловості робітників, які вже мали певні виробничі навички.

У процесі розвитку ринку і поширення машинної техніки, кустарне і ремісниче виробництва все більше відтісняються на задній план, причому з середовища кустарів і ремісників виділяється незначне число підприємців, а основна маса перетворюється у найманих робітників.

Розвиток промисловості взагалі та обробної зокрема сприяв створенню постійних робітничих кадрів, відірваних від землеробства і позбавлених всіх засобів виробництва. Ця обставина вела до збільшення ємності внутрішнього ринку. Як відомо, особисто вільний робітник задовольняв усі свої життєві потреби шляхом купівлі товарів на ринку. Таким чином, із збільшенням числа робітників збільшувалася потреба на харчові продукти, одяг, взуття, предмети домашнього вжитку.

В 1882 р. у Російській імперії виник інститут фабричних інспекторів. У результаті, з 1884 р. офіційна фабрично-заводська статистика розпочала щороку обстежувати кількісний та статеві-віковий склад робітників, а починаючи з другої половини 80-х років XIX ст. маємо цінне джерело відомостей про робітників цукрових заводів – звіти фабричних інспекторів [554-555]. Майже одночасно, з початку 80-х років XIX ст., з'явилися щорічники по цукровій промисловості Російської імперії М. О. Толпигіна [434-442] і щорічники статистики виробництв, обкладених акцизом [542, с. 1-60].

Так, у щорічниках по цукровій промисловості Російської імперії під редакцією М. О. Толпигіна облік праці проведено з розрахунку на 1000 берківців переробленого буряка і на 100 пудів виробленого цукру. На основі цього підраховувалося загальне число витрачених робочих днів по всіх цукроварнях за рік, а пересічне число річних робітників визначено з

розрахунку, що кожний робітник виготовив 240 днів протягом року. У щорічниках показано також загальну грошову суму, що її виплатили всі цукрові заводи за роботу, проте кількісного обліку витрат робочої сили на ці роботи не зроблено.

Методика обробки первісних матеріалів у щорічниках статистики виробництв, обкладених акцизом, дещо інша, ніж у щорічниках під редакцією М. О. Толпигіна, облік тут проведено не з розрахунку на 1000 одиниць переробленої сировини та виробленого цукру, а в абсолютних цифрах подано окремо чисельність чоловіків, жінок та підлітків. Цифри загальної витрати праці у днях тут вищі на 20%, ніж у щорічниках під редакцією М. О. Толпигіна. Це означає, що особливі відрядні роботи тут теж показані у робочих днях, тоді як у М. О. Толпигіна їх подано лише загальною сумою у карбованцях. Пересічне число робітників за рік у матеріалах щорічників теж майже на 30% вище, ніж у М. О. Толпигіна. Крім зазначених розходжень у робочих днях, через відрядні роботи, вплинули на розрахунки також різні методики встановлення пересічні цифри: у М. О. Толпигіна число відпрацьованих за рік днів бралось 240, а за статистикою виробництв, складених акцизом, близько 200, що, між іншим, ближче відповідає сезонному характеру праці на цукроварнях.

Протягом досліджуваного періоду у Наддніпрянській Україні швидко зростала чисельність промислових робітників. За неповними даними, тільки з 1875 по 1897 рр. їхня кількість майже подвоїлася, збільшившись з 116 тис. до 226 тис. чоловік. Найбільше робітників працювало в таких галузях промисловості, як металообробна, харчова, гірничодобувна і деревообробна. Численним був склад робітників на транспорті та у зв'язку. На 1897 р. їх тут налічувалося близько 61 тис. чоловік. За підрахунками А. Г. Рашина на 1897 р. у новоросійських, південно-західних і лівобережно-українських губерніях налічувалося 756,8 тис. робітників, які працювали на фабриках і заводах, шахтах і рудниках, на будівництві і транспорті, були зайняті в торгівлі [695, с. 23].

Основна частина фабричних робітників Наддніпрянської України, що формувалася, вийшла безпосередньо з села. Проведена реформа 1861 р. призвела до обезземелення селянства і тим самим прискорила властивий ринку процес розкладу останнього. Саме обезземелене селянство і стало джерелом дешевої робочої сили для ринкової промисловості країни.

Що стосується витоків поповнення робітників обробної промисловості у досліджуваний період, то тут, як і раніше, головним витоким поповненням промислових робітників було розорене селянство. У переважній більшості із села в українську промисловість йшла велика кількість селян, які ставали у процесі робітниками.

Варто сказати і про наявність іноземних робітників та їх чисельність на підприємствах Наддніпрянської України, про що свідчать наступні дані. Старший фабричний інспектор по Київській губернії на запит Департаменту торгівлі і мануфактур від 26 січня 1899 р. повідомив, що всього робітників – 51519, з них іноземців – 276; майстрів і підмайстрів – 3662, з них іноземців – 133. На Петровському заводі із загальної кількості 2030 робітників іноземців було 250 чоловік, або близько 12%. На заводі Новоросійського товариства на 10189 робітників припадало 64 іноземці, або менше 0,5%. На заводі Товариства російських трубопрокатних заводів із загальної кількості робітників близько 2000 чоловік було 22 іноземці. На деяких заводах кількість іноземних робітників досягала 15, а іноді 23% [28, арк. 14-15].

Потрібно також зауважити, що, наприклад, у другій половині XIX ст. у Харкові із ремісничих професій нараховувалося 8776 майстрів, 9366 робітників і 4643 учнів. Вся їхня сума становила 22785 осіб, що складало 11,3% загальної кількості жителів міста [679, с. 555].

Процес переходу від мануфактурної до машинної техніки органічно поєднувався з процесом формування кадрів постійних робітників в обробній промисловості. Виробництво, засноване на машинній техніці, було тією силою, що остаточно відривала вчорашнього селянина від землі і цілком кидала його у вир промислового життя.

У перші роки після реформи 1861 р. кількість робітників у промисловості дещо скоротилася, оскільки частина колишніх кріпаків залишила підприємства в надії одержати земельні наділи і займатися сільським господарством. Та вже з другої половини 60-х років XIX ст. у багатьох галузях обробної промисловості чисельність робітників почала зростати. Особливо швидко збільшувалася вона на півдні України після 70-х років у зв'язку з розвитком різних галузей промисловості, будівництвом залізниць і зростанням міст, у тому числі і портових.

Економічне становище промислових, транспортних й сільськогосподарських робітників у Російській імперії, в тому числі і Наддніпрянській Україні, у пореформений період було дуже важким. Воно характеризувалося надмірно довгим робочим днем, незадовільними умовами праці, нещадною експлуатацією, низькою заробітною платою тощо. Робочий день тривав на промислових підприємствах, як правило, 12, а подекуди 14 і більше годин на добу. Тривалість робочого дня не зменшували в залежності від шкідливих чи небезпечних умов праці.

Серед робітників дуже поширеними були професійні захворювання: найбільше хворіли на туберкульоз, ревматизм, недокрів'я. Майже половина ткачів, кравців, шевців помирили від сухот. Наприклад, в цьому контексті, генерал-губернатор Полтавської губернії 24 жовтня 1905 р. видав наказ, в якому йшла мова про те, щоб старший лікар єврейської лікарні дав відомості відносно становища лікарні, яка знаходилася у його відомстві, про кількість хворих, на які хвороби найбільше хворіли працівники фабрик і заводів губернії і ін. [201, арк. 19].

Надмірний робочий день, брак засобів охорони праці призводили до численних нещасних випадків. Протягом 1864-1899 рр. (за неповними даними) у промисловості Наддніпрянської України від нещасних випадків загинуло майже 3,3 тис. робітників і понад 16 тис. скалічено. У три-чотири рази більшим був травматизм у сільському господарстві [701, с. 350-351].

Робітники, які працювали на заводах і фабриках Волинської губернії, зазнавали також жорстокої експлуатації. Особливо важкими були умови праці на цукрових заводах. На початку 90-х років XIX ст. на цих заводах за важку працю робітники одержували по 20 коп. на день [609, с. 29]. Характерною особливістю економіки дореволюційного Володимира-Волинського даної губернії була наявність великої кількості ремісничих майстерень, де нерідко, крім самого господаря, працювали 1-2 робітники або учень. В 1911 р. у місті налічувалося 4484 ремісники, з яких було 2368 робітників і 2601 учень. Численними серед ремісників були групи шевців, кравців, бондарів, ковалів, пічників, штукатурів і малярів [607, с. 96].

Швидко збільшувалася кількість робітників, особливо фабрично-заводського характеру, в Києві. Якщо в 1862 р. на фабриках і заводах Києва нараховувалося 1380 робітників, то в 1897 р. – більше 11,2 тис. [600, с. 119]. У 1900 р. на підприємствах обробної промисловості Київщини працювало 56 тис. робітників [611, с. 28].

У Черкаському повіті, як і в інших районах країни, широко застосовувалася кріпосна праця в промисловому виробництві. Це призводило до виникнення таких груп робітників, як панщинні, кабальні, приписні й посесійні. Значну частину робітників власники заводів наймали на кабальних умовах. Підприємець-цукрозаводчик Бобринський брав на свої підприємства багато селян за договором з поміщиками Київської, Полтавської, Чернігівської, Могильовської, Мінської і Смоленської губерній. Постійно проводилася контракція робочої сили на заводи Бобринського із складу державних селян – „неплатників податку”. Так, у багатьох договорах, складених між майстрами і Смілянською головною конторою, зазначалося: коли перші будуть непокірними, то граф Бобринський звільняє їх з роботи і вони не матимуть права найматися ближче, як за 500 верст від Черкаського повіту, де знаходилися заводи Бобринського [30, арк. 13;15].

В 1914 р. у промисловості Черкаського повіту Київської губернії було зайнято 29360 робітників. Динаміка їхнього розподілу по галузях обробної

промисловості показує, що тільки на 37 цукрових заводах правобережжя губернії працювало 27412 робітників. Певну роль відігравала легка промисловість (28 підприємств – 913 робітників), будівельних матеріалів (6 цегельень – 198 робітників). В 1914 р. на 26 підприємствах правобережжя губернії працювало більш як по 100 робітників, на 8 – по 500, на 4 – більш ніж по 1000 і на двох підприємствах більш як по 2000 робітників. За місяць щоденної виснажливої роботи на цукроварнях платили 5-7 крб. Максимальна плата за 12-годинний робочий день становила 25 коп. на заводі Бобринського у Смілі. На решті підприємств платили від 20 до 23 коп. [30, арк. 48-50].

На переважній більшості підприємствах Подільської губернії в останнє десятиріччя XIX ст. працювало менше як по 10 робітників. Кількість зайнятих в обробній промисловості робітників було в середньому за рік з 1891-1900 рр. 27294 чоловік. За рахунок експлуатації робітників наживалися підрядчики та підприємці. Нерідко підрядчики в подільських селах наймали зубожілих і розорених селян на роботу на цукрові заводи за 4-6 крб. на місяць, а одержували за кожного по 8-10 крб. чистого прибутку. Щорічно від інфекційних хвороб помирали тисячі людей. Тільки в 1872 р. від холери і скарлатини на Поділлі загинуло 9888 чоловік, в 1874 р. – від чуми й дизентерії – 9402 чоловік [606, с. 31; 32]. Отже, заробітна плата на підприємствах обробної промисловості Подільської губернії у цей час була досить низькою, а умови праці – важкими, що призводило до різних захворювань робітників.

Важким було також життя робітників Харківської губернії. Середній заробіток у 1898 і 1911 рр. був найвищим на паровозобудівному заводі – 405-440 крб, найменший – на вовномийнях – 90-107 крб. [618, с. 17].

У 1906 р. на фабриках і заводах Чернігівщини нараховувалося крім заводських робітників ремісників 29767 чоловік, з яких майстрів 16066, робітників – 9380 і учнів – 4321 [396, с. 5]. Умови і життя робітників Чернігівської губернії були важкими. Робочий день тривав 15-16 годин. Заробітна плата у більшості робітників становила 10-16 коп. на день, яка була

на той час самою найнижчою в Наддніпрянській Україні після Подільської губернії. Зокрема, на початку XIX ст. повітовий хмеляр протягом року отримував 700 крб. заробітної плати [293, арк. 51].

В 1900 р. у Катеринославській губернії було 100988 промислових робітників. Крім того, на кустарних та ремісничих підприємствах працювало 107875 чоловік [608, с. 18]. В роки промислового піднесення у губернії тривав характерний для того часу процес концентрації виробництва і монополізації провідних галузей обробної промисловості. В 1910-1913 рр. кількість робітників зростає з 181,3 тис. до 248,5 тис. чоловік. У самому Катеринославі було понад 50 тис. робітників. На підприємствах з кількістю робітників понад 500 у 1910 р. працювало 67% загальної кількості робітників губернії, а в 1913 р. – 79% [608, с. 21].

Підприємці також експлуатували робітників Херсонщини, робочий день яких тривав 10-12 годин. Заробітна плата була низькою. Так, на тютюновій фабриці Лермана вона становила 8-9 крб. на місяць. Підприємці широко експлуатували дитячу працю: 1905 р. на заводі сільськогосподарських машин працювало близько 100 дітей 12-річного віку. Тяжкою була праця на солепромислах. Робітники вантажили сіль 16-пудовими тачками, одержуючи за день тяжкої роботи 50 коп. Зокрема, у 1909 р. на Одеських шкіряних заводах працювало 120 робітників і 16 службовців [183, арк. 1].

Внаслідок нещадної експлуатації робітники одержували дуже низьку заробітну плату. Реальний заробіток був значно менший номінального. Частина зарплати робітників привласнювали насамперед майстри, підрядчики. Промисловці платили за роботу продуктами (часто низької якості) з своїх крамниць, ціни яких перевищували ринкові.

На більшості підприємств заробітну плату часто затримували. Це робилося переважно для того, щоб примусити робітників брати товари в кредит у магазинах, що належали підприємцям. В рахунок заробітної плати промисловці мали право видавати робітникам ручні знаряддя праці, одяг, взуття тощо.

Частину заробітку робітників підприємці відраховували також в рахунок сплати численних штрафів, що стягувалися з будь-якого приводу. Після прийняття у 1886 р. Закону про штрафи накладання їх дещо обмежилось і ці суми використовувалися на допомогу при тимчасовій чи постійній втраті працездатності, жінкам по вагітності та в деяких інших випадках. Царський уряд, таким чином, частину витрат на соціальне страхування відніс за рахунок робітників [701, с. 351].

Робітники мали також дуже погані житлові умови. Підприємці майже не звертали уваги на благоустрій робітничих селищ, які швидкими темпами зростали у промислових районах, поблизу обробних підприємств. Будівництво казарм, бараків, яке змушені були вести промисловці для забезпечення своїх підприємств робочою силою, здійснювалося дуже повільно. Та й це були переважно холодні та вологі приміщення з темними довгими коридорами і кімнатами, в яких жила надмірна кількість робітників, у тому числі і з сім'ями. Переважно бараки будувалися лише для однієї частини робітників з розрахунку, що тоді як перша відпочиватиме, друга перебуватиме на підприємстві. Для розміщення в них якнайбільшої кількості людей влаштовували нари чи ліжка з поверхами.

Надто тривалий робочий день, незадовільні житлові умови призводили до фізичного виснаження робітників, руйнували їхнє здоров'я. Медична ж допомога була вкрай недостатньою, лікарень та інших медичних установ не вистачало.

Об'єднавшись у монополії, підприємці одержали можливість більш організовано вести наступ на робітників, значно збільшувати свої прибутки. Робочий день у Російській імперії, в тому числі і Наддніпрянській Україні, порівняно з іншими країнами Європи, був одним з найдовших – 11,5 год. Але фактично він тривав ще довше. Так, у 1913 р., за офіційними (дуже заниженими) даними, з 2,25 млн робітників 117 тис. працювали по 12 год. на добу і більше. Майже $\frac{2}{3}$ усіх робітників мали робочий день, довший за встановлений законом 1897 р. На підприємствах Наддніпрянської України він

тривав у середньому 12-14 год. За офіційними даними у Київській фабричній окрузі в 1900-1901 рр. по 13 год. на добу працювало 7% загальної кількості робітників, а від 12 до 13 год. – 43%. На цукрових заводах зберігався 12-годинний робочий день [589, с. 397].

Варто відмітити, що згідно із статтею 430 Закону 1893 р. „Про ремісничу промисловість” ремісники на заводах і фабриках обробної промисловості повинні працювати 6 днів на тиждень. В неділю і святкові дні вони не повинні працювати без потреби. Майстрам євреям дозволялося працювати в ці дні, але вони не повинні були залучати до роботи підмайстрів і учнів християн. Також майстри християни відповідно не мали права заставляти працювати підмайстрів і учнів євреїв у їхні святкові дні. Згідно із статтею 431 ремісники і робітники повинні були працювати з 6 години ранку до 6 години вечора, враховуючи півгодинний сніданок і обід [31, арк. 46].

Посилюючи експлуатацію робітників на фабриках і заводах, підприємці часто застосовували понаднормові роботи.

Матеріали фабричної інспекції показують чисельність робітників на цукрових заводах дещо вищу, ніж статистика виробництва, обкладених акцизом (у середньому на 10-15%). Фабрична інспекція пояснювала коливання у чисельності робітників неточним обліком робітників на заводах. Інспектори вказували, що багатьох з тих, хто працював на заводах, але не будучи безпосередньо зв'язаними з виробництвом, заводоуправління не включали у відомості про робітників [412, с. 2]. Адже це були робітники при заводських економій, які здійснювали підвіз буряків з поля на завод, відвозили жом і патоку із заводу тощо. Вони повинні бути враховані у групі сільськогосподарських робітників, що обслуговували цукрові заводи, але безпосередньої участі у заводському виробництві не приймали і органічно вливалися у ту групу робітників, які працювали на бурякових плантаціях та інших роботах у при заводських економіях.

Варто сказати, що за 1894-1914 рр. кількість робітників на цукрових заводах невпинно зростала. А кількісний вклад робітничого класу прямо

пропорційно залежить від умов розвитку промисловості. Адже, якщо галузь не розвивається, занепадає, то кількість робітників кількісно зменшується. Вітчизняна цукрова промисловість наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. невпинно розвивалася. Зокрема, за вказані роки кількість робітників цукроварень на Полтавщині зросла майже у 9 разів (з 496 до 4230 чоловік), на Харківщині – удвічі (з 8613 до 17726 чоловік), на Чернігівщині у 2,5 рази (з 3637 до 8852 чоловік). Таким чином, найдинамічніше кількість робітників-цукроварів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. збільшилася у Полтавській губернії. Це безпосередньо пов'язано з інтенсивним будівництвом там нових цукрових заводів упродовж досліджуваного періоду. У цілому на Лівобережній Україні за 1894-1914 рр. кількість робітників на цукроварнях зросла з 12746 до 30808 чоловік, або у 2,5 рази. Це значно швидший темп приросту, ніж у сусідньому Правобережжі, де за ці роки кількість пролетарів-цукроварів зросла в 1,7 рази. У цілому в Наддніпрянській Україні ріст збільшився в 1,8 рази [738, с. 98-99].

У цукровій промисловості в 1913-1914 рр. працювало 20,6% фабрично-заводського робітництва [596, с. 12]. Лише чисельність пролетаріату у кам'яновугільній промисловості Наддніпрянської України була більшою, ніж у цукровій промисловості. Що стосується Лівобережної України, то робітники цукроварень у 1913-1914 рр. займали перше місце по чисельності серед робітництва інших галузей на Чернігівщині і Полтавщині, і тільки на Харківщині їх випереджали металісти [596, с. 12].

На цукрових заводах Російської імперії з числом робітників понад 500 чоловік у 1913-1914 рр. працювало 61,6% всіх пролетарів галузі, а в Наддніпрянській Україні – 64,2%. При цьому 30,5% робітників-цукроварів Наддніпрянщини працювали на заводах-гігантах, з числом працюючих понад 1000 чоловік на кожному.

Динаміка кількості робітників на цукрових заводах наведена у наступних даних:

Таблиця 4.4

Кількість робітників на цукрових заводах Київської губернії у 1898 і 1905 рр.

[складено за: 373, с. 40; 374, с. 52]

Губернія	Роки	
	1898	1905
Київська	36388	53527

Таблиця 4.5

Кількість робітників на цукрових заводах Волинської губернії у 1912 і 1914 рр.

[складено за: 371, с. 41; 372, с. 37]

Губернія	Роки	
	1912	1914
Волинська	11000	10948

Таблиця 4.6

Кількість робітників на цукрових заводах Подільської губернії у 90-х роках XIX – на початку XX ст. [складено за: 385, с. 20; 386, с. 25; 387, с. 28; 388, с. 27;

389, с. 33; 390, с. 40; 391, с. 28; 392, с. 66; 393, с. 53; 394, с. 47; 395, с. 36;

674, с. 34]

Губернія	Роки											
	1890	1891	1892	1893	1895	1896	1897	1899	1901	1903	1905	1911
Подільська	12953	13921	14039	14308	14253	17821	13738	18590	20423	22381	22843	22981

Отже, у різні періоди розвитку цукрової промисловості на Правобережній Україні динаміка кількості робітників не була стабільною, а змінювалася по губерніях у залежності від регіону та розвитку даної галузі.

Варто відмітити, що процес концентрації робітників на цукрових заводах був обмежений умовами самого виробництва: цукробурякова (сировинна) база не повинна була надто далеко розміщуватися від заводу, тому його переробні

потужності мимоволі обмежувалися. Виняток становили рафінадні заводи. Саме вони і були найбільшими підприємствами у галузі і з найбільшою концентрацією робітництва.

Так, на Павлівському (Сумському) рафінадному заводі Харківської губернії у 1913 р. працювало 2150 робітників, на Тростянецькому рафінадному в Охтирському повіті Харківщини у тому ж році – 1845 робітників, на Корюкінському рафінадному в Сумському повіті на Чернігівщині – 2600 пролетарів, на Хутір-Михайлівському рафінадному в Глухівському повіті на Чернігівщині – 1960 робітників [670, с. 136].

Найм сезонних робітників здійснювався або безпосередньо заводоуправліннями через прикажчиків, або через підрядчиків. Довірена від заводу особа – прикажчик або комісіонер отримував на руки гроші для задатків і відправлявся в інші повіти або губернії наймати по селах майбутніх робітників цукроварень.

На початку ХХ ст. становище на ринку праці почало змінюватися: прийшли здалеку (завербовані) робітники стали коштувати власникам цукроварень дорожче, ніж місцеві. Тому заводи стали переорієнтовуватися на місцеву робочу силу, питома вага завербованих поступово зменшувалася. Так, робітники Гутянського цукрового заводу, загальна чисельність яких у виробничий сезон в 1912-1913 рр. складала 400 чоловік, були майже виключно із селян Гут та навколишніх хуторів [794, с. 105]. В описі Ново-Биківського цукрового заводу Козелецького повіту Чернігівської губернії за 1900 р. зазначено: „Робоча сила тут місцева і при тому із п’яти поблизу розташованих сіл (не далі шести верств)... відходу на роботу та інші місця тут не існує, кустарні промисли мало розвинені і ця обставина штовхає населення, при необхідності, шукати заробітку на заводі. Недостачі у місцевих робітниках під час виробництва нема, навпаки, – пропозиції завжди переважають попит...” [779, с. 7].

Одну групу, найбільшу за чисельністю, становили трудівники, які не мали спеціалізації і їх використовували на різних роботах: підвезення буряків,

вивезення жому, очищення казанів, навантаження і розвантаження камер, в буряківні, мийці, костопальні, при пакуванні цукру тощо. Цих чорноробів у джерелах називали просто „робітниками”.

Другу, значно меншу за чисельністю групу, складали кваліфіковані робітники, їх у джерелах називали „майстровими”.

До складу майстрових зараховували: 1) апаратників, сатуратників, дифузійників, паровиків, пасбурників, машиністів і їх помічників (ці фахівці безпосередньо займалися виробництвом цукру); 2) монтерів, електротехніків, слюсарів, токарів, ковалів, ливарників, мідників, котельників, модельників, столярів, теслярів, колесників, бондарів, малярів, бляхарів (кровельщиків), римарів (шорників). Ці фахівці забезпечували виробництво цукру, усували різні неполадки під час роботи заводу і ремонтували підприємство та обладнання у міжсезонний період [550, с. 97-125].

На цукрових заводах робітники поділялися на робітників і „напівробітників”. До останніх зараховували підлітків до 18 років і жінок. Підприємцям було вигідно наймати на роботу „напівробітників”, оскільки їм платили значно меншу плату, ніж чоловікам, а роботу часто виконували одну.

Робота на цукрових плантаціях, зокрема проривання, сапання, копання тощо продовжувалися упродовж всього дня, від зорі до зорі, тобто 14-16 годин всі 150-180 днів на рік [785, с. 20].

У цілому, до 1914 р. пересічна тривалість робочого дня в обробній промисловості складала приблизно 10 годин, а робочих днів припадало 264 – 270 [777, с. 44]. Це означає 2640-2700 робочих годин за рік.

Незважаючи на швидкий технологічний прогрес у галузі, механізацію і автоматизацію багатьох технологічних процесів та операцій, праця на цукроварнях у другій половині XIX – на початку XX ст. залишалася фізично важкою, робітникам доводилося виконувати свої функції в екстремальних умовах, при різких перепадах температури, часто з ризиком бути травмованим.

На цукрових заводах в 1896 р. у Київській губернії робітники працювали без перерви по 12 годин на добу і в дві зміни. Вживали їжу під час роботи.

Ремонтні роботи проводилися влітку з 5 год. ранку до 7 год. вечора з перервою на сніданок і обід. На Черкаському цукровому заводі робота розпочиналася о 4 год. ранку і закінчувалася о 6 год. вечора з перервою також на сніданок і обід. На винокурних заводах робота розпочиналася з 5 год. ранку і закінчувалася в 7 год. вечора. Робота в млинах проходила в переважній більшості день і ніч, причому відбувалася позмінно [25, арк. 41-41 зв.].

Цукрова промисловість напередодні Першої світової війни була однією з найпередовіших галузей обробної промисловості. Швидкий технічний прогрес у галузі, складний технологічний процес виготовлення цукру вимагав відповідного загальноосвітнього рівня і професійно-технічної підготовки робітничих кадрів. Як писав наприкінці XIX ст. М. О. Толпигін, „про складності механізмів на цукрових заводах, робітникам потрібно було б бути не тільки письменними, але й з необхідними початковими науковими знаннями по догляду за машинами і по виконанню робіт цукроваріння, але в Російській імперії до такої „розкоші” ще далеко..., робітники на цукрових заводах, окрім апаратників та машиністів, не мають ніяких практичних знань” [443, с. 13-14].

У 1903 р. відомий спеціаліст у галузі цукрової промисловості М. К. Васильєв провів вибіркоче анкетування 647 чорноробів, 180 жінок-робітниць і 110 майстрових відносно їхнього рівня освіти. Виявилось, що серед чорноробів 84,5% неписьменних, серед жінок – 83%, серед майстрових – 31%. Писемні робітники в абсолютній більшості закінчили не більше церковно-приходської школи і тільки одиниці закінчили двокласні училища. Жоден з опитаних майстрових не повідомив, що він закінчив технічну школу або училище. Отже, фах здобували шляхом навчання на заводах [705, с. 70-72].

За даними 1897 р. у Києві було 22745 робітників, у тому числі 1313 підлітків віком до 15 років. Найбільше робітників було зайнято у такій галузі обробної промисловості, як харчова – 2885 [604, с. 396].

На початку XX ст. у Харківській губернії існувало ряд підприємств, кількість робітників на яких перевищувала 500 осіб, зокрема Харківський цукрово-рафінадний завод нараховував 560 робітників, Тростянецький – 810,

Чупахівський – 600, Терновський – 580, Павлівський – 780 і ряд інших [46, арк. 51-51 зв.].

Варто відмітити, що у 1899 р. на підприємствах Катеринославської губернії відбувалися різні страйки та демонстрації робітників фабрик і заводів, вимагаючи покращення їхнього матеріального становища [182, арк. 6]. Зокрема, основні вимоги, які висували страйкарі Катеринославщини у 1905 р., були такими: восьмигодинний робочий день (не більше 46 годин на тиждень); щоденна заробітна плата робітників не нижче 1 крб., а для майстрів – на 30% вища; закінчення передсвяткового робочого дня скоріше на 3-4 години; відміна понаднормових робіт, штрафів; страхування робітників за рахунок підприємців; гігієна праці; побудова лікарень біля підприємств та ін. [49, арк. 24].

Робітники Катеринославщини у 1905 р. вимагали також державного страхування; відкриття при заводах училищ і зменшення робочого дня для учнів училищ на 2 години і ін. [50, арк. 15]. У разі невиконання вимог, обіцяли влаштувати мирний економічний страйк. Дирекція заводу у даному випадку зобов'язувалася на деякий час закрити завод і звільнити весь працюючий колектив [54, арк. 3]. Отже, це одні із перших проявів заворушень, які починали відбуватися на підприємствах Катеринославської губернії.

Заробітна плата робітників не залишалася постійною. З розвитком ринкових відносин і зростанням резервної армії безробітних її рівень поступово зменшувався як за рахунок підвищення цін на товари, так і внаслідок зниження підприємцями номінального заробітку.

Рівень заробітної плати робітників на підприємствах Наддніпрянської України був неоднаковий, до того ж використовуючи кон'юнктуру на ринку праці, особливо в період криз і депресій, підприємці знижували її. Сума заробітної плати залежала від галузі виробництва, від способу найму – тобто коли робітник безпосередньо наймався власником підприємства або через підрядчика, а також від системи оплати праці – поденної, місячної чи відрядної.

Під тиском страйкової боротьби робітників царський уряд був змушений видати закон від 3 червня 1886 р. про регулярну видачу заробітної плати, проте

підприємці всіляко намагалися обійти його: траплялися випадки привласнення заробітної плати або розрахунку „талонами” на крамницю, які приймалися місцевими торговцями лише із знижкою 20% вартості [651, с. 10].

На цукрових заводах у другій половині XIX – на початку XX ст. переважно застосовувалася погодинна заробітна плата. Вона, залежно від одиниці часу, була поденна, місячна і строкова. Найпоширенішою була місячна заробітна плата.

Надвірні роботи, як от доставка буряка, вугілля, вапняку на завод, перевезення жому тощо на більшості цукрових заводах оплачувалися у залежності від кількості виробленого (відрядно).

Заробітна плата прихожих (завербованих) робітників складалася з трьох частин: грошової винагороди, заводських харчів та житла, як правило, у заводській казармі. Пересічно зарплата складала по Наддніпрянській Україні для дорослого чоловіка (чорнороба) грішми 6 крб. (46%); харчами – 5 крб. (38,5%); платою за житло – 2 крб. (15,5%) [704, с. 46].

Традиція встановила своєрідну форму виплати заробітної плати на цукроварнях: частину її видавали робітникам наперед, задовго перед початком виробництва. Поширена була система видавати завдатки взимку на місці, де проживали робітники, коли укладали угоду, мало не за вісім місяців перед початком робіт. Коли через поганий урожай буряків цукроварня працювала менше, не 3-4 місяці, а 2-2,5 місяці, то робітник часто не встигав за один сезон відробити свій завдаток, він залишався боржником перед заводом. Цей борг тоді приписувався до нового завдатку. Таким чином, робітник закабалювався цукроварні або підряднику-постачальнику і погоджувався працювати за меншу ціну [704, с. 52].

Станом 1894-1895 рр. місячна зарплата робітників цукрової промисловості Харківської губернії за звітами фабричних інспекторів становила (на своїх харчах): на внутрішньозаводських роботах (дифузія, сатурація та інші) від 10 до 15 крб.; на надвірних роботах по заводу (вивезення жому, підвезення вугілля, буряків тощо) від 10 до 15 крб; машиністи

отримували від 10 до 25 крб.; апаратники від 15 до 40 крб.; інші майстрові робітники від 18 до 50 крб.; чорнороби від 6 до 15 крб.; жінки-робітниці на заводі від 6 до 9 крб. Приблизно на такому ж рівні зарплата на цукрових заводах губернії залишалася до революції 1905-1907 рр. [630, с. 56-57].

На Полтавщині станов на 1900-1901 рр. місячна заробітна плата на цукрових заводах становила: на внутрішньо-заводських роботах від 7 до 18 крб.; на надвірних роботах від 9 до 15 крб. Жінки-робітниці відповідно отримували від 4 до 10 крб. Пересічно, на своїх харчах, місячний зарбіток чоловіка становив 12,2 крб., жінки-робітниці – 6,8 крб. [432, с. 223].

На Чернігівщині місячна зарплата на цукроварнях станом на 1898-1899 рр. коливалася: чорноробу за місяць на власних харчах платили від 8,5 до 13,5 крб.; майстровому від 21 до 36 крб. [537, с. 3].

В цілому по цукровій промисловості до революції 1905-1907 рр. чорнороби наймалися на заводи за 6 крб. на місяць на заводських харчах [443, с. 14].

Відносно майстрових (кваліфікованих) робітників, то встановити пересічну величину їх зарбітку немає можливості, оскільки по кожній спеціальності була своя оплата, величина якої залежала від конкретної потреби того або іншого заводу у даному фахівцеві.

Зокрема, динаміка виплати зарбітної плати на цукрових заводах Подільської губернії виглядала так: на Уладівському цукровому заводі за 1899-1900 рр. робітникам було виплачено зарбітної плати у розмірі 21689 крб. 89 коп. [338, с. 6]; у 1899-1900 рр. на Сатанівському – 19283 крб. 83 коп. [335, с. 13]; на цьому ж заводі у 1900-1901 рр. – 11976 крб. 15 коп. [336, с. 8]; в 1900-1901 рр. на Старо-Синявському – 10237 крб. 52 коп. [404, с. 7]; на цьому заводі у 1901-1902 рр. – 6817 крб. 32 коп. [405, с. 10]; у 1901 р. на Щедрівському – 4776 крб. 19 коп. [406, с. 4]; на цьому ж заводі у 1902 р. – 8828 крб. [407, с. 2]; у 1901-1902 рр. на Вищеольчедаївському – 35281 крб. 28 коп. [403, с. 16]. В 1902 р. на Ялтушковському цукровому заводі робітник отримував за місяць 12 крб., Сосновецькому – 8 крб., а Боровському – 40 коп.

на день [272, арк. 8-9]. Як видно із наведених статистичних даних заробітна плата на цукрових заводах Поділля виплачувалася робітникам у різні роки в неоднаковій кількості, вона залежала, як правило, від кількості виконаної роботи, її складності та кваліфікації робітників.

В цілому по цукровій промисловості країни у 1907-1908 рр. місячна заробітна плата робітників (на власних харчах) становила 22,6 крб. (з коливанням у залежності від фаху заводу від 4 до 68 крб.); у жінок-робітниць пересічний місячний заробіток (на власних харчах) складав 8,5 крб. (з коливанням від 4 до 25 крб.) [738, с. 84]. У тому числі чорнороби у 1906-1907 рр. пересічно заробляли 10-15 крб. на місяць (на власних харчах), а на заводських харчах – 6-8 крб. [785, с. 5].

Становище робітників ускладнювалося ще й тим, що заробітна плата видавалася їм не повністю, а із значними відрахунками за продукти харчування і промислові товари, які вони раніше брали в кредит у лавках підприємців. А це негативно впливало на розмір реального заробітку. У Наддніпрянській Україні натуральна оплата була вищою у тих губерніях, у яких середньорічний рівень зарплати був найменшим (у Волинській – 10,2%, Чернігівській – 9,4%, Подільській – 7,7% і Київській – 5,2%) [701, с. 398]. Наприклад, лікар І. В. Туник, працюючи у лікарні при Коровинецькому цукровому заводі Волинської губернії Ф. А. Терещенка, одержував на місяць заробітну плату у розмірі 50 крб. і бухгалтер на даному заводі отримував таку ж саму заробітну плату [138, арк. 8-9], у той час помічник директора Коровинецького цукрового заводу губернії отримував на місяць 110 крб. зарплати [139, арк. 1].

К. Г. Воблий зазначає, що робітники на цукрових заводах настільки зжилися з цукровою промисловістю, виробивши у собі спеціальні фабричні навички, що відміна кріпосного права тільки в невеликій кількості відбилася на продуктивності цукрових заводів. Якщо б тут працювали тільки кріпаки, як він зазначає, то з відміною кріпосного права цукрові заводи змушені б залишитися без робітників. Той факт, що відміна кріпосного права зменшила тільки невелику кількість робітників, чітко говорить про те, що до кінця даної епохи в

цій галузі виробництва склався і вималювався, як зазначає дослідник, промисловий пролетаріат [687, с. 251].

Слід також відмітити, що у 1874 р. підприємці зверталися до Подільського губернатора з проською про дозвіл наймати до себе на роботу на цукрові заводи робітників і при цьому створити спеціальну комісію, яка б розглядала питання такого характеру [279, арк. 1-1 зв.].

Кваліфіковані робітники, одержуючи значно вищу заробітну плату і маючи кращі умови життя, теж без власних присадибних господарств не змогли б забезпечити своїм сім'ям нормальний рівень життя.

Таким чином, потрібно визнати, що заробітна плата переважної більшості робітників, передусім чорноробів і робітниць на бурякових плантаціях у другій половині XIX – на початку XX ст. незважаючи на безсумнівний зріст, особливо після революції 1905-1907 рр. і в ході економічного піднесення 1910-1913 рр., була нижчою від вартості робочої сили.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. відбулися значні зміни у кадровому корпусі цукровиків Наддніпрянщини. У середовищі підприємців остаточно на перше місце вийшли вихідці із купецького стану, відтіснивши на задній план цукрозаводчиків із числа дворян (поміщиків). Акціонерні товариства стали панувати у цукровій промисловості, де домінуючий вплив набув банківський капітал.

Вищий інженерно-технічний персонал на цукрових заводах поступово набував вищу спеціальну освіту, витісняючи практиків. Проте до 1914 р. остаточно цей процес у Наддніпрянській Україні не завершився. Серед спеціалістів середньої ланки службовців фахівців із середньою спеціальною освітою було обмаль, зовсім мізерна їх кількість була у середовищі кваліфікованих робітників.

Робітники цукрових заводів формувалися як із прийшлих, так і з місцевих жителів. Прийшли робітники переважали серед чорноробів, на сезонних роботах. Кваліфіковані робітники були переважно із місцевих жителів. Фах вони здобули переважно шляхом учнівства на цукрових заводах, переймаючи

навики праці від старших людей. Система професійно-технічної освіти у дореволюційні роки у цукровій галузі робила тільки перші кроки.

Власники цукрових заводів давали один із найбільших прибутків у промисловості країни. Щоб тримати цукрову галузь належним чином, забезпечувати високу технологію виробництва, якість продукції, цукропромисловці не скупилися на порівняно високу оплату праці інженерно-технічному персоналу та вищим і середнім службовцям. Робітники-цукровари, особливо чорнороби і сезонні робітники, отримували заробітну плату, яка не покривала річних потреб їх родини. Без присадибних ділянок, без земельного наділу сезонники, чорнороби та більша частина постійних робітників-цукроварів не могла б забезпечити собі прожитковий мінімум.

Динаміку заробітної плати робітників по окремих галузях обробної промисловості Наддніпрянської України у 80-90-х роках XIX ст. показано у таблиці 4.7.

Таблиця 4.7

Річна заробітна плата чоловіків у 1882-1891 рр. в окремих галузях обробної промисловості (у крб.) [591, с. 267-268]

Галузі промисловості	Максимальна	Мінімальна	Середня
Цукрова	307,95	115,76	159,60
Горілчана	434	166	254
Борошномельна	373,30	230,4	305,60
Тютюнова	250	117	147,10

Отже, як видно із наведених даних, найвищу заробітну плату отримували робітники на борошномельних підприємствах, а найнижчу – на тютюнових фабриках.

Далі варто навести динаміку заробітної плати робітників на підприємствах обробної промисловості Наддніпрянської України, зокрема на винокурних заводах робітники одержували від 7,5 до 9 крб. на місяць на своїх харчах, а кваліфіковані робітники – від 12 до 25 крб. На пивоварних заводах

заробітна плата робітників була, в основному, такою ж, як і на винокурних заводах. Варто сказати, що конторщик Старокостянтинівського винокурного заводу Волинської губернії у 1909 р. отримував заробітної плати 1000 крб. на рік [82, арк. 2].

З грошового звіту по хмелевій ярмарці в Житомирі з 1 січня 1911 по 1 червня 1912 рр. видно, що сторожам було виплачено за цей період 61 крб. 80 коп., столяру – 19 крб., за привезення землі – 3 крб. [120, арк. 1].

На борошномельних підприємствах робітники одержували при вальцях по 13-17 крб. на місяць (з харчами), чорнороби – по 8-9 крб., машиністи на великих млинах – по 25-40 і в окремих випадках до 100 крб. на місяць. Мірошники виконували обов'язки головних механіків або управителів [30, арк. 41; 43].

На тютюнових фабриках робітники одержували різну заробітну плату залежно від роду роботи: кришильники – 15-25 крб., сортувальники тютюну – 16-17 крб., сортувальниці – 7-14 крб., опалювачі – 4-5 крб. (з них підлітки – 2-5 крб.), набивачі тютюну і клейщиці – від 6 до 9,5 крб., папіросники – 12-25 крб., папіросниці – 8-12 крб., підлітки – 2-5 крб. на місяць. Проте основну масу робітників тютюнових фабрик становили низькооплачувані, а саме жінки й діти. На харківських тютюнових фабриках відсоток жінок дорівнював 57,9. Таким чином, більш-менш задовільні ставки на тютюнових фабриках одержувала зовсім незначна кількість робітників. Всім іншим платили від 2 до 9,5 крб. на місяць [30, арк. 56-57].

Отже, порівнюючи заробітну плату робітників на борошномельних підприємствах і тютюнових фабриках, слід сказати, що вона була вищою на тютюнових фабриках, так як про це свідчать статистичні дані.

Треба відмітити, що на початку ХХ ст. тютюнова фабрика братів Кальфів у Харківській губернії за виготовлені упаковки-коробки для сигарет робітникам виплатила заробітної плати у розмірі 15 тис. крб. [253, арк. 2]. У січні 1907 р. на цій тютюновій фабриці майстри по виготовленню сигарет в день отримували в середньому 4 крб. 50 коп. [254, арк. 49 зв.]. Також у 1909 р. на цій фабриці за

один робочий день прибиральники отримували 3 крб., робітники, які працювали за сигаретними машинами також 3 крб., банщиці – 1 крб. 50 коп., сигаретниці – 7 крб., мундштучниці – 5 крб. [255, арк. 2 зв.-4 зв.]. На іншій фабриці, зокрема П. Бураса на Харківщині, у 1891 р. нараховувався 51 пакувальник, 17 набійників. Всього було 818 робітників [249, арк. 1-103].

Тягарем для робітників були різноманітні штрафи, які досягали інколи половини заробітку. Згідно із законом від 3 червня 1886 р. власники підприємств одержали право накладати штрафи у розмірі до $\frac{1}{3}$ місячної заробітної плати робітника. Проте ще й на початку 90-х років XIX ст. цей закон поширювався лише на декілька губерній Наддніпрянської України і тільки в 1892 р. правила про штрафи були поширені на приватні гірничі заводи та промисли [651, с. 11]. Робітників штрафували за „грубість”, „неслухняність”, „недбалість у роботі”, „псування інструментів”, „погане виконання роботи”, за суперечки, пісні, шум, куріння та ін. Штрафів бувало так багато, що нерідко вони забирали в робітників до 30-40% їх заробітної плати.

У Наддніпрянській Україні в 1904 р. було оштрафовано більше 32% усіх робітників. Штрафи були дуже великими. В 1903 р. у Волинській губернії налічувалося 2908 випадків стягнення штрафів, у Київській – 6959, Херсонській – 16079, Катеринославській – 12357 і Харківській – 18206 [701, с. 398].

Виключно важкими були умови праці на фабриках і заводах. Підприємці в гонитві за прибутками намагалися найменше витратити ту частину основного капіталу, яка повинна була б йти на поліпшення умов та безпеки праці робітників. Внаслідок цього на підприємствах Наддніпрянської України, підлеглих нагляду фабричної інспекції, кількість нещасних випадків за 1901-1905 рр. більш ніж подвоїлася. Найбільше їх було у Катеринославській і Херсонській губерніях.

На рафінадних заводах дуже виснажувала надто висока температура. Це неодмінна умова праці. У більшості відділеннях – в апаратному, розливному,

пробілочному, на центрифугах тощо температура і взимку не була нижчою 28° С, а здебільшого сягала за 30-35° С.

У сушильному відділенні, так званих сушильнях Пасбурга, температура постійно трималася на рівні 40° С, при цьому робітники щохвилини змушені входити в апаратні підігрівачі, щоб викотити вагонетки з цукром, а температура в підігрівах досягала 65° С. У таких умовах доводилося виконувати більшість фізично важких робіт [785, с. 7-15].

У період промислової кризи 1900-1903 рр., що охопила всю Європу, через скорочення виробництва або й повне припинення діяльності багатьох заводів, понад 100 тис. робітників в українських губерніях стали безробітними. А тим, хто працював, зменшили заробітну плату [697, с. 291-292]. За роки промислової кризи закрилося до 3 тис. підприємств [692, с. 13]. У зв'язку з тим, що техніка безпеки й охорона праці були на низькому рівні, траплялися часті каліцтва і професійні захворювання. Державний санітарний нагляд існував лише на великих підприємствах.

Таким чином, промисловий підйом 90-х років XIX ст., концентрація обробної промисловості, а разом з нею і робітників, привели до того, що робітники починають все більш активно ставати на шлях боротьби.

Відсутність охорони праці і техніки безпеки спричинили масове каліцтво і смертність робітників. Високий відсоток нещасних випадків був у різних галузях обробної промисловості. Без засобів до існування залишалася на випадок смерті робітника його сім'я. Більшість старих цукрових заводів були тісними, темними, захаращеними до неможливості всякими машинами та апаратами. Кожну хвилину робітник міг обпектися гарячим цукром, гарячим сиропом або парою, розбити собі руку або ногу опущеною цукровою „головою”. Всю зміну робітника підганяли до роботи. За будь-який промах, розмову – штрафували та били [785, с. 7-15].

Із повідомлення лікаря Григоровича дізнаємося, що у 1864 р., оглядаючи Лебединський цукровий завод купця Бродського, він виявив погане і недбале

утримання робітників заводу, у зв'язку з чим не тільки розповсюджувалося тифозне захворювання, але і зустрічалися смертельні випадки [1, арк. 6-6 зв.].

Також в 1865 р. у Київській губернії за даними управляючого акцизними зборами в Черкаському, Чигиринському, Канівському, Звенигородському і Таращанському повітах на цукрових заводах робітники працювали у важких умовах і без опіки над ними зі сторони власників заводів, зокрема погано харчувалися. У зв'язку з цим відбувався ріст захворювань на різні хвороби, в тому числі і на холеру [2, арк. 14-15].

Варто відмітити, що згідно із законом від 12 червня 1886 р. в ньому значно менше уваги приділено охороні прав сезонних робітників, ніж їх примусу. Працедавцям рекомендується платити вчасно, грішми, а не натурою, забезпечуючи відповідним харчуванням, даючи „добру селянську їжу”, допомагати в разі захворювання; натомість передбачалася ціла низка обмежень щодо найму, не була встановлена тривалість робочого дня, поза котрим залишалася жіноча і дитяча праця, а різноманітні штрафи накладалися на розсуд дирекції [680, с. 288-289].

Надзвичайно поганими, як зазначалося вище, були житлові умови робітників, які в переважній масі жили в землянках, житла ці були низькими, брудними і тісними. Нерідко в одній землянці жило 18-20 робітників. Скупченість, відсутність доброякісної води і їжі спричинили поширення епідемій, хвороб. Робітники-цукровари поселялися здебільшого в казармах і бараках, збудованих ще до реформи, а на деяких заводах спали в тих же приміщеннях, де й працювали.

Житла робітників у великих містах розташовувалися на околицях, які не були впорядкованими, а самі будівлі часто не відповідали найелементарнішим нормам. Більшість сімейних робітників жили у фабричних казармах. Дуже часто сімейні і робітники-одиначки проживали разом в одній кімнаті.

Медичне обслуговування робітників також перебувало на дуже низькому рівні. Антисанітарні умови житла робітників спричинили до різних хвороб та

епідемії, а між тим закон 1866 р. про медичну допомогу робітникам на фабриках і заводах підприємцями майже не виконувався [651, с. 11].

Як і в попередні роки, робітники продовжували залишатися політично безправними. Вони зараховувалися до податного стану, були зобов'язані сплачувати різноманітні податки, викупні платежі, виконувати військову повинність. Вони не мали права влаштовувати збори, їм заборонялося об'єднуватися у професійні організації, організовувати страйки і демонстрації, щоб добитися поліпшення свого становища.

Існуюче в Російській імперії, у тому числі і Наддніпрянській Україні, фабричне законодавство мало впливало на поліпшення становища робітників. Фабрична інспекція, створена у 1882 р., яка мала здійснювати нагляд за виконанням фабричних законів, в умовах безправ'я народу виконувала власне поліцейські функції, захищаючи, як правило, інтереси підприємців. Самі ж робітники не могли впливати на дії фабричних інспекторів.

Слід відмітити, що ще й в 90-х роках XIX ст. зберігалася така форма розправи над робітниками, як покарання різками. Карали різками за участь у страйках, за відмову приступати до роботи. Лише протягом 80-х – першої половини 90-х років у Наддніпрянській Україні було покарано різками 730 робітників за участь у страйковій боротьбі [651, с. 11]. Зокрема, Міністр фінансів С. Ю. Вітте у 1895 р. видав розпорядження, яке було звернене до голів фабричних інспекцій, в якому йшла мова про те, що вони повинні звертати увагу на працівників фабрик і заводів та забороняти їм страйкувати й зобов'язані вести нагляд за їхньою роботою [25, арк. 25].

Економічна криза і війна надзвичайно посилили зубожіння робітників і селян, викликали в них величезне невдоволення, яке переростало в робітничі страйки і демонстрації, селянські бунти і повстання.

Загальні й безперервні часткові страйки, барикадні бої в Харкові, Катеринославі та інших містах, скорочення залізничного руху, зменшення грошових вкладів в ощадкаси і банки, підвищення дисконтної норми Державного банку, зменшення кредитів не могли не вплинути на зниження

виробництва на підприємствах обробної промисловості, де підприємці вели шалену боротьбу з робітниками, намагаючись за допомогою голоду натиснути на революційних робітників, часто скорочували виробництво, викидали їх на вулицю.

Міністерство торгівлі і промисловості у 1906 р. переконувало, що страйки на заводах і фабриках Наддніпрянської України хоча і мали свого роду політичний характер, проте часто закінчувалися з економічними наслідками на користь, або, навпаки, робітників, призводячи у кінцевому випадку до зупинки праці на підприємствах обробної промисловості та до економічних збитків від виробництва [31, арк. 66-66 зв.].

Становище робітників у період промислового піднесення (1910-1913 рр.) погіршало. Зростало, незважаючи на промислове піднесення, безробіття, збільшувалися захворювання і смертність серед робітників.

У 1913 р. страйки по всій Російській імперії, у тому числі і Наддніпрянській Україні, ще більше поширилися і охопили 1272 тис. чоловік. У першій половині 1914 р. у страйках брало участь близько півтора мільйона чоловік. Але піднесення революції було тимчасово перерване світовою війною [717, с. 113].

Все це свідчить про те, що у другій половині XIX – на початку XX ст. посилюлося як абсолютне, так і відносне зубожіння робітничого класу імперії, в тому числі й Наддніпрянської України. Частка заробітної плати у вартості всього створеного робітником суспільного продукту систематично зменшувалася. Так, якщо в середині XIX ст. вона дорівнювала 16,1%, то в 1913 р. знизилася до 14,2%. Отже, робітники з року в рік одержували все меншу частку створюваних ними вартостей. Три чверті національного доходу країни присвоювали підприємці і лише одна його чверть споживалася робітниками.

Висновки до четвертого розділу

Одночасно з українськими підприємцями значне місце в обробній промисловості, торгівлі і сільському господарстві займали російські, єврейські та іноземні підприємці. Якщо іноземні та російські підприємці переважно були

у важкій промисловості, то українські зосередили у своїх руках цукрову, винокурну, борошномельну та інші галузі обробної промисловості.

Провідне становище в індустріально розвиненому суспільстві наприкінці ХІХ ст. займав клас підприємців, які підпорядковували собі все громадське життя. Вони перетворилися у впливову частину суспільства, яка була пов'язана з передовим у технічному та організаційному відношенні господарством і вміло пристосовувалася до кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків. Зокрема, у цукровій промисловості підприємці були яскраво представлені династіями Терещенків, Харитоненків, Симиренків, Браницьких, Потоцьких та інших.

Таким чином, у другій половині ХІХ ст. суспільство, яке вступило у смугу ринкових відносин, відчувало могутній приплив господарської енергії. В результаті цього зростав кількісно і розширювався у соціальному відношенні підприємницький клас суспільства, зокрема – промисловий, який дедалі більше набував всестанового характеру. До нього залучалися родовите дворянство і рядові поміщики, знатні купці і дрібні торговці, селянство, юристи та адвокати, вчені, вчителі та лікарі. Власне цей клас підприємців став носієм соціального прогресу.

У Наддніпрянщині прошарок технічної інтелігенції у ХІХ ст. був незначним. Питання підготовки інженерних кадрів вирішувалися проблематично. Уряд виявився неспроможним забезпечити подальший економічний прогрес суспільства, вирішити проблеми технічного переустаткування підприємств, індустріалізації промислового виробництва. Наприкінці ХІХ ст. брак вітчизняних фахівців із вищою технічною освітою у державі став ще відчутнішим. Однак цей процес гальмувався домінуванням на виробництві практиків (працівників без освіти або із середньоспеціальною освітою), які у 80-х роках ХІХ ст. становили переважну більшість. У результаті удосконалення заводської техніки загострилося питання заміни практиків кваліфікованими інженерними спеціалістами.

Отже, забезпечення обробної промисловості кваліфікованими кадрами з кожним пореформеним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями

держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у цій справі брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства і біржові комітети та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торговельних шкіл і класів, комерційних училищ, які давали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і торгівлею.

Економічне становище промислових, транспортних і сільськогосподарських робітників у Наддніпрянській Україні в пореформений період було важким. Воно характеризувалося надмірно довгим робочим днем, незадовільними умовами праці, низькою заробітною платою тощо. Все це призводило до численних нещасних випадків. Становище робітників ускладнювалося ще й тим, що заробітна плата видавалася їм не повністю, а із значними відрахунками за продукти харчування і промислові товари, які вони раніше брали в кредит у лавках підприємців, що негативно впливало на розмір реального заробітку. Робітники продовжували залишатися політично безправними, зараховувалися до податного стану, були зобов'язані сплачувати різноманітні податки, викупні платежі, виконувати військову повинність. Вони не мали права влаштовувати збори, їм заборонялося об'єднуватися у професійні організації, організовувати страйки і демонстрації, щоб добитися поліпшення свого становища. Частка заробітної плати у вартості всього створеного робітником суспільного продукту систематично зменшувалася. Так, якщо в середині XIX ст. вона дорівнювала 16,1%, то в 1913 р. знизилася до 14,2%. Отже, робітники з року в рік одержували все меншу частку створюваних ними вартостей. Три чверті національного доходу країни присвоювали підприємці і лише одна чверть його споживалася робітниками. Економічна криза і війна надзвичайно посилили зубожіння робітників і селян, викликали в них величезне невдоволення, яке переростало в робітничі страйки і демонстрації, селянські бунти і повстання.

РОЗДІЛ 5. ВИРОБНИЦТВО ПРОДУКЦІЇ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

5.1. Загальний нарис становища галузі

В період, що досліджується, найпоширенішими галузями обробної промисловості Наддніпрянської України були: цукрова, горілчана, борошномельна і тютюнова. Разом з об'єктивними факторами, дією економічних законів ринкового суспільства, які покликали до життя велику фабрично-заводську промисловість, існував і суб'єктивний – протекційна політика уряду. Причому суб'єктивний чинник у Російській імперії був досить дійовим.

У свою чергу підприємницькі кола під опікою уряду, набираючи дедалі більшої економічної сили, активно тиснули на держапарат, змушували його поглиблювати ринкові перетворення. Таким чином, політика насадження і патронату у пореформену добу об'єктивно сприяла швидкому розвитку обробної промисловості.

У 60-х роках XIX ст. по всій Наддніпрянській Україні, за неповними даними, налічувалося 2147 промислових підприємств (без винокурних), з кількістю робітників до 85800 чоловік [717, с. 8].

Реформа 1861 р. розчистила ґрунт для утвердження ринкової економіки в Росії, а отже і в Наддніпрянській Україні. Але після реформи зберігалися пережитки кріпосництва. Тому розвиток ринку в Російській імперії і Наддніпрянській Україні пробивався через товщу не знищених кріпосницьких пережитків, які затримували розвиток продуктивних сил, поглиблювали всі суперечності в економіці. Реформа в Російській імперії відкрила широкі можливості для розвитку ринку. У пореформенні десятиріччя здійснювалися такі економічні перетворення, які в деяких країнах Європи займали цілі століття. Це було цілком закономірно, тому що в Росії використовувалися результати технічного прогресу, готові організаційні форми виробництва, іноземний капітал.

Під дією загальних економічних законів ринку цей розвиток проходив нерівномірно – роки піднесення змінювалися періодами спадів і криз. Вже у 1873-1876 рр. промислова криза охопила Російську імперію, в тому числі й Наддніпрянську Україну, а потім, після деякого промислового поживлення, криза повторилася у 1880-1886 рр. [692, с. 5]. Серед них особливе місце займає період промислового піднесення 90-х років XIX ст., який привів до зміни матеріально-технічних умов виробництва і значного зростання продуктивних сил [545, с. 48].

Головним результатом та рушієм усіх перемін, що відбувалися у пореформену добу в народному господарстві, стала велика промисловість і залізничний транспорт, що розвивалися з дивовижною швидкістю. Створена мережа залізниць – принципово нового засобу сполучення порівняно з традиційними для доби феодалізму – дала потужний поштовх зростанню обробній промисловості, консолідувала економічно розрізнені райони в єдиний економічний простір, енергійно втягувала в ринковий процес найглухіші і найвіддаленіші закутки імперії. Залізниці, будучи самі породженням ринкової епохи, впевнено потягли за собою все народне господарство, значно прискоривши, зокрема, розвиток цілого ряду галузей обробної промисловості Наддніпрянської України.

Одним з важливих факторів, що значною мірою зумовили високі темпи розвитку обробної промисловості в 90-ті роки XIX ст., було прискорене будівництво залізниць. Певне значення мали також протекційний заборонений митний тариф 1891 р., державні замовлення, приплив іноземного капіталу та ін. В цей період Росія, в тому числі й Наддніпрянська Україна, зробили значний крок в економічному розвитку [546, с. 77].

Швидкими темпами зростала кількість робітників. Якщо у 1860 р. їхня кількість у Наддніпрянській Україні становила 85,5 тис., а на початку XX ст. – 360 тис. чоловік.

Таким чином, незважаючи на значні залишки кріпосництва, які гальмували ріст продуктивних сил, розвиток галузей обробної промисловості у Наддніпрянській Україні відбувався дедалі прискоренішими темпами.

Закономірним результатом цього розвитку у Наддніпрянській Україні був ріст фабрик і заводів. Створювалися різні галузі обробної промисловості. Будівництво залізниць і поштових ліній внаслідок цього діяльності чорноморських портів пробуджують до життя Донецький басейн з його підприємствами.

Наприкінці 90-х років XIX ст. ринкова промисловість у Наддніпрянській Україні досягає свого найвищого розквіту. На цей час Донбас вкривається густою сіткою залізниць. У 1880-1884 рр. була побудована надзвичайно важлива для Донбасу магістраль – Катеринославська залізниця, в 1899-1904 рр. – друга Катеринославська залізниця, ще раніше (1893 р.) була побудована Південно-Східна залізниця, в 1897 р. прокладається залізнична колія Луганськ-Міллерово і, нарешті, трохи пізніше була побудована Північно-Донецька залізниця. Крім основних ліній були побудовані під'їзні шляхи, що зв'язували між собою головні промислові центри Донбасу. Розбудова залізниць значно полегшила для Донбасу розв'язання проблеми вивозу промислової продукції і дала йому замовлення на метал і вугілля.

У Наддніпрянській Україні в пореформений період неухильно зростала кількість промислових підприємств та сума вартості виробленої ними продукції. Так, якщо в 1869 р. у Наддніпрянщині нараховувалося 3712 фабрик і заводів, то в 1897 р. їх уже було 8063. Тобто число їх зросло більше, ніж у два рази. За цей час вартість фабрично-заводського виробництва виросла з 71,5 млн крб. до 439,2 млн крб., або більше, як у шість разів [695, с. 20-21]. Проте зустрічаються дані про закриття у цей період фабрик і заводів з різних причин, зокрема в 1900 р. у Києві та Київській губернії було закрито 26 промислових підприємств [18, арк. 31-31 зв.]. Ці дані свідчать про те, що зростання промисловості Наддніпрянської України відбувалося, в основному, не за рахунок збільшення кількості промислових підприємств, а внаслідок

створення нових потужних підприємств і розширення виробництва на існуючих підприємствах.

З року в рік зростало число новозбудованих підприємств у Наддніпрянській Україні. Згідно із „Списком фабрик і заводів” за 1902 р., на Україні з 2424 найбільших підприємств було побудовано: у 1861-1880 рр. – 505 (20,8%), 1881-1890 рр. – 469 (19,4%) і 1891-1900 рр. – 1043 (43%). Найбільше новозбудованих підприємств припадало на Катеринославську губернію. Тут такі підприємства на 1900 рік становили 61,5%. Це було зв’язано із швидким розвитком промисловості, зокрема важкої індустрії на півдні України [695, с. 21].

В 1893 р. у Волинській губернії нараховувалося 1672 великих і малих промислових підприємств. Домінуюче місце тут займали цукрові і винокурні заводи та фабрики [589, с. 312]. В 1896 р. всіх фабрик і заводів у Житомирському повіті губернії нараховувалося 74 [78, арк. 9]. В 1907 р. у губернії існували такі повіти, які домінували по виробництву цукру: Житомирський, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Заславський, Острозький, Дубенський, Рівненський і Кременецький [644, с. 34]; у 1911 р. – Житомирський, Ізяславський, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Дубенський, Рівненський, Острозький і Луцький [644, с. 82]; у 1912 р. – Житомирський, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Ізяславський, Дубенський, Рівненський і Острозький [646, с. 82] і в 1913 р. – Житомирський, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Ізяславський, Дубенський, Рівненський і Острозький [647, с. 82]. Проте на Волині у 1914 р. таких підприємств нараховувалося 306 [30, арк. 106-106 зв.].

Варто зауважити, що в 1896 р. у Володимир-Волинську і повітах Волинської губернії нараховувалося 3 заводи по виробництву скла, 6 винкурних, 5 смоляних, 11 шкіряних, 1 свічковий, 35 маслобійних, 2 пивоварних і 17 цегельних заводи [78, арк. 13 зв.]. Таким чином, лєвова частка підприємств належала саме обробним галузям промисловості.

На початку ХХ ст., особливо в період промислового піднесення (1910-1913 рр.), в економіці Володимира-Волинського виникли нові підприємства, збільшувалася кількість робітників. Цьому значною мірою сприяла побудована в 1908 р. залізниця, що з'єднувала Володимир-Волинський з Ковелем.

Значно прискорилися темпи розвитку обробної промисловості в Київській губернії та Києві. В другій половині ХІХ ст. він став економічним центром Правобережної України. Найбільш розвиненою галуззю обробної промисловості в місті була харчова (цукро-рафінадна, борошномельна, кондитерська, винокурна, пивоварна, тютюнова). Крупними промисловими підприємствами були цукро-рафінадний завод на Деміївці, млин на Поділлі, пивоварний завод на Кирилівській вулиці, тютюнові фабрики С. Когена, М. Когена та інші [600, с. 115].

Значний розвиток промисловості у Наддніпрянській Україні, в основному у домінуючих її галузях, робили її важливою складовою частиною російського промислового і фінансового капіталу.

Всіх фабрик і заводів, які діяли в 1894 р. у Подільській губернії, нараховувалося 5314, де працювало 25685 робітників. Загальна сума виробництва становила 32148059 крб. [589, с. 1642]. У 1899 р. на Поділлі було 52 фабрики різного роду, де робітників нараховувалося понад 100 чоловік на кожному із підприємств [38, арк. 25-44]. Найбільш розвиненими були цукрові заводи, яких нараховувалося в цей період 44, винокурних – 79, існував 51 паровий млин, 2157 водяних, 1327 вітряних, 23 млини, які приводилися в рух тягловою силою (тваринами) і 499 крупорушки. Суконних фабрик було 42, тютюнових – 13 [589, с. 1642]. Отже, найбільше було винокурних підприємств.

В 1863 р. у Харкові були такі фабрики і заводи із обробної промисловості: 5 тютюнових фабрик, 1 пивоварний завод, 6 салотопних, 4 вовняних, 1 маслобійний [225, арк. 1 зв.]. У 1870 р. тут існували 15 тютюнових фабрик, які виготовили продукції на суму 32947522 крб., на яких працювало 24 робітники; 3 пивоварних заводи із виробництвом продукції на 76990 крб. і 40 робітниками; 1 крупорушка з виробництвом у 11050 крб. і

4 робітниками; 1 горілчаний завод з виробництвом продукції на суму 195500 крб. Всіх промислових підприємств у місті було 86. Сума виробленої продукції становила 2625579 крб. 26 коп. і кількість робітників нараховувалася у 2992 особи [235, арк. 277 зв.].

На Харківщині у 1863 р. в цілому існувало 25 винокурних заводи, 5 пивоварних, 2 паперові фабрики. У Сумському повіті губернії у поміщиків було: 11 винокурних заводи, 2 пивоварних, 1 суконна фабрика, 13 цукрових заводи. В Ізюмі – 1 салотопня, 2 шкіряних заводи [225, арк. 1-13 зв.]. Проте у 1874 р. в Ізюмському повіті губернії нараховувалося 7 винокурних заводи із 164 робітниками; 1 пивоварний з 4 робітниками; 1 шкіряний із 3 робітниками; 4 парових млини нараховували 21 робітники; 1 маслобійня з 5 робітниками. Всіх підприємств по виробництву промислової продукції було 35, які виготовили продукції на суму 378662 крб. 78 коп. і нараховували 449 робітники [237, арк. 2]. У 1874 р. в Ізюмі було 7 обробних підприємств з сумою виробництва у 230425 крб. [237, арк. 21].

Також варто відмітити, що в 1865 р. у Сумах із галузей обробної промисловості знаходилося 3 салотопних заводи, 1 горілчаний і 1 пивоварний завод [282, арк. 71]. У 1874 р. у Сумському повіті була 1 суконна фабрика, 10 цукрових заводи, 15 винокурних і 15 салотопних [237, арк. 148-152 зв.].

У 1865 р. в Охтирському повіті губернії було 20 винокурних заводи, 5 цукрових, 1 салотопний і 2 пивоварних [231, арк. 298-298 зв.]. Таким чином, найбільша кількість відводилася винокурним та цукровим заводам.

Всіх фабрик і заводів у Харківській губернії 1874 р. нараховувалося 645, у тому числі і по обробній промисловості [236, арк. 13-14]. Як видно із наведених статистичних даних, у Харківській губернії переважали, в основному, підприємства харчової промисловості, хоча важлива роль у цьому контексті відводилася галузям легкої промисловості.

Варто відмітити той факт, що у 1876 р. Міністерство державного майна звернулося до Харківського губернатора з проханням повідомити про механічні заклади по переробці продукції обробної промисловості, так як дана інформація

мала бути оголошена до відкриття Всеросійської промислово-художньої виставки, яка проходила у Москві в 1881 р. [238, арк. 1].

Із галузей обробної промисловості на Харківщині домінувала цукрова промисловість, також помітно розвивалася тютюнова промисловість. Відзначалася своїм виробництвом пиво-медоварна, крупорушка [589, с. 2359].

Говорячи про Полтавську губернію, варто зауважити, що всіх фабрик і заводів у 1878 р. нараховувалося 796 із сумою виробництва у 6571387 крб. і 6128 робітниками. Зокрема, динаміка розвитку обробних підприємств показує, що тютюнових фабрик було 7, винокурних заводів 72, крупорушок 18, шкіряних 7, пивоварних 21, горілчаних 4 і цукрових 1 [43, арк. 12-13]. Із цього видно, що домінуюче місце в обробній промисловості Полтавщини відводилося підприємствам харчової галузі.

На Полтавщині в 1893 р. було 4078 фабрик і заводів. Більша частина промислових закладів була незначною і мала кустарний характер [589, с. 1659]. Також на Полтавщині у 1901 р. існувало ряд обробних підприємств і заводів, які були підзвітними фабричній інспекції, зокрема канатне, картонне підприємство, фабрика по виробництву сигаретного паперу, типографії, паровий млин, макаронна та кондитерська фабрики, крохмальний, винокурний, пивоварний і цукровий заводи, за роботою яких постійно спостерігала фабрична інспекція [32, арк. 122 зв.-144].

В 1893 р. фабрик і заводів у Чернігівській губернії нараховувалося 1077. Загальна сума виробництва становила 21662984 крб., робітників було 17231 чоловік [589, с. 2478]. Промисловість, в основному, була кустарного характеру. Із підприємств обробної промисловості відзначалися своїм виробництвом цукрові та рафінадні заводи, винокурні, маслобійні і борошномельні.

В 1906 р. у Чернігівській губернії нараховувалося 2374 фабрики і заводи, на яких працювало 40801 робітник. Загальна сума виробництва у цьому році становила 39995355 крб. [396, с. 5].

В 1907-1910 рр. повсюди в Російській імперії, в тому числі й на Чернігівщині, був промисловий застій. Але у 1910 р. промисловість починає зростати. В 1913 р. на Чернігівщині вже працювало 337 великих підприємств, або на 32 більше, ніж у 1906 р. Відбувалася подальша концентрація виробництва. В 1913 р. 34 підприємства випустили 75,8% від усієї промислової продукції. На них працювало 18150 робітників [622, с. 31].

У пореформений період Катеринославська губернія швидко перетворювалася на промисловий центр Півдня країни. Так, якщо в 1861-1870 рр. тут було засновано 4 нових промислових підприємства, то у 1871-1880 рр. – 30, у 1881-1890 рр. – 57, у 1891-1900 рр. – 164. Розвивалася, головним чином, видобувна і обробна промисловість. Сприяло цьому розпочате в 70-х роках XIX ст. будівництво залізниць, а особливо введення в експлуатацію у 1884 р. Катеринославської (нині Придніпровської) залізниці, яка з'єднала Донецький кам'яновугільний і Криворізький гірничорудний басейни [608, с. 18].

Промислових підприємств у 1897 р. на Катеринославщині за даними казенної палати нараховувалося 728 з річним оборотом у 15395 тис. крб.; торговельних закладів – 7260 з оборотом за рік у 96458 тис. крб. Промислових закладів, за даними старшого фабричного інспектора – 804, зокрема борошномелень було 192 [421, с. 22].

Характеризуючи промисловість Катеринославщини варто відмітити, що на початку XX ст. у губернії було 139 підприємств по переробці харчових продуктів і 59 – мінеральної продукції та ін. Всього нараховувалося 426 крупних промислових підприємств [585, с. 64]. За даними казенної палати в 1913 р. у губернії існували 27 винокурних і пивоварних заводи [54, арк. 28]. Отже, як видно із наведених даних, у губернії на початку XX ст. обробна промисловість відігравала одну із провідних галузей регіону.

Всіх фабрик і заводів у Таврійській губернії в 1893 р. було 387 із 5067 робітниками та виробництвом у 4794917 крб. [589, с. 2147].

Значним промисловим центром Півдня була Одеса, в якій налічувалося в другій половині XIX ст. близько 500 заводів і фабрик переважно середніх розмірів. Найбільшою була питома вага підприємств харчової (24% від загальної кількості) і текстильної (9%) промисловості [512, с. 59].

Наприкінці XIX та на початку XX ст. Херсонська губернія стала одним із великих центрів кустарної та ремісничої промисловості на півдні України. Головними галузями її були харчова, швейна, обробка волокна.

Характеризуючи обробну промисловість Херсонської губернії варто сказати, що в 1861 р. у губернії було 129 винокурних заводи, 31 пивоварний та 52 тютюнові фабрики [172, арк. 69]. Також у цей період тут існувала така кількість пивоварних заводів: у губернських містах – 8, а в повітах – 102; з продажу напоїв: у повітах – 8, а в містах – 1003; горілчаних: у містах – 13, в повітах – 2684 заводи. Оптових складів із продажу напитків існувало 14 [160, арк. 9].

Далі варто навести динаміку розвитку обробної промисловості Одеси за різний період. В цьому плані слід відмітити, що загальна сума виробництва в Одесі у 1880 р. становила 26556622 крб., перебільшуючи виробництво 1879 р. на 9397 крб. або на 53%, а 1877 р. – 15648824 крб. [377, с. 4-6]. Відбулося збільшення виробництва продукції цукрових, борошномельних та пивоварних підприємств. Проте одночасно відбувається зменшення тютюнового виробництва. Пояснюється це тим, що відбувалася велика конкуренція у даній галузі виробництва.

У 1883 р. сума виробництва становила в Одесі 25790049 крб. Всіх фабрик і заводів у цей час було 208, сума виробництва на яких досягала 25883221 крб. і робітників нараховувалося 5306 чоловік [378, с. 2]. У 1884 р. в Одесі було 221 підприємство, де виготовили продукції на 27055909 крб. [175, арк. 24-25], у 1885 р. – 219, із сумою виробництва 22876077 крб. і 5991 робітниками [175, арк. 72-73].

Обороти фабрик і заводів в Одесі у 1888 р. становили 26495487 крб. Із кількості обробних підприємств, які збільшили своє виробництво, слід назвати

винокурні, пивоварні, борошномельні, цукрові та інші [585, с. 5]. У 1889 р. тут було 310 підприємств. Зокрема, зменшили обороти свого виробництва тютюнові фабрики та винокурні заводи [414, с. 3].

У 1890 р. в Одеському повіті Херсонської губернії існувало 1535 промислових підприємств, у тому числі 1408 знаходилися у волостях. Виробництво сягало 1020500 крб. Робітників нараховувалося 8315 осіб [422, с. 53]. В Одесі у цей період було 332 підприємства. Виробництвом відзначалися цукровий завод, джгутова фабрика та борошномельні [415, с. 6]. У 1891 р. в Одесі було вже 442 підприємства із виробництвом більше, ніж 1000 крб. [416, с. 6], у 1892 р. – 464, сума виробництва яких сягала 32603138 крб. [417, с. 5] і 1895 р. – 433 підприємства [418, с. 4].

Кількість промислових закладів в Одеському повіті у 1912 р. становила 1776, у тому числі із характером фабрично-заводського виробництва був 401 заклад, кустарних і ремісничих – 1375. Всіх робітників нараховувалося 4379 осіб, з яких у закладах фабрично-заводського типу було 1968 осіб, а в дрібних – 2411 [430, с. 7].

В 1893 р. у Херсонській губернії всіх фабрик і заводів (крім Одеси й Миколаїва) нараховувалося 13663, сума виробництва становила 18652212 крб. і робітників було 22287 [589, с. 2413]. Зокрема, у 1897 р. на Херсонщині було 20 винокурних заводів і 7 тютюнових фабрик [397, с. 11-12].

У 1898 р. на Херсонщині нараховувалося 1522 промислових підприємства із 35795 робітниками, які виробили продукції на 86133875 крб., зокрема із цієї кількості підприємств 10 були харчовими, які в цей час виготовили продукції на суму 41114614 крб. і нараховували 546 робітників [672, с. 4; 16]. У 1909 р. в Одесі підприємства харчової промисловості виготовили продукції на 5296491 крб., зокрема тютюнової – на 4513570 крб., борошномельної – 10943127 крб., олійної – 2987487 крб. [182, арк. 38].

В 1910 р. на Херсонщині існували такі обробні підприємства за свідченням фабричної інспекції губернії: Херсонський і Миколаївський

борошномельний заводи, Одеський дріжжо-винокурний завод, Одеський цукровий завод [33, арк. 3-4].

Швидкий розвиток ринкових відносин в обробній промисловості Наддніпрянської України обумовив зростання її питомої ваги в промисловому виробництві Росії. Згідно з даними за 1884 р. на Наддніпрянську Україну припадало 20% загальної кількості промислових підприємств Російської імперії і 22,5% вартості виробленої ними продукції, а в 1897 р. – близько 21% підприємств всієї імперії і понад 15% вартості їх продукції.

Революція 1905-1907 рр. похитнула основи панування не лише поміщиків і самодержавства, а й великих промисловців. Підприємницька активність послабилася. Зменшилися вкладання в господарство, що призвело до обмеження витрат на переустаткування і тим більше на нове будівництво. Зросли вимоги щодо повернення вкладів з приватних акціонерних банків і ощадних кас. За цих умов неминучим стало зниження промислового виробництва і товарообороту, що перервало розпочате в 1904 р. пожвавлення економіки.

Таким чином, загальна картина економічного розвитку Російської імперії, включаючи Наддніпрянську Україну, в першому десятиріччі ХХ ст. характеризується тим, що криза, яка почалася наприкінці 1899 р., змінилася в 1904 р. невеликим піднесенням, зумовленим російсько-японською війною. Проте вже в кінці того ж року, у зв'язку з руйнівним впливом війни і неврожай, які мали місце в ряді губерній, піднесення змінилося депресією – все це негативно відбилося на розвитку промисловості, у тому числі і обробної, сприяючи поглибленню депресії і кризи. Лише в 1907 р. почалося нове, але дуже короткочасне, піднесення промислового виробництва. В кінці 1907 р. виникла нова промислова криза з наступною депресією, яка тривала до кінця 1909 р.

Зростання виробництва в 1906-1907 рр. в одних галузях обробної промисловості поєднувалося із застоєм в інших. Проте вже наприкінці 1907 р. торгово-промислова кон'юнктура почала погіршуватися. А в 1908-1909 рр.

з'явилися ознаки чергової економічної кризи в легкій промисловості. Її особливістю було те, що їй не передувало загальне піднесення промисловості. Разом з тим ця криза не відзначалася великою глибиною: скорочення виробництва в більшості галузей обробної промисловості було незначним. Наприкінці 1909 р. намітилося пожвавлення в промисловості, а вже в 1910 р. почалося промислове піднесення. Воно було зумовлене рядом врожайних років. Приплив вільних капіталів в обробну промисловість сприяв збільшенню основних капіталів приватних акціонерних товариств.

Промислове піднесення було зв'язане також з підготовкою до назріваючої Першої світової війни. Царський уряд асигнував великі кошти на підготовку до війни, на побудову воєнних заводів і т. д. Протягом тільки 1909-1910 рр. на саме лише будівництво військово-морського флоту і на побудування стратегічних залізниць було асигновано понад 375 млн крб. [717, с. 110-111].

Загалом протягом 1900-1913 рр. Російська імперія, в тому числі й Наддніпрянська Україна, піднялася на більш високий щабель індустріального розвитку: промислова продукція в країні зросла у 2 рази, а кількість робітників у промисловості – в 1,5 рази. Однак для докорінних змін в економіці країни цього було недостатньо. Російська імперія, як і раніше, залишалася аграрною країною. У 1913 р. в імперії у загальному обсягу продукції промисловості і сільського господарства на частку промисловості припадало 40%. Стосовно Наддніпрянської України цей показник був дещо кращим – 48,2%.

Промислове піднесення в Російській імперії, у тому числі і Наддніпрянській Україні, 1910-1913 рр. було перерване Першою світовою війною. Війна внесла певні зміни в структуру і динаміку промислового виробництва. В ряді галузей, особливо тих, що виконували воєнні замовлення, зазнала змін номенклатура продукції, виникли нові виробництва, в них помітно почало зростати виробництво продукції для фронту. У зв'язку з перебудовою роботи промисловості на воєнний лад значно скоротилося виробництво машин і обладнання.

Отже, промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці не тільки Наддніпрянської України, а й Російської імперії в цілому. Його формування розпочалося ще в дореформений період, але свого розквіту воно досягло уже після скасування кріпацтва. Спеціалізація диктувалася, в першу чергу, природно-кліматичними умовами. Фабрично-заводська промисловість у більшості регіонів Наддніпрянської України розвивалася слабо, натомість потужний розвиток одержала обробна промисловість: цукрова, винокурна, тютюнова, борошномельна. Тому на Правобережжі поширеним було цукроваріння та винокуріння. У поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися обробні галузі, що давали можливість оптимального використання продуктів землеробства: бурякоцукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини. На Півдні домінувало землеробство, обробні ж галузі відігравали другорядне значення. Промислова переробка сільськогосподарських культур була представлена винокурінням та борошномельством. Саме промислова продукція приносила підприємцям найвищі прибутки.

Фабрично-заводська промисловість підкоряла собі селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона стала визначальним фактором порайонної промислової спеціалізації.

Всі наведені дані про кількість обробних підприємств, вартість виробленої ними продукції, чисельність фабрично-заводських робітників переконливо говорять про велику і значну роль Наддніпрянської України в промисловому виробництві Російської імперії.

5.2. Розвиток виробництв, пов'язаних з сільським господарством

Важливу групу виробництв у Наддніпрянській Україні являли собою галузі обробної промисловості, зв'язані з переробкою сільськогосподарських продуктів: цукрова, винокурна, тютюнова і борошномельна.

У другій половині XIX ст. окреслилася спеціалізація окремих регіонів Наддніпрянської України по переробці продуктів сільського господарства. Степова Україна відзначалася торговим зерновим землеробством, а отже, розвивалася борошномельна промисловість, Правобережжя – посівами цукрових буряків – цукроварінням, Чернігівська і Полтавська губернії – виробництвом тютюну нижчого ґатунку (40% виробництва тютюну і махорки в імперії).

Паралельно із зростанням кількості і продуктивності цукрових заводів зростала і кількість виробленого ними цукру. Проте у джерелах та літературі існують значні розбіжності про кількість виробленого у країні цукру. Ми спробували визначити причини цифрового різноголосся. З'ясувалося, що різнобій у цифрах часто викликався тим, що існували різні коефіцієнти перерахунку жовтого цукру (сирцю) у білий цукор, а цукру-піску у рафінад. Далі, у джерелах досить часто зазначалося про виробництво цукру взагалі і не уточнювалося про який цукор йде мова: цукор-пісок, рафінад чи вся цукрова продукція. При визначенні загальноросійського виробництва цукру плутанина додатково викликала і тим, що в одних джерелах враховувалося цукровиробництво у Царстві Польському, а в інших джерелах дані про це виробництво не враховувалося і при цьому не зазначалося, що польські дані не беруться до уваги.

Ми виявили досить багато джерел, які містять інформацію про вітчизняне виробництво цукру у другій половині XIX – на початку XX ст. Їх джерельний аналіз показав, що більшість з них базуються на даних статистичного бюро Всеросійського товариства цукрозаводчиків, завідувач якого Л. Ф. Волохов у 1913 р. підготував статистичний збірник з нагоди чергового ювілею цієї організації і промислової виставки у Києві [587], К. Г. Воблий – один із

найвідоміших дослідників цукрової промисловості України [684-687] та інші. У свою чергу дані статистичного бюро Всеросійського товариства ґрунтуються на статистичній звітності заводоуправлінь, що входили до Товариства. Ще одне першоджерело статистичних даних про цукрове виробництво – це дані щорічників по цукровій промисловості Російської імперії, складених під редакцією М. О. Толпигіна. Редакція даного щорічника співпрацювала із статистичним бюро Всеросійського товариства цукрозаводчиків і акцизного відомства Міністерства фінансів Російської імперії, тому дані цих щорічників досить репрезентативні. Їхні дані використовували дослідники цукрової промисловості. Проте, як у випадку з підрахунками чисельності заводів, так і у випадку з визначенням кількості виробленого на них цукру, джерельний аналіз показав, що найточніші дані про динаміку цукрового виробництва мало акцизне відомство.

У початковий період свого існування мануфактурна цукрова промисловість у нашій країні за своїм характером мало чим відрізнялася, наприклад, від суконної або металургійної галузей. Вона ґрунтувалася на праці кріпосних селян. Проте конкретні обставини, за яких виникло і розвивалося цукрове виробництво в Російській імперії, у тому числі і Наддніпрянській Україні, обумовили те, що формування великої машинної індустрії проходило тут тим оригінальним шляхом, який винятково рідко мав місце в інших галузях – шляхом прямого переростання кріпосної мануфактури (з переходом на вільнонайману працю) у ринкову фабрику. Щоправда, це переростання в цукровій промисловості виявилось доступним далеко не для всіх мануфактур, а діяло лише як панівна тенденція.

Розширення цукрової промисловості проходило швидкими темпами. У 1848 р. було 259 заводів з виробництвом сирцю у 962 тис. пудів; в 1861 р. кількість заводів збільшилася до 432 з виробництвом сирцю відповідно у 3996 тис. пудів цукру. Проте цей ріст тимчасово загальмувався після відміни кріпосного права і в 1869 р. було всього 402 заводи з виробництвом майже наполовину меншим. Але з цього періоду розвиток цукрового виробництва

проходив швидкими темпами, хоча кількість заводів порівняно з попереднім періодом зменшувалася (1893 р. – 224 заводи), виробництво цукру, в загальному, значно зросло [650, с. 509].

Однак у цілому в Наддніпрянській Україні цукрова промисловість досить швидко стала на ноги. Передусім стрімко зростав ринок вільнонайманої робочої сили. Коли з селян почали збирати недоїмки, примушували сплачувати викупні платежі, то це спонукало їх знову йти на цукроварні, щоб заробити гроші. Сезон цукроваріння розпочинався восени, після закінчення польових робіт, і це, зокрема, забезпечувало цукроварні робочою силою з місцевих селян, особливо тих, які від постійних робіт на заводах набули певних навичок.

В 1860-1861 рр. на Наддніпрянську Україну припадало 59% цукрових заводів від загальної їх кількості в Російській імперії. Вони виробили понад 3 млн пудів цукру-піску, що становило 80% його загальноросійського виробництва. Крім того, у Наддніпрянщині був 21 (із 38 в імперії) рафінадний завод. У 1860-1861 рр. вони виробили 1,4 млн пудів цукру (54%). У наступних роках число цукрових заводів зменшувалося, а виробництво цукру внаслідок концентрації виробництва зростало [308, арк. 37 зв.].

Характерною рисою пореформеної цукрової промисловості був її крупноринковий характер. У 1872 р. вартість окремої цукроварні у Наддніпрянщині була не нижче 100 тис. крб., у 1882 р. вартість акціонерного цукрового заводу становила від 250 тис. до 1 млн крб. На 1 жовтня 1883 р. у Київському страховому товаристві було застраховано 90 цукрових заводів вартістю в 32,6 млн крб. [315, арк. 63].

Динаміка розвитку обробних галузей промисловості у Волинській губернії показує, що в 1883 р. нараховувалося 856 фабрик і заводів [68, арк. 7], у 1884 р. – 866 [69, арк. 6], в 1885 р. – 905 [70, арк. 8 зв.], у 1886 р. – 1064 [71, арк. 9 зв.], в 1888 р. – 1351 [72, арк. 8], у 1889 р. – 1229 [73, арк. 8 зв.], в 1891 р. – 13650 [74, арк. 7 зв.], у 1895 р. – 1453 [75, арк. 7] і в 1906 р. – 1469 фабрик і заводів [76, арк. 10 зв.]. Із наведених даних можна зробити висновок

про неоднаковий розвиток обробних галузей промисловості у губернії та випуск їхньої продукції.

На Правобережній Україні цукрове виробництво розвивалося в усіх трьох губерніях. Із звіту Волинського губернатора дізнаємося, що в 1875 р. у губернії цукрове виробництво було на високому рівні розвитку, тут нараховувалося 7 заводів, з яких у звітному році було зібрано 243188 четвертей продукції [4, арк. 4]. У 1876 р. серед інших цукрових заводів губернії, помітне місце займав у Дубенському повіті Мізоцький цукровий завод, який був п'ятиповерховим, побудований із цегли. Складався із цукрового приміщення, сокодобувного та апаратного відділень [86, арк. 3-4 зв.]. В 1877-1878 рр. у губернії цукрові заводи виготовили 418332 пудів цукрово піску, який становив акцизний збір у 294505 крб. 51 коп. [6, арк. 52]. Чотири цукрових заводи братів Терещенків (Андрушівський, Червонський, Коровинецький та Іванківський) у 1883 р. на Житомирщині виробили 560 тис. пудів цукру-піску [609, с. 29]. У 1908 р. на Волині було 16 цукрових і цукрово-рафінадних заводи та 19 ректифікаційних заводи [103, арк. 1]. Із повідомлення наглядча акцизних зборів Волинської губернії у 1909 р. дізнаємося, що на території третього округу було 3 цукрових заводи розміщених на відстані у 6 і 10 верст від міста Рівне. Перший завод працював біля двох місяців на рік, інші – круглорічно. Взагалі у губернії на цей період існувало 16 цукрових заводів, один з них – паточно-рафінадний, 3 цукрово-рафінадних і 12 цукрових, які були розташовані на території всієї південної частини губернії нерівномірно [89, арк. 10-15]. Також у 1909 р. Янушпольський цукровий завод займав територію у 104 десятини і 389 квадратних сажнів, вартість якого становила 83700 крб. Будівлі заводу були застраховані на суму у 234100 крб., споруди, які знаходилися біля заводу – на 157577 крб. Сума страховки становила 1131613 крб. [88, арк. 23-23 зв.]. В 1912 р. у губернії було 16 цукрових заводи, які переробили 2905865 берківців цукру [371, с. 104], а в 1914 р. – 15 заводів [372, с. 34-35].

Динаміка розвитку цукрового виробництва на Іванківському цукровому заводі Волинської губернії показана у таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Сальдо прибутку і кількість переробленого цукрового піску Іванківським цукровим заводом Волинської губернії із одного берківця буряку за період з 1895-1900 рр. [складено за: 129, арк. 5 зв., 14; 130, арк. 6 зв., 13 зв.; 131, арк. 5 зв., 14 зв.; 132, арк. 7 зв., 20 зв.; 133, арк. 7 зв., 22 зв.]

Рік	Сальдо прибутку (тис. крб.)	Кількість переробленого цукрового піску із одного берківця буряку (у берківцях)
1895	24664 крб. 50 коп.	105700
1896	94778 крб. 28 коп.	115450
1898	93744 крб. 26 коп.	106540
1899	99016 крб. 41 коп.	123210
1900	31248 крб. 84 коп.	132860

Таким чином, найбільша кількість продукції виготовленої Іванківським цукровим заводом припадала на 1900 р.

Після реформи швидко розвивалася обробна промисловість на Київщині, в основному, по переробці продуктів сільського господарства. Всі фабрик і заводів в 1878 р. у Київській губернії було 628. З різних причин в цьому році 37 фабрик і заводів не працювали. Всі інші виготовили продукції на суму у 58067086 крб. [7, арк. 28 зв.]. У селі Киселівка Звенигородського повіту Київської губернії існував цукровий завод, який орендувався євреями у 1884 р. Проте у зв'язку з накладеним акцизом був оштрафований на 25000 крб. і проданий на публічних торгах генерал-адютанту Ісакову. Євреї, які були власниками заводу до його продажу, займалися спекулятивною діяльністю в торгівлі цукром [10, арк. 1-1 зв.]. У 1880 р. помітний вплив на економічне становище губернії зробила саме цукрова промисловість. В цьому році південно-західна частина губернії користувалася сприятливими умовами. Загальна сума збору буряку не зменшилася стосовно 1879 р. і була більшою на

6 млн берківців [9, арк. 45]. Загальна сума виробництва фабрик і заводів Київської губернії у 1880 р. становила 68 млн крб. [9, арк. 9 зв.-10]. У 1898 р. нараховувалося 63 цукрові заводи [373, с. 42], в 1905 р. – 75 [374, с. 53-54], 1907 р. – 74 [375, с. 67] та у 1908 р. також 74 заводи [376, с. 44].

В 1878 р. переробка цукрових буряків сягнула тут 5800 тис. берківців, на Волині в 1875 р. 7 цукроварень переробили лише 243 тис. берківців. У 1880 р. загальна вартість виробленого на Київщині цукру коливалася від 6 до 8 млн крб., а на Волині – 2,9 млн. Одним з найбільших цукрових господарств був Смілянський маєток графів Бобринських, який розташовувався в Черкаському й Чигиринському повітах на Київщині [730, с. 208]. Найбільше цукрового буряку збирали у Канівському повіті. Майже весь буряк перероблявся на місцевих заводах, лише з декількох плантацій Бердичівського повіту він доставлявся на заводи сусідніх Подільської і Волинської губерній [589, с. 723].

Вже на середину 80-х років XIX ст. цукрові буряки сіяли в Канівському і Васильківському повітах в усіх маєтках, у Черкаському, Таращанському й Липовецькому – у $\frac{3}{4}$ маєтків, у Звенигородському, Чигиринському, Бердичівському і Уманському повітах – майже в половині маєтків. Загалом у всіх цих повітах бурякові плантації займали 12,3% оброблюваних площ [528, с. 76].

У промисловому виробництві Подільської губернії найважливіше місце посідала обробна промисловість. На її частку припадало 85% всього промислового виробництва [606, с. 31]. Зокрема, динаміка розвитку цукрової промисловості показує, що у Подільській губернії в 1862 р. працювало 39 цукрових заводів [342, с. 34], 1863-1864 рр. – 32 [342, с. 35], 1886-1887 рр. – 46 [592, с. 164], 1890 р. – 43 [385, с. 43], 1891 р. – 44 [386, с. 25], 1892 р. – 44 [387, с. 28], 1893 р. – 43 [388, с. 26], 1895 р. – 44 [389, с. 32], 1896 р. – 46 [390, с. 41], 1897 р. – 46 [391, с. 28], 1899 р. – 47 [392, с. 65], 1901 р. – 52 [393, с. 52], 1903 р. – 52 [394, с. 46], з яких у Літинському повіті домінуючими були три заводи [593, с. 15], 1905 р. – 53 [395, с. 36] та в 1909 р. – 51 [674, с. 33].

Із наведених даних можна судити і про нерівномірний випуск продукції заводами цукрової галузі на Поділлі, так як кількість заводів в різний період розвитку була неоднаковою. Найменша кількість заводів припадала на 1863-1864 рр. – 32, а найбільша – на 1905 р. – 53 заводи.

У 1866 р. на Літинському цукровому заводі Подільської губернії було виготовлено 16605 берківців буряку, з яких 8960 пудів піску, у 1867 р. виготовлено 11906 пудів і в 1869 р. – 16000 пудів цукру-піску [282, арк. 22-23].

Не витримавши конкуренції у 1885-1886 рр. Загнітківський цукровий завод Подільської губернії зазнав збитків і припинив своє існування, про що йдеться у звіті губернатора [266, арк. 1].

Також слід відмітити, що в 1895 р. почав працювати Проскурівський цукровий завод Подільської губернії [261, арк. 25], 1899 р. – Гайсинський [434, с. 14], 1900 р. – Барський Могилівського повіту [434, с. 5]. У 1913 р. було засновано 6 цукрових заводів у Вінницькому повіті губернії [281, арк. 37].

Сприяння розвитку обробної промисловості у Подільській губернії загалом допомагали кліматичні і ґрунтові умови, які позитивно впливали на випуск продукції фабрик і заводів, які були в прямій залежності від землі [3, арк. 23-23 зв.].

Варто також звернути увагу на кількість берківців посадженого цукрового буряку і витрати на його виробництво у Подільській губернії. Зокрема, за період 1900-1901 рр. Вишневичківським цукровим товариством було посаджено 5172 берківців буряку [410, с. 13], на Вищеольчедаївському заводі в даний період витрати на виробництво становили 1767 тис. крб. [402, с. 12], Щедриківському – 126302 крб. 80 коп. [406, с. 2], Сатанівському – 195937 крб. 25 коп. [336, с. 8], в 1901-1902 рр. Вишневичківському – 5340 крб. 87 коп. [410, с. 13], Вищеольчедаївському – 7643 крб. 05 коп. [403, с. 14] і 1902 р. Щедриківському – 130832 крб. [407, с. 2].

Далі слід навести дані про динаміку розвитку цукрової промисловості у Подільській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст., про що свідчить таблиця 5.2.

Розвиток цукрового виробництва на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст. [складено за: 690, с. 47]

Роки	Діючі цукроварні	З них залишилося до 1913 р.
1871-1872	32	9
1881-1882	50	18
1891-1892	44	7
1901-1902	51	1
1911-1912	52	1

Отже, Поділля своєю цукровою продукцією посідало друге місце (після Київщини) серед всіх цукроварень дореволюційної Російської імперії, виробляючи понад 20% всього російського цукру.

Колосальна переробка двох найбільших цукроварень (Тростянецької 68 тисяч пудів добової переробки та Гніванської – 64,5 тисяч пудів) ставила їх на 3 і 4 місця за розміром добової переробки серед цукроварень всієї Російської імперії після Теткінської (81 тис. пуд. добової переробки) на Курщині, Віринської (77 тис. пуд.) на Харківщині та Сабіно-Знаменської (70 тис. пуд.) на Херсонщині [690, с. 48].

Продукти цукрового виробництва на Поділлі своєю вартістю становили 85% вартості виробництва сільськогосподарської індустрії, тоді як на інші галузі Подільської сільськогосподарської індустрії припадало всього 15% і ці відсотки майже на половину поділялися між вартістю млинарських виробів (7%) та горілчаних і броварних продуктів (8%). Такою великою питомою вагою в сільськогосподарській індустрії Поділля цукрове виробництво виглядатиме тоді, коли ми обмежимося відомостями цензових джерел, що далеко не відповідають дійсній вартості продуктів сільськогосподарської індустрії на Поділлі, особливо щодо млинарства на Херсонщині.

У другій половині XIX ст. на Поділлі заснуються товариства, які у своїй діяльності сприяли розвитку цукрової промисловості цього регіону.

Зокрема, у 1866 р. „Товариство Борівського цукрового заводу” в селі Борівці Ямпільського повіту з капіталом у 350 тис. крб. [748, с. 3], у 1868 р. „Товариство Соболевського цукрового, піскового і рафінадного заводу” в місті Соболевці Гайсинського повіту з капіталом 800 тис. крб. [755, с. 3-4], в 1873 р. „Товариство Левашово-Войтовецького цукрового заводу” в селі Війтівці Літинського повіту з капіталом в 350 тис. крб. [752, с. 5], 1874 р. „Товариство на паях цукрового і рафінадного заводу „Гнівань” Вінницького повіту з капіталом у 1 млн 300 тис. крб. кожен [789, с. 3], у 1875 р. „Товариство Подільсько-Рахнянських заводів” у селі Лопатинцях Ямпільського повіту з капіталом у 250 тис. крб. кожен [754, с. 3], цього ж року також „Товариство Гонорівського цукрового і рафінадного заводів” у селі Тростянець Ямпільського повіту з капіталом у 300 тис. крб. кожен [751, с. 3], у 1880 р. „Товариство Вищеольчедаївського цукрового заводу” в селі Вищеольчедаївськ Могилівського повіту з капіталом у 400 тис. крб. [750, с. 4] та у 1886 р. „Товариство Вишневичківського цукрового заводу” в селі Вишневичик Кам’янецького повіту з капіталом у 200 тис. крб. [749, с. 5].

У різні періоди розвитку цукрової промисловості в Подільській губернії із цукрових заводів казною збирався промисловий податок, зокрема у 1867-1868 рр. із 13 заводів губернії [268, арк. 62-83], у 1899 р. – із Товариства Буцнівського цукрового заводу [256, арк. 18] та в 1900 р. з цього ж заводу [258, арк. 107]. У 1900 р. з Товариства Чорноминського заводу [260, арк. 16], Корделівського [258, арк. 89], Хреновецького і Вендичанського [259, арк. 73], 1901 р. – з Вищеольчедаївського [262, арк. 49], 1903 р. – з Левашово-Войтовецького [264, арк. 107], 1904 р. – з Левадівського [265, арк. 5], 1905 р. – з того ж Вендичанського і Хреновецького цукрових заводів Подільської губернії [263, арк. 25]. Цей крок давав поштовх до економічного зростання розвитку цукрової промисловості на Поділлі у зазначений період.

У період промислового піднесення збільшилася цукрова промисловість Подільської губернії за добу 1900-1911 рр. на 70% (від 51 млн 1900 р. до 85,9 млн крб. 1911 р.). Проте коли ми прослідкуємо кількість виробленої

продукції в цей період, то побачимо, що Подільське цукроварство збільшило свою продукцію в 2,5 рази (від 9,9 млн пудів піску 1899-1900 рр. до 25,4 млн пудів піску в 1910-1911 рр. і 23,7 млн пудів цукру у 1911-1912 рр.).

Збільшення продукції, зрозуміло, вимагало й збільшення споживання сировини, в даному разі – цукрових буряків: в той час, як 1899-1900 рр. перероблено 8,8 млн 10 пудових берківців, 1911-1912 рр. перероблено 19,2 млн [690, с. 48].

Південно-Західний край взагалі був головним цукровим районом імперії. Наскільки великим було зростання цукрової промисловості в цьому краї видно з таких даних: протягом 1865-1866 рр. тут було вироблено 1700000 пудів цукру-піску, в 1881-1882 рр. – 9803298 пудів, у 1889-1890 рр. – 13369895 пудів і в 1899-1900 рр. – 26821755 пудів [589, с. 411].

Значний розвиток виробництва цукру на Правобережжі викликав досить рішучі зміни в сільському господарстві. Цукроварні Правобережжя вважалися найдосконалішими в Росії [718, с. 336].

Із звітів повітових з'їздів земської управи Правобережжя дізнаємося, що сприятливий клімат, плодючі ґрунти, лісові багатства, корисні копалини (фосфор, цінні породи граніту, фарфорова глина) сприяли розвитку території і дозволяли розвиватися обробній промисловості та створили велику сітку видатних у культурному плані приватних господарств. Завдяки цьому дані господарства розвивалися як великі самостійні ринкові підприємства [19, арк. 49 зв.-50].

У Харківській губернії в 1869 р. нараховувалося 29 діючих цукрових заводів. Провідною галуззю промисловості губернії у 70-х роках XIX ст. залишалося цукроваріння. Зокрема, в 1875 р. у губернії із промислових підприємств по випуску продукції виділялися власне цукрові заводи [45, арк. 100]. З 1875-1895 рр. вартість продукції цукроварень зросла з 3 млн 800 тис. до 34 млн 400 тис. крб. [618, с. 16-17].

У 1869 р. на Полтавщині найбільш значними галузями обробної промисловості були цукрова, винокурна, частково тютюнова та

борошномельна. Підприємства інших галузей промисловості були більше дрібними і в основному переробляли сільськогосподарську продукцію. Всього у губернії за даними у 1869 р. було 423 фабрики і заводи із загальною сумою виробництва 4006621 крб. [722, с. 46].

На Лівобережжі друге місце за розмахом виробництва цукру посідав цукрорафінадний завод Харитоненка, заснований 1869 р. Його річне виробництво становило 4,5 млн крб. Серед інших підприємств виділявся Михайлівський завод у Глухівському повіті Чернігівської губернії, який належав товариству бурякоцукрових заводів Терещенків, заснований 1855 р. з обсягом виробництва в 3 млн крб.; Кеніга в селі Тростянець Охтирського повіту, заснований 1847 р. з обсягом 2,6 млн крб. [730, с. 208].

Також певні позитивні зрушення у розвитку цукроваріння давала Чернігівщина [514, с. 14]. Зокрема, у жовтні 1896 р. Костобобрівський цукровий завод Чернігівської губернії прийняв для переробки 23335 берківців буряку, з якого було протягом місяця перероблено всього 13442 берківців. У середньому за добу завод переробляв 6893 берківців буряку [300, арк. 1]. В жовтні цього ж року Велико-Березковський цукровий завод губернії прийняв для переробки 40128 берківців буряку, з якого було протягом місяця перероблено 30824 берківців. У середньому за добу завод переробляв 1081 берківців буряку [300, арк. 3].

Середня урожайність цукрових буряків на Чернігівщині наприкінці XIX ст. у власників заводів становила 1123 пуди, а селян – 780 пуди. Для порівняння, у власників цукрових заводів Київщини середня урожайність була 1102 пуди, а в селян – 742, Подільської губернії – 1056 і 707 пудів та Харківської губернії – 1208 та 929 пуди. Розміри посіяного цукрового буряку у Чернігівській губернії становили в 1891 р. 6005 десятин, 1881-1894 рр. – 8800, 1900-1905 рр. – 20000, 1906-1912 рр. – 24000 і в 1911 р. – 32364 десятини [514, с. 14]. Із цього видно, що розвиток цукрового виробництва постійно набирив обертів.

Так, на Полтавщині виробництво цукру зросло з 533,1 тис. пудів у 1900-1901 рр. до 5063,8 тис. пудів у 1913-1914 рр., або в 9,5 рази. Щорічний приріст цукрового виробництва становив 68%, що являється надзвичайно високим показником.

У Харківській губернії в 1900-1901 рр. цукру виготовили 6061,6 тис. пудів, або майже удвічі більше. Щорічний приріст виробництва цукру становив 14%, що також являється досить високим показником приросту.

У Чернігівській губернії в 1900-1901 рр. виробили 2231,8 тис. пудів цукру, а в 1913-1914 рр. – 4163,4 тис. пудів, тобто майже удвічі більше. Щорічний приріст цукрового виробництва становив понад 13%.

В цілому по лівобережних губерніях за вказані роки виробництво цукру зросло з 8826,5 тис. пудів у 1900-1901 рр. до 20955,3 тис. пудів у 1913-1914 рр., тобто більше, ніж у 2,3 рази; щорічний приріст цукрового виробництва складав майже 17%, що необхідно визнати дуже високим показником.

Харківська губернія зберігала перше місце по виробництву цукру серед лівобережних губерній, але, як видно з динаміки цукрового виробництва, можливості цієї губернії зменшувалися, а Полтавська губернія тільки розгортала свої потенційні можливості і швидко наздоганяла Харківську губернію.

У цілому, в 1900-1901 рр. на Лівобережній Україні було виготовлено 23% загальноукраїнської кількості цукру, а в 1913-1914 рр. – 28,3%. Ці дані свідчать, що питома вага лівобережного регіону в українському виробництві цукру невпинно зростала, хоча правобережні губернії все ще займали домінуючі позиції у виробництві цього важливого харчового продукту [737, с. 273-274].

У 70-80-х рр. XIX ст. на зростанні цукрової промисловості позначилися нові фактори. Великий вплив на розміщення галузі мав розвиток сітки залізниць. Нові цукрові заводи зводилися вже здебільшого поблизу залізничних станцій. Так, із 97 цукрових заводів, побудованих у Наддніпрянській Україні в період з 1871 по 1913 рр., 35 підприємств були розташовані від залізничних

станцій на відстані до 5 і лише 8 – на відстані більше 30 верст [452, с. 61-62]. Заводи, які знаходилися в безпосередній близькості від залізниць, у першу чергу підлягали реконструкції, а ті, що були розташовані далеко, припиняли існування. Проте поступово розвиток залізничного транспорту, різка диференціація тарифів на користь більш далеких перевезень значно послабили вплив географії ринків збуту продукції на розміщення підприємств цукрової галузі.

Піднесення 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. у цукровій промисловості замінила криза 1876-1878 рр. Деякі заводи закрилися зовсім. Скоротився обсяг продукції цукру. Загальмувався і процес росту акціонерних товариств.

Із швидким припливом підприємців у цукрову промисловість збільшується кількість цукрових заводів та виробництво цукру. Тільки за останнє десятиліття XX ст. виробництво цукру у Наддніпрянській Україні зросло майже вдвічі. Таким чином, у Наддніпрянщині, незважаючи на те, що кількість цукрових заводів зменшилася майже у півтора рази, виробництво цукру в 1894-1895 рр. зросло порівняно з 1860-1861 рр. у 5 разів.

Вузькість внутрішнього ринку в умовах великої конкуренції капіталу, яка продовжувала гостру конкурентну боротьбу, а отже, і „втрати” великої частини прибутку, змусила цукрозаводчиків звернутися до уряду з проханням допомогти їм у вивозі цукру за кордон. Допомога ця повинна була виявитися в тому, щоб цукор, який вивозився за кордон, звільнявся від акцизу. Крім того в тому, щоб його експортери заохочувалися відповідною премією у зв'язку з тим, що за кордоном цукор був значно дешевший, ніж у Російській імперії. Цукрозаводчики також просили уряд скоротити законодавчим порядком розміри цукрового виробництва. Звернення цукрозаводчиків викликало деяке хвилювання в громадських колах країни. Уряд не наважився піти на поступки цукрозаводчикам і відхилив їх клопотання про скорочення цукрового виробництва [325, арк. 37 зв.].

Не одержавши згоди на обмеження цукрового виробництва законодавчим шляхом, цукрозаводчики вирішили організувати синдикат. Такий синдикат був

заснований 28 квітня 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві. Майже 70% заводів було монополізовано, що давало можливість підприємцям утримувати високі ціни на цукор, контролюючи його ринки збуту. Тепер споживач цукру у Російській імперії, в тому числі і Наддніпрянській Україні, віддавався на цілковиту сваволю об'єднаних цукрозаводчиків. У перший рік свого існування синдикат встановив норму випуску цукру і тверді, завищені ціни на цукор по 171 заводу. У 1892-1893 рр. синдикат охопив уже 203 заводи, або 91% усіх заводів країни. Синдикат мав забезпечити підприємцям високі прибутки шляхом нещадної експлуатації робітників. Згодом синдикат перетворився на державно-монополістичне об'єднання. Час від часу синдикат припиняв свою діяльність, а потім знову відновлював її [308, арк. 9].

Створення цукрового синдикату одразу ж погіршило становище селян, які вирощували цукрові буряки. Тепер вони не могли маневрувати своєю продукцією і збувати її на той завод, який платив дорожче. Після заснування синдикату селяни, за вказівкою синдикату, могли збувати буряки тільки на певні заводи по заздалегідь встановленій заниженій ціні.

27 лютого 1906 р. у Києві зібралися надзвичайні загальні збори цукрозаводчиків-рафінерів під головуванням Л. І. Бродського. У вступному слові Бродський заявив про наявність на ринку лишків рафінаду в 2,5 млн пудів і запропонував скоротити виробництво рафінаду на 5%. Тим заводам, які з свого виробництва рафінаду повинні відрахувати 5% в запаси, рекомендувалося цих запасів „зовсім не виробляти”. Доповідач, що виступав на зборах, заявив: „Починаючи з вересня місяця 1905 р., країна і промисловість пережили цілий ряд страйків робітників, що викликали припинення виробництва на заводах, поштово-телеграфний страйк, який так глибоко захитав весь промисловий устрій країни, загальний залізничний страйк, утруднення з відправками, як внаслідок недостачі вагонів, так і внаслідок цілковитого припинення прийому вантажів у багато які місцевості і, нарешті, дуже великі утруднення із запасами цукру-піску і доставкою цукрових буряків... Сукупність всіх цих обставин створила цілковите безладдя у всій цукровій промисловості. З одного боку,

заводи були переповнені запасами рафінаду, з другого боку, перехід його до торговців був зв'язаний з такими утрудненнями, що багато пунктів зазнавали буквального цукрового голоду. Результатом такого явища було те, що перехід рафінаду від заводів до торговців у перші чотири місяці періоду 1905-1906 рр., порівняно з відповідними місяцями минулого періоду, зменшився... майже на 3 млн пудів” [309, арк. 50].

Кріпосницькі пережитки, що збереглися в Російській імперії, в тому числі і Наддніпрянщині, гальмували розвиток виробництва цукру. У Наддніпрянській Україні, крім того, розвиткові цукрової промисловості перешкоджали дії цукрового синдикату, який гальмував механізацію праці по вирощуванню буряків і виробництву цукру. Внаслідок цього продуктивність праці в цукровій промисловості зростала повільно і нерівномірно, перебуваючи в цілковитій залежності від врожайності і якості буряків.

Роки підвищеного виробітку цукру були роками врожаю на цукрові буряки. Отже, зростання продуктивності праці визначалося не стільки механізацією праці і піднесенням культури обробітку цукрових буряків, скільки сприятливими метеорологічними умовами для його вирощування і експлуатацією робітників. Вирощувався цукор згідно з політикою синдикату і уряду, за принципом: краще менше, проте дорожче. Цей принцип сприяв збагаченню купки підприємців і погіршував становище робітників.

За останні двадцять років перед Першою світовою війною на Правобережній Україні було побудовано 31 завод загальною продуктивністю в сезон 1913-1914 рр. 18 тис. тонн переробки буряків за добу, а на Лівобережній – 22 заводи, загальною добовою продуктивністю 12 тис. тонн [309, арк. 78].

Відомо, що на початку 1900-х років у Російській імперії розпочалася промислова криза, яка тривала до 1909 р. і супроводжувалася спадом виробництва. Проте у цукровій галузі спаду виробництва у 1900-1909 рр. практично не спостерігалось. Так, на Лівобережжі виробництво за цей період зросло з 8826,5 тис. пудів до 12490,2 тис. пудів, а по Наддніпрянській Україні –

з 38429,1 тис. пудів до 51872,5 тис. пудів. У цілому по Російській імперії – з 55429,1 тис. пудів до 79020,3 тис. пудів [758, с. 6].

В 1900-1914 рр. у Наддніпрянській Україні виготовлялося майже 70% цукру Російської імперії: 38228,5 тис. пудів у 1900-1901 рр. і 74015,2 тис. пудів у 1913-1914 рр. Ці дані включають і відомості по Царству Польському, яке до 1917 р. входило до складу Російської імперії. Без урахування даних по Польщі, на Наддніпрянщину припадало понад 80% виробництва цукру Російської імперії [30, арк. 367-368].

Разом з тим, виробництво цукру мало нестабільний характер. Така нестабільність у виробництві пояснювалася, перш за все, великою залежністю цукрового виробництва від валових зборів буряку, а об'єм останніх визначався врожайністю. Деякі дослідники намагалися пояснити спади і піднесення у цукровому виробництві виключно стихією ринку – кон'юктурою попиту і пропозицією цукру. Ці цифри мали важливе значення. Але негативні дії ринкової стихії значно пом'якшувалися дією законів 1895 і 1903 рр. про цукрове нормування, згідно з яким уряд встановлював граничні ціни на цукор і регулював його надходження на внутрішній ринок. Установлені цими законами заходи усунули різні коливання ринкових цін на цукор і тим самим створили сприятливі економічні умови для розвитку цукрової промисловості. Впевненість у завтрашньому дні, у зв'язку з неухильним збільшенням попиту на цукор у країні, притягувала у дану галузь нові капітали і викликала будівництво нових заводів.

У перерахунку на один завод цукрове виробництво на Лівобережжі було найбільшим у Російській імперії упродовж досліджуваного періоду. Так, у 1903-1904 рр. воно становило (пересічно на завод) на Лівобережжі 289,3 тис. пудів білого цукру, у порівнянні на Правобережжі – 237,9 тис., по Наддніпрянській Україні – 248,3 тис., по імперії в цілому – 256,2 тис. пудів. У 1913-1914 рр. відповідно: на Лівобережжі – 387,4 тис., на Правобережжі – 315,4 тис., у Наддніпрянській Україні – 340,4 тис., у Російській імперії – 351,4 тис. пудів [738, с. 70]. Таким чином, упродовж 1903-1914 рр.

спостерігалася тенденція до укрупнення цукрового виробництва по всіх регіонах, що було пов'язано з проблемою підвищення рентабельності виробництва (на великих заводах витрати завжди менші, ніж на менших підприємствах). Попереду у цьому процесі йшли цукрові заводи лівобережних губерній. Це пов'язано з тим, що саме на Лівобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. розгорнулося будівництво багатьох нових цукрових заводів з великою потужністю, що і вивело регіон на перше місце по цукровому виробництву у перерахунку на один завод у країні.

З кількості виробленого цукру та чорної меляси (побічного продукту цукрового виробництва) по окремих заводах лівобережних губерній у 1912-1913 рр. впливає, що найпотужнішими заводами виявилися на Полтавщині – Лановицький (виготовив 432330 пудів цукру), Шрамківський (399504 пуди), Карлівський (397047 пудів). Це були нові заводи, введені в експлуатацію на початку XX ст. У Харківській губернії найпотужнішими виявилися Білоколодзянський (780444 пуди), Віринський (884028 пудів) і Тростянецький (766422 пуди). Це старі заводи, але наприкінці XIX – на початку XX ст. вони зазнали реконструкції і значно збільшили свою потужність. На Чернігівщині найбільше цукру-піску у 1912-1913 рр. виробили Корюківський (662403 пуди), Оленівський (444999 пудів) та Ново-Казарський (402196 пудів). Ці заводи також зазнали реконструкції на початку XX ст. [365, с. 63-64].

Цукровими заводами виготовлялася різноманітна продукція: рафінад (головний і сортовий), цукор-пісок (білий, жовтий, бастер і лумп), утфель, меляса (чорна і рафінадна), жом (звичайний і сухий) [554, с. 79-80].

Таким чином, у 1912-1913 рр. цукор-пісок становив 57,2% всього виробленого на Лівобережній Україні цукру, у тому числі білого 55,2%. Рафінаду було виготовлено 42,8%, в тому числі сортового – 34%.

На Правобережній Україні цукор-пісок становив 63,9%, а рафінад – 36,1% всього виробництва. По Наддніпрянській Україні цей показник становив у 1912-1913 рр.: цукру-піску 61,6%, рафінаду – 38,4%; у Російській імперії –

цукру-піску виготовили 59,7%, а рафінаду – 40,3% від усього виробленого цукру.

Наведені дані спростовують наявні у спеціальній літературі відомості про переважання виробництва рафінаду над цукром-піском у країні в дореволюційний період [548, с. 53]. Точніші відомості наводить голова статбюро Всеросійського товариства цукрозаводчиків Л. Ф. Волохов (1913 р.): „Приблизно половина цукру-піску, що виробляли на російських цукроварнях, постачалася на рафінадні заводи” [587, с. 38]. Кількість переробленого на рафінад цукру-піску у Російській імперії поступово зменшувалася з 67% на початку 90-х років XIX ст. до 57% (пересічно за 1907-1913 рр.) [587, с. 39].

У 1912 р. на одного робітника у фабрично-заводській промисловості Наддніпрянської України було вироблено продукції на 2767 крб., зокрема у цукровій промисловості на 2166 крб., що більше, ніж у залізорудній (1167 крб.), кам'яновугільній (1076 крб.), але менше, ніж у машинобудівній (2881 крб.) і харчовій (3806 крб.) [596, с. 16].

Отже, за темпами розвитку цукрової промисловості на першому місці в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. залишалось Правобережжя, але Лівобережжя мало ще чимало невикористаних можливостей у даній царині і займало друге місце у Російській імперії. У результаті технічних і технологічних вдосконалень вітчизняна цукрова промисловість по якості виготовленої продукції не поступалася на початку XX ст. кращим показникам цукрових заводів західноєвропейських країн.

Важливе місце в економіці дореволюційної Наддніпрянщини займала винокурна промисловість. Спочатку винокуріння у Наддніпрянській Україні являло собою масове явище. Воно велось найпримітивнішим способом і було доступне сільським господарям, що мали навіть невеликі кошти. Правом вільного винокуріння користувалися дворяни і козаки. В наступні роки відбувалося зменшення числа винокурних заводів. Дане скорочення було викликане швидким ростом концентрації винокуріння на великих

підприємствах і збільшення акцизу, який затримував зростання дрібного виробника спирту.

Винокурна промисловість у Наддніпрянській Україні в дореформений період повністю перебувала у руках дворян (купці були позбавлені права займатися гуральництвом) і була тісно пов'язана із господарством маєтку. Більш вільні умови для приватного гуральництва в Наддніпрянській Україні, ніж у Російській імперії, сприяли влаштуванню у маєтках дрібних винокурень, що не вимагало значних капіталовкладень; цьому сприяла монополія дворян на право виключного продажу горілки у власному маєтку (через що він міг її зразу ж збувати). Введення системи чарочних відкупів призвело до того, що дворяни-власники гуралень керувалися не потребами вільного ринку, а запитами чарочних відкупників, за запідрядами яких здійснювали виробництво. Тим самим відкупи гальмували розвиток комерційного гуральництва і не створювали для поміщиків стимулів для вдосконалення виробництва. Вузкість внутрішнього ринку, відсутність шляхів сполучення призводили до нагромадження лишків хліба у дворян, до його дешевизни, тобто гуральництво для дворян Правобережної та Лівобережної України було основним засобом реалізації хлібних лишків і тим самим підвищувало товарність дворянського маєтку.

Все це сприяло тому, що у Наддніпрянській Україні в останні передреформені десятиліття налічувалася велика кількість дворянських гуралень, а винокурна промисловість за кількістю закладів та вартістю продукції вийшла на перше місце у промисловій структурі кріпосної Наддніпрянщини.

Винокурна промисловість після реформи 1861 р. почала розвиватися у нових умовах. Скасування кріпацтва позбавило дворян-заводчиків дарової праці селян, змушувало їх перебудовувати своє господарство на ринкових засадах в умовах вільної конкуренції. Перетворенню гуральництва із однієї з форм товарно-промислової діяльності дворян, із складової частини маєтку у самостійну галузь великої ринкової промисловості значною мірою сприяло

також Положення від 4 липня 1861 р., за яким встановлювалися нові правила одержання акцизу з виробництва спирту та вводився патентний збір із заводів. Згідно з Положенням визначалася норма виходу спирту, за яку заводчик зобов'язаний був сплачувати акциз залежно від сировини і точно визначеної продуктивності заводу. Був встановлений найменший розмір виробництва: при місткості квасильних діж не менше як 540 відер, що забезпечувало одержання протягом періоду виробництва не менше як 2250 відер спирту (при цьому діжі кожного порядку повинні були бути однієї міри). З 1861 р. акциз встановлено в розмірі 4 коп. з градуса спирту (4 крб. сріблом з відра спирту), а з 1864 р. – 5 коп. з градуса (або 5 крб. сріблом з відра спирту). Патентний збір брався із заводу залежно від місткості його квасильних діж – 10 крб. за місткість у 540 відер і далі з кожних 540 відер – по 10 крб. У 1865 р. розмір патентного збору був підвищений вдвічі. За спеціальним циркуляром Міністерства фінансів від 23 квітня 1864 р. припинялася видача грошових позичок на гуральництво. Хоча право винокуріння залишалося за казною і дворянством, підприємцям дозволялося брати гуральні в оренду.

Внаслідок введення нового акцизного Положення у Наддніпрянській Україні відразу ж припинили існування кілька сотень дрібних поміщицьких гуралень, ті, що за розмірами були менше встановленої Положенням межі – 540 відер місткості всіх квасильних діж. Крім того, акцизне Положення давало великі переваги заводам із поліпшеною технологією. Так, якщо виробництво на гуральні було недосконале, то виходив „недокур” (вихід спирту менше норми), а дворянин-заводчик ніс збитки від нарахування акцизу до норми; якщо ж перегонка на заводі була поставлена добре, то одержували „перекур” (вихід спирту вище норми), який майже не обкладався акцизом або обкладався наполовину.

У зв'язку з Положенням тільки на Київщині із 350 винокурень, зафіксованих у 1861 р., у 1870 р. залишилося 239, у 1883 р. – 108. Хоча загальна виробнича потужність не знизилася, відбувалася інтенсивна концентрація. Внаслідок цього дворяни, окрім значних прибутків, втрачали і продукти

переробки, які, наприклад, використовувалися для відгодівлі худоби. Промислові ж винокурні, навпаки, процвітали завдяки звільненню від податків за перевищення встановлених державою норм. Тобто кон'юнктура була вигідною. У березні 1891 р. цей указ скасовано. Знову були оподатковані великі винокурні і зменшені податки з малих. Цим самим указ надавав шанс землевласникам, стурбованим закриттям кордонів для експорту зерна. Це, зокрема, означало, що 88 винокурень Поділля, 9 з яких виробляли половину всієї продукції, змушені були скоротити свою діяльність наполовину, звільнивши місце для сміливих підприємців [730, с. 206-207].

Отже, оскільки акциз брався не за дійсним виходом спирту, а за нормами, то зрозуміло, що власник гуральні намагався з даної кількості сировини одержати найбільшу кількість спирту, збільшити масштаби виробництва, ввести кращу технологію. Раніше дворянин-заводчик, сплативши акциз з дійсно викуреної кількості спирту (до того ж пільговий акциз щодо дрібних і недосконалих гуралень) не мав стимулу до поліпшення якості сировини, збільшення норм виходу спирту, технічного удосконалення власного заводу. В пореформений період, завдяки вільному продажу горілки, фактичній ліквідації монополії, вільній грі цін на ринку, з'явилася конкуренція між заводчиками.

Перехід до великої машинної індустрії у гуральництві відбувався в умовах концентрації виробництва. Так, уже на початку 60-х років XIX ст., внаслідок скасування кріпацтва, різко зменшується кількість гуралень.

У 1862-1863 рр. у Російській імперії працювало 4009 горілчаних підприємств, з них у Наддніпрянщині – 1485, або понад 37%. У перерахунку горілки на безводний спирт цього року його було викурено 23796 тис. відер, з яких підприємства Наддніпрянської України давали 7359 тис. відер, або близько 31% загального виробництва. Як у цукровій промисловості, так і в горілчаній у наступні роки різко зменшувалася кількість підприємств, але це не вело до зменшення їхньої продукції, навпаки, вона помітно зростала. Згідно з даними за 1883-1884 рр. у Наддніпрянській Україні число діючих заводів скоротилося до 550 і становило 27% загальної кількості їх в імперії.

Незважаючи на таке скорочення, виробництво спирту зросло до 8972 тис. відер (близько 30%). В 1899-1900 рр. у губерніях Наддніпрянської України працював уже тільки 421 завод (з 2018 в Російській імперії), які виробили 18419 тис. відер спирту (до 58%) [311, арк. 38-39 зв.].

Також варто відмітити, що в 1872 р. у Київській губернії відбувається збільшення виробництва винокурної продукції і зменшення цукрового виробництва, яке пов'язане із поганим урожаєм цього року [3, арк. 7].

У винокурній промисловості у післяреформений період і надалі здійснюється інтенсивний процес концентрації виробництва. Так, кількість гуралень, особливо протягом 70-80-х років, неухильно зменшується. Протягом цього періоду припинили існування 1026 підприємств і на 1887-1888 рр. у Наддніпрянській Україні налічувалася всього 451 гуральня. Водночас виробництво спирту залишилося (в цілому по Наддніпрянщині) приблизно на тому ж рівні. Проте середня продуктивність однієї гуральні швидко зростає, особливо різкий стрибок у збільшенні продуктивності гуральні спостерігається у 80-х роках ХІХ ст. (з 5,5 тис. відер до 16,1 тис. відер) [247, арк. 6-7].

В цілому, винокурне виробництво, яке у першій половині ХІХ ст. посідало головне місце в промисловості Наддніпрянської України, у другій половині ХІХ ст. мало другорядне значення. Це пояснюється тим, що у цей час розвинулося залізничне будівництво, у зв'язку з чим відкрилася широка можливість для вивозу хліба за кордон та у віддалені центри країни. Винокурні підприємства перестали бути єдиним ринком збуту хліба для багатьох районів. Але наведений факт не був єдиним і вирішальним для будь-якого, у тому числі і для даного економічного процесу. Він являв собою лише одну з причин цього процесу.

Динаміка розвитку винокурної промисловості показує, що якщо у Російській імперії кількість винокурних заводів з року в рік поступово зростала, то в українських губерніях у 1906-1908 рр. вона спочатку зменшилася з 583 до 561 і лише пізніше почала зростати. В 1910-1911 рр. у цих районах вже працювало 620 заводів.

Варто відмітити, що винокуріння розвивалося також і на Волині. Зокрема, початок Волинського хмелярства було закладено чехами. Перша плантація була закладена в селах Підцурків і Глинськ Дубенського повіту наприкінці 60-х років XIX ст. У Волинській губернії на початку XX ст. було біля 2500 десятин хмелевих плантацій із виробництвом від 100 тис. до 150 тис. пудів на рік [495, с. 22-24]. Зокрема, на Голодеківському винокурному заводі Волинської губернії у січні 1882 р. було викурено спирту 267154⁰ [107, арк. 2 зв.].

Неврожай хмелю у 1899 р. разом із конкурентоздатністю даної продукції у використанні та для пивоваріння викликав неабияке подорожчання даної сировини. Зокрема, 1 пуд вартував 30-35 крб. вищого ґатунку. На початку листопада 1899 р. в Російській імперії взагалі не було запасів хмелю [560, с. 71].

Варто сказати, що конкурс хмелю, який був влаштований в 1906 р. у Житомирі, показав, що Волинський хміль не гірший по якості, ніж закордонний. В цей період виробництво його у губернії становило 60% всього хмелю, який був вирощений у Росії [114, арк. 48].

Із повідомлення інструктора з хмелярства Волині у 1910 р. видно, що для покращення виробництва продукції і для повного оснащення хмільника потрібно було побудувати будинок для холодного зберігання продукції, інвентаря і повітряної сушки. Щорічне фінансування його мало б обходитися у 1000 крб. [136, арк. 3 зв.].

Також із звіту інструктора з хмелярства Волинської губернії І. І. Засухіна дізнаємося, що в 1910 р. у губернії було 2500 десятин хмелевих плантацій з виробництвом від 100 до 150 тис. пудів на рік. Таким чином, загальна сума капіталу, вкладеного у виробництво хмелю по всій губернії, дорівнювала 3 млн крб. Загальні затрати з виробництва продукції зі сторони власника досягали щорічно 700 тис. крб. Наприклад, в цей період на Волині вартість виробництва 1 пуда хмелю дорівнювала 5-7 крб., в Богемії – 10-13 крб., у Баварії – 9-10 крб. і в Англії – 14 крб. [137, арк. 33-34 зв.]. У вересні 1912 р. вартість хмелю в губернії у 5 пудів 37 фунтів становила 47 крб. 40 коп. [115, арк. 1].

Всіх винокурних заводів у 1911 р. на Волині було 135 [508, с. 3], у 1912 р. – 134 [371, с. 46-47]. Для реконструкції винокурень у губернії в 1914 р. відділ казенного продажу напитків виділив кошти, дотримуючись при цьому тих норм і правил, які були ним встановлені [89, арк. 32].

У Київській губернії в 1865 р. існувало 158 винокурних заводів, 1885 р. – 94 [719, с. 136], 1898 р. – 62 [373, с. 42], у 1905 р. – 67 [374, с. 54], у 1907 р. – 69 [375, с. 69] і в 1908 р. – 71 [376, с. 82]. Проте у 1878 р. із 138 винокурних заводів губернії працювало 127, які виготовили продукції на 14079262 крб. [7, арк. 29 зв.]. У 1880 р. на Київщині існувало 104 винокурних заводи, так як у 1870 р. їх нараховувалося 239, що призводило до негативних наслідків у сільському господарстві, тому що вони змушували більшість землевласників замість переробки на місці сирої продукції свого господарства, продавати її, а це позбавляло їх можливості збільшувати вирощування худоби і забезпечувати ґрунт необхідними поживними речовинами [9, арк. 12].

Винокуріння було однією із прибуткових статей у Чернятинському маєтку М. М. Львової (Літинський повіт Подільської губернії). Завод у складі маєтку був придбаний власницею 1864 р. До початку 90-х років XIX ст. він перебував в оренді і приносив 1200 крб. прибутку. В 1891 р. орендні відносини припинені і винокуріння здійснювалося за рахунок власниці. Виробничий процес залишався примітивним, тому прибутковість була невисокою – 678 крб. У 1897 р. завод піддано реконструкції. Акцизним відомством було дозволено викурювати до 10 тис. літер, пізніше цей показник збільшено до 15,5 тис. [730, с. 207].

В 1861-1862 рр. казенною палатою було видано винокурним заводам Поділля 261 свідоцтво на право випускати продукцію [277, арк. 32]. В 1862 р. у Подільській губернії було 4 горілчаних заводи, 1863 р. – 2 і 1864 р. – 3 [342, с. 34-35]. В 1887 р. було 88 заводів [592, с. 177], 1890 р. – 94 [385, с. 23], у 1891 р. – 88 [386, с. 27-28], 1892 р. – 80 [387, с. 30], 1893 р. – 81 [388, с. 29], 1895 р. – 83 [389, с. 35], 1896 р. – 82 [390, с. 42], 1897 р. – 79 [391, с. 30],

1899 р. – 73 [392, с. 68], 1901 р. – 75 [393, с. 55], 1903 р. – 86 [394, с. 49], 1905 р. – 89 [395, с. 39] і 1909 р. – 92 [674, с. 35].

У 1912 р. винокурне виробництво на Поділлі посідало перше місце серед губернь колишньої Російської імперії, давши того року 6255 тис. відер спирту. Перед Першою світовою війною на Поділлі нараховувалося 99 гуралень із загальною сумою основного капіталу 7500 тис. крб., тобто забезпечення основним капіталом однієї гуральні становило близько 7,5 тис. крб. [690, с. 49].

Розмір основного капіталу окремих гуралень Поділля коливався від 20 до 350 тис. крб. (Уладівська гуральня відзначилася найбільшою продуктивністю – 36000000⁰ на рік). З основним капіталом у 200-300 тис. крб. було чотири гуральні (Бершадська, Немирівська, Сутинська і Чечельницька), що давали їй відповідну продукцію (10-30 тисяч градусів) спирту, а 100-200 тисяч основного капіталу мали 10 гуралень; решта 84 були забезпечені від 20 до 100 тис. крб. основного капіталу. Загальна кількість продукції всіх гуралень Подільської губернії становила 1911 р. 255220000⁰ на суму 6262000 крб. [690, с. 50].

Поряд із Правобережною Україною помітний розвиток винокуріння отримало в Харківській губернії – щороку вироблялося продукції на 3 млн крб. Найбільшими винокурними заводами були підприємства Кеніга (95 тис. крб.), Строганових (90 тис. крб.) [730, с. 207]. У 1878 р. на Харківщині було викурено спирту на 66673326⁰. Більша частина продукції вивозилася за межі губернії [43, арк. 104 зв.]. Слід сказати, що в 1865 р. у Вовчанському повіті Харківської губернії був 1 салотопний завод, 1 пивоварний, 1 паровий млин, 3 цукрових заводи та 8 винокурних [231, арк. 233-234 зв.]. У 1867 р. тут існували винокурний завод і млин [246, арк. 16]. Також цього року у помісті князя М. І. Трубецького Харківської губернії знаходилися винокурні заводи і два парові млини, які давали прибутку на рік у 7150 крб. і їх загальна вартість становила 43326 крб. [246, арк. 19].

Характеризуючи винокуріння Полтавської губернії, слід відмітити і той факт, що дирекція Дячковського винокурного заводу написала звернення про те, що даний завод в плані перекуру сировини різко відрізняється від інших

заводів губернії і в даному контексті знаходиться на одному щаблі розвитку із заводами Катеринославської губернії і просить управляючого акцизними зборами Полтавської губернії призначити у 1913 р. адекватну ціну на спирт [194, арк. 3-3 зв.].

У 1863 р. із відомостей окружного акцизного управління Чернігівської губернії видно, що сума акцизу при нормальному виробництві спирту на Рябівському заводі становила 14064 крб. 86 коп., Гудівському – 11395 крб. 12 коп. і Брезгунівському – 10526 крб. 40 коп. [296, арк. 23 зв.].

В 1906 р. Чернігівське акцизне управління нарахувало у губернії 2 спиртоочисних заводи, 9 винокурних заводи із спиртоочисним відділенням і 111 винокурних заводи [302, арк. 1-4 зв.].

Варто сказати, що Катеринославська губернія також славилася винокурною промисловістю. Зокрема, у 1861 р. на Катеринославщині було 1826 будинків з продажу спиртних напиків і 124 ренських підвали [160, арк. 28]. У 1896-1897 рр. тут існувало 10 винокурних заводи, 2 спиртоочисних, 16 пивоварних, 1 медоварний (виготовив пива і меду в цей період 585 тис. відер). На цих заводах працювало 612 чоловіків і 171 жінка. Осіб, молодших 15 років, нараховувалося 63 [421, с. 19-21].

Винокурна промисловість займала також важливе місце у Херсонській губернії. У 1885 р. в Одесі було 8 горілчаних заводи, 4 пивоварних, 1 цукрово-рафінадний [174, арк. 80-81].

В 1896 р. у Херсонській губернії було виготовлено 709251 відер хлібного вина, 26533 відер хлібної горілки. У Таврійській губернії в цей час виготовили 86440 відер хлібного вина і 21719 відер хлібної горілки. Також у 1896 р. на Херсонщині у містах нараховувалося 346 будинків з продажу напиків, 366 ренських підвали і 104 трактирних заклади, а у Таврійській – відповідно 30, 12 і 35 [177, арк. 5 зв.-6].

У 1897 р. винокурна промисловість Херсонщини сконцентрувалася, в основному, у Єлисаветградському і Олександрівському повітах губернії, де було 15 заводів. Із всіх підприємств 5 були комерційного характеру [379, с. 11].

В 1906 р. на Одеському винокурному заводі А. Я. Генардо було перекурено 7798 пудів патоки [166, арк. 44].

У період 1913-1914 рр. у Херсонській губернії працювало 36 винокурних заводи, в тому числі Миколаївський винокурний завод, який належав до херсонського акцизного управління та Одеський дріжджо-винокурний завод. Загальний вміст всіх квасильних чавунів становив у цей період 150634 відер. Із цих 36 заводів 30 відносилися до сільськогосподарського типу, а 6 – до промислового. 34 заводи експлуатувалися їхніми власниками, а 2 – були в оренді. Паточний спирт викурювався такими заводами: Остапівським та Інгульським. Перший викурював 1010,5 відер, а другий – 2206,7. Дріжджовий спирт виготовлявся також на Одеському дріжджо-винокурному заводі [165, арк. 1-2].

За об'ємом виробництва на початку ХХ ст. перше місце у Херсонській губернії (без Одеси), як і в інших районах, також займала винокурна промисловість (із 57 заводів працювало 35) [722, с. 47].

Винокуріння в північній і лісостеповій частині Наддніпрянщини було тією віссю, навколо якої рухалося все народногосподарське життя [687, с. 26].

В окремих районах Наддніпрянської України ці процеси мали певні відмінності. Особливо інтенсивно і швидкими темпами процеси концентрації виробництва здійснювалися на Київщині. Швидкі темпи розвитку виробництва спостерігаємо і в південних губерніях, хоча питома вага цих районів у виробництві спирту була незначною. Процеси концентрації відбувалися за рахунок ліквідації дрібних гуралень „сільськогосподарського” типу, збудованих ще у передреформений період і виникнення нечисленних, але відносно великих підприємств фабрично-заводського типу.

У ході концентрації виробництва відбувалися корінні зміни у характері самого винокурного виробництва.

В 1907 р. у Наддніпрянській Україні було 569 винокурних заводи. Крім того, було 203 броварні і 154 медоварні заводи. Винокурні заводи були у всіх українських губерніях, але найбільшого поширення винокуріння набуло, як вже

згадувалося, у Південно-Західному краї. Так, із 586 винокурних заводи Наддніпрянщини в 1913 р. у Південно-Західному краї було 300, які виробляли 13497 тис. відер 40⁰ спирту, або 11,6% загальноімперського виробництва. Щорічний прибуток винокурної промисловості Південно-Західного краю становив 9374,2 тис. крб. [30, арк. 98-98 зв.].

Проте тенденція до нарощування виробництва винокурної промисловості спостерігалася і надалі.

Таблиця 5.3

Кількість викуреного спирту в Російській імперії у 1901-1914 рр. [343, с. 21]

	1901-1905	1906-1910	1911-1913	1914
Кількість викуреного спирту в млн відер у 40 ⁰	82,1	108,4	124,2	102,5
Кількість використаного спирту в млн відер у 40 ⁰	70,8	87,7	99,6	55,1

У період до 1914 р. винокурна промисловість мала велике значення для сільського господарства. На винокурних заводах перероблялося 15% усього врожаю картоплі. Правда, з розвитком цукрової промисловості роль картопляного винокуріння починає падати, але в деяких губерніях – в Подільській і Волинській – переробка картоплі на винокурних заводах все ж досягла 35-40% збору. Власники винокурних заводів у Наддніпрянській Україні мали у своєму розпорядженні 597068 десятин землі. В 1914 р. у Волинській губернії серед посівів ярих культур домінували посіви ячменю і гречки [125, арк. 49].

До горілчаної промисловості тісно примикали пивоварна та медоварна. Наприклад, ще до реформи, в 1844 р. у Харкові пивоварні заводи виготовили продукції на 3500 крб. [216, арк. 105]. Зокрема, в 1862 р. у Вовчанському повіті Харківської губернії щороку виготовляли 700 пудів меду [224, арк. 69]. Ці галузі в більшості випадків зосереджувалися у містах. В Наддніпрянській Україні у 1865 р. діяло 210 таких закладів з сумою виробництва 376757 крб. У 1895 р. їх кількість зменшилася до 186, проте вартість виробленої ними

продукції становила 2,9 млн крб. Підвищення продуктивності праці пояснювалося застосуванням тут деяких технічних вдосконалень. Загалом у цій галузі обробної промисловості продовжували діяти дрібні капітали, а заклади мали ремісничий та мануфактурний характер. Винятком із загалу були лише декілька підприємств. Насамперед підприємства товариства „Нова Баварія” (засновник С. Трахтер), декілька заводів Бродського у Києві та Богуславський пивоварний завод на Київщині [703, с. 52].

В 1862-1863 рр. у Російській імперії, в тому числі і Наддніпрянській Україні, було виготовлено 5825044 відер пива, а в 1864-1865 рр. 7697745 відер; меду – у 1862-1863 рр. вироблено 236589 відер, а в 1864-1865 рр. – 224504 відер [628, с. 73].

Найбільше пиво-медоварних підприємств зосереджувалося на Волині, а найбільший обсяг виробництва таких закладів – на Київщині. У Таврійській, Подільській, Чернігівській і Херсонській губерніях пиво-медоварне виробництво було дуже обмеженим. Незначний розвиток даної промисловості у другій половині ХІХ ст. пояснюється тим, що вона регламентувалася урядом. Справа у тому, що назване виробництво деякий час не оподатковувалося акцизом. Тому його зростання загрожувало своєю конкуренцією акцизному, тобто винокурному. Зокрема, в 1865 р. у Наддніпрянській Україні було 210 промислових підприємств, які виготовили продукцію на суму 376757 крб.; у 1875 р. 267 підприємств з сумою виробництва 1741520 крб.; 1885 р. – 229 підприємств, обсяг виробництва становив 2499742 крб. і 1895 р. 186 підприємств з виробництвом 2878357 крб. [324, арк. 364 зв.].

У 1912 р. на Волині існувало 36 пивоварних та 27 медоварних заводи [371, с. 46-47], у 1914 р. – 125 пиво-медоварних заводи [103, арк. 24-26]. У 1865 р. в Києві також був 1 пивоварний завод [2, арк. 3]. Пиво-медоварна галузь в цьому році на Київщині знаходилася у несприятливих умовах. Попиту на продукцію не існувало, так як пивовари не витримували конкуренції з представниками цієї галузі із Поділля та Катеринославщини [7, арк. 29 зв.]. У 1912 р. на Поділлі було вироблено 1842300 відер пива на суму 1720 тис. крб.

Основний капітал, вміщений у броварництво Поділля, досягав 4650 тис. крб., причому окремі броварні були забезпечені від 10 до 400 тис. крб. основного капіталу й виробляли від 2-5 до 250 тис. відер пива. П'ять найбільших броварень (Вінницька, Проскурівська, Чорнятинська, Тиврівська й Кам'янецька) виробляли близько 1 млн відер, тобто більше як половину (54,5%) всієї продукції Подільського броварництва. Забезпечення кожної із цих броварень основними капіталами становило від 100 до 200 тис. крб. [690, с. 53-54]. Також у 1911 р. зустрічаються випадки, коли власники пивоварних заводів Поділля віддавали свої заводи в оренду євреям [276, арк. 226].

В 1914 р. у Херсонській губернії нараховувалося 28 пивоварних заводи, з яких працювало 26. Найкраще оснащеними були одеські заводи, зокрема „Ф. Єнні і К°”, „Кемпе”, південно-російського акціонерного товариства, товариства одеського пивоварного заводу, „Одеська Баварія” а також у Херсоні Білика, у Єлисаветграді Зельцера, в селі Голта голтянського товариства і в селі Пришиба Висунський завод братів Висоцьких. Не працювало два заводи – Миколаївський і Бобринецький [165, арк. 3-3 зв.].

Чималої ваги у промисловому виробництві Російської імперії набрала тютюнова промисловість Наддніпрянської України. Зокрема, в 1862-1863 рр. в імперії нараховувалася 301 тютюнова фабрика. В цей період було виготовлено 594830 пудів тютюну для куріння, 69098 пудів для нюхання і 630376796 штук сигарет [628, с. 73-74].

Поряд з дрібними тютюновими заводами у Наддніпрянській Україні було немало і великих фабрик: братів Коген у Києві, Зарицького у Черкасах, Римаренка в Ромнах, Дурунче в Полтаві. Деякі з цих фабрик мали по декілька сотень робітників.

За період 1868-1896 рр. посіви тютюну у Наддніпрянській Україні збільшилися на 100%. Кількість тютюнових плантацій у Чернігівській губернії в пореформений період постійно зростала. Якщо в 1862 р. таких нараховувалося 6159, у 1864 р. – 12689, то у 1869 р. – вже 30388. Загалом

посівні площі під тютюн за цей період зросли з 4456 до 13645 десятин, або більше, ніж утричі [493, с. 59].

Особливо інтенсивно відбувався ріст тютюнових підприємств у розглядуваний період в таких українських губерніях, як Катеринославська, Харківська, Херсонська і ін. Так, за даними Катеринославського губернського статистичного комітету, в 1883 р. тут нараховувалося 437 підприємств з 13608 робітниками, у 1898 р. кількість підприємств зросло до 1387 із 108311 робітниками [315, арк. 130].

У Наддніпрянській Україні, як і в Російській імперії у цілому, тютюнова промисловість розвивалася нерівномірно. У 1865 р. в українських губерніях було 109 фабрик, які виробили продукції на 1,6 млн крб. Через 10 років, у 1875 р., число фабрик зменшилося до 90, а вартість їхньої продукції зросла до 5,9 млн крб. У 1885 р. кількість підприємств збільшилася до 114, а вартість виробництва тютюну – до 19,2 млн крб. На 1895 р. у губерніях Наддніпрянщини діючих фабрик налічувалося всього 72, які виробили тютюну на 7,7 млн крб. [314, арк. 2 зв.-3].

Українські фабрики давали від 20 до 40% загальної вартості виробництва тютюну. Наприклад, у 1882 р. вартість їхньої продукції становила 14,5 млн крб., або 40% [314, арк. 61].

На Волині у 1870 р. нараховувалося 17 тютюнових фабрик і з кожним роком їхня кількість постійно зменшувалася і в 1879 р. становила 8 фабрик [163, арк. 33]. Зокрема, в 1906 р. у Рівному була незаконно побудована тютюнова фабрика євреєм П. Кончуном, про що повідомляє наглядач акцизних зборів Волинської губернії [102, арк. 7].

Тютюн кращих сортів у Волинській губернії в 1878 р. розводився досить успішно у Дубенському повіті губернії. Проте простий тютюн селяни садили в деяких повітах губернії, але дана галузь господарства не становила значного промислу у губернії. Всього у цьому році тютюну було посаджено 111 десятин, з яких зібрано продукції 125 тис. пудів. Він вирощувався тільки в Новоград-Волинську, Кременецькому і Ковельському повітах губернії [6, арк. 23-24].

Проте у Волинській губернії в 1893 р. тютюн засівали в усіх повітах губернії. Загальна кількість плантацій цього року досягала до 134955. Зібрано тютюну вищого гатунку із турецького насіння 203 пуди, із американського насіння – 88 пудів і нижчого гатунку – 52426 пудів [589, с. 311].

Київська губернія також славилася тютюновим виробництвом. Зокрема, в 1878 р. у губернії було виготовлено продукції на 1656415 крб., майже на 400 тис. крб. більше попереднього року [7, арк. 29 зв.].

У Подільській губернії з успіхом вирощувався тютюн не тільки простий, але і турецький вищого гатунку [342, с. 4]. Слід відмітити, що у 1864 р. дворянин Адольф Маркевич просив у Подільського губернатора дозволу відкрити в Кам'янці-Подільському тютюнову фабрику [278, арк. 26]. За даними 1894 р. у Подільській губернії нараховувалося 32864 тютюнових плантації. З усіх плантацій було зібрано 20875 пудів тютюну, в тому числі 5985 пудів лише з Новоушицького повіту [589, с. 1612].

Одним із важливих центрів тютюнової промисловості Півдня України пореформеного періоду стала Одеса. У 1863 р. тут нараховувалося постійно діючих 13 тютюнових фабрик. Також існувало 43 заклади для продажу листового тютюну, в тому числі 7 з продажу турецького тютюну і 27 – російського. Зокрема, тютюну першого гатунку виготовили 8178 пудів, другого – 17321, третього – 7815, четвертого – 3906 і п'ятого – 222. У 1865 р. в Одесі існувало 17 тютюнових фабрики, а в 1866 р. – 18. У 1865 р. було 47 складів з оптового продажу продукції, а 1866 р. – 44, у тому числі кримського і бесарабського у 1865 р. 39, а 1866 р. – 29. На одеських тютюнових фабриках у 1865 р. було 12217 пудів турецького тютюну, у 1866 р. – 14785 пудів; американського відповідно 66 пудів і 28 та російського – 39339 пудів і 43176 [179, арк. 4-9 зв.].

Характеризуючи становище цигарково-гільзових фабрик Одеси на 1910 р. можна констатувати, що одеські фабрики цигаркових гільз і книжок значно скоротили своє виробництво. Фабрика Ясиновського (30 робітників, 50 тис. крб.) зупинилася. На фабриці Файнбурна (15 робітників, 30 тис. крб.)

припинило роботу гільзове відділення. Фабрика Балирєва (15 робітників, 30 тис. крб.) і фабрика Ковельського (90 робітників, 35 тис. крб.) працювали по три дні на тиждень.

У 1864 р. тут працювало 15 тютюнових фабрик, які постачали своїми виробами багато міст не тільки Наддніпрянської України, а й Російської імперії. У 1869 р. 15 тютюнових фабрик Одеси випустили товарів на 1,9 млн крб. [722, с. 47].

За обсягом виробництва друге місце в Полтавській губернії належало тютюновим фабрикам (понад 10%), найбільші з них були зосереджені в Кременчуці, Полтаві, Прилуках, Ромнах. На 1896 р. на тютюнових підприємствах губернії працювало 1500 робітників і було вироблено продукції на суму 2493 тис. крб., тоді як у 1861 р. на цих підприємствах було зайнято лише 40 чоловік, а вартість виробленої ними продукції обчислювалася у 50 тис. крб. [616, с. 20-21].

В цей період тютюн, що вирощувався на Чернігівщині, був таких видів: махорка, рубанка, комергерський, ніжинські корінці. Всі ці сорти були нижчого гатунку. Деякі поміщики (Кониський, Лизогуб, Свічин) розводили у себе тютюн американський, або виргинку (найвищий гатунок) [493, с. 59].

Тютюнництво займало важливе місце в економічному розвитку Чернігівської губернії у 1913 р. Проте ринкові і частково сільськогосподарські умови за останнє десятиліття були не дуже сприятливими для розвитку місцевої тютюнової промисловості. Наприклад, кількість плантацій скоротилася із 88 тис. до 59 тис. у 1910 р. і до 66 тис. у середньому за останнє п'ятиріччя. При цьому як і кількість плантацій так і площа землі під посів тютюну прогресивно скорочувалися. Також і на 1913 р. дана тенденція до скорочення продовжувала спостерігатися [566, с. 9-10].

Деякі особливості тютюнового виробництва спостерігалися і в Харківській губернії. Ще до реформи, у 1844 р., на тютюнових фабриках Харкова було виготовлено різної продукції на 7902 крб. [216, арк. 97]. Зокрема, у 1861 р. при заснуванні нових тютюнових фабрик у губернії потрібно було

надіслати прохання керуючому тютюново-акцизного округу, а в губерніях, які не належали до округів – у казенну палату, додаючи до цього опис приміщення, яке належало фабриці; підписку про ознайомлення власником фабрики про всі постанови. Після отримання дозволу на відкриття фабрики Міністерством фінансів, начальник округу або казенна палата повідомляли про це місцеве повітове казначейство для видачі прохачу належних документів, за які власник повинен сплатити певну суму коштів [220, арк. 3-3 зв.].

В 1862 р. у Харкові була відкрита тютюнова фабрика купцем М. Ростовцевим, на що дала дозвіл міська рада за умови, якщо у будинку, де існуватиме фабрика, немає закладів, у яких продається готовий тютюн [226, арк. 5]. У 1863 р. тут була вікрита тютюнова фабрика купцем Ароном Капоном [227, арк. 1], у 1868 р. – купцем другої гільдії Юфудом Айвазовим [231, арк. 8] і купцем Абрамом Кайоном у будинку купця Кам'ягіна [232, арк. 3].

Тютюнова і махоркова промисловість у Наддніпрянській Україні в 1907 р. була представлена 109 фабриками. Під культурою тютюну було зайнято у Наддніпрянській Україні 29685 десятин [717, с. 52].

На думку К. Г. Воблого, тютюнництвом займалися в переважній більшості у лісостеповій зоні [687, с. 17].

Варто зауважити, що на Полтавщині тютюнове виробництво посідало одне із провідних галузей виробництва, зокрема в 1904 р. у Полтаві були наступні підприємства фабрично-заводського типу: тютюнова фабрика, заснована у 1879 р., парова тютюново-махоркова фабрика, заснована у 1904 р. та інші підприємства [673, с. 2-12].

Перше місце за промисловим виробництвом тютюну наприкінці ХІХ ст. належали Катеринославській, Київській, Полтавській і Харківській губерніям, а останнє – Чернігівській. Однією з причин, яка гальмувала розвиток тютюнництва, було те, що, згідно з акцизним статутом, скуповування листового тютюну зосереджувалося у руках купки фабрикантів і складчиків. Це усувало вільну конкуренцію і призводило до штучного зниження цін на нього.

Незважаючи на це, посіви тютюну зросли і в 1911 р. по 6 губерніях Наддніпрянщини вони становили 26080 дес. У наступні роки загальна площа посівів тютюну скоротилася і в 1912 р. дорівнювала 23663 дес., в 1913 р. – 18786 дес. і в 1914 р. – 16337 дес. Зменшувався і збір тютюну. Так, у 1911 р. було зібрано 3272 тис. пудів, в 1912 р. – 3426 тис., в 1913 р. – 2803 тис. і в 1914 р. – 2018 тис. пудів [30, арк. 97-98].

Починаючи з 1906 р. кількість тютюнових фабрик з кожним роком різко падала. Для порівняння, якщо в 1906 р. у Російській імперії налічувалося 280 фабрик, то у 1910 р. їх було 237, а в 1914 р. – лише 206. За цей час на Лівобережній Україні кількість фабрик зменшилася з 28 до 23, на Правобережній – з 49 до 26, на Півдні імперії – з 38 до 22. У Наддніпрянській Україні протягом 1907-1911 рр. кількість фабрик скоротилася з 115 до 92. Таке становище пояснювалося, головним чином, скороченням ринків збуту продукції.

Кількісне скорочення тютюнових підприємств не тільки не вплинуло на зменшення випуску тютюну, а, навпаки, сприяло його збільшенню, що ми бачимо вже у 1911 р. За 1911-1914 рр. випуск тютюнових виробів у Російській імперії, в тому числі і Наддніпрянській Україні, зріс із 5721 до 7250 тис. пудів. Все це пояснюється, в основному, ліквідацією дрібних і збільшенням за їх рахунок виробництва тютюну на великих підприємствах.

Таким чином, за короткий проміжок часу тютюнова промисловість у Наддніпрянській Україні не тільки оформилася як ринкова промисловість, а й пройшла епоху вільної конкуренції і підійшла до монопольних об'єднань. Першим кроком на цьому шляху було монопольне право підприємців купувати сировину при умові, що власники сировини були зобов'язані продавати останню лише їм.

Отже, і в цій галузі виробництва відбувався процес розвитку промисловості: зростало землеробство, а разом з ним і ринкова промисловість, зв'язана з цією галуззю господарства.

Великого поширення у Наддніпрянській Україні набула борошномельна промисловість. У даній галузі промисловості у пореформений період визначилися три напрями розвитку:

а) розвиток млинарства у вигляді численних дрібних водяних млинів та вітряків, а також тартаків (з кінськими приводами), що переробляли місцеве зерно і обслуговували невелику навколишню округу, або ж перемелювали „за мірчук” зерно селянам для їх власних потреб. Протягом усього періоду індустріалізації ці заклади існували, не відчуваючи конкуренції з боку інших млинів, а отже, не мали істотних стимулів до удосконалення своєї примітивної техніки виробництва;

б) будувалися млини, що були або складовою частиною іншого виробництва (наприклад, винокурного заводу), або додатком до іншого (цукроварні, олійниці, лісопильні тощо);

в) у пореформений період виникають великі механізовані парові млини – характерний супутник епохи великої машинної індустрії, – спеціально розраховані на широкий ринок збуту. Ці млини відзначалися великими розмірами виробництва, перемелювали зерно (переважно високоякісну пшеницю), що привозилася здалека.

Борошномельне виробництво у досліджуваній період розвивалося на основі зростання товарного зернового землеробства. Динаміка виробництва тут зростає з 1 млн крб. у 1865 р. до 6,3 млн у 1875 р. і 16,3 млн крб. в 1885 р., а чисельність робітників за 1875-1885 рр. – з 2,2 до 8,4 тис. чол. У другій половині 80-х років XIX ст. у борошномельній промисловості спостерігався спад виробництва, закривалася частина млинів. До середини 90-х років обсяг продукції зріс до 39,2 млн крб. (тобто в 2,4 рази проти 1885 р.), а кількість зайнятих робітників збільшилася до 23,7 тис. чол. (у 2,8 рази). Одночасно зростала питома вага великих підприємств – парових млинів у виробництві продукції [30, арк. 69-70 зв.].

В 1890 р. у районі Фастівської, Катеринославської, Курсько-Київської і Харківсько-Миколаївської залізниць знаходилося 180 млинів з виробництвом у 43 млн пудів продукції [173, арк. 3].

У Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ ст. діяло 658 великих борошномельних підприємств, лише на 394 з них працювало майже 9 тис. робітників. У 1893 р. великі млини виробили 41,7 млн пуд. борошна, або понад 26% виробництва в Росії. Існування значної кількості дрібних підприємств (без вітряків майже 6 тис.) зумовлювалося віддаленістю від центрів великого борошномельного виробництва, бездоріжжям. Дрібні заклади працювали переважно на споживача-замовника, великі ж – виключно на внутрішній і зовнішній ринки. У ряді губерній Наддніпрянської України (Волинській, Подільській, Полтавській, Херсонській) борошномельна промисловість посідала одне з перших місць серед галузей промислового виробництва. Зокрема, 25 квітня 1895 р. дворянину Л. В. М'яновському державний банк виділив кошти для відкриття млина у розмірі 5 тис. крб. Щорічно він зобов'язаний повертати банку кредит у розмірі 6% річних протягом року [110, арк. 1].

Загалом великих борошномельних підприємств у Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ ст. налічувалося 658 і 5493 дрібних. Головними центрами млинарства стали міста. Саме тут застосовувалися найбільш вдосконалені потужні парові млини. Сума їх виробництва становила у 1890 р. понад 40 млн крб., в той час як решта млинів молола зерен тільки на 8-9 млн крб. За сумою виробництва виділялися борошномельні Одеси (22 млини, що виробляли борошна на 30 млн крб.), Єлисаветград – 8, Києва – 7, Полтави – 6, Кременчука – 8, Катеринослава – 8 [703, с. 53].

У 80-х роках ХІХ ст. кілька кременчуцьких парових млинів виробляли щорічно від 2500 тис. до 2750 тис. пудів борошна; 17 одеських млинів у 1886 р. виробили борошна на 4,2 млн крб.; в Єлисаветграді у 1895 р. було 14 великих парових млини, які виробили борошна на 2,4 млн крб. [695, с. 39]. У 1902 р.

лише в Єлисаветградському повіті налічувалося 173 парові і 163 водяні млини, 1577 вітряків [612, с. 27].

Варто відмітити, що у 1876 р. біля річки Донець на Харківщині купцем другої гільдії Лямцевим орендувався водяний млин у князя М. І. Трубецького з платою 9500 крб. на рік [246, арк. 22].

Чимало парових млинів було засновано акціонерними товариствами. Слід сказати, що у процесі розвитку борошномельної промисловості різко змінюється її структура. Якщо до реформи переважали поміщицькі млини, то у пореформений період у борошномельній промисловості утворюються акціонерні товариства (у великих містах), більшість парових млинів зосереджується в руках купців, заможних міщан і куркулів. Так, у Київській губернії на початку 80-х років XIX ст. з 10 парових млинів (що мали не менше як 3 постави) 6 найбільших млинів належали купцям, решта була в оренді в акціонерних товариств і купців [310, арк. 130-176 зв.].

Так, у Києві створилося „Товариство Київського парового борошномельного млина”. У 1894 р. воно звернулося до Міністерства фінансів з проханням дозволити додатково випускати акції, щоб збільшити основний капітал до 2500 тис. крб. У 1895 р. торговий дім „Брати Ізраїловичі”, що існував у Павлограді (Катеринославська губернія), звернувся до Міністерства фінансів з проханням затвердити статут акціонерного товариства по виробництву борошна й крупи. В листі говорилося, що торговий дім Ізраїловичів володіє млином, який переробляє за добу 3000 пудів пшениці (річний оборот близько 1 млн крб.), а також організовує виробництво крупи. Борошно збувається на внутрішньому і зовнішньому (переважно в Лондоні і Константинополі) ринках.

Наприкінці 1896 р. у борошномельній промисловості створилося монополістичне об'єднання у вигляді ради з'їздів власників великих млинів. Воно ставило собі за мету зберегти на внутрішньому ринку високі ціни на хліб [310, арк. 141].

В 1900 р. у Наддніпрянській Україні було 363 борошномельні підприємства, на яких було зайнято 7744 робітники. Найбільше даних

підприємств у Наддніпрянській Україні було в Катеринославській (62), Полтавській (40), Таврійській (43), Херсонській (47), Київській (58) і Подільській (60) губерніях. У 1908 р. всього на півдні України налічувалося 57813 млини, з них промислових – 961. У середині 90-х років XIX ст. велику борошномельну промисловість спіткала криза перепродукції [309, арк. 16-17].

Досить значного розвитку набула борошномельна промисловість в Києві. Найбільшими підприємствами були млини Бродського, Шлейфера і торгового дому „Фатєєв, Могилевцев і Роговцев”. Наприкінці XIX ст. тільки 8 великих млинів Києва за рік переробили не менше як 6 млн пудів зерна [604, с. 400]. Зокрема, у 1878 р. борошномельні Київщини переробили продукції на суму у 797654 крб. [7, арк. 29 зв.], а вже в 1899 р. млини і крупорушки губернії виготовили продукції на 3924276 крб. [28, арк. 35 зв.].

Млинарством славилася також і Подільська губернія. Всього у 1867 р. на Поділлі по повітах була наступна кількість млинів: у Кам'янецькому повіті – 4, Ушицькому – 14, Могилівському – 7, Ямпільському – 5, Проскурівському – 12, Летичівському – 7, Літинському – 8, Вінницькому – 10, Брацлавському – 5, Гайсинському – 2, Ольгопільському – 8 і Балтському – 24. Всіх млинів у 1867 р. в губернії нараховувалося 107 [665, с. 11].

Загальна вартість млинарської продукції у 1912 р. по всіх повітах Поділля становила 7032000 крб. Проте дана цифра стосується тільки цензових млинів, тобто тих, які перемелювали зерно на продаж (промислові млини) та мали певну кількість найманих робітників.

Найбільшою кількістю випуску продукції на Поділлі в цей період славився Сутинський млин (4000 пуд. добового перемелювання); з добовим перемелюванням від 2500 до 3000 пудів було на Поділлі 6 млинів (Браїлівський, Гайсинський, Вінницький, Проскурівський, Сокольчанський та Тернавський) і 38 млинів з добовим перемелюванням від 1000 до 2000 пудів зерна [690, с. 54-55].

Слід відзначити, що більшість млинів Подільської губернії належали до підприємств із випуском малої кількості продукції, які не мали великого

промислового значення, зокрема вітряки, кінні та більша частина водяних млинів. Великих промислових млинів на Поділлі з виробництвом понад 100 тис. пудів щороку кожен можна нарахувати приблизно 45, з яких 15 (33%) належало до турбіно-водяних, 12 (27%) належало до парових, 8 (18%) до пароводяних, 7 (16%) до газомоторних, 2 (4%) до водяно-газомоторних і 1 (2%) до парогазомоторних.

На млинах Поділля борошно виготовлялося переважно з пшениці та жита й лише у невеликій кількості перемелювалося просо та гречка. За характером виробленої продукції млини Поділля розподілялися в такій послідовності: 60% млинів виробляли пшеничне борошно, близько 8% – житнє, а 32% млинів були з мішаним виробництвом. Мала кількість великих млинів, що виробляли житнє борошно, пояснюється тим, що житнє зерно, як продукт селянського споживання, перемелювалося переважно на дрібних „сільськогосподарських” млинах [690, с. 55-56].

Млини Подільської губернії всупереч млинам інших двох губерній Правобережної України – Київщини і Волині, – перемелювали майже виключно місцеве зерно та дуже рідко вдавалися до підвозу зерна з інших місцевостей. А саме, з 44 промислових млинів Поділля лише 2 користувалися зерном, довезеним з віддалених місцевостей, а 42 млини переробляли виключно місцеве зерно. Особливістю млинарської справи Поділля було те, що тут млини здебільшого (понад 50%) експлуатувалися орендаторами.

Головним районом великої ринкової борошномельної промисловості був Південь України. Тут парові машини розташовувалися у великих промислових центрах і транспортних вузлах. Південні млини споживали переважно донецьке вугілля, цьому сприяли розвиток залізничного транспорту та близькість Донбасу. Частина борошна йшла на експорт [311, арк. 67-68].

Варто сказати, що в Одесі за об'ємом виробництва перше місце займала борошномельна промисловість. У 1869 р. тут нараховувалося 12 парових млинів, які виготовили продукції на 3,6 млн крб. [722, с. 47]. Зокрема, у 1888 р. в Одесі працювало 15 млинів, сума виробництва яких становила 3205507 крб. У

цьому році відновило роботу 3 млини і 2 перестали працювати. В Одесі у 1880 р. нараховувалося 19 млинів, 1883 р. також 19, 1884 р. – 20, 1885 р. – 16, 1886 р. – 17, 1887 р. – 15 і 1888 р. – 15 млинів [413, с. 7]. У 1894 р. тут був відкритий млин для виробництва пшона із проса і круп гречки без парового двигуна. Приводився у рух за допомогою коней [153, арк. 1].

У Миколаєві Херсонської губернії у 1898 р. із борошномельної промисловості виділявся млин Д. І. Оберемченка, сума виробництва якого становила 487200 крб. і К. І. Коб'якова з оборотом у 301400 крб. [672, с. 58]. Зокрема, в 1912 р. у Херсонській губернії помітну роль у промисловому виробництві краю продовжувало відігравати борошномельне виробництво [33, арк. 23].

Напередодні війни 1914 р. у Наддніпрянщині налічувалося близько 120 тис. невеликих вітряків і водяних млинів, до 10 тис. більших сільськогосподарських млинів та близько 700 млинів великого індустріального значення, які працювали на закупівельному зерні [30, арк. 362].

Слід сказати, що звіти фабрично-заводських інспекторів за 1910-1914 рр. дають чітку картину зростання кількості підприємств і робітників на них по окремих галузях обробної промисловості. У ці роки кількість підприємств харчової промисловості збільшилася з 3143 до 3270, а робітників – з 285502 до 337177 чоловік; разом по всіх галузях кількість підприємств збільшилася з 3057 до 3406, а чисельність робітників – з 273625 до 332044 чоловік.

Таким чином, Наддніпрянська Україна, як і Російська імперія в цілому, зробила певний крок вперед у своєму економічному розвитку. У 1911-1914 рр. набагато збільшилася кількість підприємств, зв'язаних із сільським господарством та випуск їхньої продукції.

Отже, виробництва, крім цукроварень, які були пов'язані із сільським господарством, являли собою часто невеликі, але масові підприємства. Дані підприємства проникали у всі галузі суспільно-економічного життя.

Зростання цукрової, винокурної, тютюнової та борошномельної промисловості відіграло важливу роль у розвитку сільського господарства Наддніпрянської України в його технічній перебудові.

Висновки до п'ятого розділу

Головним результатом та рушієм усіх перемін, що відбувалися у пореформену добу, стала велика промисловість і механізований транспорт, що розвивалися досить швидкими темпами. Значний розвиток обробної промисловості у Наддніпрянській Україні робив її важливою складовою частиною російського промислового і фінансового капіталу.

Промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці. Його формування розпочалося ще в дореформений період, але свого розквіту воно досягло уже після скасування кріпацтва. Спеціалізація диктувалася, в першу чергу, природно-кліматичними умовами. Фабрично-заводська промисловість у більшості регіонів Наддніпрянської України розвивалася слабо, натомість потужний розвиток одержала технічна переробка землеробських продуктів. Тому на Правобережжі поширеними були цукроваріння та винокуріння. У поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися обробні галузі, що давали можливість оптимального використання продуктів землеробства: цукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини. На Півдні України домінувало землеробство, обробні ж галузі відігравали другорядне значення. Промислова обробка сільськогосподарських культур була представлена винокурінням та борошномельством.

Фабрично-заводська промисловість, відтісняючи на задній план мануфактуру, підкоряла собі селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона стала визначальним фактором порайонної промислової спеціалізації.

Із швидким припливом підприємців у цукрову промисловість збільшується кількість цукрових заводів та виробництво цукру. Тільки за останнє десятиліття ХХ ст. виробництво цукру у Наддніпрянській Україні зросло майже удвічі.

Винокурне виробництво у другій половині XIX ст. мало другорядне значення. Це відбулося тому, що в цей період розвинулося залізничне будівництво, у зв'язку з чим відкрилася широка можливість для вивозу хліба за кордон та у віддалені центри країни.

Важливе значення у промисловому виробництві Російської імперії набрала тютюнова промисловість Наддніпрянської України. Поряд з дрібними тютюновими заводами у Наддніпрянщині було немало і великих фабрик. За короткий проміжок часу тютюнова промисловість не тільки оформилася як ринкова промисловість, а й пройшла епоху вільної конкуренції і підійшла до монопольних об'єднань.

Борошномельне виробництво розвивалося на основі зростання товарного зернового землеробства. Обсяг виробництва тут зріс з 1 млн крб. у 1865 р. до 6,3 млн у 1875 р. і 16,3 млн крб. в 1885 р., а чисельність робітників за 1875-1885 рр. – з 2,2 до 8,4 тис. осіб. У другій половині 80-х років XIX ст. у борошномельній промисловості спостерігався спад виробництва, закривалася частина млинів. До середини 90-х років обсяг продукції зріс до 39,2 млн крб. (тобто в 2,4 рази проти 1885 р.), а кількість зайнятих робітників збільшилася до 23,7 тис. осіб (у 2,8 рази). Одночасно зростала питома вага великих підприємств – парових млинів у виробництві продукції.

Зростання цукрової, винокурної, тютюнової та борошномельної промисловості відіграло важливу роль у розвитку сільського господарства, в його технічній перебудові.

РОЗДІЛ 6. ЗБУТ ПРОДУКЦІЇ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

6.1. Організація збуту на внутрішніх ринках

Важливою умовою розширеного виробництва є збут готової продукції. Завдяки прибутку покривалися виробничі затрати. Частина прибутку вносилася на розширення виробництва а також на запровадження нової техніки і технології, придбання великої кількості сировини і матеріалів, фінансування інших сторін подальшого виробництва. Економічне становище промисловості, у тому числі і обробної, знаходиться у прямій залежності від рівня цін на продукцію, які формувалися, в основному, стихійно, у залежності від попиту і пропозиції. Проте, на сьогоднішній день глибокого уявлення про торгівлю товарами обробної промисловості на внутрішніх ринках ми нажаль ще не маємо.

Ринком прийнято вважати сферу обігу товарів. За своїм значенням він може бути місцевим, національним або світовим. На місцевих ринках товарообіг відбувався у визначеному районі або місці, які примикали безпосередньо до місця виробництва; на національному – торгівля відбувалася між країнами. Національний ринок складається із сокупності місцевих, а світовий – із національних ринків. Так як продукція обробних галузей збувалася головним чином у Європейській частині Росії, то дану територію, умовно, можна вважати національним ринком.

Основні форми торгівлі продукцією обробних галузей промисловості на національному ринку склалися ще до відміни кріпосного права за підтримки державних органів влади своєю політикою, оберігаючи продукцію обробної промисловості від зовнішніх конкурентів. У той же час було б помилкою не помічати на внутрішніх (національному) ринках конкуренцію, без якої важко собі уявити досить бурхливий розвиток промисловості.

Розвиток ринкових відносин в обробній промисловості та сільському господарстві, побудова залізниць, збільшення кількості робітничих селищ і міст – усе це сприяло розвитку торгівлі. Одним з найважливіших засобів у

посиленні міжрайонних економічних зв'язків була внутрішня торгівля, яка в пореформений період зазнала суттєвих змін. Зростаючи в обсязі товарообігу, вона охоплювала все нові райони, досягала найвіддаленіших пунктів. Виникло багато нових торгових центрів, а чимало старих втратили своє попереднє значення. Головна причина цього полягала в корінних змінах, що відбулися в розміщенні продуктивних сил, а також у знаходженні міст і селищ від залізничного сполучення і річкових пароплавних магістралей. Поглиблення суспільного поділу праці, господарська спеціалізація Правобережної, Лівобережної і Південної України обумовила злиття окремих територіальних ринків у загальноукраїнський ринок. У Наддніпрянській Україні створилася нова мережа ярмарків і базарів, які нерозривно були зв'язані з місцевою стаціонарною торгівлею.

Проте до середини XIX ст. розвивалися ринкові відносини, внутрішня і зовнішня торгівля, відбувався процес формування єдиного національного ринку, в той час знижувалося виробництво, засноване на кріпосній праці.

Важливу роль у зміцненні економічних зв'язків Наддніпрянської України з всеросійським ринком відігравала стаціонарна, магазинно-крамнича торгівля, що особливо швидко почала розвиватися з 60-х років XIX ст. Її зростанню сприяло розширення внутрішнього ринку, зв'язане з поглибленням суспільного поділу праці, неухильним збільшенням торгово-промислового населення і використання найманої праці, з розкладом селянства і поширенням відхожих неземлеробських промислів.

Нагромаджені шляхом торгівлі кошти концентрувалися у банках і кредитних установах, які у свою чергу сприяли дальшому розвитку торгівлі [575, с. 21].

У 70-90-х роках XIX ст. мережа кредитних установ значно розширилася. У Наддніпрянській Україні вони були зосереджені у великих торговельних і промислових центрах, губернських і повітових містах. Так, у Києві кредитну систему представляли 12 банків, у Харкові та Харківській губернії діяло

17 кредитних організацій [506, с. 54]. В Одесі кредитували торгівлю 6 банків і декілька десятків ощадних страхових товариств.

В умовах швидкого розвитку ринку стаціонарна торгівля набула нових форм. Разом з цим неухильно зростав її обсяг і збільшувався асортимент товарів. Як і в промисловості, в торгівлі відбувалася концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової і роздрібною торгівлі дрібних та середніх торговців. Це здійснювалося шляхом створення великих універсальних і багатофілійних магазинів.

Полтавський губернатор у звіті за 1870 р., пояснюючи причини зменшення кількості виданих торгових свідоцтв і білетів у порівнянні з 1869 р., справедливо підкреслював, що „це не служить фактором зменшення торгівлі, яка, навпаки, помітно розвивається, переважно у Полтаві, Кременчуці і Ромнах, чому сприяло проведення залізниць від Одеси й Києва до Кременчука та від Москви до Харкова... Взяття ж у меншій кількості торгових посвідчень і білетів відбувається переважно від зосередження торгівлі у руках великих підприємців, конкурувати з якими важко дрібним торговцям, через що багато з них залишають торгівлю” [326, арк. 10].

Помітну роль у внутрішній торгівлі відігравали кооперативи. Кооперативний рух у Російській імперії, в тому числі й Наддніпрянській Україні, виник у 60-80-х роках XIX ст.

У Наддніпрянській Україні кількість кооперативів збільшувалася так само, як і в Російській імперії у цілому. Вони утворювалися як у містах, так і в селах. Кооперативи виникали як кредитні, ощадно-позичкові, сільськогосподарські, споживчі товариства. Кожний тип їх відрізнявся за характером своєї діяльності. Але всі вони мали спільну рису – брали активну участь у внутрішній торгівлі [503, с. 50-51].

Важливе місце у внутрішній торгівлі відводилося споживчій кооперації. Споживчим товариствам належали переважно крамнички і лавки, де ціни були значно нижчими, ніж у приватних торговців. В обстежених в 1909 р. у Київській губернії у 160 товариствах ціни на основні продукти харчування були

нижчі на 5-25%. Кожна кооперативна лавка щорічно в середньому продавала товарів на 75600 крб. На Київщині 500 споживчих товариств мали обороти 635800 крб. на рік. Якщо зниження цін пересічно вважати тільки на 10%, то й тоді споживчі кооперативи заощадили населенню 378000 крб. Подекуди під впливом кооперативних лавок змушені були знижувати ціни й приватні торговельні заклади [503, с. 53-54]. Наприклад, у 1862 р. ціни на продукти харчування на Харківщині встановлювалися губернією [228, арк. 6-7].

Кооперація у внутрішній торгівлі, по-перше, сприяла залученню широких мас селянства до товарного виробництва, втягувала їх в товарно-грошові відносини і тим самим мала систему господарювання, яка ще подекуди зберігалася в російському і українському селі; по-друге, зміцнювала економічні зв'язки Наддніпрянської України в системі ринку; по-третє, тісніше прив'язувала село до міста, створювала умови для постійних взаємозв'язків промисловості і сільського господарства.

Значного поширення в пореформений період набрав продаж торговими фірмами фабрично-заодських товарів, одержаних від підприємств у кредит. Через дрібних торговців ці товари реалізовувалися у сільських населених пунктах. Також у пореформений період, незважаючи на процес концентрації торговельного капіталу, значно зросла кількість людей, діяльність яких була тією чи іншою мірою зв'язана з торгівлею.

Чималу групу населення Наддніпрянської України в період промислового розвитку ринку становили дрібні торговці, які щорічно брали посвідчення на право вести торгівлю. Зокрема, у 1864 р. губернські установи видали понад 23 тис. посвідчень, власники яких могли вести дрібну торгівлю у своїй місцевості. Крім того, було видано більш як тисячу посвідчень на розвізну і близько 1500 на розносну торгівлю [695, с. 100-101].

У 1882 р. число посвідчень на ведення місцевої дрібної торгівлі становило понад 54 тис. Посвідчення на розвізну й розносну торгівлю становили, як і раніше, невелику кількість – 1376 і 1834. Проте чисельність дрібних торговців і в наступні роки залишалася значною. Про це переконливо

свідчить те, що лише у Київській губернії 1890 р. було видано на дрібну торгівлю близько 12700 посвідчень і понад 9 тис. білетів [331, арк. 12]. Зокрема, в 1882 р. у Таврійській губернії була взята наступна кількість свідоцтв на право ведення торгівлі: купцями першої гільдії – 4, другої – 111 і на дрібну торгівлю – 1348 свідоцтв. Порівняно з попереднім роком у 1882 р. свідоцтв першої гільдії було видано на 2 менше, другої – на 6 більше і для дрібної торгівлі на 236 свідоцтв більше [161, арк. 105 зв.]. У 1886 р. по Одесі було видано свідоцтв на право торгівлі купцям першої гільдії – 163, другої – 1285. Для дрібної торгівлі – 1843. Промислових першого розряду – 66, другого – 75 і третього – 512 [174, арк. 115].

Слід сказати, що торгівля вином і спиртними напінками в 1879 р. у Волинській губернії, не дивлячись на всі заходи влади щодо заборони і відсторонення від неї євреїв, залишалася і надалі в їхніх руках. Цій справі допомагали самі селяни і поміщики, так як через євреїв здійснювали всі економічні „оборотки і махінації”. Говорячи в загальному про торгівлю на Волині, варто сказати, що вона знаходилася в руках євреїв, торговельна конкуренція з якими для християн була безсилою і взагалі християни погодилися з тим, що торгівля велася євреями і не приймали ніяких заходів, щоб позбавитися від їхнього промислового впливу [8, арк. 35-35 зв.]. Також відбувалися випадки з незаконного продажу вина у вказаний період у губернії, зокрема євреєм С. А. Берштейном [81, арк. 10]. Із повідомлення Волинського наглядача акцизному управлінню у 1896 р. видно, що існували випадки, коли без дозволу акцизного управління відбувався продаж і приготування вина, у даному випадку цим займалися євреї Теофішель і Клигман [105, арк. 1], а в 1897 р. – єврей Л. Качман [104, арк. 1]. В цьому ж році акцизне управління Волинської губернії звинувачувало селян Заславського повіту у незаконному будівництві винокурного заводу у даному повіті [106, арк. 1].

Для пореформеного періоду, особливо для 80-90-х років XIX ст., важливого значення у внутрішній торгівлі та економічних зв'язках у рамках всеросійського ринку набула стаціонарна торгівля, яка за обсягом своїх

оборотів залишила далеко позаду ярмарки і базари. Якщо у 90-х роках щорічний сумарний обіг ярмаркової і базарної торгівлі у Наддніпрянській Україні становив близько 225 млн крб., то через мережу стаціонарних торговельних закладів збувалося товарів на 1,35 млрд крб. (в 5,5 рази більше). Кількість постійних торговельних закладів тут зросла з 33,2 тис. у 1861 р. до 87 тис. у 1900 р. [308, арк. 98].

Розвиток стаціонарної торгівлі супроводжувався зростанням числа магазинів та крамниць, що торгували оптом та вроздріб товарами обробної промисловості, ларків, палаток, різних закладів по продажу горілки, вина, тютюну тощо.

Постанова уряду від 1863 р., згідно з якою було дозволено відкривати лавки і магазини в селах, заохочувала заможних селян до освоєння цієї прибуткової справи [581, с. 379].

У пореформений період швидко зростала кількість підприємців, які займалися торгівлею. За даними офіційної статистики, у 1885 р. торговою діяльністю займалося понад 1 млн чоловік, включаючи і прикажчиків, а наприкінці XIX ст. – вже 1,6 млн осіб. Крім того, для 175 тис. чоловік торгівля становила допоміжне заняття. У Наддніпрянській Україні чисельність торговельних підприємців за той же час збільшилася в 1,9 рази – з 175,9 до 334,1 тис. чоловік. Значний прошарок підприємців становили торгові посередники: скупники, перекупники, без яких майже не обходилися торгові операції [308, арк. 69 зв.].

Помітне місце посідали українці і серед великої кількості торговельних підприємців. Це були власники і директори комерційних і торгових банків та заможні купці, яким належали великі торговельні заклади.

Серед українських губерній обсягом стаціонарної торгівлі виділялися Херсонська, Київська й Харківська. Вони входили разом з Петербурзькою і Московською губерніями до 9 губерній Російської імперії, де стаціонарна торгівля мала найбільший обіг. На Херсонщині, Київщині і Харківщині у 1898 р. налічувалося 31,5 тис. гільдійських закладів, обіг яких становив

2993 млн крб. По кілька тисяч магазинів, крамниць та інших торгових закладів знаходилося у Києві, Харкові, Одесі [308, арк. 98].

Збут відігравав важливу роль у цукровій промисловості. Адже у ході збуту виробленої продукції за виручені кошти відшкодовують виробничі витрати, розширюють виробництво, отримують прибуток.

До другої половини XIX ст. цукор збувався дрібними партіями посередникам, котрі перепродували його населенню, розвозячи і розносячи продукцію по всіх населених пунктах. Базарна торгівля доповнювала зусилля розвозчиків і рознощиків цукру. Мандрівні торговці майже завжди брали у заводчиків цукор у кредит, розраховуючись за нього після реалізації продукції. Кредит стимулював збут цукру.

З другої половини XIX ст. поступово на перше місце висунулася оптова торгівля цукром-піском. Вона відбувалася безпосередньо на заводах, а також на ярмарках і товарних біржах. Посередникам у цій торгівлі, починаючи з середини XIX ст., ставали купці, які витісняли дрібних посередників.

Загальний обсяг реалізованої продукції цукровими заводами у лівобережних губерніях Наддніпрянської України у 1910-1912 рр. пересічно складав 127252,8 тис. крб. У цілому по Наддніпрянщині за вказані роки загальний обсяг реалізованої продукції цукрових заводів складав пересічно 395448,2 тис. крб. Таким чином, питома вага реалізованої продукції лівобережних губерній становила у середньому за 1910-1912 рр. 32,2% від загальноукраїнської, а українська продукція – понад 73% від загальноросійської.

Рафінад (головний і сортовий) у загальній вартості збутової продукції на Лівобережжі у 1910-1912 рр. становив пересічно 57715,2 тис. крб., або 45,4%, цукор-пісок (білий, жовтий, бастер і лумп) – 68021,3 тис. крб., або 53,5%. Отже, вартість цукру гуртом складала пересічно 125736,5 тис. крб., або 98,9% вартості реалізованої продукції цукрової промисловості. Відходи цукрової галузі – меляса та жом – складала 1,1% вартості збутої продукції.

На Правобережжі у 1910-1912 рр. пересічна вартість реалізованого рафінаду складала дещо меншу питому вагу, ніж на Лівобережжі – 36,1%, цукру-піску – 62,6%. Разом це становило 98,7%.

У цілому по Наддніпрянській Україні за 1910-1912 рр. рафінад становив 38,8% реалізованої продукції цукроварень, цукор-пісок – 59,7%, або разом цукрова продукція – 98,5%, а відходи цукрового виробництва – 1,5%.

По Російській імперії за 1910-1912 рр. рафінад складав 42,3%, цукор-пісок – 56,3%, або разом – 98,6%, відходи цукрового виробництва (меляса, жом, дефекаційний бруд) – 1,4% вартості реалізованої продукції [554, с. 18-21].

Необхідно відмітити, що питома вага рафінаду у структурі спожитого цукру населенням поступово зменшувалася. Так, якщо в 1895-1896 рр. рафінад становив 71,3% спожитого цукру, то у 1911-1912 рр. – лише 65% [587, с. 67]. Із зростанням матеріального рівня населення і відповідного зростання споживання цукру питома вага спожитого рафінаду зменшувалася.

Вища питома вага рафінаду у реалізованій продукції цукро заводів лівобережних губерній, ніж у сусідніх правобережних, пояснюється тим, що на великих рафінадних заводах у Сумах, Тростянці, Хуторі-Михайлівському, Корюківці і Харкові перероблявся цукор-пісок не лише з місцевих цукрових заводів, а й із сусідніх регіонів. Рафінування цукру-піску на малопотужних відділеннях при цукрових заводах було пов'язане з додатковими витратами, а отже, виявилось малопродуктивним. Тому такі великі цукропромисловці як Харитоненко, Кеніг, Бродський, брати Терещенки почали будувати великі рафінадні заводи, що працювали не лише на власній сировині (переробляли цукор-пісок із власних заводів), але й оптом купували пісок на інших цукрових заводах.

До введення закону про цукрове нормування (1895 р.) спекулятивні спалахи у торгівлі цукром відбувалися через кожні 3-5 років, що призвело до розорення багатьох цукровиків, до нестабільності як у виробництві, так і торгівлі цукром. Із введенням у дію закону 1895 р. різкі коливання у цінах відійшли у минуле. Так, у 1895-1896 рр. найвища ціна на цукор у першому

півріччі становила 4 крб. 75 коп., а в другому півріччі – 5 крб. Протягом 1895-1912 рр. ці ціни поступово знижувалися і в 1911-1912 рр. ціна у першому півріччі була встановлена на рівні 4 крб. 5 коп., а в другому – 4 крб. 15 коп., тобто перша ціна знизилася на 75 коп., а друга – на 85 коп. за пуд [587, с. 62-63].

До введення у дію закону про цукрове нормування ціни на цукор на внутрішньому ринку відзначалися великими коливаннями і досягали у 1881-1882 рр. до 7 крб. 90 коп. за пуд і падали у 1886-1887 рр. до 2 крб. 80 коп. за пуд. Дуже великими були коливання цін протягом одного року: так у 1881-1882 рр. різниця між вищою і нижчою ціною пуду цукру-піску становила 3 крб. 10 коп. При такому стані цукрового ринку не могло бути й мови про спокійний і безперебійний розвиток цукрової промисловості в країні, вона ставала жертвою спекуляції та азартної біржової гри на підвищення і зниження цін [587, с. 63-64].

Закон від 20 листопада 1895 р. привів до того, що цукрова промисловість значною мірою була позбавлена шкідливої дії біржових спекулянтів. Але це дуже позитивно вплинуло на розвиток промисловості, адже економічне становище промисловості при ринковій системі господарювання завжди залежить від рівня цін на продукцію.

За основний пункт, щоб визначити ціни на наявний цукор за готівку, у Російській імперії на початку ХХ ст. завжди брався Київ. Коливання цін на світовому цукровому ринку, наслідки урожаю буряків, економічне становище країни, урядові заходи в царині цукрової галузі, різні угоди цукрозаводчиків скеровані на те, щоб урегулювати ціну на цукор, та інші причини, що в остаточному підсумку впливали на вартість цукру у межах Російської імперії, негайно відбивалося на Київській цукровій біржі і звідти поширювалося по всій країні. Посередництво у торгівлі цукром процвітало і після видання закону 20 листопада 1895 р. Очевидець писав: „Торгівля цукром по селах відбувалася здебільшого дрібними шматками, при цьому за 1 копійку дають 2-3 шматочки. Так як фунт рафінаду містить у залежності від його гатунку 64-72 шматочки

цукру, то роздрібна ціна рафінаду кусочками досягала 32-36 коп. за фунт, або 14 крб. 40 коп. Така роздрібна вартість цукру по селах майже утричі перевищує ринкову ціну цукру рафінаду у містах. Але і в містах, по дрібних крамницях, чайний цукор якщо не досягає ціни 14 крб., то продається не нижче 8-9 крб. за пуд, тоді як нормальна ціна рафінаду, звичайно, у 1910-1913 рр. не перевищувала 5 крб.” [521, с. 23].

Таким чином, лавочник за свої посередницькі послуги отримував у містах від 3 до 4 крб. з пуду рафінаду, а по селах оплата посередництва у роздрібній торгівлі цукром досягала вже 100-200% справжньої ціни продукції у залежності від віддаленості споживача від міста.

Споживачі по селах фактично платили за цукор утричі більше, ніж по містах. Немає ніякого сумніву, що участь багаточисельних посередників у торгівлі цукром сильно роздували ціни на нього, причому до таких меж, що він ставав малодоступним бідним верствам населення.

Рафінадні заводи, для яких цукор-пісок був сировиною, найбільше купували пісок. Тому власники цукрових (пісочних) заводів, які постійно відчували брак обігових коштів, у першу чергу зверталися до власників рафінадень за кредитами. Одночасно заводчики у зростаючих розмірах позичали гроші у банках. Заявок на кредити було так багато, що деякі із філій центральних банків у Києві та Харкові спеціалізувалися лише на роботі з цукровими заводами. Цукрозаводчики потрапляли у залежність від банків. Банки на початку ХХ ст. поступово взяли під свій контроль збут багатьох цукрових заводів. Банкіри ставали фактичними власниками заводів. Як зазначав очевидець: „Вже починаючи з 1900-х років у цукровій промисловості краю набуває великого впливу банківський капітал, який поступово відмовився від пасивного кредитування заводів, а й проникає у саму сферу основного капіталу вже існуючих і тільки заснованих акціонерних товариств – власників цукроварень” [496, с. 13]. Ні у жодній іншій галузі промисловості Наддніпрянської України банківський капітал так успішно не еволюціонував до стадії фінансового капіталу, як у цукровій промисловості. Поглиблюючи своє

проникнення у цукрову галузь, банки поступово закріплювали за собою керівну і спрямовуючу роль у збуті продукції цукрової промисловості. Між банками найвизначнішу роль у цукровій промисловості регіону відігравала місцева філія „Російського для зовнішньої торгівлі банку”, що напередодні 1917 р. контролювала більш, ніж одну шосту частину всього цукрового збуту у Російській імперії. Реалізацію продукції залежних від них заводів банки проводили через філії, розкидані по всій території колишньої імперії [563, с. 56].

Варто відмітити, що динаміка споживання цукру в Наддніпрянській Україні у досліджуваний період невпинно зростало. Так, якщо у 1887-1888 рр. воно становило 7,51 фунт на одну душу, то у 1895-1896 рр. вже 8,71 фунт, а в 1912-1913 рр. – 18,9 фунтів. Напередодні Першої світової війни споживання зросло до 19 фунтів на душу. Тобто, за 25 років споживання цукру в країні у перерахунку на одну душу зросло у 2,5 рази [587, с. 67; 9, с. 82]. Проте все ж це було значно менше фізіологічної норми. На початку ХХ ст. лікарями-дієтологами було підраховано, що за добу дорослій людині потрібно 0,25 фунтів цукру, що становила на рік приблизно 90 фунтів [534, с. 15]. Таким чином, споживання цукру у нашій країні в 1913-1914 рр. було менше від норми у 4,7 рази. У західноєвропейських країнах споживання цукру було значно більшим: у Франції в 1910 р. воно становило 41,9 фунтів на душу, у Німеччині – 48,2 фунти, в Англії – 96,2 фунти [738, с. 87].

Численними були у Наддніпрянській Україні заклади по продажу горілки, пива й тютюну. Лише в Київській губернії по продажу тютюну у 1864 р. діяв 61 оптовий склад, 197 крамниць і 716 крамничок. Крім того, тютюн продавався в готелях, кафе, ресторанах, шинках, буфетах (всього 1564 місць). Того ж року Київське акцизне управління видало 4 посвідчення „на рознос” і 173 „на розвіз” тютюну. Згідно з даними за 1890 р., у Наддніпрянській Україні був 1851 оптовий склад горілки, вина і пива, понад 30 тис. місць продажу цих напоїв, а також понад 64 тис. місць продажу тютюну [308, арк. 102]. Зокрема, у 1860 р. в Одесу було привезено різного товару для продажу на суму 114867 крб.

[159, арк. 42]. У цьому ж році в Одесу привезено вина 38678 пудів на суму 327676 крб. і тютюну – 31003 пуди на 773519 крб. [159, арк. 19 зв.].

Варто сказати, що у 1863 р. фабрикант Папа-Нікола проводив оптову торгівлю тютюновими виробами всередині Російської імперії, зокрема тютюну першого ґатунку було продано 5629 пудів, другого – 14611 і третього – 771. В Одесі даним підприємцем у цей час було продано продукції на 7006 крб. 62 коп. Взагалі акцизний збір з даної продукції в Одесі у цей період становив 375082 крб. [164, арк. 7].

Для пореформеної стаціонарної торгівлі було характерним не тільки збільшення кількості торгових закладів, а й зміни в географічному розміщенні їх. У населених пунктах, які втратили своє попереднє значення, вони різко скорочувалися, а в промислових центрах, на залізничних станціях і річкових пристанях відкривалося багато нових магазинів, крамниць, ларків, палаток.

Стаціонарна, як і інші форми торгівлі, розвивалася нерівномірно, мала періоди піднесення, сповільнення та окремі роки спаду, що обумовлювалося станом промисловості та сільського господарства. В роки промислових і сільськогосподарських криз товарообіг майже не зростав. Негативний вплив на розвиток стаціонарної торгівлі в промислових центрах мав закон, згідно з яким підприємці могли видавати робітникам у рахунок заробітної плати продукти харчування із своїх крамниць.

Результатом якісних зрушень, що відбулися в стаціонарній торгівлі, стало розширення асортиментів товарів обробної промисловості та посилення її спеціалізації. У містах, містечках, селах відкривалося багато лавок, в яких збувалися товари повсякденного попиту: хліб, борошно, м'ясо, бакалія. Збільшувалася кількість крамниць, де продавалися предмети розкоші. Їх покупцями були заможні верстви населення і тому торгівля предметами розкоші зосереджувалася переважно в містах [505, с. 51].

Початок ХХ ст. характеризувався дальшим розвитком стаціонарної торгівлі. В 1913 р. у Наддніпрянській Україні було 34,1 тис. магазинів,

120,9 тис. дрібних крамниць та 82,5 тис. палаток і ларків, а всього 237,5 тис. торгових закладів.

Стаціонарна торгівля в пореформений період в цілому швидко розвивалася і разом з іншими видами торгівлі успішно здійснювала свою функцію обігу товарів із сфери виробництва у сферу споживання. Вона була одним із найважливіших засобів забезпечення суспільного поділу праці. В магазинах, крамницях, ларках та інших торгових закладах продавалися місцеві та привозні товари обробної промисловості.

У свою чергу у Наддніпрянську Україну привозилися і через стаціонарну торговельну мережу реалізувалися товари з різних місцевостей Російської імперії. Варто сказати, що у 60-х роках XIX ст. закордонні товари, в основному, збувалися у Таганрозі та Одесі. Частина даної торгівлі поступово перейшла у Херсон і Очаків [171, арк. 1].

Головним місцем торгівлі у Катеринославській губернії, в межах Катеринослава, були базари. Якщо у XIX ст. найбільшим базаром був Троїцький, то з початком XX ст. головною торговою площею міста стає Озерний базар (1885 р.) [605, с. 220]. Зокрема, із звіту Катеринославського губернатора за 1882 р. дізнаємося про зменшення оборотів внутрішньої торгівлі, про що свідчить невелика кількість взятих документів на право ведення торгівлі [161, арк. 32]. За свідченням казенної палати в 1897 р. у місті було торговельних і промислових закладів першої гільдії – 38, другої – 544, не гільдійських 804, а всього – 1386. Сума річних зборів їх складала 22,6 млн крб. У 1900 р. цих закладів було вже 1800 з річним обсягом 40 млн крб. У 1910 р. товарообіг міста складав 43,2 млн крб. Щорічно на торгівлю видавалося 4400 одиниць документів [605, с. 220].

Разом з тим на стані постійної торгівлі позначилися фактори, які в цілому гальмували розвиток ринкових відносин. Відробіткова система і поміщицька кабала обмежували виробництво на ринок у селянських господарствах. Негативно впливала на зростання торгівлі наявність у селі такої верстви, як

скупники виробів обробної промисловості. Все це знижувало купівельну спроможність населення, обмежувало збільшення обігу торгівлі.

Але, незважаючи на зазначені перешкоди, стаціонарна торгівля Наддніпрянської України порівняно швидко зростала, розширюючи асортимент і збільшуючи товарний обіг. Вона сприяла розвитку ринкових виробничих відносин, здійсненню промислового перевороту.

Важливу роль у внутрішній торгівлі відігравали базари. Вони були однією із форм постійних економічних зв'язків між містом і селом, сприяли розвитку торговельних відносин між окремими економічними районами. У Наддніпрянській Україні за 60-90-ті роки XIX ст. кількість базарів збільшилася з 351 до 897, а базарних днів з 50,8 до 77,3 тис. Щорічний обіг їх наприкінці XIX ст. становив понад 80 млн крб. Якщо в перші пореформені роки базари відкривалися переважно в містах, то у 80-90-х роках і в більшості сіл. В 1861 р. у Херсонській губернії обороти ярмаркової і базарної торгівлі становили 28747800 крб. [172, арк. 70]. Із постанови Одеської міської ради у 1907 р. видно, що міська рада залишала за собою право за наглядом ведення різного роду торгів на базарах і ярмарках, перевірки торгових місць і ваг, встановлення цін на різні товари і ін. [162, арк. 7-7 зв].

Розвиток ринкових відносин в обробній промисловості і сільському господарстві мав великий вплив на розширення асортименту базарної торгівлі. Поряд з продуктами землеробства і тваринництва, які вироблялися для продажу в поміщицьких і селянських господарствах, дедалі важливе місце посідали товари обробної промисловості.

Торгівля цукром відбувалася на базарах дрібних міст і містечок двічі або тричі на тиждень, а у великих містах – щоденно. Деякі базари були торговельними центрами для населення декількох повітів. До таких відносяться базари у Києві, Білій Церкві, Ромнах, Полтаві, Харкові, Чернігові, Черкасах, Летичеві, Кам'янці-Подільському та інших містах.

По суті базарна торгівля органічно доповнювала розносну і розвізну. Різниця була лише у тому, що при розвізній торгівлі покупець шукав товар, а не

власник товару покупця. На базарах посередники нерідко відкривали свої лавки і магазини для збільшення товарообігу. Кількісний ріст товару відбувався при постійному його збуті, а відповідно і стаціонарній торгівлі. На перших порах постійна торгівля збувалася із заводських складів. Але цей спосіб торгівлі з часом не міг задовільнити зростаюче виробництво. Виникла потреба у розширенні стаціонарної торгівлі, оскільки надлишок продукції збувався на ринку. Крім того, при організації неперервного виробництва власники промислових підприємств мали потребу у готівкових грошах.

Взагалі протягом 60-90-х років XIX ст. кількість базарів у містах і селах Наддніпрянської України набагато збільшилася. Значно зросло число базарних днів. У великих містах базари збиралися не тільки щоденно, а й по кілька в один день. Наприклад, у Києві на різних площах щоденно було по шість базарів. Їх товарообіг становив 2-3 тис. крб. Товари, переважно продукти харчування, привозилися на київські базари не лише з навколишніх повітів Київської губернії, а й із Волині, Чернігівщини й Полтавщини. З Криму сюди доставлялося чимало винограду і фруктів.

У Харкові було три базари – Благовіщенський, Нетеченський та Кінний. На кожному з них працювали магазини і крамниці, але базари мали і свою специфіку. Благовіщенський базар був головним пунктом постачання жителів міста товарами харчової промисловості. Тут збиралася і так звана „товкучка”. На Нетеченському – переважно торгували рибою, сіллю, хлібом, а на Кінному – товарами будівельної галузі. Базари в Одесі також були щоденними. Вони збиралися на трьох площах [308, арк. 111-111 зв.].

Варто сказати, що у 1899 р. повітова земська управа рекомендувала земським зборам відкрити у селі Петропавліка Харківської губернії базари, які мали б проводитися у недільні та святкові дні при умові, що торгівля мала бути вільною і ніяких доходів чи податків із продажу не повинно вираховуватися ні на користь церкви, ні товариства [245, арк. 34-34 зв.].

Наприкінці XIX ст. загальна сума оборотів базарної торгівлі у Наддніпрянській Україні перевищувала 80 млн крб. До 1913 р. вона, зрозуміло,

зросла, оскільки відомо, що щоденні обороти ринків крупних торгово-промислових міст, таких як Одеса, становили не менше 10,4 тис. крб., Києва і Харкова – 2,5-3 тис. крб., адміністративних центрів економічно менш розвинутих губерній, наприклад, Житомира, в середньому 1,5 тис. крб., повітових міст – 0,8-1 тис. крб. за кожен базарний день, в селах – від 0,1 до 0,2 тис. крб. [509, с. 170]. Виходячи із приблизних підрахунків кількості базарних днів у кожній із груп населених пунктів, можна достовірно стверджувати, що загальна сума оборотів базарної торгівлі Наддніпрянщини перевищувала 160 млн крб., тобто подвоїлася. Зокрема, у 1912 р. обороти базарної торгівлі в Одеському повіті Херсонської губернії становили 524 тис. крб. без худоби і ярмаркової – 29 тис. крб. крім хліба, який не привозився. Ярмарки відбувалися 4 рази у 3 місцях, а базари збиралися у повіті в 21 місці, враховуючи і міста [430, с. 10], а в 1913 р. обороти базарної торгівлі тут сягали 2162 тис. крб. без худоби і ярмаркової – 85 тис. крб. Ярмарки проходили 6 разів у 4 місцях, а базари – у 24 місцях, враховуючи також міста [431, с. 10].

Як і раніше, міські та сільські базари відігравали значну роль у системі ярмаркової торгівлі. На них зосереджувалася продукція обробної промисловості і кустарні вироби, що йшли в оптовий продаж на ярмарки.

Містечкові і сільські базари мало чим відрізнялися від роздрібних ярмарків. Вони були схожі і характером торгівлі, і асортиментом. Розрізнялися вони, головним чином, значно меншим оборотом і тим, що тривалість кожного базару в спеціальні дні обмежувалася декількома годинами.

Від середини і до кінця XIX ст. винятково важливу роль у насиченні ринку товарами обробної промисловості відігравали ярмарки.

Наддніпрянська Україна, як зазначає К. Г. Воблій, обслуговувалася рядом великих ярмарків загальноросійського і навіть міжнародного значення [687, с. 48].

Заслуговує на увагу і той факт, що в Російській імперії, у тому числі і Наддніпрянській Україні, щорічно влаштовувалася маса ярмарків. Вони

відрізнялися за профілем (лісові, хмелеві та інші), за тривалістю (від 1 до 30 днів і більше), за значенням. Потрібно сказати, що петербурзька „Торгово-промислова газета” (1893-1918 рр.) регулярно публікувала прогнози своїх експертів стосовно великих галузей ярмаркової торгівлі, слідкувала за їхнім проходженням, підводила підсумки сезону, виявляла „анормальності” [447, с. 136].

В українських ярмарках особливо були зацікавлені російські купці, для яких Наддніпрянина була не тільки джерелом сировини, а й ринком збуту товарів низької якості за високими цінами. З часом російський мануфактурний товар майже повністю витіснив український.

Ярмарки мали велике значення, зокрема у торгівлі різними видами сільськогосподарської сировини, хутром, кустарними виробами і так званим „красним товаром” (бавовняні, шовкові та інші тканини). Вони сприяли також збільшенню обсягу зовнішньої торгівлі.

Ярмарки мали свої центри, що історично склалися. Так, на Правобережній Україні своїми ярмарками були відомі Бердичів, Київщина, Волинь. У Волинській губернії існувало до 1 тис. ярмарків, хоча з них більше, ніж $\frac{2}{3}$, представляли собою базари з обігом до 5 тис. крб.

Українські ярмарки підтримували тісні стосунки з Центральними і Прибалтійськими губерніями, багатьма промисловими і торговельними районами Російської імперії. Так, у Балті, Ярмолинцях і Чечельнику товарообмін відбувався із Слободянськими і Західними ярмарками, Ригою та Москвою. Всі вони становили органічну систему всеросійського капіталістичного ринку, прискорюючи процес завоювання продукцією обробної промисловості національні ринки.

У процесі цього складного і тривалого процесу цукрова продукція повністю витиснула у конкурентній боротьбі тростиновий цукор, чому сприяли економічні і політичні процеси. В умовах політичної та економічної ізоляції Російська імперія після Кримської війни значно вирости ціни на імпорту сировину – тростиновий цукор.

Отже, на середину XIX ст. ярмарки стали невід'ємною частиною економіки Наддніпрянської України.

Звичайно, на ярмарковій торгівлі позначилися усі ті соціально-економічні зрушення, які відбувалися протягом 60-90-х років XIX ст. Швидке зростання промисловості, розвиток ринкових відносин у сільському господарстві, побудова залізниць, удосконалення водного транспорту, розширення мережі постійної крамничної торгівлі, діяльність товарних бірж – усе це неминуче викликало зміни в ярмарковій торгівлі, спричиняло занепад ярмарків в одних місцях і виникнення та зростання їх в інших, впливало тією чи іншою мірою на обсяг ярмаркового товарообігу. При цьому змінювалися форми і методи торгівлі на ярмарках. Ширше стала застосовуватися оптова торгівля за зразками, у формі аукціонів. Наприклад, на київському контрактному ярмарку купівля-продаж здійснювалися, головним чином, у формі контрактів (договорів) на товари, що були на місцях виробництва (хліб, цукор тощо) [308, арк. 165 зв.].

Особливо значних змін зазнали оптові ярмарки, що у своїй частині скорочували обсяг товарообігу. Деякі ж оптові ярмарки, навпаки, з проведенням залізниць розширювали торгівлю, перетворювалися у міжрайонні і всеросійські торгові пункти. До таких, зокрема, відносилися харківські ярмарки. У звіті Харківського губернатора за 1870 р. підкреслювалося, що у зв'язку із проведенням Курсько-Харківсько-Азовської залізниці зріс товарообіг на ярмарках у Харкові, підвищилися ціни на продукти харчової промисловості у пунктах, де проходила залізниця [327, арк. 117].

У пореформений період збільшується кількість і роль дрібних ярмарків, на які тепер регулярно довозилися товари з промислово-торгових центрів. Особливо необхідними ці ярмарки були в тих сільських місцевостях, де слабо була розвинута постійна торгівля, а збут продуктів обробних галузей промисловості і селянських промислових виробів не набув організованого характеру.

На ярмарках та товарних біржах існували посередники, які пропонували свої послуги обом сторонам. Посередники заключали торговельні угоди з видачею сторонам маклерських записок, засвідчених підписами сторін, котрі у випадку суперечки визнавалися судами як незаперечний доказ. Проявляючи неабияку підприємливість і ділову активність, посередники визначали стан цукровиробництва, заздалегідь оцінювали види на урожай буряка, на основі цього робили висновки про майбутнє виробництва цукру. З появою ознак поганого урожаю, або незадовільної якості буряка, кредитних ускладнень, підвищення ціни на робочі руки, паливо, котрі могли б негативно вплинути на ціну цукру, посередники на свій страх і ризик, за незначні завдатки, скуповували цукор і при першій же можливості перепродували його по вищій ціні. У випадках вигідних перепродаж посередники швидко наживалися. Фактично це була спекуляція цукром. Спекулятивна торгівля цукром викликала швидкий зріст цін на цукор [524, с. 169].

На конкурентоздатність товару у переважній більшості впливали методи його транспортування і навіть конкретні транспортні магістралі. Перевезення цукру по Московсько-Брестській залізниці із Привіслянських губерній у Москву обходився по 0,03 коп. на пудоверсту, а по Південно-Західній залізниці, на приблизно таку ж відстань, у два рази дорожче. Перевезення пуду цукру із Києва до Москви обходилося за ціною 0,9-1,2 крб., а із Пруссії до Москви – всього за 37-50 коп. [31, арк. 182-182 зв.]. У результаті цього привіслянські виробники отримували можливість без усяких збитків збувати свій товар на 7% дешевше.

Політика уряду в цілому сприяла розгортанню ярмаркової торгівлі, хоча час від часу в урядових установах висловлювалася думка про обмеження відкриття нових ярмарків.

Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. відбулися зміни в ярмарковій торгівлі. У Наддніпрянській Україні, як і в інших частинах імперії Романових, була дуже густа мережа ярмарків. Кожен більш-менш значний населений пункт знаходився в межах цієї мережі, перебував у сфері її впливу.

Так, на 1860 р. налічувалося понад 2 тис. ярмарків, на початок 1895 р. кількість їх зросла в 1,8 рази, а на 1904 р. діяло вже 5600 ярмарків [697, с. 243].

Ярмарки проходили в усі пори року. У зв'язку з відсутністю вдосконалених шляхів сполучення і відсталістю засобів транспортування найбільші торгові операції на ярмарках проводили в січні, лютому, червні, липні, серпні, коли ґрунтові шляхи були найбільш зручні для транспортування вантажів. Торгові обороти окремих ярмарків були різними: від кількох сот до кількох мільйонів карбованців. Так, в 1861 р. у Наддніпрянщині на ярмарки було завезено товарів на суму 110,5 млн крб., а продано – на 56,7 млн крб. На початок 1895 р. продаж товарів зріс у 1,2 рази. Протягом 1895-1904 рр. сума вартості привезених товарів на ярмарки Наддніпрянської України збільшилася з 143,2 до 260 млн крб. У 1894 р. на Лівобережній і Правобережній Україні відбулося 3163 ярмарки, вартість привезених товарів дорівнювала 112 млн крб. і проданих – 60,7 млн крб. [697, с. 243].

На початку ХХ ст. ярмарки продовжували виявляти тенденцію до зростання. Так, у 1904 р. стан ярмаркової торгівлі на Лівобережній і Правобережній Україні характеризувався такими даними: тут було 3675 ярмарків з привозом товарів на 175 млн крб. У Південному районі за цей рік відбувся 1071 ярмарок з привозом товарів на 100 млн крб. Серед трьох економічних районів Наддніпрянської України великою кількістю ярмарків та їх товарообігом продовжувала виділятися Лівобережна Україна. На неї у 1894 р. припадало 2200 ярмарків з привозом товарів на 100 млн крб., а в 1904 р. – 2597 ярмарків і 155 млн крб. [308, арк. 64].

У другій половині ХІХ ст. основну частину ярмарків становили дрібні міські, містечкові та сільські, що мали невеликий товарообіг і обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні населені пункти. Якщо вважати дрібними ярмарки з привозом товарів на суму до 5 тис. крб., середніми – від 5 до 100 тис. крб. і великими – понад 100 тис. крб., то у 1863 р. в Наддніпрянській Україні налічувалося дрібних ярмарків 1064, середніх – 972 і великих – 76. Ще більш чітко виступає переважання дрібних і середніх

ярмарків, якщо взяти їх групування за вартістю проданих товарів. У 1863 р. на Наддніпрянщину припадало 1523, або 83,9% дрібних ярмарки, 279 (15,4%) середніх і 13 (0,7%) великих [308, арк. 71 зв.].

Ярмаркову торгівлю до деякої міри обмежувало і підвищення грошового збору. У 1882 р. був виданий закон, згідно з яким усі ярмарки, які тривали понад 7 днів, обкладалися особливим білетним збором. При цьому вони ділилися на п'ять розрядів: до першого був віднесений найбільший в імперії Нижегородський ярмарок, до другого – ярмарки тривалістю понад 21 день, до третього – 15-20-денні ярмарки, до четвертого – 8-14-денні і п'ятого – ярмарки, що тривали не більше, як 7 днів.

Як і в дореформений період, у другій половині XIX ст. основну частину ярмарків становили сільські, що мали невеликий товарообіг і обслуговували кілька сіл. Тривалість таких ярмарків обмежувалася у більшості одним-двома днями.

Серед найзначніших оптових ярмарків з продажу продукції обробної промисловості виділялася група, що відігравала велику роль у розвитку торгівлі не тільки окремих районів, а й усїєї країни. Всеросійське і світове значення мав Нижегородський ярмарок. Головним ярмарком Східного району був Ірбітський. На Лівобережній Україні виділялися обсягом торгівлі і були відомими в усїй Російській імперії 4 ярмарки у Харкові (Хрещенський, Троїцький, Успенський, Покровський), Іллінський у Полтаві, Маслянський, Вознесенський і Михайлівський у Ромнах, Воздвиженський у Кролевці. Найголовнішими ярмарками Правобережної України були: Стрітенський (Контрактовий) у Києві, Петропавлівський у містечку Ярмолинцях і Троїцький у Балті (Подільська губернія). У Південному районі виділялися своїм обсягом товарообігу: Петропавлівський у Катеринославі, Миколаївський (Весняний) і Покровський у містечку Каховці (Таврійська губернія) [695, с. 114].

У 60-х роках XIX ст. внутрішня торгівля Катеринославської губернії підтримувалася двома ярмарками – Петропавлівською та Іванівською. Усього на Петропавлівський ярмарок 1865 р. було привезено товарів на суму

2205000 крб., а продано на 1273740 крб. З 1875 по 1881 рр. загальний оборот Іванівського ярмарку зменшився – з 200 до 80 тис. крб. Взагалі з 1866 р. по 1887 р. привіз і збут товарів на ярмарки зменшився з 2,7 млн до 275 тис. крб. (привезено) і з 1,2 млн до 212 тис. крб. (продано) [605, с. 155-156].

На початку ХХ ст. у Катеринославській губернії була добре розвинена ярмаркова торгівля. Головними предметами торгівлі у цей період були: хліб, вовна, худоба, сира шкіра і сало. Зокрема, у 1907 р. з губернії було вивезено залізничними шляхами 30 млн пудів хліба [585, с. 66].

У 1913 р. пунктів збуту продукції харчової галузі на Катеринославщині було багато. Одні місця вважалися головними, інші – другорядними. Таким чином, у головних місцях збуту продукції ціна на неї була досить високою. Враховуючи всі пункти збуту продукції у губернії в 1910-1911 рр. можна визначити середню довжину доріг, по якій вона збувалася, довжина яких становила у середньому по губернії 24,3 версти. Крім головних і другорядних пунктів збуту продукції існували і такі, де продукція збувалася тільки тому, що там знаходилися досить довго покупці. Такими пунктами були всі волостні села, де проходила жваво торгівля та існували базари [667, с. 225; 227]. Зокрема, біржовий комітет губернії повідомляв, що у Катеринославі в 1913 р. 5 пудів ячмінної муки коштували 7 крб. 10 коп. [55, арк. 13].

Варто зауважити, що в 1897 р. у Катеринославській губернії було 5648 закладів з продажу спиртних напитків; відбулося по повітах 476 ярмарків і базарів [421, с. 50-51].

Через великі ярмарки, що взаємно зв'язувалися між собою, відбувався широкий обмін товарами між Наддніпрянською Україною та іншими економічними районами Російської імперії.

Проте найбільшим центром ярмаркової торгівлі у Наддніпрянщині в пореформений період, як зазначалося вище, залишався Харків з чотирма ярмарками, які мали всеросійське значення.

У 1861 р. на Харківщині налічувалося 323 ярмарки, на яких було продано товарів на суму 21644037 крб. [618, с. 20]. Зокрема, в 1865 р. у Вовчанському

повіті Харківської губернії на ярмарки було привезено товарів на суму у 160988 крб. 12 коп. і продано – на 62697 кр. 60 коп. [230, арк. 236-238].

В 1869 р. у Харківській губернії було видано казенною палатою 31048 свідоцтв на право ведення торгівлі. Варто сказати, що у 1870 р. тут значно збільшилася кількість ярмарків. У цей період збільшує свій оборот ярмарок з продажу товарів легкої промисловості [235, арк. 57 зв.].

Далі варто навести дані, які свідчать про інтенсивний розвиток ярмаркової торгівлі на Харківщині. У 1874 р. продукція обробної промисловості губернії збувалася, як правило, на ярмарках, проте існували випадки, коли продукція йшла на інші ринки збуту, зокрема хліб продавався в Ізюмі, Слов'янську, Чугуєві. Цукор продавався на ярмарках всередині губернії, спирт – у Харкові, а також частково у Ростові-на-Дону. Вовняні і тютюнові вироби йшли на внутрішній ринок губернії [236, арк. 14-15].

У другій половині 70-х років XIX ст. у Харківській губернії спостерігався застій у хлібній торгівлі у зв'язку із ситуацією, яка склалася за кордоном. Проте в Одесі, у магазинах з продажу хлібо-булочних виробів, прилавки були переповнені даною продукцією. Лише ячмінь користувався у цей період більш-менш задовільним продажем для винокурних заводів [235, арк. 59 зв.-60].

Зі всіх харківських ярмарків найбільші обороти мав Хрещенський, що тривав з 10 грудня до 1 лютого. У 1861 р., наприклад, на чотири головних харківських ярмарки було привезено товарів на 34,6 млн крб., а продано на 20,5 млн крб. Із цих сум на Хрещенський відповідно припадало 18 млн і 12 млн крб. Навіть якщо взяти товарообіг усіх 523 ярмарків Харківської губернії за 1861 р., то на Хрещенський припадало 44% вартості привезених і 52% проданих товарів [308, арк. 58].

Напередодні реформи 1861 р. довіз товарів обробних галузей на Хрещенський ярмарок пересічно становив 9-15 млн крб. У 1868-1872 рр. на нього в середньому привозилося товарів на суму 16 млн крб. і продавалося на суму близько 9 млн крб. У кінці XIX ст. вартість товарів, що продавалися на Хрещенському ярмарку, дорівнювала 17-21 млн крб. [308, арк. 59 зв.].

У 1864 р. на Хрещенському, Троїцькому, Успенському і Покровському ярмарках пуд цукрового піску коштував 5 крб. 40 коп., проте у 1865 р. на цих ярмарках дана продукція становила вже 5 крб. 80 коп. [229, арк. 5]. У 1900 р. пуд масла в Харківській губернії вартував 5 крб. 25 коп. [248, арк. 21].

Обсягом торгівлі до Хрещенського ярмарку наближався Покровський ярмарок у Харкові. Він починався кінним з 25 вересня, а з 1 до 26 жовтня тривав як красний ярмарок. Кількість присутніх на ньому людей сягала до 16 тис. Зокрема, в 1865 р. у Покровській волості Харківської губернії нараховувалося 11 закладів із продажу винокурної продукції [230, арк. 159].

Великий товарообіг мав Харківський Успенський ярмарок, що діяв з 15 серпня до 1 вересня. Як і на інших харківських ярмарках, тут спостерігалось значне зростання привозу і продажу товарів обробних галузей. Напередодні реформи 1861 р. довіз товарів на Успенський ярмарок становив близько 5 млн крб., а продаж – близько 2 млн крб. Помітно збільшуючись у наступний період, товарообіг цього ярмарку у 90-х роках досягав 15-20 млн крб. У 1890 р. на ярмарку продавалось товарів на 13 млн крб., а куплено на 8 млн крб. [308, арк. 90].

У 1894 р. на Успенський, Покровський, Хрещенський і Троїцький ярмарки Харківської губернії було привезено товарів обробних галузей на суму найбільшу у другій половині XIX ст. – 49 млн крб. і продано на 30 млн крб., через 10 років – вже на 52 і 33 млн крб. Більше всього було запропоновано і продано товарів в 1908 р. – відповідно на 75 і 44 млн крб. В 1913 р., хоча в Харкові і спостерігалось деяке зниження активності ярмаркової торгівлі, все ж її обороти залишалися досить високими: було привезено і продано товарів на суму 58 і 33 млн крб., що в 1,1 рази більше, ніж в 1904 р. [509, с. 171].

Всі ці дані переконливо свідчать, що харківські ярмарки мали велике значення не тільки для українського, а й для всеросійського ринку. Полтавський губернатор у звіті за 1880 р., говорячи про зменшення ролі полтавських і роменських ярмарків у 70-ті роки XIX ст., вказував, що „причиною цього є повсюдне проведення залізниць і взагалі розвиток шляхів

сполучення, внаслідок чого для всього південного краю головним складовим пунктом є Харків, який стає ніби центральним гостинним двором для південних і середніх губерній імперії” [330, арк. 20].

З інших ярмарків Харківської губернії, що відігравали помітну роль, слід назвати Введенський у Сумах. Напередодні реформи 1861 р. туди довозилося товарів на кілька сот тисяч карбованців. У 70-х роках XIX ст. товарообіг його дещо зріс, становлячи 2-3 млн крб. привезених і понад 1 млн проданих товарів. Згодом Введенський ярмарок поступово втрачає значення. У 1881 р., наприклад, привіз товарів на нього дорівнював усього 24200 крб., а продаж – 1350 крб. Головними предметами його торгівлі були хліб, цукор і товари легкої промисловості [330, арк. 19]. Зокрема, у 1865 р. на Олександрійський і Введенський ярмарки Харківщини було привезено товару на суму у 2471470 крб., а продано – на 966075 крб., що значно перевищує дану тенденцію у 1881 р. [230, арк. 69].

Варто зауважити, що 10 жовтня 1899 р. виїздне зібрання Харківської губернії розглянуло донесення управи і дозволило відкрити у селі Єфремівці ярмарок, який мав тривати протягом 3 днів. Також дане зібрання розглянуло клопотання Андріївського сільського товариства про закриття у центрі села всіх існуючих ярмарків і про перенесення їх за межі села, задовільнивши дане прохання [245, арк. 1; 8].

Певну особливість у своєму розвитку в Харкові мав Троїцький ярмарок. Під час ярмарку в 1870 р. у казну із продажу товарів поступило 431 крб. 90 коп., а в 1871 р. – 353 крб. 20 коп., про що повідомляє харківський ярмарковий комітет [234, арк. 7]. Також тут варто сказати, що у 1865 р. населення Охтирки для власних потреб придбало 300 пудів тютюну у жителів Полтавської губернії [230, арк. 14]. Зокрема, прибуток із продажу тютюнової продукції фабрики П. Бураса на Харківщині за період з 1 червня 1893 р. по 1 червня 1894 р. становив 60429 крб. 34 коп. [250, арк. 2].

У 60-х роках XIX ст. найбільшим ярмарком у Наддніпрянській Україні щодо товарообігу був Іллінський у Полтаві, що відбувався з 1 по 31 липня.

Взагалі він займав третє місце в Російській імперії (після Нижегородського та Ірбітського). Вартість привезених на нього товарів становила від 1/2 до 2/3 вартості товарів, що були у продажі на всіх ярмарках Полтавщини.

Товари, що продавалися на Іллінському ярмарку, в основному, були вітчизняного походження. У 1862 р. на іноземні товари, виходячи з їх вартості у загальному товарообігу ярмарку, припадало 7,4% привозу і 8,5% продажу. В 1868-1872 рр. щорічно привіз товарів у середньому становив 22195 тис. крб., з яких на іноземні товари припадало 1942 тис. крб.

Іллінський ярмарок відігравав важливу роль у пожвавленні торгівлі не тільки в Полтавській губернії, а й у всій Лівобережній та Південній Україні.

Концентрація торгівлі в Харкові, побудова залізниць, розвиток постійної торгівлі – все це у другій половині XIX ст. спричинило занепад Іллінського ярмарку, втрату ним торгового значення у всеросійському ринку.

З інших ярмарків Полтавської губернії важливе значення мали ярмарки в Ромнах, що були і в дореформений період відомим торговим центром. На двох головних місцевих ярмарках – Маслянському і Вознесенському – у 1868-1872 рр. привіз товарів у середньому становив 11 млн крб., а продаж – 5,2 млн крб. В 1871 р. у Ромнах був відкритий третій головний ярмарок – Олександрівський [695, с. 124]. В 1879 р. у Полтавській губернії було видано 28009 документів на право ведення торгівлі. Зокрема, в цьому році на ярмарки у Полтаву і Ромни в загальному було привезено товарів на суму 42284908 крб. і продано товарів на суму 25921099 крб. Акцизні збори з продажу напیتків, тютюну і цукрового піску становили 6421726 крб. 59 коп., зокрема з напیتків – 6109500 крб. 10 коп., тютюну – 288837 крб. 63 коп. і цукрового піску – 23388 крб. 86 коп. [185, арк. 2-3 зв.].

Однак, незважаючи на скорочення товарообігу, роменські ярмарки до кінця XIX ст. відігравали чималу роль у торгівлі Наддніпрянської України, Центральної Росії і Польщі.

Із записки купецтва дізнаємося, що у 1870 р. виконувач обов'язки Полтавського губернатора просить купецтво, щоб всі купці, власники

торговельних лавок Полтави через міську раду один раз на рік вносили плату за торговельні місця на ринку. Дане розпорядження стосувалося Миколаївського ярмарку [184, арк. 1]. Зокрема, статистика показує, що привіз вина в Полтавській губернії із інших губерній перевищує вивіз.

Поряд із винокурною промисловістю важливе місце в Полтавській губернії займало тютюнництво. У лютому 1909 р. у Полтаві знаходилося 203 склади із тютюном для продажу, маса якого становила 725 пудів [198, арк. 3]. Також у грудні 1913 р. Гадяцьким казначейством Полтавської губернії був виданий 1 патент на утримання тютюнової лавки в 1914 р. у селі Люпенські Будища К. Онопрієнку [196, арк. 1-1 зв.].

Тютюн, який виготовлявся у Чернігівській губернії, збувався, як правило, на місці вирощування. Купували його й іногородні купці, які приїздили самі або прислали своїх представників. Здебільшого продукція збувалася через посередників, переважно вихідців із селянського стану чи євреїв. Вони, в основному, їздили по селах, скуповували тютюн у виробників невеликими партіями і звозили його в Ніжин, Сосницю, Мену, поселення Біла Вежа, які були центрами тютюнової торгівлі, і куди приїздили восени іногородні купці. Із відомостей Чернігівського губернського акцизного управління дізнаємося про становище тютюнової промисловості губернії по повітах та округах на 1891 р. Станом на 1 липня 1891 р. у губернії від продажу залишилося тютюну вищого гатунку 3751 пудів 27 фунтів і нижчого, зокрема махорки, бакуні, швіценту – 2608 пудів 8 фунтів [298, арк. 3].

Слід сказати, що на Чернігівщині у пореформений період виділявся товарообігом Воздвиженський ярмарок (10-26 вересня) у Кролевці. У містах, містечках і ряді сіл регулярно влаштовувалися ярмарки, зокрема у 1861 р. тут відбулося 204 ярмарки з привозом товарів харчової та легкої промисловості на 8 млн крб. і продажем на 3,7 млн крб. З цих сум на Кролевецький ярмарок відповідно припадало 5,5 млн крб. і 2,6 млн крб. [334, арк. 7; 75].

Побудова Києво-Курської залізниці у 1868-1869 рр., що проходила недалеко від Кролевця, сприяла зростанню товарообігу на ярмарку. Так, уже у

1870 р. на нього було привезено товарів на 6,1 млн крб. і продано на 3,4 млн крб. [331, арк. 27].

Товари привозилися сюди з тих самих місць, що і на харківські та роменські ярмарки. В 1893 р. у Чернігівській губернії нараховувалося 398 ярмарки, на які було привезено товарів на суму 5154739, а продано – на 2340883 крб. Окремо обороти більшості ярмарків були незначними і тільки деякі досягали 100 тис. крб. [589, с. 2479].

В цілому у Чернігівській губернії ярмаркова торгівля зазнавала скорочення, змінюючи свій характер.

Товарна продукція, що вироблялася у Черкаському повіті, – цукор, вовна, сукно тощо – продавалася на ярмарках і базарах. У другій чверті ХІХ ст. у Черкаському і Канівському (без Богуслава) повітах щороку відбувалося 25 ярмарків, на які привозилося товарів на суму 40620 крб. [621, с. 29].

Найбільшим ярмарковим центром Правобережної України був Київ [764, с. 9]. На Київщині в пореформений період найбільшим ярмарком залишався Хрещенський контрактний ярмарок у Києві. Маючи привіз товарів з багатьох місць Правобережної і Лівобережної України, з Центральної Росії, Уралу, Середньої Азії та Кавказу, Білорусії, Царства Польського й Прибалтики, він обслуговував великий господарський район. Проте значення Хрещенського ярмарку полягало не тільки і не стільки в торгівлі товарами, як у біржових операціях по купівлі-продажу продукції обробних галузей промисловості, укладанні контрактів на оренду, заставу й продаж нерухомої власності, наймання робочої сили тощо. Під час ярмарку широку діяльність розгортали різні банкірські контори, які пускали в обіг великі суми грошей [695, с. 126-127].

На Стрітенському (Хрещенському) ярмарку торгували різними товарами легкої промисловості, зокрема тканинами, шкірами, взуттям, одягом, хутром тощо. Також багато продавалося на ярмарку продукції харчової галузі, зокрема цукру, хліба, олії, риби, тютюну, солі. Основна частина цих товарів реалізувалася шляхом біржових операцій. На даному ярмарку торгували купці

багатьох міст Наддніпрянської України, а також петербурзькі, московські, костромські, мінські, могилівські, ризькі, варшавські, астраханські, тифліські, ташкентські. Чимало тут було іноземних купців – австрійських, турецьких, перських та інших [308, арк. 37 зв.-38].

Так, на Хрещенському ярмарку продавалася основна маса товарного цукрового піску, у зв'язку із чим ярмарок отримав назву Контрактовий. У 1861 р. на ньому було продано цукру на 51836 крб. А безпосередньо на заводах до того часу на основі контрактів було продано цукру лише на 29760 крб. [649, с. 520].

Оскільки виробники цукру завжди відчували потребу в обігових коштах, то поступово більшість контрактів почали укладати заздалегідь, задовго до виробництва, адже за законтракований пуд цукру видавалися завдатки, від 5 до 10% вартості цукру [496, с. 10-12].

Жваві обороти з цукром, цінними паперами цукрових акціонерних товариств, матеріалами та устаткуванням для цукрового виробництва відбувалися у Києві протягом цілого року. Та найбільших розмірів вони досягли під час Контрактового ярмарку в лютому. Тоді у Київ приїжджали представники цукроварень з усіх кінців Російської імперії. Ціла низка цукрових заводів переносили свої торгові справи до Києва. У місті під час контрактів відбувалися і річні збори акціонерів багатьох цукрових заводів [563, с. 54].

Потрібно відмітити, що значна частина торговельних угод не потрапляла в офіційні біржові бюлетні, тому уникали обліку. Чимало цукрозаводчиків з різних міркувань вважали за краще здійснювати свої оборудки з цукром поза біржею у своїх приватних конторах при заводах і при цьому не через посередництво біржових маклерів, а при допомозі не зареєстрованих („диких”) маклерів. Тому торговельні обіги цукрових магнатів потрібно визнати значно більшими, ніж наведено у статистиці [524, с. 169].

Але безкінечно підвищувати ціну на цукор було неможливо. У певний момент обов'язково з'явилися на ринку конкуренти і ціни знижувалися. Проте, на збут цукру було багато скарг. М. О. Толпигін на запитання Російського

технічного товариства, чому так відбувається, – відповідь: „Збут товару відбувається незрозуміло: хто кого обдурить, той і при баришах... Одні наживають десятки мільйонів, інші – розоряються, а більше прибутками користуються не ті, хто працює на виробництві, а люди зовсім не причетні до цукрового виробництва – це спекулянти, біржові паразити, які користуючись темнотою у торгівлі і потребою виробників у грошах, штучно підвищують або занижують ціни, дивлячись по обставинах, до неймовірних розмірів” [443, с. 25].

На Хрещенському ярмарку у 1878 р. цінність виставлених для продажу товарів зросла відносно попередніх років на 334454 крб. (21%), а вартість проданих товарів – на 87970 крб. (12%) [7, арк. 31 зв.]. Негативні наслідки, які проявлялися на ярмарку, полягали в тому, що цукрової продукції було виставлено і продано тільки 13000 пудів на суму у 74750 крб., тобто менше 1877 р. на 121250 крб. Дана ситуація пояснювалася, головним чином, тодішньою ситуацією у промисловості країни [7, арк. 36 зв.].

У 1879 р. Хрещенський ярмарок не мав важливого економічного значення для країни, так як цукру у 1879-1880 рр. на ярмарку зовсім не було, а із складів продавався тільки один рафінад за ціною 5 крб. 85 коп. і 5 крб. 90 коп. за пуд всього на суму 67275 крб. Весь ярмарковий прибуток становив 1120000 крб., що значно перевищило обороти двох попередніх років [9, арк. 12].

Хрещенський ярмарок у Києві проводився, як правило, у першій половині лютого, проте з часом торгівля на ньому починає занепадати через шляхи сполучення [18, арк. 13].

У дні контрактного ярмарку розгортали свою діяльність банкірські контори, привозили у Київ готівкою великі суми грошей, щоб пустити їх в обіг. Так, у 1862 р. банкірські контори привезли сюди 1,4 млн крб., пустивши з них в обіг 890 тис. крб. [308, арк. 9].

Всі ці названі факти переконливо свідчать, що Київський Стрітенський контрактний ярмарок відіграв важливу роль у внутрішній торгівлі не тільки

Наддніпрянської України, а й Російської імперії в цілому. Він був однією із зв'язуючих ланок багатьох економічних районів країни.

Деяке загальноросійське значення мав Київський літній ярмарок. У 1861 р. привіз товарів на цей ярмарок становив 889 тис. крб. Протягом 1867-1871 рр. привіз товарів на нього в середньому щорічно становив 574 тис. крб., а продаж – 257 тис. крб. [695, с. 129].

Проте у переважній більшості торговельними справами у Київській губернії займалися євреї. Документів на право займатися торгівлею у губернії в 1893 р. було видано 43342 [589, с. 724].

Слід відмітити, що Київська губернія також славилася закладами, у яких продавалися товари харчової промисловості, зокрема спиртні напитки, про що свідчить таблиця 6.1.

Таблиця 6.1

Кількість закладів із продажу спиртних напитоків у Київській губернії

[складено за: 373, с. 49; 374, с. 58; 375, с. 72; 376, с. 88]

Роки	1898	1905	1907	1908
Губернія	кількість закладів			
Київська	1974	2987	4110	4382

Із наведеної таблиці видно, що в 1908 р. у Київській губернії існувало найбільше закладів із продажу спиртних напитоків у порівнянні із 1898 р. Дана тенденція яскраво спостерігалася в губернії на початку ХХ ст.

Варто сказати, що відро горілки (хлібного вина) у Київській губернії коштувало 2 крб. 69 коп. З них: ціна сирого спирту – 64,7 коп., ректифікація і очистка – 35,1 коп., перевезення – 20,2 коп., продаж – 29,6 коп. [689, с. 232].

Із звіту про становище Правобережної України в 1904 р. видно, що головні торговельні операції на цій території проводилися в Києві, як у головному промисловому і адміністративному центрі. Найбільше операцій відводилося продажу цукру. Схожа ситуація у торговельних відносинах спостерігалася у Чернігівській і Полтавській губерніях [18, арк. 13].

Слід відмітити і той факт, що Київська міська управа одержала від різних осіб за місце продажу на Львівському базарі з 50 місць 2915 крб. 95 коп. Проте в 1891 р. з 56 місць дана сума становила 3322 крб. 15 коп. [146, арк. 5]. З цього видно, що місця на базарі були платними.

Також власники пивоварних і горілчаних ларків на Житомирському базарі Києва у 1892 р. подавали в різний відрізок часу клопотання, в яких просили про зарахування їхніх застав у рахунок сплати оренди у 1893 р. за місце торгівлі, а їхні податки по розрахунку вони зобов'язувалися оплатити пізніше. В цьому році дана оплата становила 1210 крб. [147, арк. 7-7 зв.].

Хлібна торгівля займала одне із головних торговельних операцій не тільки в Київській губернії, а і в усьому південно-західному регіоні країни. Поряд з попитом на хліб для 8 існуючих в Києві парових млинів, які переробляли за рік до 30 млн пудів зерна, збільшилося значення Києва як торговельного центру південно-західної території країни [14, арк. 12 зв.].

Волинська губернія, хоч і мала значну кількість ярмарків, але майже всі вони були дрібними і обслуговували невелику територію. Особливістю ярмаркової торгівлі Волині було те, що тут можна було обміняти одні товари на інші, тому багато людей губернії приїжджали на ярмарки з метою обміну товару [337, с. 126]. У 1861 р. тут відбулося 457 ярмарків з привозом товарів на 802 тис. крб. і продажем на 396 тис. крб. Пізніше кількість ярмарків у Волинській губернії зросла, а разом з тим збільшився їх товарообіг. Так, в 1889 р. їх вже нараховувалося 722, а вартість привезених товарів становила 2,5 млн крб. Всі ці ярмарки, за винятком ярмарку у містечку Ратне (привезено товарів на 60 тис. крб.), були дрібними. В 1893 р. у губернії нараховувалося 730 ярмарків і базарів, з щорічним торговим оборотом у 600 тис. крб. Головними предметами ярмаркової торгівлі були: продукти харчової промисловості, легкої, зокрема вовна, сукно, мед, віск і ін. В цьому ж році у губернії було взято 22995 документів на право торгівлі різними товарами. Найбільша кількість (біля 3366) приходилася на Житомир і його повіти. Із загальної кількості торговельних документів – 44 належали до першої гільдії і

1456 – до другої [589, с. 313]. Також важливе значення для Волинської губернії мала Житомирська хмелева ярмарка, яка була заснована у 1908 р., як зазначалося, для потреб південно-західного хмелярства. Проте вона обслуговувала потреби дрібних хмелярів, чим і пояснювався невеликий оборот даного ярмарку [595, с. 51].

Заслуговує на увагу і Успенський ярмарок у Бердичеві, який в 1888 р. розпочинався 15 серпня і продовжувався протягом 1 тижня. Даний ярмарок переважно вважався „хлібним”. Проте на ярмарку поряд із продажем хліба відбувалися торги й іншими товарами [541, с. 1].

Із звіту Волинського губернатора дізнаємося про відкриття в Ковелі 25 лютого 1897 р. 12 одноденних ярмарки та закриття дев'яти існуючих. Деякі ярмарки повинні були проводитися 18 числа кожного місяця [16, арк. 1-2].

Також із звіту Волинського губернатора відомо, що у другій половині XIX ст. він говорить про шляхи сполучення, які відігравали важливу роль у внутрішній торгівлі, зазначаючи, що вони були в цей період далеко не найкращими і суттєво впливали на економічний розвиток губернії. Тому щорічні витрати на відновлення і будівництво всіх доріг губернії становили до 2362000 крб. До 1892 р. у губернії було збудовано 91 версту під'їзних доріг на суму в 918 тис. крб., а з 1892 р. на протязі 5 років було збудовано 450 верст вартістю до 4295 тис. крб. [22, арк. 36-37]. Наприклад, в цей період Луцька міська рада Волинської губернії просить казенну палату про встановлення на користь Луцька збору податків з товарів, які перевозилися через місто залізницею у розмірі $\frac{1}{2}$ коп. з кожного пуда [80, арк. 1].

Варто сказати, що для продажу вина в 1896 р. у всіх українських губерніях потрібно було дотримуватися наступних положень: торговельне відділення з продажу вина повинно мати вхід із вулиці; будинок продавця безпосередньо зв'язаний із торговельним місцем і мати кухонну піч; заклад повинен закриватися на ніч, маючи при цьому міцні двері. У винній лавці повинна бути ікона, ліхтар, який висів на стовпі, а в містах – на дверях повинно бути дві лампи та настільний годинник, канцелярські товари, столи та стільці.

Якщо сирий спирт і вино доставлялися в місця ректифікації винокурними заводчиками, сировина мала перевозитися в бочках або склянному посуді [187, арк. 109 зв.-110].

Також у будинку, де знаходилася винна лавка, вздовж усіх стін повинні бути встановлені полиці, виготовлені за рахунок власника будинку. Відстань між полицями мала бути погоджена з особами акцизного нагляду і пофарбовані у сірий колір. Двері виготовлені із дощок, закриватися на замок, а з середини – на дерев'яний засув. Вікна повинні бути із подвійними рамами. Будинок – огороженим. Всі ремонтні роботи мали проводитися за рахунок власника будинку [189, арк. 21-21 зв.].

Варто відмітити, що на будівництво приміщення в Полтаві для зберігання цистерн з вином Міністерство фінансів у 1913 р. виділило 7043 крб. 17 коп. за клопотанням управляючого акцизними зборами Полтавської губернії [191, арк. 9].

Одне відро очищеного вина з 1 липня 1896 р. повинно коштувати 7 крб., а відро столового вина – 10 крб. [220, арк. 112]. Міцність вина, наприклад, у Подільській і Волинській губерніях становила від 40 до 57⁰, у всіх інших губерніях – 40⁰. А міцність спирту в усіх губерніях від 80 до 92⁰ [187, арк. 12 зв.-13].

Із звіту Полтавського акцизного управління у 1908 р. видно, що із складів губернії у цьому році було відправлено у Харківську губернію різного роду спирту і вина на суму у 612 крб. 16 коп. [180, арк. 7 зв.]. Також у серпні 1908 р. на Полтавському спиртовому заводі знаходилося в обороті 427392⁰ спирту на суму у 8547 крб. 84 коп. [195, арк. 36 зв.].

На право відкриття закладу із продажу вина потрібна була згода управляючого акцизними зборами [191, арк. 5]. Особи, які займалися торгівлею вином на Полтавщині і мали намір йти у відпустку, повинні були про це повідомити наглядача свого округу і тільки з його згоди дане прохання могло вступити у дію, про що йдеться у протоколах з'їзду околичних наглядачів губернії [188, арк. 1].

Важливе значення у 1862 р. мав Хрестовознесенський ярмарок Чернігівської губернії, який проходив у Кролеві, займаючи четверте місце після Іллінського, Хрещенського і Корінного. З одного боку на ярмарку збувався товар привезений з губернії, а з іншого – ввозилися товари для продажу з російських губерній і велика кількість колоніальних товарів. Проте суконні і шкіряні вироби на Кролевецькому ярмарку не мали важливого значення. У цьому році на ярмарок було привезено іноземних товарів на 5190180 крб. і продано на 2713320 крб. Осіб, які відвідали ярмарок 1862 р., було 20000 [172, арк. 83-84 зв.]. У 1876 р. на Хрестовознесенський ярмарок було привезено товару на 229630 крб., а продано – на 94500 крб. [162, арк. 10] і в 1884 р. відповідно привезено товару на 225300 крб. і продано – на 74600 крб. [174, арк. 17].

Варто також зауважити, що повна характеристика стосовно розвитку, стану та діяльності закладів з продажу спиртних напій в 1894-1895 рр. у Чернігівському повіті губернії давалася в Чернігівське губернське акцизне управління старшим контролером Захаровим [299, арк. 1-17]. Зокрема, Чернігівська казенна палата станом на 1 січня 1898 р. давала звіт губернатору відносно ведення внутрішньої торгівлі винокурною продукцією по повітах губернії [295, арк. 1]. Всього на Чернігівщині у 1901 р. місць з продажу спиртних напій першого розряду було 27, другого – 37 і третього – 13. Також нараховувалося 15 оптових складів пива і меду [301, арк. 6 зв.].

В 1906 р. у Чернігівській губернії нараховувалася наступна кількість казенних і приватних закладів для продажу міцних напоїв: трактирних закладів – 45, ренських підвалів – 122, буфетів – 123, пивних лавок – 245, винних лавок – 547 [396, с. 1]. Із звіту Чернігівського акцизного управління за 1906 р. видно, що 559 закладів із продажу спиртних напій по повітах губернії продали 1279321 відро 40⁰ вина і спирту. Валовий дохід від продажу даної продукції становив 10248174 крб. 29 коп. [302, арк. 5 зв.]. Також у цьому році в губернії було продано пива на суму у 15835 крб. 08 коп. [302, арк. 8].

Варто відмітити, що за продаж спиртних напиків в 1910 р. у Батурині Чернігівської губернії власнику трактирного закладу Митрофану Раді за клопотанням управляючого акцизними зборами губернії виплачувалася певна винагорода [304, арк. 14].

В 1878 р. у Волинській губернії статистичні дані зазначають, що в цьому році на Волині було 3412 місць для роздрібної торгівлі вином, що було більшої кількості відносно 1877 р. на 107 місць. Проте безпатентна торгівля вином щороку постійно збільшувалася у зв'язку з високою ціною на патент з різними додатковими зборами для продажу і законом 14 травня 1874 р., за яким євреям дозволялося продавати вино тільки у власних помешканнях, яких вони не мали [6, арк. 28].

У 1894 р. Кременецька міська рада Волинської губернії уклала договір з міщанином Кременця Мойсеєм Пернятином про те, що вона надавала йому у користування міську пивну лавку для торгівлі з 5 червня 1894 по 1 січня 1895 р. Оренда даної лавки становила 46 крб. Оплата мала здійснюватися помісячно у розмірі 7 крб. 66 коп. У разі неоплати, міська рада мала право дану лавку відібрати у своє користування [199, арк. 11].

Слід зауважити, що Волинська губернія славилася вже згадуваним продажем хмелю. Зокрема, на початку ХХ ст. продаж хмелю на ярмарках губернії був підконтрольним, що позбавляло хмелярів різних неприємностей, пов'язаних з доставкою даного продукту в місто і на склади. В той час ярмарки впливали на покращення якості даного товару, так як власники цієї продукції самі бачили різницю хорошого і поганого товару та прагнули до його покращення.

Зростання попиту на хміль стимулювало не тільки збільшення посівних площ під культуру, а й створення збутових кооперативів у Волинській губернії. На вимогу кооперативів у Житомирі в 1908 р. було відкрито ярмарок для продажу хмелю. Спочатку хміль збувався по дуже низькій ціні – 7 крб. за пуд і кооперативи несли чималі збитки. Коли ж у 1909 р. вони збудували в губернському центрі хмелесховище і стали зберігати свою продукцію тривалий

час, то не тільки витримали жорстоку конкуренцію з боку оптових хмелеторговців, а й стали продавати хміль по 19 крб. за пуд, що одразу ж дало їм значні прибутки. Слід зауважити, що у 1908 році на Волинських ярмарках було продано хмелю на суму у 12000 крб., у 1909 р. – 66379 крб. і в 1910 р. – 28000 крб. [114, арк. 224].

Із звіту старшого інспектора з хмелярства І. І. Засухіна видно, що в 1908 р. у Волинській губернії на ярмарках було 132 мішки хмелю, у 1909 р. – 590 і в 1910 р. – 770 мішків. На ярмарках була укладена така кількість договорів: у 1908 р. – 32; у 1909 р. – 96 і в 1910 р. – 78. За цими договорами було продано хмелю: у 1908 р. – на 12000 крб., 1909 р. – 66379 крб. і в 1910 р. – 28000 крб. [67, арк. 25].

Заслуговує на увагу і той факт, що Волинське відділення імператорського російського товариства садівників влаштовувало у Житомирі з 6 по 11 вересня 1908 р. хмелеву ярмарку, яка працювала щоденно з 11 до 18 години. Метою ярмарки було забезпечення збуту хмелю його ж виробниками, обминаючи дорого оплачуваних посередників, особливо дрібних і налагодити зв'язки з пивоварними заводами. На ярмарку були представлені зразки хмелю як волинського, так і інших регіонів Російської імперії та закордону [115, арк. 19]. Хміль, який продавався на Житомирському ярмарку з 1911-1912 рр. був застрахований на 581 крб. 98 коп. [120, арк. 1]. За зберігання і продаж хмелю на житомирському ярмарку житомирське товариство хмелярства отримало за період з 1 березня 1913 р. по 1 січня 1914 р. 851 крб. 78 коп. [120, арк. 22].

Як зазначає К. Г. Воблій, вино, крім збуту на місці, закуповувалося оптовими покупцями і вивозилося для продажу у степову полосу, де винокуріння не було розвинутим. Наприклад, у Катеринославській і Таврійській губерніях був міський ринок для збуту вина [687, с. 32].

В 1906 р. у селі Шпакові Волинської губернії відбувалася продаж пива у пивній лавці до другої години ночі. Часто пиво продавалося також у кредит [101, арк. 2].

Варто сказати, що чистий прибуток за період з 1882-1883 рр. за продаж цукру Іванківським цукровим заводом Волинської губернії становив 119570 крб. [127, арк. 4 зв.], а за 1884-1885 рр. прибуток становив 21771 крб. 89 коп. [127, арк. 3 зв.].

Слід відмітити, що в 1906 р. у Кременці Волинської губернії пуд ячменю коштував 4 крб. 60 коп., четверть вівса – 3 крб. 57 коп., четверть гороху – 6 крб. 75 коп., пуд проса – 4 крб. 75 коп., пуд муки – 1 крб. 80 коп. [215, арк. 1 зв.].

Подальший розвиток ринку у сільському господарстві в цей період сприяв підвищенню ярмаркової торгівлі. Кількість ярмаркових пунктів, наприклад, Волині, зростає з 1907 по 1912 рр. з 156 до 170. У розвитку ярмаркової торгівлі цього періоду посилюються процеси монополізації і тенденції спеціалізації.

На Поділлі велике значення мали ярмарки: Петропавлівський у містечку Ярмолинцях і Травневий (Троїцький) у Балті. У 1861 р. вартість привезених товарів становила: на Травневому ярмарку 2,5 млн крб. і на Петропавлівському 1,1 млн крб. Продані товари відповідно дорівнювали 800 тис. крб. і 750 тис. крб. [333, арк. 45]. Головними предметами ярмаркової торгівлі у Подільській губернії були: борошномельна продукція та фабрично-заводські товари харчової та легкої промисловості, зокрема цукор, спирт, шкіра та інші [589, с. 1614]. В 1904 р. на Петропавлівському ярмарку на Поділлі було продано товарів на суму в 1153271 крб. [18, арк. 13 зв.].

Починаючи з 1860 р. на Поділлі відкриття ярмарків відбувалося тільки зі згоди губернатора [274, арк. 1]. Губернатор сам контролював торгівлю у губернії, про що йдеться у циркулярі Міністерства внутрішніх справ [277, арк. 1]. Також у 1861 р. купці зверталися до губернатора з метою відкриття винної лавки, на що потрібна була його згода [277, арк. 1-1 зв.]. Селяни Літинського повіту Подільської губернії відповідно з таким проханням зверталися до губернатора, тому що дана справа, як зазначалося, була досить прибутковою [271, арк. 1].

Із звіту Подільського губернатора за 1874 р. дізнаємося про те, що корчми у переважній більшості служили головним притулком грабіжників і були пристанищем для розбійників [283, арк. 3].

Позитивним явищем для торгівлі Поділля також служили паромні переправи через річки [285, арк. 7].

За період 1899-1900 рр. Уладівським цукрово-рафінадним заводом Подільської губернії було продано на ярмарках чорної патоки на суму 9412 крб. 98 коп. [338, с. 7], в 1900-1901 рр. – відповідно на 9088 крб. 84 коп. [339, с. 7] і в 1901-1902 рр. – на 11459 крб. 27 коп. [340, с. 7].

Продаж і відправка цукру Ялтушківським цукровим заводом Поділля у 1899-1900 рр. були у розмірі 11903 крб. 98 коп. [341, с. 4].

Слід зауважити, що в Могилівському повіті Подільської губернії у 1901 р. було 16 оптових складів пива і меду [269, арк. 4-4 зв.]. В 1904 р. у Балтському повіті Поділля була закрита винна лавка із просьби самих селян [273, арк. 1]. Проте у 1906 р. Варвара Левкович просить Подільського губернатора дозволити торгувати вином [274, арк. 1]. В 1909 р. у селі Кривачинці Проскурівського повіту Подільської губернії відкрилася лавка з продажу російського вина [275, арк. 17]. В 1910 р. Анатолій Дем'янчук звертався з просьбою до губернатора про дозвіл утримувати в Китайгороді розливний винний погріб [275, арк. 78-78 зв.], так як все це давало досить великий прибуток для власників даних підприємств.

Доцільно також навести дані стосовно кількості закладів по продажу спиртних напиків у Подільській губернії.

Таблиця 6.2

Кількість закладів по продажу спиртних напиків у Подільській губернії
[складено за: 385, с. 25; 386, с. 32; 387, с. 35; 388, с. 30; 389, с. 40; 390, с. 48-49;
391, с. 36; 392, с. 74; 393, с. 59; 394, с. 54; 395, с. 43; 674, с. 39-40]

Роки	1890	1891	1892	1893	1895	1896	1897	1899	1901	1903	1905	1910
Губернія	кількість закладів											
Подільська	3871	3733	3682	3600	3148	3019	629	567	524	662	739	2042

Таким чином, найбільше закладів із продажу винокурної продукції на Поділлі було в 1890 р., а найменше – у 1901 р.

У 1900 р. загальна кількість торговельно-промислових операцій на Поділлі у грошовому вимірі становила 122070000 крб. Зокрема, з усіх повітів Подільської губернії найяскравіше себе проявив Вінницький повіт, який становив 1/6 всіх губернських торговельних операцій, давши прибутку на суму 20030000 крб.; далі слідували такі повіти, як Брацлавський із 14,3 млн крб., Могилівський – 13,1 млн крб., Ольгопільський – 12,4 млн крб. і Кам'янецький – 11,8 млн крб. Інші повіти в меншій мірі проявили себе, давши наступну кількість прибутку: Летичівський – 3,7 млн крб., Балтський – 5 млн крб. та Ушицький – 5,2 млн крб. [690, с. 39].

У Південній Україні головними ярмарками вважалися Петропавлівський у Катеринославі, Георгіївський у Єлисаветграді та Покровський у Вознесенську.

Варто сказати, що у 1880 р. товарообіг Петропавлівського ярмарку в Катеринославі у порівнянні із середньорічним товарообігом 1868-1870 рр. зменшився. Привіз товарів дорівнював 804 тис. крб. і продаж – 540 тис. крб. [329, арк. 18].

В 1882 р. у Таврійській губернії існувало 105 ярмарків, головними предметами торгівлі на яких були товари харчової та легкої галузей промисловості і предмети першої необхідності [161, арк. 44].

У 60-х роках ХІХ ст. ярмарки у Херсонській губернії поділялися на дві категорії: до першої відносилися одnodенні і дводенні ярмарки, а до другої ті, що проходили три і більше днів [179, арк. 19].

У Херсонській губернії в 1893 р. ярмарків нараховувалося 161. Домінуючими товарами по продажу на ярмарках були вироби борошномельної та легкої промисловості, зокрема риба, сіль, взуття, вовна, вино і ін. Базари протягом 1893 р. збиралися у 130 населених пунктах губернії. Обороти базарної торгівлі значно зросли за рахунок зменшення деяких ярмарків. Загальна сума базарних торгів становила в цьому році 18600 крб. [589, с. 2414].

Після реформи 1861 р. в Одесі торгівля харчовими товарами проводилася зранку до 10 години. З 10 до 12 години відбувалося прибирання ринкової території і завозилося кіньми сіно та інші товари, які не належали до харчових. З 12 до 14 години привезені товари продавалися, а з 14 до 16 – пропускався у місто транспорт з пшеницею, салом та іншими товарами у великих кількостях маючи на увазі те, що вони вже з міста не повертатимуться [157, арк. 163].

Із постанови комісії Одеської міської ради 1900 р. видно, що обмеження торгівлі міцними напінками було, безперечно, одним із головних обмежень. Із постанови дізнаємося, що у статті 549 йшлося про те, що роздрібна торгівля напінками дозволялася з 7 години ранку до 10 вечора у селах, а в містах – до 11 години вечора. Зазначена торгівля заборонялася під час хрестових походів, а в неділю і святкові дні – до закінчення літургії. У селах дана торгівля заборонялася також під час волостних і сільських зборів та волостних судів. Дана постанова не поширювалася на готелі, буфети і корчми [742, с. 96].

Великі міські ярмарки обслуговували господарсько-адміністративні регіони Наддніпрянської України, об'єднували їх в одне економічне ціле, також втягували українські землі в систему всеросійського ринку, були важливими пунктами всеросійського обміну. На цих ярмарках широко практикували оптову торгівлю, в якій головна роль належала купцям і поміщикам. На великі міські ярмарки привозили товари майже з усіх українських губерній, багатьох центральних губерній Російської імперії, з Білорусії, Польщі, Прибалтики.

Отже, в пореформений період українські ярмарки продовжували відігравати важливу роль у внутрішній торгівлі, бо на них запроваджувалися ринкові методи: продаж за зразками, спеціалізація в збуті окремих товарів, біржові операції, участь фірм. Цим ярмаркам належало помітне місце в торговому обігу країни, вони сприяли збуту товарів обробної промисловості і сільськогосподарської продукції, стимулювали виробництво, розширювали внутрішній ринок.

Нові форми торгівлі, які з'являлися, не становили серйозної конкуренції старим. Внаслідок конкуренції ціни на продукцію обробної промисловості

знизилися більше, ніж на 20 разів. Завоювання ринків відбувалося поступово: спочатку місцеві, пізніше – відокремлені від виробництва, а наприкінці ХІХ ст. – національні. У процесі формування національного ринку поступово вирівнювалися ціни.

В оптовій торгівлі склалася договірна (контрактна) система, гарантом виконання якої була матеріальна відповідальність сторін. Участь посередників в оптовій торгівлі створювала сприятливі умови для спекуляцій. Розвитку торгівлі сприяло будівництво і удосконалення шляхів сполучення у країні. Найбільш повно торгово-промислова політика уряду проявлялася в протекціонізмі, без якого вітчизняна обробна промисловість могла занепасти у процесі конкуренції.

6.2. Забезпечення збуту продукції на зовнішніх ринках

Важливою умовою товарного виробництва є торгівля, яка постійно відіграла важливу роль у розвитку продуктивних сил країни, і навпаки, її успіхи і розміри багато у чому залежали від загального стану продуктивних сил. У силу збільшення об'ємів торгівлі втягувалися все більш об'ємніші території, руйнувалися особливості окремих ринків. У руках купців і промисловців накопичувалися капітали, які в подальшому при сприятливих обставинах використовувалися для розвитку виробництва.

Виникнення і розвиток транспорту як важливої галузі промислового виробництва, відіграло значну роль у соціально-економічному житті Російської імперії, в тому числі і Наддніпрянської України, прискоривши становлення ринкових відносин, привело до подальшого розширення зовнішньої торгівлі.

Зовнішня торгівля у Наддніпрянській Україні відбувалася за допомогою, у першу чергу, залізничного транспорту. Наддніпрянщина була однією з національних країн, в якій особливо широко розгорнулося нове залізничне будівництво. За розмірами і темпами спорудження залізниць вона мало чим поступалася перед Центральною Росією.

Як свідчить конфігурація побудованої мережі, найближчою метою залізничного будівництва в той період було спорудження залізничних магістралей, які б задовольняли потреби торгово-промислового обігу різних галузей обробної промисловості.

В першу чергу будувалися експортні лінії. При цьому враховувалося, що для Росії, як держави переважно землеробської, дуже важливо, по можливості, здешевити доставку відпускнуго хліба до балтійських і чорноморських портів найкоротшими напрямками.

Всі експортні лінії, за винятком стратегічних, спрямовувалися з внутрішніх хліботоргових районів до портів, а будівництвом кількох широтних ліній одночасно намагалися відкрити вихід хлібові та товарам харчової промисловості через західний сухопутний кордон. Безсумнівно, ці напрямки відбивали еволюцію поміщицьких господарств до нових товарно-грошових

відносин, які вимагали не тільки нової техніки ринку, але незрівнянно більш місткого як зовнішнього, так і внутрішнього ринків збуту для товарів обробної промисловості.

У багатьох випадках при транспортуванні вантажів з верхів'їв Дніпра до чорноморських портів товари обвозилися сухопутним шляхом і нижче порогів завантажувалися на судна. Дане перевезення обходилося настільки дорого, що при сплаві великих партій товару витрачалося коштів більше, ніж робилося збитків під час аварій суден на порогах. А випадки ці були нерідкім явищем. Тільки за двадцять років (1852-1872 рр.) через дніпровські пороги пройшло 6,1 тис. плотів, з них розбито близько 2% [312, арк. 423].

Залізниця забезпечувала транспортні зв'язки між різними економічними районами Наддніпрянської України, відкривали нові ринки для обробної промисловості, нові сировинні джерела з ринками робочої сили і збуту продуктів та самі були великими ринковими підприємствами.

З початком будівництва залізничної мережі у Наддніпрянській Україні (з середини 60-х років XIX ст.) гужовий транспорт вступає у нерівну конкурентну боротьбу із залізничним. Можливість протягом деякого часу такої конкуренції визначалася тим, що мережа ґрунтових шляхів була значно густіша, ніж залізниць. Проте досконалість перевезень по ґрунтових шляхах була надто низькою відносно здатності перевозити велику кількість вантажів, так і щодо швидкості, зручності, безпеки, регулярності й дешевизни перевезень. Внаслідок обмеженості рушійної тваринної сили й дешевизни перевезень, засоби змогли б перевезти лише незначну частину залізничних вантажів. Крім того швидкість руху обох видів транспорту не йшла в порівняння: для товарних гужових перевезень середня швидкість становила 30-50 верст на добу, а товарних залізничних перевезень – 150-300 верст на добу, тобто була в 5-6 разів більшою. В такому ж становищі перебував гужовий транспорт щодо зручності, безпеки, регулярності перевезень. Вартість перевезень на гужовому транспорті, за свідченням тогочасних дослідників, становила в середньому 1/10-1/15 коп. з пудо-версти, а на залізничному транспорті – близько 1/30-1/50 коп. з пудо-

версти, а нерідко залізниця мала можливість знизити її до 1/76-1/113 коп. з пудо-версти [308, арк. 98].

За цих умов чумаки, зокрема на Лівобережній Україні, переходять на кінну тягу й цілорічне фурманування. Використання коней замість волів деякою мірою здешевлювало візницький промисел та збільшувало швидкість перевезень. Через те, що у 80-х роках ХІХ ст. хліб, цукор, вовна, сіль, будівельні матеріали повністю перевозилися залізницями, „фуршики-чумаки” почали перевозити вантажі на короткі відстані. На початку 90-х років ХІХ ст. чумацький промисел повністю зник [308, арк. 99 зв.-100].

Гужовий транспорт спеціалізувався виключно на доставці вантажів до залізничних станцій, портів, пристаней та до великих міст з їх найближчих околиць. Проте прокладання під'їзних рейкових (вузьколінійних) шляхів до заводів, копалень, пристаней позбавляло гужовий транспорт можливості конкурувати із залізницею навіть на найкоротших відстанях.

Важлива роль у перевезенні вантажів належала річковому та морському транспорту. Найбільшою водною артерією Наддніпрянської України було Дніпро. Для перевезення вантажів через ріки спеціально створювалися паромні переправи [210, арк. 9].

Розвиток річкового пароплавства, поряд із залізничним транспортом, сприяв розвитку торгівлі Наддніпрянської України в системі всеросійського ринку. Так, по верхньому Дніпру, Сожу, Десні з центральних губерній Російської імперії та з Білорусії постачали залізо, залізні вироби, скло, ліс і лісові матеріали, уверх по Дніпру і Десні та Прип'яті – в Росію та Білорусію – хліб, спирт, цукор, сіль тощо; з пристаней Дніпра у морські порти йшли – хліб, цукор, спирт тощо.

Таким чином, річкове пароплавство, поряд із залізничним транспортом, відіграло значну роль у розвитку товарного виробництва, у зміцненні економічних зв'язків між Наддніпрянщиною і сусідніми районами Російської імперії та Білорусії.

Одночасно помітного розвитку набув морський транспорт, що відігравав важливу роль у розвитку зовнішньої торгівлі із Західною Європою, країнами Середземномор'я.

Слід зауважити, що аналіз зовнішньої торгівлі показує, що Російська імперія, у тому числі і Наддніпрянська Україна, на світовому ринку була в переважній більшості постачальником сировини, причому лівова частка належала сільськогосподарській сировині та обробним галузям промисловості.

Варто сказати, що однією із важливих складових експорту був безперечно цукор, який збувався у різні періоди в різні регіони.

Окружні управління, керовані наглядачами, забезпечували безпосередній нагляд за підприємствами – виробниками та торговцями певної продукції.

У досліджуваній період цукрова галузь мала важливе значення. Оскільки в експорті Російської імперії продукція цукрової промисловості посідала значне місце та приносила відчутні прибутки, уряд намагався не допустити занепаду цієї галузі, який намітився після реформи 1861 р.

Слід сказати, що одночасно із заснуванням синдикату цукрозаводчики підписали умови вивозу цукру за кордон, за яким (пункт 1) вивіз цукру за кордон протягом ряду років може відбуватися лише „при взаємному контролі”. Другий пункт умов визначав розміри вивозу (не більше 25% загального обсягу виробництва) і ґатунок цукру, що вивозився. Причому було обумовлено, що „під цукром, який підлягав вивозові, мається на увазі цукор-пісок і рафінад” [308, арк. 104 зв.].

Зокрема, виготовлену продукцію цукрової промисловості із Волинської губернії у 1879 р. збували не тільки на місцевих ринках, в Київській і Подільській губерніях, але і відправляли на експорт у Москву, Петербург, Ригу [8, арк. 33].

Умови передбачали, далі, що припинити вивіз цукру за кордон учасники синдикату могли тільки тоді, „коли ціна цукрового кристалічного піску встановиться на Київській біржі в 4 крб. 50 коп. за пуд”. Пункт 10-й передбачав порядок розподілу виручки за проданий за кордоном цукор: „Виручені від

продажу цукру-піску гроші, – говорилося в цьому пункті, будуть розподілятися між співвласниками всього цукру відповідно до доставленої кожним з них кількості...” [308, арк. 108].

У пункті 14-му визначалися міри покарання за невивезення за кордон цукру в установлені договором строки. За кожен пуд невивезеного своєчасно цукру контрагент мусить сплатити неустойку в таких розмірах: за один тиждень зволікання – 5 коп. за пуд, за два тижні – 15 коп., за чотири тижні – 50 коп., за шість тижнів – 1 крб. 20 коп., за вісім тижнів – 2 крб. 50 коп. за пуд. Гроші з несправних платників стягувалися судовим порядком [308, арк. 111].

Таким чином, цукрозаводчики за різну ціну вирішили позбутися „зайвого” цукру і домогтися на внутрішньому ринку підвищення цін, що незабаром і відбулося.

Синдикат випускав на внутрішній ринок тільки певну, передбачену договором, кількість цукру. Цукор, що вироблявся понад дану норму, підлягав вивезенню за кордон, хоч ціни на нього за кордоном були значно нижчі, ніж у Російській імперії. Так, наприклад, із звіту товариства братів Терещенків видно, що за 1889 р. було вивезено, згідно з установленою нормою, по Крупецькому заводу – 30000 пудів, по Малигінському – 8425 пудів і додатково 32009 пудів 24 фунти по ціні 1 крб. 30 коп. за пуд [308, арк. 115; 116].

Про загальний розмір експорту цукру імперії говорять такі дані: у 1888 р. було вивезено цукру-піску 4524161 пуд і рафінаду 1056658 пудів; в 1891 р. вивіз цукру-піску досяг 6325964 пудів і рафінаду 1252093 пудів [308, арк. 120].

Виготовлений у країні цукор поділявся на спожитий у середині країни і той, що вивозився за кордон, зокрема на східні ринки (у Персію, Бухару, Китай тощо), менше у західноєвропейські країни. Проте так було не завжди. До 1875-1876 рр. кількості виробленого у Російській імперії цукру не вистачало, а тому для задоволення внутрішнього попиту доводилося його ввозити із-за кордону. З 1875-1876 рр. у країні стали виробляти цукор з надлишок і його почали вивозити за кордон [445, с. 5]. У досліджуваний період приблизно 84% виготовленого цукру спожито у середині країни, а 16% вивезено за кордон.

Варто відмітити, що з року в рік кількість ввезеного цукру у Персію збільшувалася. У 1860 р. його відправили на дану територію на 5018 крб., в 1865 р. – на 685794 крб., у 1870 р. – на 397802 крб, в 1875 р. – на 1867498 крб. і в 1880 р. – вже на 2430188 крб. [454, с. 97]. Це у той час, коли транзит у 1857-1882 рр. цього продукту європейськими купцями становив 30 млн крб., або у середньому – 12 млн крб. щорічно.

Через морські шляхи в 1886 р. у Персію було відправлено 458739 пудів цукру, а через сухопутні кордони – всього 19685 пудів. У 1887 р. експорт цукру по Закавказьких сухопутних шляхах скоротився до 16064 пуди, а морським шляхом збільшився до 857388 пудів, або в 1,86 рази. Із закінченням будівництва Закаспійської залізниці російськими купцями був освоєний новий торговельний шлях [471, с. 14]. Цукор по Каспійському морю доставлявся до Узунь-Ада, потім залізницею в Ашхабад, пізніше через Джульфу у Персію, а звідти розповсюджувався в Афганістан.

На задовільнившись становищем торгівлею цукром до Персії, уряд, задовільняючи вимоги цукроварів, серед інших заходів по збільшенню конкурентоздатності російського товару в Афганістан і Персію, відновив з червня 1893 р. ввіз безакцизного цукру [494, с. 2], який був тимчасово відмінений у 1892 р.

Висока якість вітчизняної цукрової продукції робила її конкурентоздатною. В Азербайджані він збувався по 4 крб. 85 коп., а французький, більш низької якості – по 3 крб. 40 коп. за пуд. Ціна російського цукру була на 80 коп. вищою від французького. У місцевостях, де російський товар витісняв західноєвропейський, торговці отримали можливість встановлювати монополю високі ціни на даний товар. Так, у Хорасані їх рівень коливався від 5,4 до 6,2 крб. за пуд [476, с. 4], що перевищувало середній рівень цін на даний товар на внутрішніх ринках. У цьому році управляючий акцизними зборами Туркестанського краю і Семиреченської області, у своєму донесенні у столицю, констатував, що „Кашгар по відношенню до нашої торгівлі зі Сходом починає відігравати ту роль, що і Бухара, стаючи

посередником між Російською імперією і такими Середньоазіатськими державами, які знаходяться у сфері політичного і торгового впливу Англії”, як Афганістан, Кашмир і інші. До того часу російський цукор вже завоював ринки збуту Гілянської, Мізадеранської, Астрабадської провінцій і в Хорасані. Значна частина цукру із Хорасану направлялася в Афганістан. В Азербайджанській провінції російський цукор стикався із конкуренцією зі сторони французького, який постачався туди через Трапезунд [476, с. 5]. Поступово і на тегеранському ринку домінуюче становище зайняв російський цукор. За даними Міністерства фінансів там збувалося 75% російського і 24% французького цукру. У місцях конкурентної боротьби ціни на цукор були досить високими – по 4 крб. 80 коп. за пуд без урахування віку акцизу. У Кашгарі ціни навіть коливалися від 10 до 14 і більше карбованців за пуд, у залежності від пропозиції [476, с. 5]. Із збільшенням цукрової продукції ціни падали і навпаки, із зменшенням – зростали.

По мірі завоювання нових територій у Середній Азії російські та українські купці і промисловці посилювали свій вплив навіть у цих місцевостях, з якими Російська імперія не мала торговельних відносин. Це завоювання відбувалося двома способами: із приєднаних земель і Персії. Продукція українського виробництва на середньоазіатських ринках з успіхом доказувала свою конкурентоздатність. І в цьому випадку також з допомогою уряду.

Варто відмітити, що російський цукор у кількості 919 тис. пудів постачався в Англію. У 1886 р. було направлено вже 2320 тис. пудів даного товару. В 1888 р. – 2774 тис. пудів, 1889 р. – 2673 тис., 1891 р. – 1884 тис., 1892 р. – 1285 тис., 1893 р. – 375 тис., 1894 р. – 1776 тис. пудів. Зменшення у 90 – х роках XIX ст. експорту цукру в Англію пояснюється успіхами торгівлі цим товаром на середньоазіатських ринках. Порівняно інтенсивний експорт цукру в Європу був пов'язаний з тим, що там у період створення синдикату намітилася тенденція росту цін. З 15 лютого по 14 червня в Англії вони піднялися з 13,04 до 25 шилінгів, або на 80,3%, у Магдебурзі – на 90,2%, в

Парижі – на 56% [478, с. 9-10]. Це явище не могло пройти повз російських і українських промисловців. До того ж, вони добре знали перевагу свого товару, який мав високий відсоток цукристості. А звідси і дещо вища ціна товару. В серпні 1887 р. німецька продукція із цукристістю 88% на лондонському ринку збувалася по 12 шилінгів, а російська, з 98% цукристості – по 14 шилінгів [471, с. 8].

Влітку 1889 р. ціни на лондонському ринку ще більше підскочили. Особливим попитом користувався російський жовтий цукор. Якщо білий продавали по 25-25,5 шилінгів, то жовтий – по 27 шилінгів. Тоді як на київських ринках ціна на цукор коливалася від 4,7 до 4,75 крб. і досягала навіть 5 крб. за пуд. Промисловці продовжували посилений експорт даного товару [473, с. 14].

На початку 90-х років ціни в Лондоні почали падати. В 1891 р. російський цукор збувався вже по 16 шилінгів [475, с. 23], проте торгівля даною продукцією, за свідченням самих промисловців, була вигідною.

Для з'ясування дійсної ціни, по якій збувався російський цукор у Лондоні, слід переводити валютні гроші на кредитні, співвідношення яких було 2:3 і додати не менше 85 коп. поверненого акцизу та відняти від отриманої суми 30 коп. фрахту від станції Фастів до Лондона. У 1891 р. прибуток з проданого пуда цукру становило не менше 3 крб. 60 коп. Дані ціни не потрібно вважати збитковими, так як середня собівартість продукції у той час становила 3 крб.

Менш вигідним міг виявитися експорт лише в 1894 р., коли в Європі, у зв'язку перевиробництвом, виникла нова криза. За період з 1891 по 1895 рр. виробництво цукру у Німеччині зросло з 55656,5 тис. до 100600,1 тис. пудів, в Англії – з 43130,1 тис. до 57415,1 тис. пудів, у Франції – з 34888,7 тис. до 40932,3 тис. пудів, у Російській імперії – з 28654,7 тис. до 34970,7 тис. пудів. У Бельгії дане зростання продукції збільшилося з 8790,8 тис. до 13370,9 тис. пудів, у Голандії – з 2087,8 тис. до 2670,1 тис. пудів. У загальному, виробництво цукрової продукції протягом чотирьох виробничих сезонів у

шести європейських країнах збільшилося на 68950,7 тис. пудів [478, с. 31]. У загальному на європейські ринки поступило 168575 тис. пудів даного продукту, що становить у середньому по 42123,75 тис. пудів щорічно. На думку тогочасних спеціалістів допустимий щорічний приріст, без негативних наслідків для промисловості, не повинен перевищувати 15625 тис. пудів [500, с. 4]. Отже, лише у цей період експорт цукру можна вважати менш прибутковим. При цьому слід мати на увазі те, що під час кризи зниження цін не уникнути і що промисловість Росії, у тому числі і Наддніпрянської України, саме тоді різко скоротила об'єм експорту.

Цукрозаводчики добре усвідомлювали становище цукрових ринків у Європі. Так, у 1890 р., крім вивезених в Англію 426918 пудів (доречі, найменша кількість на протязі всього існування синдикату), з Росії поступило туди додатково 792370, в Австро-Угорщину – 118823, Німеччину – 142007, Туреччину – 59719 і через Владивосток для експорту – 68679 пудів цукру [474, с. 19]. По суті, експорт цукру був вигідним.

У 1890-1891 рр. експортні ціни, з урахуванням транспортних та інших витрат, для українських промисловців коливалися від 3,05 до 3,38 крб., а за даними бюро цукрозаводчиків, на місцевих ринках – від 3,95 до 4,4 крб. за пуд. Власники заводів за кожен проданий пуд отримували чистого прибутку не менше 1,55 крб. [499, с. 5]. Збут даного продукту вище 3 крб. за пуд ніяк не може вважатися збитковим. При цьому промисловці отримували, як мінімум, 60 коп. прибутку.

Також цукор, який вироблявся у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст., вивозився за кордон, зокрема 29 березня 1907 р. із Крюківського цукрово-рафінадного заводу Сосницького повіту Чернігівської губернії було вивезено у Китай цукру-рафінаду виготовленого у 1906-1907 рр. всього 599 пудів 03 фунти [305, арк. 7 зв.].

Динаміку збуту рафінаду і піску у Фінляндію в різні періоди у 1907 – 1909 рр. показано у таблиці 6.3.

Таблиця 6.3

Кількість вивезеного цукру з Наддніпрянщини на початку ХХ ст. у Фінляндію (у пудах) [складено за: 456, с. 92; 457, с. 124; 458, с. 156; 459, с. 188; 460, с. 288; 461, с. 319; 464, с. 560; 465, с. 592; 466, с. 656; 467, с. 687; 468, с. 153; 469, с. 452; 470, с. 451]

Роки	Вивезено рафінаду і піску у різний період	
	Рафінад	Пісок
1907	2959665	12163247
1907	3027805	12419523
1907	3091473	12673846
1907	3171569	12810372
1907	3339142	13283324
1908	73253	1069543
1908	81580	1356385
1908	228433	1934447
1908	231953	1994058
1908	724445	5020320
1908	1439925	7364491
1909	1814097	1336256

Український цукор у 1913-1914 рр. вивозився до Болгарії (163,6 тис. пудів), Англії (74,9 тис. пудів), Китаю (149,4 тис. пудів), Норвегії (81,8 тис. пудів), Туреччини (199,5 тис. пудів), Персії (5189,1 тис. пудів), Фінляндії (2692,1 тис. пудів), Австрії (12,6 тис. пудів). Разом це склало 8563 тис. пудів [733, с. 11]. Враховуючи, що з Росії в 1913-1914 рр. було експортовано 8666 тис. пудів, то потрібно зробити висновок, що майже весь цукор, який вивозився з Російської імперії на закордонні ринки, був українським. У досліджуваний період вітчизняний цукор завдяки своїй високій якості і порівняно низькій ціні впевнено конкурував на світовому ринку бурякового цукру з німецькими, французькими, бельгійськими цукровими виробниками.

При виробництві з буряку цукру-піску отримували і відходи виробництва – чорну мелясу, жом і дефекаційний бруд, а при виробництві рафінаду отримували світлу (рафінадну) мелясу.

Чорна меляса, у зв'язку з великим вмістом у ній цукру, йшла, головним чином, на корм худобі. Частину меляси продавали на спиртові заводи. Пересічна ціна меляси в 1909-1913 рр. коливалася від 12 до 25 копійок за пуд.

Розцінка за рафінадну мелясу досягала до 2 крб. за пуд. Вона постачалася на кондитерські фабрики, окрім того нею підсолоджували замість цукру різні харчові продукти та напої.

Жом постачався виключно для корму худобі. Сирий жом продавався місцевим селянам та поміщицьким господарствам по 1,5 – 2,5 копійки за пуд. Дефекаційний бруд вивозився на поля для підживлення [587, с. 40-41].

Отже, урядова політика у галузі виробництва і збуту цукру була націлена на збереження і розвиток даної галузі промисловості. Закони від 20 листопада 1895 р. про нормування виробництва і збуту цукру у країні та доповнення до нього закону від 12 травня 1903 р. відігравали винятково позитивне значення для розвитку вітчизняного цукрового виробництва.

Виробництво цукру у другій половині XIX – на початку XX ст. невпинно зростало. Промислова криза 1900-х років не зачепила цукрову галузь країни, вона продовжувала збільшувати обсяги.

Урядове регулювання цін на цукор відіграло позитивне значення і в його збуті, різке коливання ціни на цукор було усунено, ціни на цукор неухильно зменшувалися, а споживання його постійно збільшувалося. В цілому, напередодні Першої світової війни виробництво та збут цукру у країні перебували на піднесенні. Проте великої шкоди зазнала цукрова промисловість Наддніпрянської України у роки Першої світової війни.

Наддніпрянська Україна постачала зовнішній ринок великою кількістю спирту. Зокрема, значна кількість його вивозилася з Правобережної України. Динаміка вивозу спирту показує, що у 1886-1890 рр. звідси щороку в середньому вивозилося по 736 тис. відер спирту, в 1891-1895 рр. – по 385 тис. і в 1896 р. –

313 тис. відер, щодо загальноімперського експорту даної продукції становило 14,1%, 17,6% і 18,9%. Вивіз спирту з Лівобережної України був значно меншим. У 1886-1890 рр. він становив 378 тис. відер (або 7,2% загального вивозу), у 1891-1895 рр. – 117 тис. (5,4%) і в 1896 р. – 7 тис. відер (0,4%). Велика кількість спирту вивозилася з Одеси, яка в останні десятиліття ХІХ ст. посідала друге (після Лібави) місце в імперії. У 1885 р. експорт спирту з останньої становив 3,8 млн відер, з яких 834 тис. (22%) продано через Одеський порт. На нього у 1895 р. припадало близько 510 тис. відер продукції (понад 29%) з 1,7 млн відер, вивезених із країни. Спирт в Одесу привозився з Правобережної, Південної і частково Лівобережної України [330, арк. 67].

Також горілчана промисловість стала важливою статтею експорту Волинської губернії. Наприклад, у 1900 р. вивіз спирту з губернії за кордон становив 90% його загальноросійського експорту [536, с. 105].

Згодом, у 1910 р. на Волинський хміль були запити із Санкт-Петербургу і Шотландії, у зв'язку з чим волинські хмелярі повинні були надіслати зразки своєї продукції на дані території і вказати ціну на товар, після чого продукція поступала на вказані ринки [116, арк. 1-2].

У 1911 р. з Волині було вивезено за кордон 281818⁰ спирту [84, арк. 1]. На міжнародні ринки волинський хміль у цьому році вивозився за ціною у 40 крб. за пуд [118, арк. 5].

Хміль з Волинської губернії на початку ХХ ст. постачався також і в Австрію та Німеччину, головним чином в міста Нюрнберг і Заац, підлягаючи там сортуванню. І в такому вигляді йшов під закордонною маркою в Англію, Францію, Бельгію та інші країни. Таким чином, дана продукція не надходила за кордон під своєю маркою і споживачі не знали, що вживали Волинський хміль [495, с. 38].

Рада волинського товариства хмелярства у 1914 р. мала намір збувати хміль у Північній Америці для американських пивоварних заводів мотивуючи це тим, що на Волині вирощувалися кращі сорти хмелю, споріднені з кращими сортами даної продукції Німеччини та Австрії [122, арк. 49].

Варто сказати, що у 1887 р. з Південної України, зокрема з Одеси, було вивезено 274340 пудів меляси на суму 185221 крб. Цього ж року тютюну вивези 9726 пудів і 6091500 сигарет на суму 683515 крб. Ціни на місцевий тютюн були такими: Бессарабський – від 2 до 15 крб., Кримський – від 5 до 18 крб., Південнобережський – від 24 до 33 крб., Кавказький – від 4 до 16 крб. і Батумський – від 4 до 15 крб. [408, с. 51; 53]. У цьому ж році з Одеси вивезли 108472122⁰ спирту, який в основному збувався у Туреччині, Франції, Німеччині, Єгипті [408, с. 44]. У 1888 р. було вивезено 94758475⁰ спирту, тобто біля 950 тис. відер у Туреччину, Францію, Німеччину, Єгипет, Іспанію, Болгарію, Владивосток і турецького тютюну (листового і різаного) – 11397 пудів, зокрема в Англію, Туреччину, Китай, Владивосток, Францію і Німеччину [408, с. 48; 56].

За період з 1884-1888 рр. з Одеси за кордон вивезли спирту на таку суму: у 1884 р. – на 1646923 крб., 1885 р. – 1669364 крб., 1886 р. – 1529304 крб., 1887 р. – 1627082 крб. і 1888 р. – 1895169 крб. [413, с. 20].

У 1908 р. з Одеси вивезли 125305551⁰ спирту та 16000 пудів тютюну [381, с. 6]; у 1910 р. – 146497100⁰ спирту, 17000 пудів тютюну [382, с. 6]; у 1911 р. – 177200476⁰ спирту та 115804 пудів тютюну [383, с. 5-6] і в 1912 р. – 1794683⁰ спирту та 115804 пуди тютюну [384, с. 5-7]. Зокрема, у 1914 р. здійснювався контроль Херсонським губернським акцизним управлінням стосовно продажу спирту у прикордонній смузі [164, арк. 2].

Також у 1914 р. відбувався потужний експорт хмелю з території Російської імперії та Наддніпрянщини за кордон, зокрема в Німеччину, Бельгію, а звідти – в Англію. Безпосередній продаж продукції Англії міг би забезпечити більш-менш стабільне становище хмелярства. Тому одним із головних завдань хмелярів було об'єднання всіх хмелярів імперії для продажу цієї продукції за кордон великими партіями [120, арк. 29 зв.-30].

Варто відмітити, що Японія щорічно виготовляла біля 400 тис. літрів пива, для чого потрібно було біля 2 тис. центнерів хмелю, який ввозився із-за кордону. При цьому від 60 до 80% всього хмелю привозилося із Німеччини, яка

вивозила у свою чергу хміль із Російської імперії та експортувала його під іменем німецького як в Англію і Францію, так і в інші країни, так як кращі російські сорти, в особі волинського хмелю, нічим не поступалися кращим німецьким і австрійським. Тому волинський хміль збувався в Японії і губернія мала на дану продукцію великий попит [123, арк. 3].

У досліджуваний період Наддніпрянська Україна стала одним із найважливіших районів товарного хліборобства Російської імперії, а тому їй належала велика роль у російському хлібному експорті.

Слід сказати, що у 1888 р. із Олександрійського повіту Катеринославської губернії було відправлено вантажів: по Харківсько-Миколаївській залізниці – 15439 вагонів; Катеринославській – 1327 і Фастівській – 1020 [586, с. 3]. Отже, майже 87% хлібних вантажів відправлялося по Харківсько-Миколаївській залізниці і лише 13% по Катеринославській і Фастівській.

В 1890 р. виготовлена продукція борошномельної промисловості у районі південно-західних доріг збувалася у Санкт-Петербурзі, Москві, Варшаві, Бресті, Ризі, Вільно та інших містах [173, арк. 12 зв.]. Зокрема, товар, який направлявся в Одесу у 1913 р. з-за кордону, підлягав контролю з боку митниці [169, арк. 1].

У 1896 р. із Олександрійського повіту вивезли таку кількість хліба: по Харківсько-Миколаївській залізниці – 8141 вагон; Катеринославській – 881 і Фастівській – 509. У загальному з 1882 по 1896 рр. по Харківсько-Миколаївській залізниці із Олександрійського повіту було вивезено 83675816 пудів вантажу [586, с. 3].

Головними хлібами, які вивозилися із повіту, були: пшениця – 35%, ячмінь – 16,5%, овочі – 6,1%, овес – 5,7%, насіння соняшнику – 3,3%, сільськогосподарські залишки – 2,1%, просо, гречка, кукурудза становили 1,5%, сіно – 0,9%, фрукти – 0,1% [586, с. 4].

Таким чином, із цього видно, що вивіз пшениці, ячменю, муки і сільськогосподарських залишків постійно збільшувався, проте вивіз жита, вівса, соняшникового насіння і овочів, навпаки, з кожним роком зменшувався.

Протягом 1900-1913 рр. оборот зовнішньої торгівлі більш ніж подвоївся. У російському експорті на сільськогосподарські продукти, особливо на зерно, технічні культури (льон, конопля) і деякі продукти тваринництва, припадало майже 2/3 (зернові у 1913 р. становили 2/5 вивозу, а в попередні роки – майже половину). Держава заохочувала експорт сільськогосподарських продуктів, оскільки це давало змогу зберегти стабільність бюджету. Напередодні війни вивіз зерна зріс у 2 рази порівняно з 90-ми роками. В 1911-1913 рр. щорічні надходження від експорту зерна становили 596 млн крб. За кордон вивозилася половина льону-сирцю. Традиційними статтями експорту були також хутра; з року в рік зростав вивіз масла, яєць, бекону. Експортом продуктів тваринництва у значній мірі відали банки, в тому числі іноземні, що мали тісний контакт з великими експортними конторами і товариствами іноземних фірм.

У цілому в експорті чотирьох важливих видів зерна на Наддніпрянську Україну у 1910-1913 рр. припадало 41,5%, зокрема пшениці – 36,2%, жита – 49,6%, ячменю – 54,8% і вівса – 16,3%.

За результатами обласного з'їзду з питань хлібної торгівлі на Катеринославщині, який відбувся 1913 р., видно, що з'їзд постановив, щоб влада звернула увагу на погані умови експорту російського зерна і взяла до уваги прохання біржових комітетів, виробників зерна, кооперативів, зацікавлених в експорті, земств та інших організацій. Разом з тим, з'їзд висловив побажання, щоб у майбутньому торговельному договорі з Німеччиною, хлібний експорт був юридично захищений від свавілля німецьких імпортерів і щоб по відношенні до експортерів, у випадку не дотримання ними угод, приймалися міри не строгіші, ніж по відношенні до експортерів інших країн [666, с. 197].

Протягом 60-90-х рр. XIX ст. неухильно зростав експорт збіжжя (передусім пшениця, жито) з Російської імперії і, зокрема, з чорноморсько-азовських портів. Середньорічний вивіз збіжжя з країни у 1896-1897 рр. в порівнянні з 1861-1865 рр. збільшився майже у 6 разів (із 74,9 млн пудів до 433,9 млн пудів). За цей час експорт збіжжя через чорноморсько-азовські порти

зріс у 6,7 рази (із 45,4 млн пудів названої продукції до 304,3 млн пудів) і становив 70,1% загального вивозу [308, арк. 128].

Найважливішими чорноморсько-азовськими портами щодо вивозу головних видів зерна (пшениці, жита, ячменю, вівса) були: Одеса, Миколаїв, Ростов, Новоросійськ, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ, Севастополь. Перше місце серед усіх цих портів належало Одесі, торгівля якої охоплювала великий хлібний район, куди входила Херсонська, Бессарабська, Катеринославська, Київська, Полтавська і частково Волинська губернія. З Одеси зерно вивозилося до багатьох країн, головним чином в Англію, Францію, Німеччину, Австрію, Італію, Бельгію, Голландію [308, арк. 130 зв.-131].

Жвава торгівля йшла і по Дунаю. Багато зерна вивозилося через дунайські порти в Одесу, а звідти значна його частина відправлялася за кордон. В Ізмаїлі після російсько-турецької війни 1877-1878 рр. швидко відроджувався порт. У 1879 р. через нього було відправлено 273 тис. четвертей пшениці, 139 тис. четвертей кукурудзи та інші сільськогосподарські продукти. Чимало хліба та інших товарів вивозилося через порти Рені й Кілії. Річковий порт з кількома пристанями діяв і в Акермані, розташованому на березі Дністровського лиману [308, арк. 139].

Чимало зерна з Наддніпрянщини вивозилося через балтійські порти й сухопутні митниці. Так, в 1895 р. з українських губерній тільки залізницями через балтійські порти було вивезено 7,7 млн пудів. А з Подільської й Волинської губерній у 1862-1864 рр. через Волочиську, Гусятинську, Дружкопільську, Ісаковецьку та Радзівіллівську митниці в середньому щорічно вивозилося по 333 тис. пудів зерна. У 1865-1867 рр. – по 1450 тис. пудів. За 1874 р. через Волочиську й Радзівіллівську митниці було вивезено понад 14 млн пудів зерна. Лише залізницями у 1895 р. через сухопутні митниці було вивезено з українських губерній 31 млн пудів зерна [308, арк. 153; 155].

В експорті пшениці передувала Одеса. Якщо у 1861-1865 рр. звідси вивозилося у середньому по 18,2 млн пудів, то в 1881-1885 рр. уже по 29,6 млн пудів, а 1891-1895 рр. вивіз її становив 37,1 млн пудів. В окремі роки з Одеси

вивозилося понад 60 млн пудів пшениці. Зокрема, у 1882 р. з Одеси було вивезено 57 млн пудів хліба [161, арк. 18], а в 1914 р. – 1371081 пудів хліба [170, арк. 3 зв.].

У післяреформений період збільшився вивіз з Наддніпрянщини за кордон жита. Так, якщо в 1861-1865 рр. вивіз жита через чорноморсько-азовські порти становив у середньому 1,9 млн пудів, то в 1886-1890 рр. – 43,1 млн пудів [161, арк. 20].

Важливу статтю експорту зерна з російської імперії становив ячмінь. В окремі роки вивіз ячменю з чорноморсько-азовських портів дорівнював десяткам мільйонів пудів, становлячи 80-90% загальноімперського вивозу. Наприклад, у 1886-1890 рр. із цих портів його в середньому щорічно вивозилося по 5,1 млн пудів (81,3% загальноімперського вивозу), у 1891-1895 рр. – 83,6 млн пудів (90,4%), у 1896-1897 рр. – по 76,5 млн пудів (89,5%). Головними портами на Чорному й Азовському морях по вивозу ячменю були Одеса, Миколаїв та Маріуполь [308, арк. 167].

На початку ХХ ст. вивіз хліба з Наддніпрянської України показують наступні дані:

Таблиця 6.4

Вивіз хліба з Наддніпрянщини за рік на початку ХХ ст. (в тис. пуд.) [700, с. 33]

Губернії	Витрати на свої потреби	Продажний залишок	% залишку до збору
Полтавська	80200	33410	29
Катеринославська	66733	49267	38
Херсонська	73456	34274	32
Таврійська	52809	18191	25
Харківська	71708	19096	21

Наприкінці ХІХ ст. 83% усього борошна, що поставлялося в Білорусію, надходило з Наддніпрянської України. В числовому вираженні це становило близько 4,7 млн пудів. Найбільша кількість цього борошна розвантажувалася в

Мінську, Пінську, Гомелі, Вітебську, Полоцьку, Бобруйську, Борисові, Орші, Рогачові [492, с. 52].

У 1907 р. Міністерство фінансів переглянуло систему залізничних тарифів: були введені нові підвищені тарифи на перевезення борошна і круп, у середньому до 10% на далекі відстані.

У загальному світовому експорті п'яти хлібів пересічно з 1909-1913 рр. Наддніпрянська Україна давала: пшениці та пшеничного борошна – 9,1%; жита та житнього борошна – 33,1%; ячменю – 35,3%; вівса – 7,3%; кукурудзи – 1,4%. Найбільшу статтю експорту з Правобережної України становили продукти сільського господарства. У хлібному експорті Російської імперії цей регіон у 1909-1913 рр. давав 15% усього вивозу. Загальний експорт з Наддніпрянщини за межі Російської імперії становив у 1913 р. 388 млн крб., з яких 65% припадало на необроблені сільгосппродукти, 20% – на оброблені, 15% – на іншу продукцію.

Слід навести дані, які показують ринки збуту продукції обробних галузей промисловості Поділля на початку ХХ ст., про що свідчить таблиця 6.5.

Таблиця 6.5

Ринки збуту продукції Подільської губернії у 1909-1911 рр.

[складено за: 690, с. 38]

Назва вантажу	Хліборобські продукти							
	у сирому стані				перероблені			
Ринки збуту	зерно-хліб				Цукровий буряк	Цукор (рафінад та пісок)	Мука	Інші продукти
	Пшениця	Жито	Овес	Ячмінь				
Німеччина	1,8	12,5	2,1	28,7	0,6	9,7	19,3	1,3
Австрія	12,1	6,5	8,5	2,7	0,6	4,4	1,1	3,1

Пореформена Наддніпрянська Україна була одним з найбільших районів імперії по вирощуванню тютюну. На неї припадало у середньому 50-60%, а в окремі роки й понад 70% загального збору тютюну. Отже, основна частина

експортованого країною тютюну йшла із Наддніпрянщини. В окремі періоди вивіз даної продукції у середньому становив таку кількість: у 1861-1865 рр. – 133, 1866-1870 рр. – 132, 1871-1875 рр. – 249, 1876-1880 рр. – 271, 1881-1885 рр. – 251, 1886-1890 рр. – 281, 1891-1895 рр. – 255 і в 1896-1897 рр. – 299 тис. пудів [308, арк. 197 зв.]. Як бачимо, вивіз тютюну зростав, хоча й повільно. У зв'язку з тим, що український тютюн мав великий попит у країнах Північної Європи, його багато вивозилося через Петербурзький і Ризький порти.

На Чернігівський тютюн в окремі повіти надходили замовлення з різних місцевостей країни. На конотопський тютюн – переважно з великоросійських губерній і Сибіру; на сосницький – з Риги, західних губерній і Польщі; на борзненський – з Москви і великоросійських губерній; на ніжинський – з Риги, Вітебська, Могилева, Динабурга та Бобруйська; на ковельський – з Бердичева, Ніжина, Василькова, Київської губернії [313, арк. 59].

Збут тютюну через Курсько-Київську залізницю показує таблиця 6.6.

Таблиця 6.6

Товарний рух тютюну через станції Курсько-Київської залізниці [313, арк. 63]

Відправлено			Прибуто		
станція	в тис. пуд.	у %	станція	в тис. пуд.	у %
Ніжин	837,7	71,2	Ніжин	22	72,3
Бобровиця	81,5	6,9	Конотоп	3,75	12,3
Конотоп	72,7	6,2	Бахмач	2,25	7,4
Бахмач	56,2	4,8	Бровари	1	3,2
Пліски	44	3,7	Бобровиця	0,75	2,4
Носівка	37,7	3,2	Пліски	0,25	0,8
Крути	32,5	2,8	Носівка	0,25	0,8
Бобрик	10,2	0,9	Крути	0,25	0,8
Бровари	3,5	0,3	Бобрик	–	–
Всього	1176	100	Всього	30,5	100

Полтавський тютюн вивозили на продаж у Москву, Петербург, Ригу і навіть у Сибір [313, арк. 65 зв.].

У 1901 р. Міністр фінансів звернув увагу на те, що містами і земствами Наддніпрянської України закуповується багато таких іноземних товарів, які могли б виготовлятися на російських заводах і висловив прохання перед Міністерством внутрішніх справ про підтримку даної ініціативи заради вітчизняної обробної промисловості і маючи на меті скорочення викачування грошей за кордон, проводити замовлення на виготовлення товару, по можливості, у Російській імперії. Разом з тим, в останній час до Міністерства торгівлі і промисловості стали надходити заяви від російських промислових підприємств про те, що міські управи нерідко заохочують до участі у конкуренції на постачання потрібних для них предметів, які могли б виготовлятися в імперії, закордонні підприємства. Міністр торгівлі і промисловості звернувся з проханням рекомендувати міським управам обмежувати закордонні замовлення і звертатися із замовленнями до російських заводів [163, арк. 27-27 зв.].

Внутрішня торгівля, як і все товарне виробництво у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., піддавалося періодично кризовим явищам. Таким чином, її розвиток на Європейських ринках проходив нерівномірно. Коли піднімалися ціни на внутрішніх ринках, вона дещо скорочувалася і навпаки.

Крім видачі тимчасових вивізних премій і повернення акцизу уряд підтримував експорт продукції обробних галузей шляхом будівництва залізниць, зміною законодавства (заборона транзитної торгівлі). Розвитку зовнішньої торгівлі сприяло те, що у деяких місцевостях, як у Середній Азії, зовсім було відсутнє дане виробництво. Вітчизняне виробництво поступово витіснило із північних провінцій Персії і частини Афганістану французьку та італійську продукцію. Завоювання середньоазіатських ринків знаходилося у нерозривному зв'язку з експансією Російської імперії у цьому регіоні.

Отже, Наддніпрянська Україна відігравала важливу роль у зовнішній торгівлі Російської імперії. Це пояснюється тим, що лівова частка продукції

обробної промисловості імперії припадала саме на Наддніпрянщину, яка спеціалізувалася, в основному, на збуті товарів харчової промисловості.

Співвідношення цін на світових і внутрішніх ринках свідчить про не збитковість експортованої продукції обробних галузей промисловості і тому не витримує критики з боку протилежного твердження деяких дослідників декількох останніх десятиліть. Від експорту збагачувалися промисловці, посередники-купці і, звичайно, державна скарбниця.

Таким чином, розвиток внутрішнього ринку, спеціалізація промислового і сільськогосподарського виробництва, поліпшення транспортного сполучення обумовили розширення у пореформений період торговельних зв'язків Наддніпрянської України з іншими регіонами.

Висновки до шостого розділу

Підсумовуючи шостий розділ варто відмітити, що одним із найважливіших засобів у посиленні міжрайонних економічних зв'язків була внутрішня торгівля, помітну роль у якій відігравали кооперативи. Для пореформеного періоду, особливо для 80-90-х років XIX ст., важливого значення у внутрішній торгівлі набула стаціонарна торгівля, яка за обсягом своїх оборотів залишила далеко позаду ярмарки і базари. Розвиток стаціонарної торгівлі супроводжувався зростанням числа магазинів та крамниць, що торгували оптом та вроздріб, ларків, палаток, різних закладів по продажу горілки, вина, тютюну тощо.

Важливу роль відігравали базари. Вони були однією із форм постійних економічних зв'язків між містом і селом, сприяли розвитку торговельних відносин між окремими районами.

Значного розвитку у пореформений період набули ярмарки. Через великі ярмарки, що взаємно зв'язувалися між собою, відбувався широкий обмін товарами між Наддніпрянською Україною та іншими районами Росії. Таким чином, в пореформений період українські ярмарки продовжували відігравати важливу роль у внутрішній торгівлі, так як на них запроваджувалися ринкові методи: продаж за зразками, спеціалізація у збуті окремих товарів, біржові

операції, участь фірм. Цим ярмаркам належало помітне місце в торговому обігу країни, вони сприяли збуту промислових виробів і сільськогосподарської продукції, стимулювали виробництво, розширювали внутрішній ринок.

Важливе значення для розвитку зовнішньої торгівлі відігравав транспорт, зокрема залізничний. Залізниці забезпечували транспортні зв'язки між різними районами Наддніпрянської України, відкривали нові ринки для промисловості, нові сировинні джерела з ринками робочої сили та збуту продуктів і самі були великими ринковими підприємствами. Гужовий транспорт спеціалізувався виключно на доставці вантажів до залізничних станцій, портів, пристаней та до великих міст з їх найближчих околиць. Проте прокладання під'їзних рейкових (вузьколінійних) шляхів до заводів, копалень, пристаней позбавляло гужовий транспорт можливості конкурувати із залізницею навіть на найкоротших відстанях. Важлива роль у перевезенні вантажів належала річковому та морському транспорту.

Наддніпрянська Україна постачала на зовнішній ринок велику кількість цукру, горілки і спирту, які вивозилися до багатьох повітів і міст Центральної Росії, в Білорусію, Азербайджан, Англію, Персію, Австро-Угорщину, Німеччину, Туреччину; хлібна продукція збувалася у Росії, Білорусії, Польщі, Німеччині, Австрії. Пореформена Наддніпрянщина була одним з найбільших районів Російської імперії по вирощуванню тютюну, який вивозили на продаж у Москву, Петербург, Ригу і навіть у Сибір.

Отже, розвиток внутрішнього та зовнішнього ринку, спеціалізація промислового і сільськогосподарського виробництва, поліпшення транспортного сполучення обумовили розширення у пореформений період торговельних зв'язків Наддніпрянської України з іншими районами.

ВИСНОВКИ

Розвиток обробної промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. посідає вагомe місце в економіці країни. Досвід розвитку обробної промисловості Наддніпрянщини зазначеного періоду має важливе значення і для сьогодношньої трансформації економіки. Аналіз викладеного матеріалу дозволяє зробити деякі висновки і, перш за все, уточнити особливості розвитку обробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Створення крупної промисловості виявилось історичною необхідністю для збереження міжнародного престижу Російської імперії. Економіка українських губерній органічно вписувалася у систему всього господарського життя країни. Розвиток обробної промисловості сприяв втягуванню поміщицьких і селянських господарств у товарно-грошові відносини, підвищенню культури всього землеволодіння; удосконалювалася орендна система і договірно-грошові відносини у процесі забезпечення сировиною, матеріалами, найму робітників і торгівлі продукцією. В основі контрактів була продумана матеріальна відповідальність сторін, які домовлялися. Гарантією їх виконання, як правило, були гроші і обумовлені в контрактах системи штрафів. Промисловість входила у ринкові відносини у надскладних економічних умовах, коли після Кримської війни у країні настали інфляційні процеси, із обігу вибули металічні гроші і на межі двох епох все господарство країни, у тому числі й обробна промисловість, ввійшло у смугу глибокої економічної кризи. У поміщицьких маєтках вводився госпрозрахунок, у результаті якого промислові підприємства виокремлювалися в самостійні господарські одиниці. Придбання сировини, засобів і матеріалів, будівництво нових приміщень, транспортних засобів, найм робочої сили відбувалися за рахунок прибутків із підприємств.

Обробна промисловість Наддніпрянської України у пореформений період розвивалася у напрямку подолання численних пережитків кріпосництва, витіснення мануфактури та міського ремесла, а також підкорення собі

селянських промислів. 1861-1914 рр. стали добою прискореного розвитку обробної промисловості в українських землях Російської імперії. Розпочаті урядом у 1860-х рр. реформи покликані були модернізувати країну. Здійснювані заради імперських потреб, вони об'єктивно сприяли включенню українських земель до загальноросійського і загальноєвропейського ринків капіталів, сировини, продукції обробних галузей промисловості. Провідна роль у цих процесах належала Наддніпрянській Україні, яка за багатьма показниками вийшла на провідні позиції в державі. Зміни, що відбулися, торкнулися не лише виробничої сфери. Вони змінили соціальну структуру населення, спосіб життя, а тому не випадково кінець XIX – початок XX ст. вважається періодом наздоганяючої модернізації, що відбувалася із використанням ринкових методів.

Обробна промисловість стимулювала розвиток суміжних галузей народного господарства. Біля заводів і в поміщицьких господарствах розвивалося скотарство, транспортні засоби, вітчизняна обробна промисловість. Патока була сировиною для розвитку винокурної галузі. Ріст у значній кількості перевезення сировини, матеріалів і готової продукції стимулювало розвиток залізничного, водяного і гужового транспорту. Фабрично-заводська промисловість в другій половині XIX – на початку XX ст. у переважній більшості регіонів Наддніпрянської України розвивалася слабо, проте потужний розвиток отримала технічна переробка землеробських продуктів, до яких входили цукрове, винокурне, тютюнове, борошномельне виробництво. Тому не випадково можна констатувати, що на Правобережній Україні поширеними були цукроваріння та винокуріння. У поміщицьких господарствах Лівобережної України розвивалися галузі обробної промисловості, що давали можливість оптимального використання продуктів землеробства, до яких належали цукрові, винокурні, пивоварні заводи та млини. У Південній Україні домінувало землеробство, проте обробні галузі промисловості відігравали другорядне значення. Промислова переробка

сільськогосподарських культур була представлена винокурінням та борошномельством.

Для економіки Наддніпрянської України пореформеного періоду характерним був порівняно швидкий розвиток обробної промисловості, який супроводжувався корінним зрушенням в її структурі. Скасування кріпосного права 1861 р. зумовило великі соціальні зміни у складі населення Наддніпрянської України. Зростання цукрової, винокурної, тютюнової та борошномельної промисловості у другій половині XIX – на початку XX ст. відіграло важливу роль у розвитку сільського господарства Наддніпрянської України, в його технічній перебудові. Запровадження казною з 1877 р. сплати мита на довезений в Російську імперію товар призвело до зростання митного збору на 30-40%.

Російська держава сприяла підприємцям. Вона підтримувала розвиток обробної промисловості, будівництво залізниць безпосередньо казенними замовленнями, субсидіями. Влада гарантувала акціонерним компаніям певний відсоток прибутку і повернення можливих збитків. Економічна політика не була обумовлена ні інтересами вітчизняної економіки в цілому, ні розвитком обробної промисловості Наддніпрянщини зокрема. Проте надзвичайно сприятливі умови ринку викликали інтерес з боку іноземного капіталу, який інвестував гроші в українську промисловість. Підприємцям нових галузей обробної промисловості надавалися позички, багаторічні замовлення за підвищеними цінами з преміями за виробництво нової продукції, що забезпечувало стійкий збут і прибуток.

Діяльність уряду була направлена на поповнення скарбниці. Втрачені митні доходи від скорочення імпорту сирцю були перекладені на вітчизняну промисловість. Загальна сума акцизу української промисловості зросла з 313,4 тис. крб. у 1866 р. до 40421 тис. крб. у 1895 р. За 29 років його сума збільшилася у 127 разів.

Однією з основних особливостей економічної політики уряду Російської імперії у розглядуваний період було широке безпосереднє втручання в

економіку. Форми цього втручання були досить різноманітними. Зокрема, здійснювалося певне штучне обмеження ринкової конкуренції шляхом прийняття законодавчих та адміністративних актів або шляхом створення привілейованого становища підприємствам; забезпечувалося штучне підвищення доходності підприємств за допомогою держави; забезпечення підприємств необхідними капіталами стало окремою важливою формою державного втручання в економіку, яке здійснювалося шляхом гарантування державою повернення інвесторам їх коштів, прямої участі держави у діяльності підприємств та вкладання в них державних коштів.

Підприємства обробної промисловості Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. обробляли сировину, яку давало землеробство і тваринництво. Забезпечення обробних галузей сировиною здійснювалося з трьох джерел: із власних при заводських господарств, за рахунок посівів плантаторів-підприємців і з селянських господарств. Еволюція у постачанні продукції на підприємства йшла від при заводських господарств до плантаторських, а від останніх – до селянських. Тобто з роками зростала питома вага селянських постачальників продукції за рахунок інших категорій. Завдяки цьому сільські господарства втягувалися у кооперацію, підвищували свою прибутковість, інтенсифікували сільське господарство. Але за врожайністю обробних галузей промисловості наша країна ще значно поступалася західноєвропейським країнам. Відносно цукристості буряків, то вона не поступалася, а в останні роки перед Першою світовою війною була навіть вищою, ніж у сусідніх країнах. Серед сирих матеріалів, які поступали на винокурні, перше місце відводилося картоплі, яка займала в середньому 84,5% загальної їхньої кількості. Хлібні запаси становили 8,1%, причому жито, як сировина для винокуріння, поступово втрачало своє значення. Патока становила 7,4% сировини. Сировина для підприємств цукрової, борошномельної, тютюнової та винокурної галузей була як власного виробництва, так і куплялася підприємцями на близьких та віддалених ринках. Зокрема, для виробництва борошномельної продукції сировина надходила із

власних плантацій підприємців, де вирощувалися різні сорти зернової продукції.

Недостатнє нагромадження капіталів у руках українських промисловців, економічна відсталість Наддніпрянської України і Російської імперії, орієнтація уряду на зарубіжні інвестиції створювали відповідні умови для проникнення в Наддніпрянську Україну іноземних підприємців. Не зустрічаючи економічного протистояння вони з легкістю оволодівали ключовими позиціями у найважливіших галузях обробної промисловості, тим самим сприяючи її розвитку, у той час збагачуючись за рахунок освоєння українських природних багатств. Одним із найважливіших інструментів модернізації стало залучення іноземних інвестицій у вигляді акціонерних та приватних капіталовкладень. Надходження капіталів в обробну промисловість Наддніпрянської України пройшло два етапи. Перший тривав від 1860-х рр. до кінця XIX ст. і поділяється на дві стадії: 1861-1894 рр. та 1895-1899 рр. Характерною ознакою стало постійне нарощування темпів припливу коштів із-за кордону та власне іноземних підприємців. Французькі, бельгійські, англійські, німецькі, австро-угорські, італійські підприємці першими розпочали у регіоні на власний розсуд, без державної підтримки, організацію виробництва, становлення мережі представництв фірм зі своїх країн. Першопрохідцями у регіоні стали англійські та бельгійські підприємці, які прийшли до харчової промисловості. Участь іноземців в обробній промисловості 60-70-х рр. XIX ст. мала епізодичний характер, але вона заклала передумови до широкомасштабного використання іноземного капіталу, підприємницької діяльності.

Першою формою надходження іноземних інвестицій були одноосібні капіталовкладення закордонних власників, які створювали приватні підприємства. Через певний час вони реорганізовувалися в акціонерні та пайові товариства, торгові доми з визначеним основним, облігаційним, запасним капіталом. Акціонерна форма була найважливішою формою залучення іноземних капіталів. Включення до таких підприємств російських підданих диктувалося необхідністю подолати бюрократичні перепони, що існували у

законодавстві Російської імперії щодо прав підданих інших держав на володіння земельними ділянками. Досягнення комерційних успіхів та інтереси розширення справи призводили до суттєвого ускладнення організаційних форм господарювання: поширення асоційованого підприємництва з різним рівнем відповідальності учасників (товариства повні та на вірі пайові, торговельні доми, акціонерні компанії), що діяли на основі іноземних і змішаних капіталів, причому в останньому випадку іноземці, як правило, володіли контрольним пакетом акцій або обіймали ключові посади у складі правління. Приплив іноземного капіталу до регіону дав поштовх розвитку основних галузей обробної промисловості. Характерною ознакою залучення іноземних капіталів стало те, що вони на початкових стадіях розвитку використовували російські підприємства, які з часом переходили під їхнє управління.

Другий період тривав з 1900 р. до початку Першої світової війни. Він також поділяється на дві стадії: 1900-1908 рр. – уповільнення припливу інвестицій та 1909-1914 рр. – переформатування та упорядкування капіталів, подальшої інтернаціоналізації процесу. На початку ХХ ст. співвідношення іноземних капіталів та підприємств зазнало істотних змін. Бельгійська присутність залишалася помітною перш за все завдяки наявності вихідців із цієї країни серед членів правлінь товариств, адміністративно-управлінського, технічного персоналу, заводів, фабрик, філій, представництв, у тому числі з інших країн. Бельгійські підприємці протягом свого перебування у регіоні віддали перевагу компаніям, заснованим у Бельгії, намагаючись у такий спосіб зменшити ризики від значних фінансових витрат. Вони реалізовували більшу частину акцій серед своїх співвітчизників, гарантуючи отримання високих дивідендів. Таке спрямування діяльності бельгійських інвесторів негативно позначалося на їх підприємствах у різні зміни економічної кон'юнктури. Причиною стрімкого виходу французьких капіталів на перші позиції стали союзницькі відносини між Росією та Францією, а також політика урядів С. Ю. Вітте, П. А. Столипіна, В. М. Коковцова, орієнтованих на тісну співпрацю з фінансовими колами цієї держави.

Представництво закордонних підприємців у Наддніпрянській Україні не завжди збігалось із державною належністю капіталів. Так, були широко представлені грецькі підприємці, що мали підданство Греції або Туреччини, чорногорці – підданство Австро-Угорщини або Франції, поляки – підданство Австро-Угорщини або Німеччини. Представники Данії, Люксембургу, Норвегії, Швеції працювали у складі низки іноземних компаній, були власниками цінних паперів, промислових об'єктів, але за існуючими джерелами поки що неможливо назвати обсяги їхніх капіталів в обробних підприємствах. Аналіз друкованих та архівних джерел дозволив уточнити підданство ряду відомих підприємців, яких наші попередники та сучасні дослідники вважали російськими, українськими промисловцями або особами із невизначеним державним статусом. Для іноземних підприємців Наддніпрянщини було притаманним одночасне володіння різними галузями обробної промисловості, що гарантувало більшу рентабельність і стабільність за несприятливої економічної кон'юнктури.

Досліджуючи розвиток матеріально-технічної бази, варто зауважити, що від матеріально-технічної бази та від власників підприємств обробної промисловості залежала подальша доля промисловості. Одним із чинників якісного зростання обробної промисловості був технічний переворот, найхарактернішою ознакою якого було повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів та верстатів, які зробили дуже великий вплив на розвиток обробної промисловості та забезпечили вихід продукції, яка була конкурентоспроможною на місцевому та світовому ринках.

Застосування парової енергетики в обробній промисловості Наддніпрянської України доповнювалося впровадженням нової техніки та технології виробництва. У даному контексті обробна промисловість, яка вступила на шлях індустріалізації пізніше від західноєвропейської, мала поряд з великими досягненнями широко використовувати і зарубіжну машинну техніку та передову індустрію. Дані обставини прискорювали процес індустріалізації. В цілому механізація основних процесів виробництва охопила різні галузі

обробної промисловості, проте разом з тим залишалося ще багато ручної праці. Під впливом ринкових відносин, у зв'язку з необхідністю та потребою збільшувати випуск продукції, застосовувалися нові технології виробництва в обробній промисловості Наддніпрянщини. Парове енергоустаткування, як одна з важливих ознак великої машинної індустрії, протягом 70-80-х років XIX ст. поширилося майже на всі галузі обробної промисловості Наддніпрянської України. Проте найбільше використовувалися парові двигуни у найрозвиненішій на той період галузі української індустрії – харчовій, зокрема цукровій, винокурній та борошномельній промисловості. Характерним було послідовне зростання потужностей у виробництві усіх галузей обробної промисловості.

Динаміка впровадження технічних удосконалень у цукрову галузь показує, що у 1885-1886 рр. уже 91% всіх діючих заводів були дифузійними, а в 1888-1889 рр. дифузійні заводи становили 96,4% всіх заводів. Таким чином, на другу половину 80-х років XIX ст. дифузійні заводи остаточно витіснили пресові.

Технічне устаткування, виробничі технології, організаційно-господарські досягнення закордонних підприємств були порівняно вищими не тільки з аналогічними товариствами вітчизняних промисловців, але й порівняно з підприємствами тих країн, звідки надходили капітали. Проте не слід ідеалізувати діяльність іноземних компаній та підприємців у Наддніпрянській Україні. Для певної частини фабрик і заводів у харчовій галузі виробництва установлювалися застарілі технології, неякісне обладнання, що перекривалося дешевизною місцевої робочої сили.

Нові галузі обробної промисловості виникали одразу як машинізовані, що певною мірою дозволяло уникати проміжних етапів формування фабрично-заводської промисловості. Саме такий шлях розвитку був характерним для Наддніпрянщини завдяки припливу іноземного капіталу та закордонного підприємництва.

Під дією ринкових відносин формувалися нові класи та прошарки суспільства. Головним витокком формування класу підприємців залишалося дворянство, яке отримало по спадковості землю і промислові підприємства або придбали цінні папери у вигляді акцій та паїв товариств. По мірі можливості засвоювали тонкощі підприємницької діяльності і частина купців, які інколи отримували дворянські титули. До складу підприємців вливалися також лихварі, орендатори помість, банкіри, представники державного бюрократичного апарату і технічної інтелігенції.

Фактичний матеріал свідчить, що підприємці виконували у виробництві та збуті головну організаційну, розпорядчу роль, були знавцями справи і спритними комерсантами. Власники підприємств безпосередньо дбали про результати виробництва, турбувалися про зниження собівартості продукції, постійно тримали у полі зору технічний прогрес у галузях обробної промисловості, ставили жорсткі вимоги до якості товару, щоб встояти у конкурентній боротьбі і забезпечити максимально можливі прибутки. При ринковій системі господарювання власник абсолютно необхідна фігура у виробництві, а не лише експлуататор, як вважалося у радянській історіографії.

Політика російського уряду відкрила широкі можливості для формування класу підприємців Наддніпрянської України, національний і державний склад яких ставав усе більше строкатим. Серед верхівки ділової еліти у складі правлінь, адміністративно-управлінського апарату, інженерно-технічного персоналу число іноземних підданих становило 63,8%, а також працювало близько 8% осіб, громадянство яких встановити неможливо. Важливим компонентом цього процесу був експорт „людського капіталу”, що надзвичайно активізувався: багато іноземців, засновників підприємств у регіоні, прибули сюди в якості технічних спеціалістів і спочатку найманими службовцями в уже існуючих тут обробних підприємствах.

Іноземні компанії та підприємці стали засновниками міської та селищної інфраструктури регіону, утвореної навколо фабрик, заводів із мережами житлових приміщень, школами, училищами, лікарнями, церквами, магазинами,

які в більшості отримували фінансування з боку відповідних підприємств. Між іноземними та вітчизняними підприємцями, персоналом, робітництвом зберігалися суттєві відмінності не тільки на побутовому рівні, адже перші мешкали окремими колоніями, а й на виробництві. Іноземні фахівці, робітники не завжди обґрунтовано отримували вищу платню, ніж український або російський службовець чи робітник. Представники Великої Британії, Швейцарії, Бельгії, Франції утворювали родини лише із своїми співвітчизниками, будували релігійні споруди відповідного віросповідання, у спілкуванні не послуговувалися мовою країни та регіону перебування. Значна частина іноземців ставилася зневажливо до місцевого населення, мови, традицій, що призводило до міжнаціональної, соціальної напруги та сутичок. Тільки у другому поколінні іноземці ставали сприймати країну та регіон перебування не як тимчасовий, а як свою нову Батьківщину.

Аналізуючи шляхи та джерела формування кадрів промисловості, ми дійшли до висновку, що з розвитком обробної промисловості в зазначений період постала проблема у кваліфікованих спеціалістах, дефіцит на які у дореволюційний період був відчутним. Тому формування та підбір висококваліфікованих кадрів для обробної промисловості постало першочерговим. Обмежена кількість закладів професійно-технічної підготовки кваліфікованих спеціалістів середньої ланки перешкоджала розвитку обробної промисловості. У зв'язку з цим передові представники вітчизняної науково-технічної інтелігенції почали вживати заходів щодо створення професійно-технічних навчальних закладів. У процесі формування технічної інтелігенції чітко прослідковуються дві тенденції: у перші десятиліття розвитку обробної промисловості виробництвом керували, у більшості, запрошені спеціалісти із-за кордону, проте з кінця 50-х років XIX ст. спостерігається тенденція заміни їх вітчизняними. Спеціалісти готувалися у різних початкових, середніх і вищих спеціальних навчальних закладах. Важливе значення у цьому плані відігравали випускники Смілянських технічних класів, Ризького і Московського ремеслових училищ, Єлисаветградського земського реального училища,

Ризького і Харківського політехнічних, Петербурзького технологічного інститутів, ряду університетів та інших навчальних закладів.

Варто сказати, що у порівнянні з радянським періодом адміністративно-управлінський апарат на підприємствах у другій половині XIX – на початку XX ст. був нечисленний. Власники підприємств робили ставку не на кількість, а на якість спеціалістів. Відповідно з фахівців більше вимагали, але й матеріальне становище, винагорода за працю була значно вищою, ніж за радянських часів. При ринковій системі господарювання жорстка конкурентна боротьба на ринку праці змушувала спеціалістів, щоб втриматися на посаді, постійно проявляти ініціативу, наполегливість, всі свої знання та навички. Чисельність іноземців серед представників підприємницьких верств, управлінського складу, технічного персоналу на початку XX ст. зросла у 1,4 рази, але їх частка зменшилася на 2,3%. Натомість кількість підданих Російської імперії зросла в 1,5 рази, а осіб, громадянство яких не піддається визначенню, – в 1,8 рази. Можна припустити, що в даному випадку розпочала діяти тенденція до вкорінення іноземців у місцеве суспільство. Варто відмітити, що у 1895 р. лише у цукровій промисловості Наддніпрянської України нараховувалося 936 управляючих і директорів підприємств, хіміків, механіків і бухгалтерів. З них 795 чоловік мали російське підданство, 127 іноземців. Значно зріс рівень їхньої освіти. Із названої кількості спеціалістів 302 особи мали вищу, 95 – середню і початкову спеціальну освіту і 539 осіб мали лише загальну освіту. Цукрове виробництво, порівняно з іншими галузями обробної промисловості, до кінця століття зайняло передові позиції по укомплектуванню кваліфікованими спеціалістами. Технічна інтелігенція становила багатопрошарковий конгломерат представників середніх і навіть нижчих прошарків населення.

Таким чином, підбір кваліфікованих спеціалістів, виникнення ряду спеціальних закладів – усе це сприяло тому, що обробна промисловість одержала висококваліфікованих фахівців, які відігравали важливу роль у подальшому промисловому розвитку країни.

Розвиток промисловості взагалі і фабрично-заводської зокрема сприяв створенню постійних робітничих кадрів для промисловості, які були відірвані від землеробства і позбавлені засобів виробництва. Важливу роль у розвитку товарного виробництва відігравав ринок найманої праці, який почав формуватися в Наддніпрянській Україні ще у дореформений період. На час реформи 1861 р. тут уже був сформований численний суспільний прошарок – постійні робітники, для яких праця у промисловості була важливим заняттям. Економічне становище робітників у Наддніпрянській Україні в пореформений період було важким, яке характеризувалося надмірно довгим робочим днем, незадовільними умовами праці та охорони здоров'я, нещадною експлуатацією, низькою заробітною платою.

Аналіз архівних джерел, статистичних даних, мемуарної літератури свідчить, що становище робітників на підприємствах обробних галузей промисловості, які належали іноземним підприємцям та власникам, було кращим, ніж на підприємствах вітчизняних промисловців не тільки за рахунок вищої заробітної плати, але й завдяки поліпшеним соціально-побутовим умовам. Так, уже 1900 р. 75% робітників Наддніпрянської України, зайнятих на іноземних підприємствах, були застраховані від нещасних випадків, смерті: вони та члени їх родин отримували грошові компенсації; діяли правила внутрішнього розпорядку, зокрема чітко були визначені тривалість робочої зміни, форми, розміри й терміни оплати праці, вихідні та святкові дні, прийняття і звільнення з місця роботи, працевлаштування членів родин на допоміжні види виробництва.

Вищенаведені факти переконливо свідчать про те, що розвиток ринкової економіки в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. мав ряд особливостей (у порівнянні з аналогічними процесами в інших європейських країнах). Однією з них (причому надзвичайно важливою) було активне втручання держави у господарське життя, державне регулювання ринкових відносин, що мало також свої особливості.

Зростання промисловості, міського населення, товарності у сільському господарстві сприяли поживленню внутрішньої торгівлі. У пореформений період деякі українські ярмарки продовжували відігравати важливу роль у внутрішній торгівлі, бо на них запроваджувалися ринкові методи: продаж за зразками, спеціалізація в збуті окремих товарів, біржові операції, участь фірм. Цим ярмаркам належало помітне місце в торговому обігу країни, вони сприяли збуту товарів обробної промисловості і сільськогосподарської продукції, стимулювали виробництво, розширювали внутрішній ринок. Слід відмітити, що на торгівлі цукром прослідковується процес становлення національного ринку. Завоювання місцевих ринків проходило шляхом розносної і розвізної торгівлі, а віддалених – ярмарковою і постійною торгівлею. У Наддніпрянській Україні біля двох десятків ярмарків отримали назву „цукрові” у зв’язку із домінуванням на них цього товару. Завоювання цукром всеросійського ринку проходило за допомогою ярмаркової торгівлі. За останні 20 років XIX ст. на внутрішніх ринках збувалося від 70 до 80% виготовленої продукції.

Наддніпрянська Україна відігравала важливу роль у зовнішній торгівлі Російської імперії. Це пояснюється тим, що лівові частка продукції обробної промисловості Російської імперії припадала саме на Наддніпрянщину, яка спеціалізувалася, в основному, на збуті товарів харчової галузі промисловості.

Варто відмітити, що експорт цукру, як досить важливого продукту обробної промисловості, розпочався у 70-х роках XIX ст. На світових ринках продукція цукрової галузі виділялася високою якістю, маючи на 8-11% більше цукристості, завдячуючи чому вона з успіхом конкурувала на азійських ринках і до кінця 80-х років XIX ст. повністю витіснила з Хіви, Бухари, Самарканду, Північної Персії і значної частини Афганістану французький, англійський та італійський цукор. На даній території збувалося від 10 до 20% всього експортованого цукру. На європейських ринках цукор збувався дешевше у порівнянні із середніми цінами, які склалися у країні в залежності від попиту і пропозиції, проте їх ніяк не потрібно відносити до збиткових. Отримані на світових ринках гроші слід збільшити у півтора рази, відповідно до середнього

курсу російських асигнацій і металічних грошей, добавляючи при цьому ще розмір акцизу. Найбільш низькі ціни були у 1894 р., коли загальний прибуток з проданого пуда цукру становив у середньому 4 крб. при середній собівартості 2 крб. Із звітів товариств видно, що промисловці отримали прибуток, який становив від 15 до 40 і більше відсотків на вкладений капітал, що у 3-4 рази перевищував середній дохід акціонерних підприємств західноєвропейських країн. Лише під час кризи він знижувався до 6-10%, прирівнюючись до середніх світових показників.

Велике значення для розвитку вітчизняної цукрової промисловості відігравали закони від 20 листопада 1895 р. „Про деякі заходи відносно цукрової промисловості” та від 12 травня 1903 р. „Про зміни й доповнення діючих узаконень у цукровій промисловості” на підставі яких уряд регулював кількість виробництва та збуту цукру, визначав гранично допустимі ціни на цукор. Цим самим запобігалось перевиробництво цукру в країні, ціни утримувалися на рівні, які забезпечували прибутковість галузі і відкривали перспективи розвитку вітчизняному цукровиробництву. Одночасно закони 1895 р. і 1903 р. широко відчиняли двері для експорту цукру за кордон. Погляд, що панував у радянській історіографії відносно шкідливості урядового нормування виробництва та збуту цукру, оскільки нібито був на користь тільки цукровим магнатам, нам видається однобічним.

Розвиток ринкових відносин в обробній промисловості та сільському господарстві, побудова залізниць, збільшення кількості селищ і міст – усе це сприяло розвитку торговельних відносин у Наддніпрянській Україні. Але до середини XIX ст. розвивалися ринкові відносини, внутрішня і зовнішня торгівля, відбувався процес формування єдиного національного ринку, в той час знижувалося виробництво, засноване на кріпосній праці.

Тому розвиток внутрішньої торгівлі, спеціалізація промислового і сільськогосподарського виробництва, удосконалення та поліпшення транспортних шляхів сполучення обумовили розширення у пореформений період торговельних зв'язків Наддніпрянської України з іншими районами.

Обробна промисловість у другій половині XIX – на початку XX ст. залишалася, як правило, тісно пов'язаною з фінансуючими її іноземними біржами, банками, промисловими групами, але в той же час вона стала невід'ємною частиною економічного комплексу Наддніпрянської України, забезпечуючи зростання вітчизняної промисловості. Слід сказати, що українські губернії забезпечували у 1900-1914 рр. 70% виробництва цукру в Російській імперії. Цукор-пісок складав понад 57%, а рафінад до 43% цукру, виробленого лівобережними заводами. Лівобережний регіон по кількості виробленого цукру займав друге місце в Російській імперії (слідом за Правобережжям). Рафінад, у загальній вартості збутої продукції, становив 45,4% цукрової продукції і цукор-пісок – 53,5%, м'яса та жом – 1,1%. У досліджуваний період 84% виготовленого у країні цукру споживалося у середині країни, 16% вивозилося за кордон.

Залучення іноземних капіталів, технологій, підприємців із Західної Європи до обробної промисловості Наддніпрянської України стало механізмом інтеграції української економіки до світової системи господарювання. Використання культурно-політичних підвалин західноєвропейської цивілізації, а не лише її техніко-утилітарних здобутків, посилилося у регіоні напередодні Першої світової війни, але тенденція не перетворилася на процес. Цього для розвитку суспільства виявилось замало, що далось взнаки у ході подій національно-демократичної революції 1917-1920 рр. в Україні.

В цілому аналіз розвитку обробної промисловості показує, що вона була на рівні вимог того часу, бурхливо розвивалася і мала великі перспективи для поступу. Обробна промисловість характеризувалася різносторонніми аспектами ринкових відносин і була міцним прискорювачем їх розвитку.

Дослідження розвитку обробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяє стверджувати, що вивчення і узагальнення досвіду розвитку промисловості в зазначений період доцільно врахувати і в теперішніх умовах.

ДОДАТКИ

Додаток А

Кількість фабрик і заводів по повітах Волинської губернії у 1893 р. [589, с. 312]

Повіти	У містах			У повітах		
	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників
Житомирський	36	744739	366	113	4996816	5167
Новоград-Волинський	17	96962	93	193	1500284	1461
Заславський	15	293254	98	100	2918677	2652
Старокостянтинівський	11	14196	23	60	1187745	661
Кременецький	31	14307	82	154	827408	831
Острозький	20	18960	56	93	618198	333
Дубенський	12	54005	65	291	494650	749
Володимир-Волинський	11	2635	15	97	407937	415
Ковельський	6	102800	38	24	23275	86
Луцький	13	8430	22	111	519152	464
Ровенський	18	17370	44	164	2871813	1318
Овруцький	7	700	5	75	81504	257
Всього	197	1368358	907	1475	16517459	14394

Додаток Б

Розвиток промисловості у Волинській губернії в 1884-1904 рр.

[складено за 631, с. 41; 632, с. 55; 633, с. 55; 634, с. 55; 635, с. 55; 636, с. 55; 637, с. 55; 638, с. 53; 639, с. 69; 640, с. 69; 641, с. 77; 642, с. 57; 643, с. 34]

Рік	Кількість фабрик, заводів і млинів	Кількість майстрів і робітників	Сума виробництва
1884	866	12585	14002252
1887	1312	13020	13567057
1889	1407	13477	12744890
1891	1472	13650	12210423
1893	1672	15301	17885817
1894	1700	15328	19277840
1896	1905	18671	19266218
1897	1912	17804	20558206
1899	1750	18562	28978696
1900	1823	18976	26096231
1901	1656	18965	28768850
1902	1589	19460	29180106
1904	1480	20151	25751199

Додаток В

Кількість фабрик і заводів по повітах Київської губернії у 1893 р. [589, с. 724]

Повіти	У містах			У повітах		
	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників
Київський	163	12617590	7620	56	11774560	3807
Канівський	—	—	—	41	5915110	4063
Черкаський	18	7979390	1110	33	11052920	4112
Чигиринський	1	6950	18	15	3888070	2556
Звенигородський	4	91930	17	15	5722890	3475
Уманський	16	385730	171	41	3136600	1001
Липовецький	5	45550	8	24	5034070	2295
Бердичівський	28	697160	301	30	4064580	2138
Сквирський	5	159460	76	28	5399810	2414
Таращанський	3	152490	32	28	3031920	2125
Васильківський	10	83220	63	52	5626540	3273
Радомишльський	9	247640	87	48	2456980	1230
Всього	262	22467110	9503	411	67104050	32489

Додаток Д

Кількість фабрик і заводів по повітах Подільської губернії у 1894 р.

[589, с. 1642]

Повіти	У містах			У повітах		
	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників
Кам'янець-Подільський	18	93532	103	417	1335506	1934
Проскурівський	32	734770	608	328	194958	441
Летичівський	12	5890	20	294	791620	1383
Літинський	19	58745	34	281	2087614	1731
Вінницький	24	136260	145	488	4827281	3008
Брацлавський	13	20820	25	288	4844795	2665
Гайсинський	12	58622	87	320	2159995	1585
Балтський	60	146927	169	632	1178142	1476
Ольгопільський	19	36443	46	643	4967490	3198
Ямпільський	7	16714	21	633	4038151	3122
Могилівський	55	225113	113	269	2579571	1744
Ушицький	12	7310	27	408	1601790	2000
Всього	283	1541146	1398	5031	30606913	24287

Додаток Е

Кількість фабрик і заводів по повітах Харківської губернії у 1893 р.

[589, с. 2359]

Повіти	У містах			У повітах		
	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників
Харківський	128	5792755	5089	109	8669454	3548
Богодухівський	3	8560	12	23	3214954	2244
Охтирський	38	25862	90	41	7479769	3916
Сумський	25	6180451	1117	68	5629053	4476
Лебединський	5	7480	48	17	3209151	1834
Валківський	37	13980	76	11	85948	93
Зміївський	14	98000	68	18	30843	820
Вовчанський	13	14170	39	30	568685	1030
Куп'янський	10	17640	47	35	17400	134
Ізюмський	45	421748	474	30	522439	926
Старобельський	6	160140	79	96	63069	355
Всього	324	12740786	7139	478	29490765	19376

Додаток Ж

Кількість фабрик і заводів по повітах Полтавської губернії у 1893 р.

[589, с. 1659]

Повіти	У містах			У повітах		
	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників
Полтавський	89	1403968	821	231	452904	466
Костянтиноградський	34	296947	108	235	500912	636
Кобилянський	49	12899	89	549	22244	945
Кременчуцький	99	3771405	1322	289	94973	460
Хорольський	4	7300	26	15	240652	128
Миргородський	7	2200	14	109	384775	170
Лубенський	23	136756	77	106	361511	264
Золотоношський	12	16684	32	260	147655	579
Переяславський	46	68342	130	523	253878	1473
Пирятинський	20	6277	65	90	77837	261
Прилуцький	32	24820	99	240	448498	735
Лохвицький	25	9573	76	424	57500	1049
Роменський	27	1140210	395	261	68359	380
Гадяцький	23	6263	42	122	829225	662
Зеньківський	27	114695	335	107	12860	236
Всього	517	7019339	3631	3561	3953783	8444

Додаток 3

Кількість фабрик і заводів по повітах Чернігівської губернії у 1893 р.

[589, с. 2479]

Повіти	У містах			У повітах		
	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників
Чернігівський	17	252117	76	41	42408	192
Охтирський	—	—	—	12	112272	96
Козелецький	2	1200	8	17	10000	40
Ніжинський	13	45865	57	15	767972	579
Борзненський	5	3800	32	16	709912	279
Конотопський	7	14530	28	9	470113	445
Кролевецький	22	7390	54	190	345852	506
Глухівський	23	28699	105	33	3552682	5023
Новгород-Сіверський	7	31780	103	42	644260	1125
Стародубський	6	51070	36	31	339232	281
Мглинський	17	221000	286	43	97570	123
Суражський	6	6490	12	242	1506745	3530
Новозибківський	55	400975	566	105	713275	1601
Сосницький	2	2700	6	39	10406506	1769
Городянський	11	11730	15	49	846840	258
Всього	193	1079346	1374	884	20583638	15847

Додаток И

Кількість фабрик і заводів по повітах Катеринославської губернії у 1893 р.

[589, с. 565]

Повіти	У містах			У повітах		
	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників
Катеринославський	89	16764670	6112	1512	12199101	6743
Верхньодніпровський	1	42164	84	49	727909	1379
Новомосковський	29	13448	80	11	107486	120
Павлоградський	14	352022	215	20	127875	90
Олександрійський	22	711015	689	62	1192568	810
Маріупольський	37	407152	225	922	619262	1176
Бахмутський	23	571260	289	56	17643737	20539
Слов'яносербський	23	229494	184	33	3003526	6423
Всього	244	19091225	8178	2665	35612464	37280

Додаток К

Кількість фабрик і заводів по повітах Таврійської губернії у 1893 р.

[589, с. 2147]

Повіти	У містах			У повітах		
	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників	Кількість фабрик і заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників
Сімферопольський	57	883958	593	39	43328	77
Феодосіївський	17	287680	250	30	71100	328
Євпаторійський	4	17900	15	5	23275	95
Перекопський	1	250	1	16	56369	110
Ялтинський	3	37000	32	2	12500	11
Дніпровський	–	–	–	28	210926	580
Мелітопольський	19	372170	190	61	831589	944
Бердянський	47	809423	818	58	1139449	1023
Всього	148	2408381	1899	239	2386536	3168

Додаток Л

Виробництво цукру в Російській імперії у 1900-1914 рр. (в пудах)

[складено за: 30, арк. 179-184]

Роки	Кількість заводів	Вироблено цукру			
		всіма заводами		у середньому кожним заводом	
		протягом року	кожної доби	протягом року	кожної доби
		пудів			
1900-1901	273	48974258	756359	180717	2770
1901-1902	277	58803145	773699	212285	2793
1902-1903	276	64684864	779336	234365	2824
1903-1904	273	63514951	888321	232655	3254
1904-1905	275	51519529	896010	187344	3258
1905-1906	275	53201143	768247	193459	2793
1906-1907	277	78407049	922436	283058	3330
1907-1908	274	76197093	1036695	278092	3783
1908-1909	274	68830618	1042801	251207	3806
1909-1910	275	62311267	1112701	226586	4046
1910-1911	275	116614668	1192989	424053	4338
1911-1912	279	113059794	1202764	405232	4311
1912-1913	287	74785221	958785	260576	3440
1913-1914	281	90868788	1167979	323376	4156

Додаток М

Кількість викуреного спирту заводами Волинської губернії у 1898 р.

[складено за: 109, арк. 1 зв.-37 зв.]

Назва заводу	Викурено спирту (в ⁰)	
	за перше півріччя	за друге півріччя
Слободищенський	393289,5	807708,3
Левковський	1117177	398151,3
Кулковський	692179,9	370709,5
Андрушівський	5902622	3707376
Житомирський	1042548,1	941409,4
Чуднівський	235805,9	—
Соловський	155692	401969,3
Верболозький	502483,8	298317,3
Червонський	4311101	2417306
Більше-Волицький	513340,5	615666,7
Бурковецький	271185,5	227707,5
Миропельський	555143,8	407029,6
Тиранівський	288983,4	326721,7
Адамівський	403112,4	356820,7
Іванковецький	553778,1	411132,7
Липнянський	353220,4	300447,3
Романівський	457147,2	379769,4
Глезнянський	405753,1	290835,2

Додаток Н

Кількість затраченої сировина на винокуріння в Подільській губернії у 1912 р.

[690, с. 52]

Повіти	% картоплі переробленої із	
	загального врожаю	врожаю поміщицьких господарств
Брацлавський	14	110
Летичівський	34,6	109
Ольгопільський	18	65
Гайсинський	15	56
Літинський	25	51
Могилівський	20	50
Вінницький	26	44
Кам'янецький	10,5	43
Ушицький	22	42
Ямпільський	16	42
Проскурівський	13	37
Балтський	6	26

Додаток П

Оборот торговельних закладів Російської імперії (в млн крб.) [793, с. 250]

Роки	Казенний продаж напоїв	Всього	
		у млн крб.	у %
1	2	3	4
1885	–	3503	100
1886	–	3534	101
1887	–	4111	117
1888	–	4025	115
1889	–	3950	113
1890	–	4033	115
1891	–	4010	114
1892	–	4110	117
1893	–	4438	127
1894	–	4854	138
1895	23	5207	149
1896	63	5395	157
1897	106	5624	161
1898	225	5962	170
1899	247	7552	216
1900	270	7265	208
1901	379	7576	217
1902	485	7323	209
1903	542	7486	214
1904	543	7807	223
1905	609	8354	239
1906	697	7976	228
1907	707	8046	230
1908	709	8522	243
1909	719	8571	245
1910	767	9114	260
1911	783	10230	292
1912	825	10985	313

Додаток Р

Кількість страйків і заворушень в Російській імперії у 1881-1895 рр. [662, с. 12]

Роки	Кількість страйків і заворушень		Кількість учасників
1881	8	5	1149
1882	19	11	9477
1883	17	8	5805
1884	17	11	4563
1885	12	7	14185
1886	14	6	691
1887	25	8	6322
1888	19	8	3046
1889	18	9	7760
1890	24	15	4878
1891	24	17	6127
1892	21	4	36075
1893	22	13	11873
1894	34	21	16267
1895	55	32	23641
Всього	330	175	151859

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Акциз (від лат. *accido* – обрізую) – вид непрямого податку, включається у ціну товарів масового споживання чи послуг, що оплачується покупцями або споживачами.

Акціонерне товариство – форма організації підприємств, капітал яких формується шляхом продажу акцій та інших цінних паперів.

Акціонерний капітал – засоби компанії, які являють собою вартість випущених нею акцій та первісний капітал акціонерного товариства.

Акція – вид цінного паперу, який свідчить про участь власника у капіталі акціонерного товариства, яке її випустило, та дає йому право на отримання частини прибутку цього товариства у вигляді дивіденду. Акції мають свою номінальну та курсову (ринкову) ціну.

Біржа – форма організації торгівлі, постійно діючий ринок, де торгують цінними паперами, нерухомістю, великими партіями товарів.

Гаряче вино – горілка.

Голова земського суду, посада була виборною від дворянства й уособлювала вищу поліцейську владу в повіті.

Городовий – поліцейські стражі у губернських та повітових містах Європейської частини Російської імперії, були також і в інших містах, посадах і містечках, які мали свою власну окрему від повітової поліцію.

Господарство триденне – селянське господарство, що відпрацьовувало панщину 3 дні в тиждень.

Губернський секретар – цивільний чин XII класу згідно з “Табелем про ранги”, відповідав чинам поручика, сотника та мічмана.

Експорт – вивіз за кордон для реалізації на зовнішніх ринках товарів, послуг, капіталу, цінних паперів.

Імпорт – ввіз з-за кордону товарів, технологій і капіталів для реалізації і використання на внутрішньому ринку країни-імпортера.

Інвестиція – довгострокове вкладання капіталу у підприємства, різні галузі господарства економіки з метою отримання прибутку.

Інфраструктура – комплекс галузей господарства, які обслуговують промислове сільськогосподарське виробництво, а також населення. Включає в себе дороги, канали, мости, порти, транспорт, зв'язок, енергопостачання, житлове та комунальне господарство, підприємства побутового обслуговування, торгівлі, освіти, науку, охорону здоров'я тощо.

Мануфактура (від англ. *manus* – рука, *factura* – виготовлення) – 1) форма промислового виробництва, яка історично передувала машинній промисловості; характеризується ручною ремісничою технікою і поділом праці; 2) назва деяких текстильних підприємств в Україні та інших країнах.

Монополія (від грец. *mono* – один і *poleo* – продаю) – форма організації виробництва, що передбачає об'єднання підприємств, які виробляють продукцію певного виду, і виникає на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу з метою встановлення контролю над ринком для обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків.

Обробна промисловість – це галузі виробництва, які займаються обробкою або переробкою промислової чи сільськогосподарської сировини: виробництвом чорних і кольорових металів, машин та обладнання, виробів деревообробної і целюлозно-паперової промисловості, будматеріалів, продукції легкої і харчової промисловості тощо.

Привілейовані губернії: Віленська, Гродненська, Мінська, Ковенська, Вітебська, Могилівська, Київська, Подільська, Волинська, Бессарабська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії.

Присутствіє – 1) засідання якої-небудь урядової установи; 2) назва деяких установ (селянські, податні та ін.); 3) присутствінна кімната.

Промисловий переворот – перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, які

замінили ручну працю людей, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

Ревізія – перепис населення.

Ринок – система товарно-грошових відносин, що виникають між покупцем і продавцем, яка включає механізм вільного ціноутворення, вільне підприємництво, що здійснюється на основі економічної самостійності, рівноправності та конкуренції.

Скарбник (рос. казначей) – особа, що завідувала казначейством, підпорядковувався безпосередньо казенній палаті.

Справник – вища поліцейська влада у повіті після 1889 р. – одноосібна. Посада введена під час правління Катерини II, до 1862 р. була виборною від дворянства, згодом призначався губернатором.

Фабрика – підприємство з системою машин.

Чиншове господарство – господарство, що сплачувало грошовий оброк.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДА)

Ф. 442 „Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”

Оп. 43

1. Спр. 141. По відношенню Київського, Волинського губернатора про хвороби, які поширювалися на робітників Лебединського цукрового заводу, який належав купцю Бродському від поганого їхнього утримання, 1864-1865 рр., 205 арк.

Оп. 44

2. Спр. 624. Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору про кількість робітників на фабриках і заводах та про попередження захворювання на холеру, 1865-1866 рр., 59 арк.

Оп. 52

3. Спр. 437. Із книги опису помістя Подільського губернатора за 1872 р., 62 арк.

Оп. 55

4. Спр. 446. Справа про становище Волинської губернії в 1875 р., 77 арк.

Оп. 175

5. Спр. 78. Справа про становище Київської губернії в 1878-1880 рр., 128 арк.

Оп. 532

6. Спр. 181 Звіт Волинського губернатора за 1878 р., 101 арк.

7. Спр. 202. Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1878 р., 72 арк.

Оп. 533

8. Спр. 158. Звіт Волинського губернатора про стан губернії за 1879 р., 123 арк.

Оп. 534

9. Спр. 422. Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1880 р., 86 арк.

Оп. 536

10. Спр. 96. Про затвердження положення товариства Київського цукрового заводу, 1883 р., 4 арк.

11. Спр. 270. Із копій, записок відзвітованих Міністру внутрішніх справ Київським губернатором, 1883-1884 рр., 64 арк.

Оп. 544

12. Спр. 40. Про присвоєння звання почесних громадян Києва М. А. Терещенку, М. П. Дегтярьову і М. Ф. Попову, 1891 р., 18 арк.

Оп. 623

13. Спр. 1. Із паперів, які мають відношення до різних прохань, 1893 р., 184 арк.

Оп. 626

14. Спр. 277. Звіт Київського губернатора за 1895 р., 64 арк.

15. Спр. 500 Про заснування товариства розповсюдження комерційної освіти у Києві, 1896-1897 рр., 60 арк.

Оп. 627

16. Спр. 174. Про заснування ярмарків у Києві, 1897 р., 5 арк.

Оп. 629

17. Спр. 78. Про прийняття Готлібом-Альбертом Ліпером російського підданства, 1899-1901 рр., 7 арк.

Оп. 634

18. Спр. 724. Звіт про становище Київської, Подільської і Волинської губернії, 1904 р., 20 арк.

Оп. 637

19. Спр. 545. Матеріали повітових з'їздів по виборах в земські управи, 1907 р., 61 арк.

Оп. 828

20. Спр. 9. Про дозвіл деяким особам мати зброю, продавати і вивозити її за кордон, 1878-1879 рр., 30 арк.

Оп. 844

21. Спр. 447. Листування з Київським губернатором і київським окремим цензором, 1894 р., 19 арк.

Оп. 846

22. Спр. 462. Копії докладів Миколі II стосовно селян і селянських земельних наділів на Правобережній Україні, сервітутів, про стан залізниць і ін., 1896 р., 39 арк.

Ф. 486 „Київська палата громадянського суду”**Оп. 1**

23. Спр. 13109. Звіт про становище підприємств Києва у 1896 р., 143 арк.

Оп. 3

24. Спр. 317. Фабрично-заводська промисловість Києва у 1900 р., 230 арк.

Ф. 574 „Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”**Оп. 1**

25. Спр. 8. Повідомлення в Департамент торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів від 14 серпня 1896 р. про кількість фабрик і заводів Київської губернії, кількість робітників, середній місячний зарібок та про продовження робочого дня на підприємствах, 1894-1896 рр., 119 арк.

26. Спр. 15. Листування з київською конторою державного банку про участь фабричної інспекції в оцінці будівель і машинного обладнання підприємств, власники яких просять про надання кредиту, 1894-1897 рр., 55 арк.

27. Спр. 45. Листування з Департаментом торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів про складання фабричною інспекцією описів і оцінка підприємств, які брали кредити в державному банку. Відомості про кількість парових котлів у Київській губернії в 1896 р., 108 арк.

28. Спр. 73. Списки промислових підприємств за 1899-1914, 1915, 1916 рр., 401 арк.

29. Спр. 208. Відомості про фабрики і заводи Києва і Київської губернії за 1899 р., списки підприємств і дані про стан фабрично-заводської промисловості в Київській губернії за 1900 р., 40 арк.

Ф. 575 „Канцелярія київського окружного інспектора”**Оп. 1**

30. Спр. 183. Листування з Міністерством торгівлі і промисловості про діяльність фабричної інспекції по нагляду за промисловими підприємствами, про зловживання фабрикантів і заводчиків київського округу, 1900-1915 рр., 276 арк.

31. Спр. 263. Копії журналів засідань полтавського губернського комітету у фабричних і заводських справах присутності, 1901-1903 рр., 594 арк.

32. Спр. 585. Повідомлення старшого фабричного інспектора Херсонської губернії від 8 січня 1910 р. про організацію синдикатів в Одесі і відомості про становище фабрично-заводської промисловості Херсонської губернії за 1910-1916 рр., 164 арк.

Ф. 707 „Управління київського навчального округу”**Оп. 1.**

33. Спр. 118. Канцелярії опікуна київського учбового округу по рекомендації Міністра народної освіти призначити вихованця головного педагогічного інституту Світушкова вчителем у повітове училище, 1835., 5 арк.

Оп. 5.

34. Спр. 377. Про заміщення вакантних посад вчителів малювання в деяких училищах, 1839 р., 2 арк.

Оп. 8

35. Спр. 46. Статистичні дані по київському учбовому округу, 1842-1843 рр., 51 арк.

Оп. 65

36. Спр. 51. Про призначення і звільнення працівників та інших осіб у Глухівське ремісниче училище імені М. А. Терещенка, 1899-1909 рр., 133 арк.

Ф. 730 „Київське відділення російського технічного товариства”**Оп. 1**

37. Спр. 23. Технічні класи, 1878-1896 рр., 179 арк.

38. Спр. 558. Звіт київського відділення російського технічного товариства, 1913 рр., 41 арк.

Ф. 830 „Терещенко – землевласник і цукро заводчик”**Оп. 1**

39. Спр. 88. Брошура пам'яті О. М. Терещенка, 1911 р., 7 арк.

40. Спр. 541. Пам'яті О. М. Терещенка, 1911 р., 26 арк.

41. Спр. 1044. Звіт жіночої торговельної школи імені П. Г. Терещенка за 1914-1915 рр., 23 арк.

42. Спр. 1394. Відомості про внесення членських платежів Ф. Ф. Терещенком у благодійні і добродійні товариства за 1912 р., 7 арк.

Ф. 1191 „Канцелярія тимчасового Харківського генерал-губернатора”**Оп. 1**

43. Спр. 63. Звіт Харківського, Полтавського, Чернігівського, Курського, Орловського і Воронежського губернаторів за 1878 р., 155 арк.

44. Спр. 90. Про пожертвування І. Г. Харитоненком сто тисяч карбованців на будівництво гуртожитку для малозабезпечених студентів Харківського університету, 1879-1880 рр., 41 арк.

Ф. 2090 „Окружний фабричний інспектор харківського округу”**Оп. 1**

45. Спр. 1. Огляд розвитку промисловості Харківської губернії за 1875 р., 108 арк.

46. Спр. 106. Списки промислових підприємств Калузької, Орловської, Харківської губерній і Кубанської області, 1900-1917 рр., 149 арк.

Ф. 2161 „Рада з'їзду гірничопромисловців півдня Росії”**Оп. 1**

47. Спр. 107. Клопотання, донесення і записки щодо прохань про належність субсидій вищим комерційним курсам Луганської торгівлі, 1913-1917 рр., 58 арк.

Державний архів Дніпропетровської області (ДАДнО)**Ф. 11 „Канцелярія Катеринославського губернатора”****Оп. 1**

48. Спр. 335. Рапорт Катеринославського поліцмейстера, повітових виправників і листування з Катеринославським губернським жандармським

управлінням про страйки робітників і службовців на заводах і фабриках Катеринославської губернії, 1899 р., 164 арк.

49. Спр. 464. Справа про страйки робітників у Катеринославі і повітах, 1905 р., 124 арк.

50. Спр. 475. Справа про страйки робітників Катеринославської губернії, 1905 р., 100 арк.

51. Спр. 548. Доклад Маріупольського поліцмейстера про розповсюдження Маріупольським і Донецьким комітетами РСДРП революційних листівок „До всіх робітників Маріуполя”, „Розпуск ради” і ін., 1907 р., 48 арк.

52. Спр. 576. Доклад завідуючого Юзівським гірничим районом про страйки та інші революційні виступи робітників заводів і шахт Юзівського гірничого району Бахмутського повіту, 1907-1908 рр., 80 арк.

53. Спр. 984 а. Заяви різних осіб по Катеринославській губернії, 1908-1910 рр., 482 арк.

54. Спр. 1192. Відомості про страйки робітників на фабриках і заводах Катеринославської губернії, 1912-1914 рр., 107 арк.

55. Спр. 1232. Відомості про промислові підприємства Катеринославської губернії, 1913 р., 66 арк.

Ф. 463 „Дніпровський завод Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства”

Оп. 1

56. Спр. 12. Звітні норми використання матеріалів і ціни на виробництво продукції при кошторисі і дійсних цінах за 1913-1914 операційні роки, 124 арк.

Ф. 692 „Акціонерне товариство Ландварівського дротяно-цвяхового заводу братів Фрумкіних”

Оп. 1

57. Спр. 3. Прохання від заводу на ім'я директора департаменту залізничних справ про встановлення спеціального тарифу на перевезення продукції, 1895 р., 6 арк.

58. Спр. 4. Відомості і рахунки реалізованої продукції, 1898-1904 рр., 23 арк.

59. Спр. 13. Листування з Міністерством торгівлі і промисловості, державним банком, акціонерним товариством „Цвях”, „Дріт” про домовленість і виконання торговельних, грошових договорів та доставку сировини, 1905-1919 рр., 162 арк.

60. Спр. 16. Листування з акціонерним товариством „Цвях”, „Дріт”, страховим товариством „Росія”, промисловими організаціями про збут готової продукції заводу, забезпечення сировини і ін., 271 арк.

61. Спр. 17. Діловий рахунок на 1 жовтня 1906 р., 9 арк.

62. Спр. 18. Копії протоколів засідань тимчасової комісії акціонерного товариства „Цвях”, 1907-1909 рр., 41 арк.

63. Спр. 19. Звіт про кількість виготовленої продукції акціонерним товариством „Цвях” за лютий-березень 1907 р., 17 арк.

64. Спр. 22. Звіт за другий операційний 1909 р., 18 арк.

65. Спр. 26. Листування з акціонерним товариством „Дріт”, Південно-Дніпровським металургійним товариством, управлінням казенних південно-західних залізничних доріг і різними фірмами та торговельними підприємствами про реалізацію готової продукції заводу, перевезення по залізничній дорозі і з інших питань, 1911-1912 рр., 205 арк.

Ф. 838 „Управління розробками залізних рудень на зручних землях Кривого Рогу, орендованих Брянським акціонерним товариством”

Оп. 1

66. Спр. 1. Листування по Катеринославській губернії, 1910-1912 рр., 68 арк.

67. Спр. 2. Довідник Криворізького акцизного комісаріату, 1924 р., 40 арк.

Державний архів Житомирської області (ДАЖО)

Ф. 67 „Волинське губернське управління”

Оп. 1 (додаткова)

68. Спр. 307. Огляд Волинської губернії за 1883 рік, 68 арк.

69. Спр. 308. Огляд Волинської губернії за 1884 рік, 74 арк.

70. Спр. 309. Огляд Волинської губернії за 1885 рік, 75 арк.

71. Спр. 310. Огляд Волинської губернії за 1886 рік, 100 арк.

72. Спр. 311. Огляд Волинської губернії за 1888 рік, 1888-1889 рр., 41 арк.

73. Спр. 312. Огляд Волинської губернії за 1889 рік, 41 арк.

74. Спр. 313. Огляд Волинської губернії за 1891 рік, 65 арк.

75. Спр. 314. Огляд Волинської губернії за 1895 рік, 68 арк.

76. Спр. 315. Огляд Волинської губернії за 1906 рік, 73 арк.

Оп. 6

77. Спр. 6. Про розпорядження Дубенського міського старости про дозвіл купцеві Шимону Бархашу отримати приміщення для газового складу в місті Дубно, 1896 р., 15 арк.

Ф. 70 „Канцелярія Волинського губернатора”

Оп. 1

78. Спр. 543. Рапорти повітових виправників і відомості про становище повітів, 39 арк.

79. Спр. 544. Відомості про кількість населення і стан економіки у Житомирському повіті, про податки по губернії, 1896 р., 20 арк.

Ф. 118 „Волинська казенна палата”

Оп. 2

80. Спр. 942. Справа Луцької міської ради, 1898 р., 13 арк.

81. Спр. 1984. Про генеральну перевірку торгівлі і промисловості по місту Волочиськ Старокостянтинівського повіту, 1876-1881 рр., 559 арк.

82. Спр. 4. Накази по Волинському акцизному управлінню із казенного продажу напитків з 1909 по 1913 рр., 183 арк.

83. Спр. 5. Опис Сатієвського ректифікаційного винокурного заводу, 1909 р., 16 арк.

84. Спр. 6. Справа Волинського губернського акцизного управління про вивезений за кордон спирт із Короставського винокурного заводу, 1911-1912 рр., 80 арк.

Ф. 120 „Волинське губернське акцизне управління”

Оп. 1

85. Спр. 7. Справа Волинського губернського акцизного управління, 1913-1915 рр., 137 арк.

86. Спр. 14. Про опис заводу, вимірювання посуду і виробництво цукроваріння на Мізоцькому цукровому заводі, 1881 р., 65 арк.

87. Спр. 15. Про опис заводу, виробництво цукру на Андрусівському цукровому заводі, 1882-1892 рр., 84 арк.

88. Спр. 21. Відомості і рахунки Янушпольського цукрового заводу, 1906-1910 рр., 99 арк.

89. Спр. 22. Справа Волинського губернського акцизного управління з казенного продажу напитків і з листування цукрово-акцизного округу у Волинській губернії, 1908-1910 рр., 48 арк.

90. Спр. 28. Опис і забезпечення Кропив'янського №30 винокурного заводу, 1898-1899 рр., 54 арк.

91. Спр. 29. Справа Волинського губернського акцизного управління з описом Бурковецького винокурного заводу, 1899 р., 20 арк.

92. Спр. 30. Справа Волинського акцизного управління з описом Андрусівського винокурного заводу, 1900-1906 рр., 77 арк.

93. Спр. 31. Справа Волинського акцизного управління з описом Адамівського винокурного заводу, 1900-1906 рр., 64 арк.

94. Спр. 32. Справа Волинського акцизного управління з описом Салівського №10 винокурного заводу, 1908-1909 рр., 60 арк.

95. Спр. 33. Справа Волинського акцизного управління з описом Кропив'янського №30 винокурного заводу, 1908-1909 рр., 43 арк.

96. Спр. 34. Справа Волинського акцизного управління з описом Бурковецького №22 винокурного заводу, 1908-1909 рр., 49 арк.

97. Спр. 35. Справа Волинського акцизного управління з описом Лучанського №23 винокурного заводу, 1908-1909 рр., 19 арк.

98. Спр. 36. Справа Волинського акцизного управління з описом Пулковського №4 винокурного заводу, 1908-1909 рр., 25 арк.

99. Спр. 37. Справа Волинського акцизного управління з описом Бейзелмовського №46 винокурного заводу, 1908-1909 рр., 20 арк.

100. Спр. 58. Опис і забезпечення Кмітовського №31 винокурного заводу за період 1914-1915 рр., 31 арк.

101. Спр. 59. Про опис і забезпечення Червонського №20 винокурно-ректифікаційного заводу за період 1914-1915 рр., 73 арк.

102. Спр. 102. Про продаж пива у пивній лавці Лавренюка у селі Шпакові у кредит і в заборонену годину, 1906 р., 16 арк.

103. Спр. 113. Про виробництво тютюнових виробів на підпільно збудованій в місті Рівне фабриці, 1906 р., 35 арк.

104. Спр. 161 а. Відомості про заводи за 1908 р., 7 арк.

105. Спр. 260. По звинуваченню Л. Качмана у безпатентній торгівлі вином, 1897 р., 19 арк.

106. Спр. 261. Справа по звинуваченню євреїв у приготуванні вина без дозволу акцизного управління, 1897 р., 3 арк.

107. Спр. 262. По звинуваченню селян у будівництві незаконного винокурного заводу, 1897 р., 49 арк.

108. Спр. 371. Бухгалтерська книжка Волинського губернського акцизного управління про прибуток і розхід спирту на винокурних заводах губернії на 1882 р., 28 арк.

109. Спр. 378. Бухгалтерська книжка про прибуток і розхід спирту по винокурних заводах Волинського губернського акцизного управління на 1898 р., 45 арк.

Ф. 181 „Житомирське відділення державного банку”

Оп. 1

110. Спр. 190. Звіт товариства Денешівського чавуноливарного і залізовиробничого заводу з 1 січня 1883 по 1 січня 1884 рр., 13 арк.

111. Спр. 217. Листування з державним банком і фабричними інспекторами Волинської губернії, 1895-1898 рр., 25 арк.

Ф. 186 „Чижевецька соломо-картонно-паперова фабрика поміщика

Мезенцева Бориса Сергійовича”

Оп. 1

112. Спр. 3. Головна бухгалтерська книжка Чижевецької фабрики 1910 р., 100 арк.

113. Спр. 8. Книга змінних робітників на Чижевецькій соломо-картонно-паперовій фабриці на 1911-1912 рр., 252 арк.

Ф. 187 „Волинське товариство хмелярства”

Оп. 1

114. Спр. 1. Протоколи зібрань хмелярів Волині, 1903-1911 рр., 246 арк.

115. Спр. 2. Протоколи ярмаркової комісії, листування з російським товариством садівників, з хмелярами Волині про проведення у Житомирі ярмарків-конкурсів на кращі сорти хмелю, про запрошення на ярмарки крупних продавців хмелем і власників пивоварних заводів Росії і закордону, про встановлення цін на хміль. Список чехів – членів Волинського відділення хмелярства, 1907-1911 рр., 137 арк.

116. Спр. 3. Листування з російсько-англійською торговельною палатою про умови експорту хмелю в Англію і повідомлення палати про зарахування відділення хмелярства Волинського відділу імператорського російського товариства садівників дійсними членами російсько-англійської торговельної палати на 1911 р., 1910-1914 рр., 37 арк.

117. Спр. 4. Інструкція, проект положення та інші матеріали про відкриття місцевих відділень Російської експортної палати, 1911-1912 рр., 70 арк.

118. Спр. 5. Повідомлення контори хмелевої ярмарки в Житомирі про кількість прийнятого від окремих осіб хмелю і його вартості у вересні 1912 р., 125 арк.

119. Спр. 6. Листування із власниками пивоварних заводів у Росії, російсько-англійською торговельною палатою, англійськими, німецькими та іншими фірмами про продаж волинського хмелю, 1911-1913 рр., 92 арк.

120. Спр. 7. Грошові звіти ярмарки з продажу хмелю в Житомирі за 1911-1912 рр. і товариства хмелярства за 1913 р., 38 арк.

121. Спр. 8. Дані та інші матеріали грошової звітності з ярмаркового продажу хмелю з 1 січня 1911 по 1 червня 1912 рр., 49 арк.

122. Спр. 25. Донесення Волинського і Луцького товариств хмелярів про стан, значення і необхідність удосконалення розвитку хмелярства на Волині, 1914 р., 34 арк.

123. Спр. 30. Листування з генеральним консульством США і Японії, Міністерством торгівлі і промисловості, головною конторою Всеросійської виставки, 1914-1915 рр., 158 арк.

124. Спр. 34. Листування з іноземними агентствами з продажу хмелю, 1914-1916 рр., 134 арк.

125. Спр. 40. Довідникова книжка пиво-медоварних заводів Російської імперії, 36 арк.

Ф. 206 „Статистичне бюро Волинської губернської земської управи”

Оп. 1

126. Спр. 39. Статистичні відомості про урожай ярих культур і огляд сільського господарства по Волинській губернії за 1910-1915 рр., 213 арк.

Ф. 323 „Товариство Іванківського цукрового заводу”

Оп. 1

127. Спр. 1. Звіт товариства Іванківського цукрового заводу за 1882-1883 рр., 9 арк.

128. Спр. 2. Звіт товариства Іванківського цукрового заводу за 1884-1885 рр., 8 арк.

129. Спр. 3. Книга для записів результатів оглядів парового котла, 1893 р., 8 арк.

130. Спр. 6. Звіт товариства заводу за 1895 р., 14 арк.

131. Спр. 7. Звіт товариства заводу за 1896 р., 13 арк.

132. Спр. 8. Звіт товариства заводу за 1898 р., 14 арк.

133. Спр. 9. Звіт товариства заводу за 1899 р., 20 арк.

134. Спр. 12. Звіт товариства заводу за 1900 р., 22 арк.

Ф. 329 „Волинська губерньська по справах про товариства і союзи присутність”

Оп. 1

135. Спр. 68. Листування з генерал-губернатором, фабричними інспекторами та іншими про затвердження проекту статуту акціонерного товариства „Бердніков і К^о” при Токарівському фарфоровому заводі, 1911 р., 18 арк.

Ф. 352 „Урядовий агроном Волинської губернії”

Оп. 1

136. Спр. 12. Повідомлення інструктора з хмелярства Засухіна про розвиток хмелярства на Волині, 1910 р., 20 арк.

137. Спр. 19. Звіт інструктора з хмелярства Засухіна про стан хмелярства на Волині за 1910 р., 1911 р., 46 арк.

Ф. 575 „Коровинецький цукровий завод поміщика Терещенка”

Оп. 1

138. Спр. 12. Список тимчасових робітників і листування Ф. А. Терещенка з різних питань, 1913-1915 рр., 89 арк.

139. Спр. 13. Список робітників, майстрів і заяви робітників різного роду, 1915-1916 рр., 159 арк.

Державний архів Київської області (ДАКиО)

Ф. 1643 „Київської контори державного банку”

Оп. 1

140. Спр. 61. Звіт про обороти Київської контори державного банку за 1896-1898 рр., 80 арк.

Державний архів міста Києва (ДАК)

Ф. 93 „Київське художнє училище”

Оп. 2

141. Спр. 1. Звіт про розхід грошових сум колишніх класів живопису, креслення і малювання з 1 грудня 1900 по 1 вересня 1902 рр., 5 арк.

142. Спр. 45. Про будівництво Київського художнього училища, 1907 р., 9 арк.

Ф. 94 „Київське 1-е комерційне училище”

Оп. 1

143. Спр. 1. Про навчання Миколи Бабича, 1896-1903 рр., 8 арк.

144. Спр. 2479. Про повідомлення статистичних даних, 1897-1906 рр., 37 арк.

145. Спр. 1. Про заснування Київського комерційного училища, 1896 р., 119 арк.

Ф. 163 „Київська міська управа”

Оп. 5

146. Спр. 61. Про повернення у 1893 р. місця на Львівському базарі, 1892-1894 рр., 15 арк.

147. Спр. 62. Про повернення на 1893 р. місць під ларки на Житомирському базарі, 1892-1894 рр., 43 арк.

148. Спр. 146. Про ревізію базарів у 1892 р., 117 арк.

Оп. 7

149. Спр. 1393. Про відкриття купцями М. А. Калмановичем та І. С. Хрящовим торговельного товариства „Санкт-Петербурзьке аптекарське і парфумерне депо”, 1895 р., 8 арк.

Ф. 164 „Київський міський сирітський суд”

Оп. 1

150. Спр. 813. Про опіку над майном і неповнолітніми дітьми покійного Л. І. Бродського, 1891 р., 244 арк.

Ф. 183 „Київське 2-е комерційне училище”

Оп. 1

151. Спр. 2888. Листування про дозвіл учнем оглянути і познайомитися з Кагарликівським цукровим заводом, 1902-1903 рр., 153 арк.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

Ф. 2 „Канцелярія Одеського градоначальника”

Оп. 3

152. Спр. 693. Про встановлення парової машини на тютюновій фабриці Піндака, 10 арк.

153. Спр. 2421. Про дозвіл на відкриття парових млинів в Одеському градоначальстві, 29 арк.

154. Спр. 2465. Про дозвіл Гінцбергу встановити другий паровий котел на маслобійному заводі, 9 арк.

155. Спр. 2680. Про повідомлення фабричного інспектора про порушення на фабриках і заводах та загальне листування по цій справі, 61 арк.

156. Спр. 2734. Про дозвіл Карлу Антелю відкрити шкіряний завод, 10 арк.

Ф. 3 „Головний статистичний комітет Новоросійського краю”

Оп. 1

157. Спр. 3. Про відкриття комітету, 1844-1861 рр., 181 арк.

158. Спр. 17. Відомості про проходження торгівлі у Новоросійському краї за 1845 р., 102 арк.

159. Спр. 64. Про хід закордонної торгівлі і рух пароплавства у Новоросійському краї, 1861 р., 77 арк.

160. Спр. 66. Дані про кількість винокурних, пивоварних та інших заводів у Новоросійському краї, 1862 р., 44 арк.

Ф. 5 „Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора”

Оп. 1

161. Спр. 388. Звіт губернаторів і градоначальників про стан Бессарабської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній та Севастопольського, Одеського і Керч-Єнікольського градоначальства за 1882 р., 1883-1884 рр., 120 арк.

Ф. 16 „Одеська міська управа”

Оп. 52

162. Спр. 126. Про Хрестовознесенський ярмарок у 1876 р., 24 арк.

Оп. 84

163. Спр. 534. Циркуляри і розпорядження, 1908-1910 рр., 126 арк.

Ф. 33 „Херсонське губернське акцизне управління”

Оп. 1

164. Спр. 104. Протоколи про продаж закордонного спирту у прикордонній смузі, 1914-1915 рр., 29 арк.

165. Спр. 105. Звіт за 1913-1914 рр. про заводи Херсонської губернії по винокурному виробництву, дріжджовому, фруктовому-горілчаному і спиртоочисному, 1914 р., 13 арк.

Оп. 2

166. Спр. 28. Про винокуріння, 1906-1907 р., 172 арк.

Ф. 42 „Канцелярія опікуна одеського навчального округу”**Оп. 35**

167. Спр. 1363. Листування з дирекціями народних училищ, 1909 р., 7 арк.

168. Спр. 2212. Листування з фабричним інспектором Херсонської губернії, 1902 р., 37 арк.

Ф. 99 „Одеський митний інспектор”**Оп. 1**

169. Спр. 3. Огляд роботи таможні, 1913-1914 рр., 105 арк.

170. Спр. 6. Звіт про діяльність таможних закладів за 1914 р., 285 арк.

Ф. 147 „А. А. Скальковський”**Оп. 1**

171. Спр. 12. Привізна торгівля, 1778-1875 рр., 58 арк.

172. Спр. 77. Статистичні матеріали Новоросійського краю, 1850-1863 рр., 84 арк.

Ф. 150 „А. І. Маркевич”**Оп. 1**

173. Спр. 30. Матеріали по південно-західній залізниці, 50 арк.

Ф. 274 „Одеський міський статистичний комітет”**Оп. 1**

174. Спр. 30. Про представлення в Міністерство внутрішніх справ статистичних таблиць про Одеське градоначальство, 1884-1890 рр., 117 арк.

175. Спр. 37. Про обмін праці і дій статистичного комітету, 1862-1876 рр., 313 арк.

176. Спр. 38. Про суми, які виділені на утримання комітету. Частина перша, 1862-1880 рр., 60 арк.

177. Спр. 39. Дані про кількість напитек і питтєвих закладів Херсонської, Таврійської і Бессарабської губерній. Одеський бюджет за 1896-1897 рр., 243 арк.

178. Спр. 41. Про заснування в Одесі статистичного з'їзду, 1864 р., 48 арк.

179. Спр. 44. Дані про обороти тютюновою промисловістю в Одесі, 1864 р., 9 арк.

180. Спр. 49. Про з'їзд секретарів статистичного комітету в Санкт-Петербурзі, 1867 р., 39 арк.

181. Спр. 50. Про заснування в Одесі другого статистичного з'їзду, 1867 р., 29 арк.

Ф. Р – 1220 „Одеський губраднаргосп”

Оп. 1

182. Спр. 655. Статистичні дані по одеській промисловості, 1921 р., 46 арк.

183. Спр. 681. Дані про заробітну плату по підприємствах, 1922 р., 15 арк.

Державний архів Полтавської області (ДАПО)

Ф. 83 „Канцелярія Полтавського цивільного губернатора”

Оп. 3

184. Спр. 95. Докладна записка купецтва уповноваженому Полтавської губернії Богдановичу Олександровичу Васильовичу про торгівлю у Полтаві, 1869 р., 6 арк.

185. Спр. 96. Звіт Полтавського губернатора за 1879 р., 8 арк.

Ф. 130 „Полтавська казенна палата”

Оп. 1

186. Спр. 16 Листування з директором народних училищ, інспектором-завідувачем міських училищ про внесення у казну коштів на утримання училища і з власниками підприємств про внесення коштів на утримання військових і охоронців, 1912-1914 рр., 17 арк.

Ф. 716 „Полтавське губернське акцизне управління”

Оп. 1

187. Спр. 1. Повідомлення управляючого акцизними зборами Катеринославської губернії про обладнання казенних винних лавок, 1897 р., 114 арк.

188. Спр. 2. Протоколи з'їзду околичних наглядачів про відкриття винних лавок, 1897 р., 10 арк.

189. Спр. 3 Відомості про казенну винну лавку, 1898 р., 99 арк.

190. Спр. 4. Шляхові журнали за 1911 р., 261 арк.
191. Спр. 5. Про будівництво у Полтавському казенному складі приміщення для цистерн на суму в 7043 крб. 17 коп., 1913 р., 43 арк.
192. Спр. 6. Про відкриття козачкою Н. П. Примостикіною закладу для виробництва і продажу ягідно-фруктових вин у селі Попівка Зінківського повіту, 1913 р., 5 арк.
193. Спр. 9. Копії із винокурної книги Полтавського №1 винокурного заводу за період 1911-1912 рр., 64 арк.
194. Спр. 12. Про доставку сирого спирту Дячковським №17 винокурним заводом, 1913 р., 26 арк.
195. Спр. 13. Звіт 1-го окружного акцизного управління, 1908 р., 107 арк.
196. Спр. 17. Справа із списками тютюнових патентів виданих Гадяцьким казначейством за 1914 р., 1 арк.
197. Спр. 18. З актами і переписом з актів, 1908 р., 27 арк.
198. Спр. 19. Справа про переміщення предметів обладнання із складів Полтавської губернії на склади Харківської губернії у 1908 р., 10 арк.
199. Спр. 20. Щомісячні виписки із книг тютюнової і махоркової фабрик купців Полтави, 1909-1910 рр., 137 арк.

Ф. 763 „Управління тимчасового генерал-губернаторства”

Оп. 1

200. Спр. 2. Накази по тимчасовому генерал-губернаторству міста Кременчука про боротьбу з революційним рухом в Кременчуці і його околицях; списки робітників і службовців, допущених до роботи з дозволу генерал-губернатора Штерича, 1905-1907 рр., 166 арк.
201. Спр. 3. Рапорт тимчасового генерал-губернатора Кременчука Міністру внутрішніх справ і командуючому військами Київського військового округу про революційні заклоти в Кременчуці у жовтні 1905 р. і листування з поліцмейстером про прийняття рішень у зв'язку з революційним заклотом, 1905 р., 94 арк.

Ф. 837 „Миргородська художньо-промислова школа імені М. В. Гоголя”

Оп. 1

202. Спр. 2 Прибутково-витратна грошова книга, 1899 р., 200 арк.

203. Спр. 3. Звіт директора школи імені М. В. Гоголя за 1903 р. і списки учнів за 1-е півріччя 1905-1906 н. р., 42 арк.

204. Спр. 4. Статут і списки успішності учнів школи, 1907-1919 рр., 145 арк.

205. Спр. 10. Відомості про працівників і учнів Миргородської художньо-промислової школи імені М. В. Гоголя, 1912 р., 252 арк.

206. Спр. 11. Вимоги різних закладів про направлення до них на роботу випускників школи, 1915-1916 рр., 335 арк.

Ф. 851 „Пирятинська сільська навчальна ремісничка майстерня”

Оп. 1

207. Спр. 1. Журнали записів учнів, які вибули із майстерні, 1903-1919 рр., 23 арк.

Ф. 951 „Акціонерне промислове товариство механічних заводів „Лільпоп, Рау і Левенштейн”

Оп. 1

208. Спр. 1. Листування з Петербурзьким агентством „Лільпоп, Рау і Левенштейн” та правлінням товариства Рязансько-Уральської залізниці про виготовлення і доставку заводами товариства залізничного реманенту і вагонів, 1892-1914 рр., 83 арк.

209. Спр. 4 Листування з промисловими і торговельними фірмами про замовлення на виготовлення і доставку технічного обладнання і сировини, 1914 р., 106 арк.

210. Спр. 5. Листування з промисловими і торговельними фірмами про замовлення на виготовлення і доставку заводами „Лільпоп” технічного і залізничного обладнання, 1914 р., 165 арк.

Ф. 1009 „Полтавське відділення державного банку”

Оп. 1

211. Спр. 2. Листування з Костянтиноградською земською управою і банками по товарних рахунках, 1914 р., 30 арк.

Державний архів Тернопільської області (ДАТО)**Ф. 203 „Кременецька міська управа”****Оп. 1**

212. Спр. 9. Справа про відкриття залишків кам'яного вугілля на території Кременецького повіту, 1865 р., 853 арк.

213. Спр. 54. Книга реєстрації торгових будівель, їх власників і розмірів капіталів, 1904-1915 рр., 37 арк.

214. Спр. 55. Договір про надання в оренду кам'яної лавки №8 торговцю Гольденбергу Шмулю, 1904-1907 рр., 62 арк.

215. Спр. 114. Відомості про ціни на хлібні і продовольчі товари по Кременцю за квітень 1906 р., 2 арк.

Державний архів Харківської області (ДАХО)**Ф. 3 „Канцелярія Харківського губернатора”****Оп. 138**

216. Спр. 126. Про фабрики і заводи, які знаходилися у Харківській губернії в 1844 р., 389 арк.

Оп. 205

217. Спр. 48 Про ціни на вовняні і суконні матеріали по Харківській губернії, 1861-1862 рр., 32 арк.

Оп. 206

218. Спр. 51. Про огляд майстерень в Харкові, 1861 р., 8 арк.

219. Спр. 85. Про цукрові заводи Харківської губернії, 5 арк.

220. Спр. 102. Про порядок введення у дію нової постанови про податок з тютюну і заснування нових тютюнових фабрик, 1861 р., 4 арк.

221. Спр. 110. Про заводи, які виготовляли із цукрових залишків і сировини спирт, вино і різні фруктові, виноградні та інші горілчані вироби, 1861 р., 9 арк.

222. Спр. 118. Про фабрики і заводи, 1861 р., 4 арк.

Оп. 209

223. Спр. 67. Відомості про Харківську губернію за 1861 р., 502 арк.

224. Спр. 123. Відомості до звіту по Харківській губернії за 1862 р., 795 арк.

Оп. 210

225. Спр. 1. Про ціни на продукти харчування у Харкові, 1862 р., 49 арк.

226. Спр. 60. Про дозвіл харківському купцю М. Ростовцеву відкрити у Харкові тютюнову фабрику, 1862 р., 12 арк.

227. Спр. 125. Про дозвіл харківському купцю Арону Капону відкрити у Харкові тютюнову фабрику з 1 січня 1863 р., 6 арк.

Оп. 214

228. Спр. 2. Канцелярія Харківського губернатора, 1862-1863 рр., 68 арк.

Оп. 221

229. Спр. 167. Повідомлення в Департамент торгівлі і мануфактур про харківські ярмарки за 1864-1865 рр., 10 арк.

230. Спр. 201. Статистичні відомості про Харківську губернію, 1865 р., 408 арк.

Оп. 232

231. Спр. 185. Про дозвіл харківському тимчасовому другої гільдії купцю Юфуду Айвазу відкрити тютюнову фабрику, 1868 р., 10 арк.

232. Спр. 293. Про дозвіл відкрити купцю Абрамові Кайону тютюнову фабрику у будинку купця Кам'ягіна, 1868 р., 8 арк.

Оп. 233

233. Спр. 58. Відомості про ллянні тканини, 1868 р., 10 арк.

Оп. 245

234. Спр. 10. Про ярмарки у Харківській губернії, 1871 р., 19 арк.

235. Спр. 222. Відомості про Харківську губернію за 1870 р., 314 арк.

Оп. 257

236. Спр. 131. Статистичні дані по Харківській губернії, 1874 р., 29 арк.

Оп. 261

237. Спр. 70. Відомості про фабрики і заводи у Харківській губернії за 1874 р., 646 арк.

Оп. 275

238. Спр. 70. Список промислових підприємств Харківської губернії, 1880 р., 13 арк.

Оп. 283

239. Спр. 462. Про стан Харківської губернії за 1901 р., 2 арк.

Оп. 285

240. Спр. 257. По справі виробництва анкет про кустарні промисли Харківської губернії, 1912 р., 10 арк.

Ф. 45 „Харківська міська управа”**Оп. 1**

241. Спр. 1461. Про відкриття у Харкові комерційного училища, 112 арк.

242. Спр. 2478. Пожертвування нащадків Леона Рубінштейна 1000 крб. на міську школу малювання, 6 арк.

Оп. 4

243. Спр. 9244. Про будівництво пиво-медоварного заводу, 1903 р., 19 арк.

244. Спр. 9288. Справа технічного відділення харківської міської управи 1903 р., 13 арк.

Ф. 304 „Харківська губернська земська управа”**Оп. 1**

245. Спр. 397. Листування з повітовими земськими управами по просьбі сільських товариств Харківської губернії про відкриття ярмарків і базарів та перенесення їхніх термінів, 1899-1901 рр., 93 арк.

Ф. 308 „Вовчанська повітова земська управа”**Оп. 2**

246. Спр. 3 а. Відомості про фабрики, заводи, млини по Вовчанському повіті, 160 арк.

Ф. 532 „Харківська парова олійниця і фабрика фарб товариства Григорія Бочарова”**Оп. 1**

247. Спр. 17. Щоденник продажу промислової продукції, 32 арк.

248. Спр. 21. Вимоги покупців, 1900 р., 490 арк.

Ф. 750 „Харківська тютюнова фабрика П. Бураса”

Оп. 1

249. Спр. 5. Список робітників тютюнової фабрики П. Бураса за 1891 р., 103 арк.

250. Спр. 13. Журнал торговельного будинку П. Бураса, 1894-1895 рр., 145 арк.

Ф. 751 „Харківська тютюнова фабрика товариства на паях братів Кальфа”

Оп. 1

251. Спр. 1. Договори про ремонт тютюнової фабрики братів Кальфів у Харкові, 39 арк.

252. Спр. 2. Копія Сімферопольського суду від 17 липня 1909 р. за №360 листа Марку Мойсейовичу Кальфу про пожертвування, 24 арк.

253. Спр. 15. Державні заклади, 12 арк.

254. Спр. 37. Журнал сигаретного відділення тютюнової фабрики братів Кальфа, 108 арк.

255. Спр. 50. Сигаретне відділення тютюнової фабрики торгового будинку братів Кальфа з 25 травня 1909 р., 137 арк.

Державний архів Хмельницької області (ДАХмО)

Ф. 226 „Подільська казенна палата”

Оп. 79

256. Спр. 2215. Про додатковий промисловий податок з товариства Буцнівського цукрового заводу за 1899-1900 рр., 117 арк.

257. Спр. 2225. Про додатковий промисловий податок з товариства цукрового заводу „Корделівка” за 1900-1901 рр., 135 арк.

258. Спр. 2228. Про додатковий промисловий податок з товариства Буцнівського цукрового заводу за 1900-1901 рр., 138 арк.

259. Спр. 2230. Про додатковий промисловий податок з товариства Хреновецького і Вендичанського цукрових заводів за 1900-1901 рр., 148 арк.

260. Спр. 2274. Про додатковий промисловий податок з товариства Чорноминського цукрового заводу за 1900-1901 рр., 52 арк.

261. Спр. 2282. Про додатковий промисловий податок з товариства Проскурівського цукрового заводу Г. Маранця за 1900-1901 рр., 35 арк.

262. Спр. 2300. Про додатковий промисловий податок з товариства Вищеольчедаївського цукрового заводу 1901-1902 рр., 96 арк.

263. Спр. 2316. Про додатковий промисловий податок з товариства Хреновецького і Вендичанського цукрових заводів за 1903-1904 рр., 58 арк.

264. Спр. 2329. Про додатковий промисловий податок з товариства Левашово-Войтовецького цукрового заводу за 1903-1904 рр., 115 арк.

265. Спр. 2347. Про додатковий промисловий податок з товариства цукрового заводу „Левада” за 1904-1905 рр., 76 арк.

266. Спр. 8564. Про 3% збір з товариства цукрового заводу за 1885-1886 рр., 25 арк.

Оп. 80

267. Спр. 265. Про цукровий завод поміщика Радзієвського, 1862-1870 рр., 423 арк.

268. Спр. 278. Наказ про доставку в парламент невідкладних зборів різних відомостей про цукрові заводи, 1869-1873 рр., 245 арк.

269. Спр. 1886. Класифікація торгових і промислових підприємств Могилівської губернії за окремими родами і видами продажу товарів, 1901 р., 18 арк.

Ф. 228 „Канцелярія Подільського губернатора”

Оп. 1

270. Спр. 674. Про створення губернських і обласних комісій по питтєвій торгівлі, 1882 р., 319 арк.

271. Спр. 1207. Листування з керуючим акцизними зборами, 1900-1902 рр., 82 арк.

272. Спр. 1210. Відомості про фабрики і заводи по повітах Київської губернії, 1902 р., 87 арк.

273. Спр. 1236. Про відкриття і закриття казенних винних лавок, 1905 р., 10 арк.

274. Спр. 1237. Про клопотання різних осіб щодо торгівлі спиртними напінками, 1905-1906 рр., 360 арк.

275. Спр. 1269. Про клопотання різних осіб щодо торгівлі різними напінками, 1910-1911 рр., 177 арк.

276. Спр. 1270. Про клопотання різних осіб щодо торгівлі різними напінками, 1910-1913 рр., 278 арк.

277. Спр. 3323. Рапорти повітових поліцій і відомості про діючі винокурні заводи, виробництво вина, ціни на спирт і трьохпробне вино, 1861 р., 30 арк.

278. Спр. 4001. Листування із поліцією про арешт М. Костровицького за проханням А. Маревича щодо відкриття тютюнової фабрики, 1864-1865 рр., 51 арк.

279. Спр. 5500. Наказ генерал-губернатора про найм робітників і прислуги, 1873-1874 рр., 1 арк.

280. Спр. 6239. Листування з генерал-губернатором, 1887-1890 рр., 24 арк.

281. Спр. 8278. Листування з Київським, Подільським і Волинським генерал-губернаторами, 1913 р., 232 арк.

282. Спр. 9100. Про збір відомостей про цукрові заводи у Подільській губернії, 1870-1871 рр., 78 арк.

283. Спр. 9488. Циркуляри і рапорти губернатора, 1874-1875 рр., 168 арк.

284. Спр. 9685. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ про ярмаркову торгівлю, 1860-1861 рр., 2 арк.

285. Спр. 10077. Про паромні переправи у різних повітах Подільської губернії, 1891 р., 23 арк.

286. Спр. 10305. Про клопотання поміщика села Малої Русави Брацлавського повіту Н. Н. Виноградського про дозвіл йому віддати своє помістя у заставу товариству Капустянецького цукрового заводу, 1906 р., 10 арк.

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО)

Ф. 127 „Чернігівське губернське правління”

Оп. 13

287. Спр. 1. Рапорти Чернігівському губернатору за 1900 р., 251 арк.

Ф. 128 „Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора”

Оп. 1

288. Спр. 3324. Відомості про фабрики у Клинцях і Суражському повіті, 1832-1840 рр., 81 арк.

289. Спр. 3577. Рапорти і відомості земських судів і міських поліцій про фабрики і заводи в 1834 р. у Чернігівській губернії, 256 арк.

290. Спр. 7424. Відомості про фабрики і заводи Чернігівської губернії за 1838 р., 388 арк.

291. Спр. 8462. Відомості і рапорти про фабрики і заводи Чернігівської губернії за 1841 р., 271 арк.

292. Спр. 8465. Відомості про заводи у Чернігівській губернії за 1841 р., 250 арк.

Оп. 4

293. Спр. 18. Статистичні дані про стан народонаселення, сільського господарства, промисловості і природних умов Чернігівської губернії, 1838 р., 54 арк.

294. Спр. 21. Відомості про фабрики і заводи Чернігівського повіту за 1879 р., 18 арк.

295. Спр. 22. Відомості чернігівської казенної палати про кількість недоїмок із зборів по губернії на 1 січня 1898 р., 1 арк.

Ф. 138 „Чернігівське губернське акцизне управління”**Оп. 1**

296. Спр. 2. Опис винокурних заводів по Охтирському повіті Чернігівської губернії, 1862-1880 рр., 70 арк.

297. Спр. 3. Відомості про дохід і розхід спирту, про надходження акцизу від винокурних і пиво-медоварних заводів, про патентний збір і ін. за 1863 р., 261 арк.

298. Спр. 4. Копії відомостей, направлених у департамент невідкладних зборів про кількість тютюнових плантацій, про прихід, розхід і залишок листового тютюну на оптових складах за 1891 р., 58 арк.

299. Спр. 6. Відомості про діяльність питтєвих закладів з 1 липня 1894 по 1 січня 1895 рр. складених старшим штабним контролером Захаровим, 17 арк.

300. Спр. 7. Копії статистичних даних у статистичний відділ канцелярії головного управління невідкладних зборів і казенного продажу напитків, кількість прийнятого на заводи і переробленого цукрового буряку з показником якості цукрового соку за вересень-жовтень 1896 р. Дані про затрачений час на виробництво цукру по заводах за 1895-1896 рр., 16 арк.

301. Спр. 9. Копії відомостей, надісланих у головне управління невідкладних зборів про кількість питтєвих торговельних закладів і про кількість виданих патентів для продажу напитків у 1901 р. по містах і селах повітів, 7 арк.

302. Спр. 14. Відомості про кількість винокурних і спиртоочисних заводів Чернігівської губернії за 1906 р., 13 арк.

303. Спр. 16. Відомості про матеріали, які необхідні для ремонту предметів устаткування парових котлів за жовтень 1912 р., 7 арк.

304. Спр. 50. Збірник документів: циркуляр головного управління невідкладних зборів; дані про кількість казенних винних складів у Чернігівській губернії; список казенних винних лавок чернігівського акцизного управління і ін., 1910 р., 6 арк.

Оп. 2

305. Спр. 2. Посвідчення на відправку цукру за кордон, видані управлінню Крюківського рафінадного заводу, 1907 р., 43 арк.

Ф. 154 „Чернігівський губернський статистичний комітет”

Оп. 2

306. Спр. 7. Відомості про фабрики і заводи Борзненського повіту за 1880 р., 170 арк.

Ф. 1000 „Правління товариства Носівсько-Козарського цукрового заводу”

Оп. 1

307. Спр. 1. Звіт і баланс товариства за 1909-1910 рр., 20 арк.

Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (РДІА)

Ф. 18 „Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі”

Оп. 4

308. Спр. 923. Про становище Волинської, Київської, Подільської губернії за 1900-1902 рр., 229 арк.

Ф. 20 „Департамент торгівлі і мануфактур Міністерства внутрішніх справ”

Оп. 12

309. Спр. 79. Огляд Київської губернії за 1864 р., 101 арк.

310. Спр. 176 Список робітників тютюнових фабрик Правобережжя за 1876 р., 210 арк.

311. Спр. 255. Відомості повітових казначейств України у 1910-1911 рр., 110 арк.

Ф. 174 „Департамент шосейних і водних сполучень МШС”

Оп. 1

312. Спр. 5. Справа щодо водних переправ річками України, 1873 р., 450 арк.

Ф. 207 „Департамент Міністерства фінансів”

Оп. 1

313. Спр. 20. Про передачу державного майна Харківської губернії у нове управління в 1897 р., 256 арк.

Ф. 219 „Департамент МВС”

Оп. 1

314. Спр. 5946. Доповідні записки за 1893 р., 280 арк.

315. Спр. 6104. Доповідні записки за 1900 р., 155 арк.

316. Спр. 6163 Доповідні записки за 1910 р., 408 арк.

Ф. 265 „Управління казенних залізниць”

Оп. 2

317. Спр. 363. Справа про торгівлю цукром на внутрішніх та зовнішніх ринках, 1865 р., 142 арк.

Ф. 268 „Департамент залізничних справ Міністерства фінансів”

Оп. 3

318. Спр. 61. Про ярмаркову торгівлю в українських губерніях 1888-1890 рр., 50 арк.

Ф. 446 „Доповідні записки”**Оп. 26**

319. Спр. 10. Доповідні записки Міністра фінансів за 1900 р., 1863 р., 325 арк.

Оп. 28

320. Спр. 3. Доповідні записки Міністра фінансів за 1881 р., 49 арк.

Оп. 29

321. Спр. 12. Доповідні записки Міністра фінансів за 1894 р., 120 арк.

Ф. 1162 „Канцелярія Міністерства фінансів”**Оп. 16**

322. Спр. 3. Про передачу державного майна у власність в 1911 р., 655 арк.

Ф. 1263 „Комітет міністрів”**Оп. 1**

323. Спр. 3048. Доповідні записки Міністерства фінансів за 1864-1865 рр., 700 арк.

324. Спр. 3408. Доповідні записки Міністерства фінансів за 1870-1871 рр., 608 арк.

325. Спр. 4186. Доповідні записки Міністерства фінансів за 1880-1881 рр., 300 арк.

Ф. 1284 „Департаменту загальних справ МВС”**Оп. 67**

326. Спр. 110. Огляд Херсонської губернії за 1896 р., 122 арк.

327. Спр. 165. Огляд Харківської губернії за 1869 р., 153 арк.

328. Спр. 320. Огляд Київської губернії за 1863 р., 90 арк.

Оп. 69

329. Спр. 229. Щодо упорядкування торгівлі у Волинській губернії в 1902 р., 78 арк.

Оп. 70

330. Спр. 364. Щодо упорядкування торгівлі у Волинській губернії в 1908 р., 292 арк.

Оп. 223

331. Спр. 159. Про передачу державного майна у власність в 1906 р., 86 арк.

332. Спр. 179. Про заходи щодо зловживання на таможах Волинської губернії в 1877 р., 208 арк.

Ф. 1368 „Ради Міністра внутрішніх справ”**Оп. 6**

333. Спр. 16. Доповідні записки Міністра внутрішніх справ у 1912 р., 327 арк.

334. Спр. 56. Доповідні записки Міністра внутрішніх справ у 1914 р., 210 арк.

II. Опубліковані джерела

335. Баланс и отчет общества Сатановского свеклосахарного и рафинадного завода за 1899-1900 г. – Проскуров, 1900. – 19 с.

336. Баланс и отчет общества Сатановского свеклосахарного и рафинадного завода за 1900-1901 г. – Проскуров, 1901. – 16 с.

337. Братчикова А. Материалы для исследования Вольнской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях / А. Братчикова. – Житомир, 1868. – Вып. 1. – 129 с.

338. Годовой отчет общества Уладовского свекло-сахарного и рафинадного завода за период 1899-1900 гг. – Винница, 1901. – 9 с.

339. Годовой отчет общества Уладовского свекло-сахарного и рафинадного завода за период 1900-1901 гг. – Винница, 1902. – 10 с.

340. Годовой отчет общества Уладовского свекло-сахарного и рафинадного завода за период 1901-1902 гг. – Винница, 1903. – 9 с.

341. Годовой отчет товарищества Ялтушковского сахарного завода за 1899-1900 гг. – Киев, 1900. – 21 с.

342. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / А. Демьяненко. – Каменец-Подольский, 1865. – 69 с.

343. Ден В. Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк / В. Э. Ден. – Петроград, 1922. – Вып. 1. – 168 с.

344. Ежегодник Министерства финансов. – Вып. 1881 года. – Спб.: Тип. В. Каршбаума, 1882. – XI. – 745 с.
345. Ежегодник Министерства финансов. – Вып. 1898 года. – Спб.: Тип. В. Каршбаума, 1899. – XII. – 765 с.
346. Ежегодник Министерства финансов. – Вып. 1900 года. – Спб.: Тип. В. Каршбаума, 1901. – IX. – 760 с.
347. Ежегодник Министерства финансов. – Вып. 1902 года. – Спб.: Тип. В. Каршбаума, 1903. – IX. – 779 с.
348. Ежегодник Министерства финансов. – Вып. 1903 года. – Спб.: Тип. В. Каршбаума, 1904. – XVI. – 747 с.
349. Ежегодник Министерства финансов. – Вып. 1904 года. – Спб.: Тип. В. Каршбаума, 1905. – XVI. – 971 с.
350. Ежегодник Министерства финансов. – Вып. 1909 года. – Спб.: Тип. ред. период. изданий М-ва финансов, 1909. – VI. – 681 с.
351. Ежегодник Министерства финансов. – Вып. 1910 года. – Спб.: Тип. ред. период. изданий М-ва финансов, 1910. – VI. – 779 с.
352. Ежегодник Министерства финансов. – Вып. 1911 года. – Спб.: Тип. ред. период. изданий М-ва финансов, 1911. – VI. – 733 с.
353. Ежегодник Министерства финансов. – Вып. 1913 года. – Спб.: Тип. ред. период. изданий М-ва финансов, 1909. – VI. – 677 с.
354. Ежегодник Министерства финансов. – Вып. 1914 года. – Пг.: Тип. ред. период. изданий М-ва финансов, 1914. – VI. – 667 с.
355. Ежегодник Министерства финансов. – Вып. 1915 года. – Пг.: Тип. ред. период. изданий М-ва финансов, 1915. – VI. – 571 с.
356. Ежегодник России 1908 г. (Год пятый). – Спб.: Тип. „Т-ва Андерсона и Лойцянского”, 1909. – СХСШ. – 436 с.
357. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1881-1882 год. – К., 1883. – 825 с.
358. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1893-1894 год. – К., 1895. – 978 с.

359. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1894-1895 год. – К., 1896. – 947 с.
360. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1899-1900 год. – К., 1901. – 972 с.
361. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1900-1901 год. – К., 1902. – 828 с.
362. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1903-1904 год. – К., 1905. – 910 с.
363. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906-1907 год. – К., 1908. – 968 с.
364. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1909-1910 год. – К., 1911. – 757 с.
365. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912-1913 год. – К., 1914. – 869 с.
366. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1913-1914 год. – К., 1915. – 817 с.
367. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1914-1915 год. – К., 1916. – 899 с.
368. Ежегодник „Преднипровье” и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1913 год. – Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1913. – XXIV, 507, XXXII с. – 348 с.
369. Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. 2. – Вып. 1-2. – 150 с.
370. Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1896 сельскохозяйственный год. – СПб., 1897. – 200 с.
371. Обзор Волынской губернии за 1912 год. – 104 с.
372. Обзор Волынской губернии за 1914 год. – 86 с.
373. Обзор Киевской губернии за 1898 год. – 134 с.
374. Обзор Киевской губернии за 1905 год. – 130 с.
375. Обзор Киевской губернии за 1907 год. – 166 с.

376. Обзор Киевской губернии за 1908 год. – 187 с.
377. Обзор Одесского градоначальства за 1880 год. – Одесса, 1881. – 24 с.
378. Обзор Одесского градоначальства за 1883 год. – Одесса, 1884. – 20 с.
379. Обзор Одесского градоначальства за 1897 год. – Одесса, 1898. – 33 с.
380. Обзор Одесского градоначальства за 1898 год. – Одесса, 1899. – 34 с.
381. Обзор Одесского градоначальства за 1908 год. – Одесса, 1909. – 52 с.
382. Обзор Одесского градоначальства за 1910 год. – Одесса, 1911. – 50 с.
383. Обзор Одесского градоначальства за 1911 год. – Одесса, 1912. – 42 с.
384. Обзор Одесского градоначальства за 1912 год. – Одесса, 1913. – 48 с.
385. Обзор Подольской губернии за 1890 год. – 144 с.
386. Обзор Подольской губернии за 1891 год. – 156 с.
387. Обзор Подольской губернии за 1892 год. – 182 с.
388. Обзор Подольской губернии за 1893 год. – 171 с.
389. Обзор Подольской губернии за 1895 год. – 208 с.
390. Обзор Подольской губернии за 1896 год. – 207 с.
391. Обзор Подольской губернии за 1897 год. – 176 с.
392. Обзор Подольской губернии за 1899 год. – 252 с.
393. Обзор Подольской губернии за 1901 год. – 215 с.
394. Обзор Подольской губернии за 1903 год. – 195 с.
395. Обзор Подольской губернии за 1905 год. – 164 с.
396. Обзор Черниговской губернии за 1906 год. – 17 с.
397. Обзоры Одесского градоначальства, Николаевского военного губернаторства, Херсонского губернаторства за 1897 год. – Одесса, 1898. – 80 с.
398. Основные показатели по сахарной промышленности. – М., Л., 1932. – 170 с.
399. Отчет-альбом Южно-Русской областной сельскохозяйственной, промышленной и кустарной выставки в г. Екатеринославе с 1 июля по 10 октября 1910 года. – Екатеринослав, 1910. – 666 с.
400. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1890 год. – Екатеринослав, 1891. – 153 с.

401. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1895 год. – Екатеринослав, 1896. – Ч. 2. – 1896. – 215 с.
402. Отчет и баланс товарищества Вышеольчедаевского сахарного завода за период 1900-1901 гг. – Могилев-Подольский, 1902. – 23 с.
403. Отчет и баланс товарищества Вышеольчедаевского сахарного завода за период 1901-1902 гг. – Могилев-Подольский, 1903. – 25 с.
404. Отчет и баланс товарищества Старо-Синявского сахарного завода за 1900-1901 гг. – Летичев, 1902. – 14 с.
405. Отчет и баланс товарищества Старо-Синявского сахарного завода за 1901-1902 гг. – К., 1903. – 15 с.
406. Отчет и баланс наличностей товарищества Щедровского свекло-сахарного завода на 1-е апреля 1901 г. – Летичев, 1901. – 31 с.
407. Отчет и баланс наличностей товарищества Щедровского свекло-сахарного завода за 1902 г. – Летичев, 1902. – 15 с.
408. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1887 год. – Одесса, 1888. – 152 с.
409. Отчет правления товарищества Вишневичиковского свекло-сахарного завода за 1900-1901 гг. – Проскуров, 1902. – 22 с.
410. Отчет правления товарищества Вишневичиковского свекло-сахарного завода за 1901-1902 гг. – Проскуров, 1903. – 22 с.
411. Свод нормальных оценок крупных промышленных заведений Полтавской губернии. – Полтава, 1913. – 76 с.
412. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г. – СПб., 1910. – 171 с.
413. Приложение к отчету Одесского градоначальника за 1888 год. – Одесса, 1889. – 85 с.
414. Приложение к отчету Одесского градоначальника за 1889 год. – Одесса, 1890. – 41 с.
415. Приложение к отчету Одесского градоначальника за 1890 год. – Одесса, 1891. – 54 с.

416. Приложение к отчету Одесского градоначальника за 1891 год. – Одесса, 1892. – 31 с.
417. Приложение к отчету Одесского градоначальника за 1892 год. – Одесса, 1893. – 50 с.
418. Приложение к отчету Одесского градоначальника за 1895 год. – Одесса, 1896. – 31 с.
419. Статистика акционерного дела в России. – Вып. 3 / Условия деятельности и доходность акционерных предприятий. – СПб.: Тип. МПС (Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о), 1898. – XL, 656 с.
420. Статистика акционерного дела в России. – Х.: Тип. Зильберберг, 1900. – 45 с.
421. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898. – 80 с.
422. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1890 год. – Одесса, 1891. – 84 с.
423. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1891 год. – Одесса, 1892. – 97 с.
424. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1892 год. – Одесса, 1893. – 106 с.
425. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1893 год. – Одесса, 1894. – 86 с.
426. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1898 год. – Одесса, 1899. – 47 с.
427. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1900 год. – Одесса, 1901. – 60 с.
428. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1904 год. – Одесса, 1905. – 109 с.
429. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1906 год. – Одесса, 1907. – 76 с.

430. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1912 год. – Одесса, 1915. – 44 с.
431. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1913 год. – Одесса, 1915. – 37 с.
432. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 год. – Полтава, 1902. – 193 с.
433. Статистическое обозрение Одессы за 1890 год. – Одесса, 1892. – 201 с.
434. Толпыгин М. А. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906-1907 гг. / М. А. Толпыгин. – К., 1908. – Вып. I. – 1908. – 297 с.
435. Толпыгин М. А. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1914-1915 г. / М. А. Толпыгин. – К., 1916. – Вып. I. – 1916. – 307 с.
436. Толпыгин М. А. Обзор сахарной промышленности в России с 1 декабря 1895 г. по 1 декабря 1896 г. (По официальным данным) / М. А. Толпыгин. – К., 1897. – 296 с.
437. Толпыгин М. А. Обзор сахарной промышленности в России с 1 декабря 1908 г. по 1 декабря 1909 г. / М. А. Толпыгин. – К., 1910. – 310 с.
438. Толпыгин М. А. Обзор сахарной промышленности в России за истекшее производство 1910-1911 и текущее 1911-1912 гг. / М. А. Толпыгин. – К., 1912. – 263 с.
439. Толпыгин М. А. Обзор сахарной промышленности в России за истекшее производство 1911-1912 года и частью за текущее производство 1912-1913 гг. / М. А. Толпыгин. – К., 1913. – 301 с.
440. Толпыгин М. А. Обзор сахарной промышленности в России за истекшее производство сахароварения 1912-1913 года и частично за текущее производство 1913-1914 года / М. А. Толпыгин. – К., 1914. – 273 с.
441. Толпыгин М. А. Обзор сахарной промышленности в России за производство сахароварения 1913-1914 года / М. А. Толпыгин. – К., 1915. – 283 с.
442. Толпыгин М. А. Обзор сахарной промышленности в России за производство сахароварения 1914-1915 года и частью за 1915-1916 год / М. А. Толпыгин. – К., 1916. – 329 с.

443. Толпыгин М. А. Ответы на все вопросы, предложенные Императорским Русским Техническим обществом относительно сахарной промышленности для съезда членов Императорского Русского Технического общества в 1896 году / М. А. Толпыгин. – К., 1896. – 268 с.

444. Толпыгин М. А. Перечень о бывших несчастных случаях в сахарных заводах / М. А. Толпыгин. – К., 1906. – 312 с.

445. Толпыгин М. А. Развитие и усовершенствование сахарной промышленности за последние двадцать пять лет с 1871 по 1895 гг. / М. А. Толпыгин. – К., 1896. – 291 с.

446. Толпыгин М. А. Сахарная промышленность от основания ее до настоящего времени / М. А. Толпыгин. – К., 1898. – 237 с.

III. Періодика

447. Архангельская И. Д. Из истории ярмарок в России / И. Д. Архангельская // Вопросы истории. – 2001. – №11-12. – С. 136-139.

448. Архипов Г. Сахарная свекла / Г. Архипов // Очерки товарных отраслей сельского хозяйства в связи с кредитованием. – 1926. – Вып. 1. – С. 25-38.

449. Архипов Г. К. Сахарная промышленность и крестьянское свеклосеяние / Г. К. Архипов. – Харьков, 1923. – 241 с.

450. Афанасьева З. До історії Київського політехнічного інституту імператора Олександра II / З. Афанасьева // Пам'ять століть. – 2007. – №4-5. – С. 123-131.

451. Белінський Є. Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) / Є. Ф. Белінський // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – 1963. – С. 114-141.

452. Борщевський П. П. З історії розвитку і розміщення цукрової промисловості в Росії у дореволюційний період (1802-1914) / П. П. Борщевський, М. В. Булда // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 58-63.

453. Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы / Б. Ф. Брандт // Россия в конце XIX века / [под общ. ред. В. И. Ковалевского]. – СПб.: Тип. Бронгауз-Ефрон, 1900. – С. 617-621.

454. Вестник промышленности. – 1884. – ноябрь.
455. Вестник промышленности. – 1885. – сентябрь-декабрь.
456. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1908. – № 29. – 20 июля.
457. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1908. – №30. – 27 июля.
458. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1908. – №31. – 3 (16) августа.
459. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1908. – № 32. – 10 (23) августа.
460. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1908. – №35. – 31 августа (13 сентября).
461. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1908. – №36. – 7 (20) сентября.
462. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1908. – №38. – 21 сентября (4 октября).
463. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1908. – №39. – 28 сентября (11 октября).
464. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1908. – №43. – 26 октября (8 ноября).
465. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1908. – №44. – 2 (15) ноября.
466. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1908. – №46. – 16 (29) ноября.

467. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1908. – №47. – 23 ноября (6 декабря).

468. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1909. – №5. – 1 (14 февраля).

469. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1909. – №14. – 5 (18 февраля).

470. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1910. – №14. – 4 (17) апреля.

471. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1887. – 23 августа.

472. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1889. – 18 июня.

473. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1889. – 25 июня.

474. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1891. – 29 декабря.

475. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1892. – 19 января.

476. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1892. – 7 июня.

477. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1892. – 7 июля.

478. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1897. – 18 июня.

479. Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період Столипінської аграрної реформи / І. Власюк // Київська старовина. – 1999. – №5. – С. 164-170.

480. Волобуєв М. До проблеми української економіки / М. Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 46-72.

481. Гефтер М. Я. Из истории монополистического капитализма в России. (Сахарный синдикат) / М. Я. Гефтер // Исторические записки. – 1951. – №38. – С. 104-153.

482. Горбоватий М. Д. Основні напрями промислової політики в Росії (початок ХХ ст.) М. Д. Горбоватий // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – 2000. – Вип. 31-32. – С. 121-128.

483. Горецкий Я. Новые иностранные акционерные компании за 1901-1911 гг. / Я. Горецкий // Промышленность и торговля. – 1913. – №10. – С. 444-448.

484. Дерев'янкін Т. І. З історії державного регулювання ринкової економіки Російської імперії / Т. І. Дерев'янкін, О. Д. Сайкевич // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – 2000. – Вип. 31-32. – С. 54-67.

485. Довжук І. В. До питання про діяльність французьких промисловців на Півдні України наприкінці ХІХ ст. / І. В. Довжук // Історична наука: спадщина і сучасність: матеріали ІІ регіон. наук. конф., (Алчевськ, 29-30 листопада 2001 р.) / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2001. – С. 364.

486. Довжук І. В. Іноземні інвестиції в промисловості Наддніпрянської України (друга половина ХІХ ст.) / І. В. Довжук // Наук. праці / НаУКМА, Миколаїв. філія. – Миколаїв, 2001. – Т. 10: Іст. науки. – С. 34-36.

487. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в ХІХ ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С. 18-41.

488. Елютин О. Н. Российское железнодорожное хозяйство под огнем критики (1870-1880-е годы) / О. Н. Елютин // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – 2001. – №6. – С. 25-50.

489. Железо в Вольнской губернии // Киевлянин. – 1898. – №26. – 26 января.

490. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1882 года. – Глухов, 1916. – 118 с.

491. Журнал заседаний пятой чрезвычайной сессии Житомирского уездного собрания 12 мая 1914 года. – Житомир, 1914. – 135 с.

492. Завальнюк К. В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині ХІХ ст. / К. В. Завальнюк // Український історичний журнал. – 1998. – №4. – С. 43-56.

493. Заєць О. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у другій половині ХІХ ст. / О. Заєць // Київська старовина. – 2003. – №1. – С. 58-65.

494. Записки КОРТО. – 1894. – 31 декабря.

495. Засухин И. О положении хмелеводства на Волыни и мерах к его улучшению и развитию / И. О. Засухин // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1910. – №2. – С. 22-40.

496. Зисерман Е. И. Киевские контракты и их значение для сахарной промышленности в прошлом и настоящем / Е. И. Зисерман // Вісник цукрової промисловості. – 1923. – №3. – 36-49.

497. Из быта сахарников на Кагарлыкском заводе // Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. – 1922. – Вып. 1. – С. 18-39.

498. Иоэльсон М. Иностранные капиталы в промышленности / М. Иоэльсон // Финансовые проблемы промышленности. – 1925. – С. 130-144.

499. Киевлянин. – 1891. – 10 декабря.

500. Киевлянин. – 1895. – 7 апреля.

501. Коммерческое училище // Киевлянин. – 1888. – №249. – 17 ноября.

502. Кругляк Б. А. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90-х роках XIX ст. / Б. А. Кругляк // Архіви України. – 1971. – №5. – С. 88-91.

503. Кругляк Б. А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1989. – Вип. 23. – С. 50-55.

504. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1986. – №10. – С. 81-90.

505. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90-х роках XIX ст. / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1980. – Вип. 14. – С. 48-53.

506. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60-90-ті роки XIX ст.) / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 53-58.

507. Кругляк Б. А. Товарні біржі в Російській імперії / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С. 58-64.

508. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – №6. – С. 72-81.

509. Кругляк Б. А. Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины) / Б. А. Кругляк // Отечественная история. – 1993. – 32. – С. 165-175.

510. Крутиков В. В. Освещение роли иностранного предпринимательства в России в современной исторической литературе / В. В. Крутиков // Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС: материалы Всесоюз. науч. конф. / [под ред. проф. Н. П. Ковальского]. – Днепропетровск, 1985. – С. 139-140.

511. Крутиков В. В. Современные американские историки о промышленном предпринимательстве в Донбассе в конце XIX – начала XX вв. / В. В. Крутиков // Исторична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали всеукр. наук. конф. (Харків, 15-17 листопада, 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 230-234.

512. Крутиков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905-1907 рр. / В. В. Крутиков // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С. 57-66.

513. Кудашев И. Бельгийские предприятия в иностранных государствах / (Доклад I-го секретаря миссии в Брюсселе) / И. Кудашев // Сборник консульских донесений. – 1899. – Вып. 5. – С. 404-423.

514. Кулжинский С. Аграрный вопрос и будущее в Черниговщине свеклосахарной промышленности / С. Кулжинский // Черниговская земская неделя. – 1918. – №35-36. – 11 (24) мая.

515. Кульчицкий С. До історії виникнення залізничного транспорту на Україні / С. Кульчицкий // Економіка Радянської України. – 1963. – №2. – С. 102-106.

516. Лавров Ю. П. Ставлення гірничопромислової буржуазії Півдня Росії до робітничих законів царського уряду 1886 та 1892 років / Ю. П. Лавров // Український історичний журнал. – 1984. – №8. – С. 95-104.

517. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С. 65-73.

518. Ландо В. М. Крестьянские плантации в свеклосахарном хозяйстве Украины / В. М. Ландо // Вісник цукрової промисловості. – 1920. – №1. – С. 20-62.

519. Лось Ф. Є. Соціально-економічний розвиток України і становище робітничого класу в період імперіалізму // Робітничий рух на Україні в період імперіалізму: Зб. статей. – К., 1961. – С. 6-36.

520. Майдель Г. Х. Промышленность и транспорт / Г. Х. Майдель // Промышленность и народное хозяйство. – М.: „Экономическая жизнь”. – 1927. – С. 379-402.

521. Марголин Д. М. Как удешевить сахар? / Д. М. Марголин // Записки по свеклосахарной промышленности КОИРТО. – К., 1913. – С. 352-367.

522. Марголин Д. М. Культура сахарной свеклы у крестьян / Д. М. Марголин // Записки по свеклосахарной промышленности Киевского отделения Императорского Русского технического общества. – 1913. – Т. 43. – 248-268.

523. Марголин Д. М. Рабочий вопрос в сахарной промышленности / Д. М. Марголин // Записки по сахарной промышленности КОИРТО. – 1913. – Т. 43. – С. 198-220.

524. Марголин Д. М. Свеклосахарная промышленность в Юго-Западном крае / Д. М. Марголин // Записки по сахарной промышленности КОИРТО. – 1913. – Т. 43. – 150-321.

525. Машкін О. М. Іноземці у промисловості України в останній чверті XIX ст. / О. М. Машкін // Історія народного господарства та економічної думки України: міжвід. зб. наук. пр. – 1997. – Вип. 29. – С. 90-99.

526. Машкін О. М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст. / О. М. Машкін // Український історичний журнал. – 1998. – №2. – С. 83-91.

527. Машкін О. М. Французи в Східній Наддніпрянщині та їх участь у промисловому житті краю напередодні Першої світової війни / О. М. Машкін // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2000. – С. 94-113.

528. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті роки XIX ст.) / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1974. – №10. – С. 73-79.

529. Мухіна І. Г. Участь національних меншин у розвитку промислової інфраструктури в Харківській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / І. Г. Мухіна // Збірник наукових праць. Серія „Історія та географія” / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – 2007. – Вип. 28. – С. 71-75.

530. Неделя. – 1876. – 30 мая.

531. Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т. М. Ніколаєва // Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С. 82-96.

532. Оглоблін О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) / О. Оглоблін // Український історик. – 1971. – №1 (29-30). – С. 5-16.

533. Орлик В. М. Методологічні аспекти дослідження проблеми податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С. 187-195.

534. Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. – 1922. – Вып. 1. – С. 37-49.

535. Осипов Е. Рабочее профессиональное движение в Харькове / Е. Осипов. – Вып. I. – Екатеринослав, 1925. – 217 с.

536. Павлюк В. В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. В. Павлюк // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С. 102-108.

537. Пакульский Н. А. Обзор и результаты производства сахароварения за период 1898-1899 г. на заводах Черниговской губернии / Н. А. Пакульский // Черниговские губернские ведомости. – Чернигов, 1899. – 14 июля.

538. Пилипенко О. Іноземне підприємництво в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Пилипенко // Київська старовина. – 2008. – №3. – С. 85-101.

539. Пилипчук В. Товарні біржі в процесі оптової торгівлі / В. Пилипчук // Економіка України. – 1993. – №9. – С. 62-65.

540. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / І. М. Погребінська // Український історичний журнал. – 1996. – №4. – С. 124-132.

541. По городам Юго-Западного края (Каменец, Бердичев, Житомир) // Киевлянин. – 1888. – №243. – 9 ноября.

542. Производства, обложенные акцизом (по данным статистики производств, обложенных акцизом Главного Управления неокладных сборов и казенной палаты питей Министерства финансов за годы 1900-1914 // Статистика Украины / Статистика промышленности и труда. – 1922. – Т. 1. – Вып. 7. – №17. – С. 96-120.

543. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С. 3-22.

544. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початку XX ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1994. – №4. – С. 19-29.

545. Сегеда А. П. З історії промислового піднесення в Росії і на Україні в 90-ті роки XIX ст. / А. П. Сегеда // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 48-53.

546. Сегеда А. П. Розвиток і зміни в структурі найважливіших галузей промисловості України в 90-х роках XIX ст. / А. П. Сегеда // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1982. – Вип. 15. – С. 77-81.

547. Слезкин П. Р. Прошлое и будущее селянского свеклосеяния / П. Р. Слезкин // Вісник цукрової промисловості. – 1923. – №1. – С. 33-41.

548. Смоленський І. Про становище цукрової промисловості по Україні / І. Смоленський // Вісник цукрової промисловості. – 1921. – №1-3. – С. 65-82.

549. Список заводов, фабрик, рудников Екатеринославской губернии // Адрес-Календарь Екатеринославской губернии на 1910 год. – Екатеринослав, 1910. – С. 255-279.

550. Статистика сахаропромышленного труда // Вісник цукрової промисловості. – 1920. – №7-10. – С. 36-49.

551. Струмилин С. Г. Промышленные кризисы в России 1847-1907 гг. / С. Г. Струмилин // Проблемы экономики. – 1939. – №5. – С. 5-28.

552. Струмилин С. Г. Промышленные кризисы в России 1847-1907 гг. / С. Г. Струмилин // Проблемы экономики. – 1940. – №2. – С. 3-22.

553. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. / Н. Р. Темірова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Історія. – 2002. – №59-60. – С. 6-10.

554. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1908-1912 гг. (По данным обследования отдела промышленности Министерства торговли и промышленности) // Статистика Украины. Статистика промышленности и труда. – Харьков, 1892. – Т. 1. – Вып. 6. – №14. – С. 67-91.

555. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1910-1912 гг. (По данным обследования отдела промышленности Министерства торговли и промышленности) // Статистика Украины. Статистика промышленности и труда. – Харьков, 1922. – Т. 1. – Вып. 6. – №14. – С. 31-49.

556. Федоров М. Письма о русской промышленности и иностранных капиталах / М. Федоров // Русское экономическое обозрение. – 1898. – №11. – С. 1-43.

557. Федоров М. Письма о русской промышленности и иностранных капиталах / М. Федоров // Русское экономическое обозрение. – 1898. – №12. – С. 1-22.

558. Федоров М. Письма о русской промышленности и иностранных капиталах / М. Федоров // Русское экономическое обозрение. – 1899. – №1. – С. 1-43.

559. Филиповский А. К. Крестьянское хозяйство и обеспечение заводов сахарной свеклой / А. К. Филиповский // Вісник цукрової промисловості. – 1922. – №5-6. – С. 110-133.

560. Хмелевая промышленность в России вообще и, в частности, в западном крае в 1898 г. // Вольтынь. – 1899. – №48. – 25 июня.

561. Ховрич С. М. З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту) / С. М. Ховрич // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С. 55-65.

562. Хряпін Е. О. Іноземні акціонерні товариства і підприємці у розвитку галузі будівельних матеріалів Донецько-Придніпровського регіону (1900-1914 рр.) / Е. О. Хряпін // Історичні записки: зб. наук. праць / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. – 2006. – Вип. 10. – С. 231-236.

563. Цейтлін С. М. До характеристики цукрового ринку Київщини: Цукрова торгівля і біржові обороти перед війною / С. М. Цейтлін // Праці семінару для виучування народного господарства України. – 1927. – Вип. 2. – С. 39-61.

564. Черниговская земская неделя. – 1913. – №7. – 26 апреля.

565. Черниговская земская неделя. – 1913. – №42. – 27 декабря.

566. Черниговская земская неделя. – 1914. – №7. – 14 февраля.

567. Черниговские губернские ведомости. – 1884. – №3. – 22 января.

568. Черниговские губернские ведомости. – 1885. – №11. – 17 марта.

569. Черниговские губернские ведомости. – 1899. – №1867. – 29 июня.

570. Чириков Е. В сахарном королевстве / Е. Чириков. – М., 1907. – 40 с.

571. Чернобаев Н. Г. Промышленность и внешняя торговля / Н. Г. Чернобаев // Промышленность и народное хозяйство. – М.: „Экономическая жизнь”. – 1927. – С. 280-302.

572. Чугунов І. Бюджет України у складі бюджетної системи Росії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / І. Чугунов // Економіка України. – 2001. – №11. – С. 78-84.

573. Шаланд Л. В. Юридическое положение иностранных акционерных обществ в России / Л. В. Шаланд // Право. – 1902. – №1. – С. 16-26.

574. Шаланд Л. В. Юридическое положение иностранных акционерных обществ в России / Л. В. Шаланд // Право. – 1902. – №5. – С. 219-225.

IV. Довідкові видання

575. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках / И. С. Аксаков. – СПб., 1858. – 35 с.

576. Аксенов С. С. Список промышленных заведений Екатеринославской губернии в 1900 г. / С. С. Аксенов. – Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1900. – 88 с.

577. Акционерно-паевые предприятия России. – М.: Тип. А. П. Поплавского, 1914. – 575 с.

578. Акционерно-паевые предприятия России. Торгово-промышленные, фабрично-заводские и торговые предприятия. Акционерные банки. – М.: Тип. А. П. Поплавского, 1917. – 614 с.

579. Байер М. Земельна реформа і основи земельної політики на Україні / М. Байер – К., 1917. – 47 с.

580. Банки и акционерные торгово-промышленные предприятия, оперирующие в России за последний отчетный год (1898/1899 и 1899/1900 гг.) / Справочная книга. – СПб.: Тип. Ц. Крайз и К°, 1901. – 189 с.

581. Блау А. А. Торгово-промышленная Россия / А. А. Блау. – СПб., 1899. – 2702 с.

582. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год / П. Бодянский. – Полтава, 1865. – 470 с.

583. Варгин В. Н. Удобрение / В. Н. Варгин. – СПб., 1897. – 100 с.

584. Величко Г. Пашні буряки / Г. Величко. – Львів, 1916. – 34 с.

585. Весь Екатеринослав. – 1911 г. – 278 с.

586. Вывоз хлебных грузов из Александровского уезда по Харьковско-Николаевской железной дороге в 1882-1896 гг. – Александрия, 1899 г. – 82 с.

587. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с.

588. Воронов Л. Иностранные капиталы в России. Доклад Московскому Отделению Общества для содействия Русской Промышленности и Торговли / Л. Воронов. – М.: Университетская типография, 1901. – 96 с.

589. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т. 2. – 1897. – 3399 с.

590. Гавлин М. Л. Из истории российского предпринимательства: династия Боткиных: Научно-аналитический обзор / Гавлин М. Л. – М.: РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований, 1999. – 84 с.

591. Гавронский Ф. А. Руководство к разведению сахарной свекловицы / Ф. А. Гавронский. – СПб., 1883. – 153 с.

592. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – 414 с.

593. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и орендаторов / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1903. – 897 с.

594. Гурвич И. Экономическое положение русской деревни / И. Гурвич / пер. с англ. А. А. Санина. – М., 1896. – 290 с.

595. Денисов В. И. Ярмарки / В. И. Денисов. – СПб., 1911. – 138 с.

596. Динамика народного хозяйства Украины: 1921-1922 – 1924-1925 гг. – Харьков, 1926. – 217 с.

597. Душинский И. Е. Сахарное производство в русской технической литературе / И. Е. Душинский. – К.: Издание сахаротреста. – 1922. – Вып. 1. – 48 с.

598. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесчины: (Период промышленного капитализма, 1861-1895) / В. Загоруйко. – Одесса: Кн. изд-во, 1960. – 151 с.

599. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. – К.: Институт истории АН УРСР, 1976. – (Серия книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1976. – 812 с.

600. История городов и сел Украинской ССР. Киев. – К.: Институт истории АН УРСР, 1982. – (Серия книг „История міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1982. – 622 с.

601. История предпринимательства в России / Книга 2. Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1999. – 575 с.

602. История становления и развития в Донецкой области специализированной системы (структуры) для строительства, реконструкции и технического перевооружения шахт 1900-2000 гг. / В. В., Белый А. С., Шульга, И. М. Беркович, Г. М. Цурпал. – Донецк, 2003. – 434 с.

603. Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс. – К., 1938. – 342 с.

604. Історія Києва: в 2 т. / [за ред. В. О. Голобуцького, О. К. Касименка]. – К.: АН УРСР, 1959. – Т. 1. – 802 с.

605. Історія міста Дніпропетровська / [за ред. А. Г. Болебруха]. – Дніпропетровськ: В-во „Грані”, 2006. – 596 с.

606. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1972. – 778 с.

607. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1970. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1970. – 746 с.

608. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1969. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1969. – 958 с.

609. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1973. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1973. – 726 с.

610. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1970. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1970. – 765 с.

611. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1971. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1971. – 791 с.

612. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1972. – 816 с.

613. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1974. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1974. – 802 с.

614. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1968. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1968. – 940 с.

615. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1969. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1969. – 910 с.

616. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1967. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1967. – 1028 с.

617. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1973. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1973. – 694 с.

618. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1967. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1967. – 1002 с.

619. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1972. – 688 с.

620. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1971. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1971. – 706 с.

621. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1972. – 788 с.

622. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1972. – 780 с.

623. Історія підприємництва в Україні: 1861-1917 рр. / Г. С. Бігун, В. Г. Ляшенко, Д. П. Шапран. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2007. – 187 с.

624. Календарь-ежегодник „Преднипровье”. – Екатеринослав: Тип. М. С. Копылова, 1910. – XLIV, 338, XXXVI. – 411 с.

625. Календарь-ежегодник „Преднипровье” и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. – Екатеринослав: Издание Екатеринославского губернского статистического комитета, 1914. – XXXII, 419, XXXII с.

626. Краткий обзор горнозаводской промышленности и движения разных грузов в Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1897. – 48 с.

627. Материалы к вопросу о реформе хлебной торговли. Производство, потребление и остатки хлебов в Азово-Черноморском районе / [под ред. В. И. Мезенцова]. – Полтава, 1912. – 37 с.

628. Материалы к пересмотру общетамовенного тарифа. – Одесса, 1867. – 100 с.

629. Новинский М. Г. Винокуренная промышленность Волынской губернии (Оттиск из трудов Киевского агрономического общества) / М. Г. Новинский. – К.: Товарищество „Печатная С. П. Яковлева”, 1913. – 12 с.

630. Онацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А. Н. Онацкий. – Харьков, 1917. – 352 с.

631. Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. – Житомир. – 1885. – 77 с.
632. Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год. – Житомир. – 1888. – 65 с.
633. Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. – Житомир. – 1890. – 65 с.
634. Памятная книжка Волынской губернии на 1893 год. – Житомир. – 1893. – 65 с.
635. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир. – 1895. – 65 с.
636. Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год. – Житомир. – 1896. – 65 с.
637. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. – Житомир. – 1898. – 65 с.
638. Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год. – Житомир. – 1899. – 64 с.
639. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. – Житомир. – 1901. – 79 с.
640. Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. – Житомир. – 1902. – 99 с.
641. Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. – Житомир. – 1903. – 97 с.
642. Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. – Житомир. – 1904. – 99 с.
643. Памятная книжка Волынской губернии на 1906 год. – Житомир. – 1905. – 43 с.
644. Памятная книжка Волынской губернии на 1909 год. – Житомир. – 1909. – 44 с.
645. Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. – Житомир. – 1913. – 635 с.

646. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир. – 1914. – 548 с.
647. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. – Житомир. – 1915. – 502 с.
648. Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1997. – 344 с.
649. Промышленность. – 1861. – Т. 3. – Кн. 5. – 214 с.
650. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В. Я. Добровлянского, А. В. Ключарева и др.]. – СПб., 1904. – Т. IV. – 745 с.
651. Робітничий рух на Україні (1885-1894 рр.): Зб. докум. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1990. – 440 с.
652. Русские биржевые ценности 1914-1915 гг. Общая часть. Справочная часть. – Пг.: Тип. ред. период. изданий М-ва финансов, 1915. – V, 373 с.
653. Сарбей В. Г. Національне відродження України: в 15 т. / В. Г. Сарбей. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 1999. – Т. 9: Україна крізь віки. – 1999. – 336 с.
654. Сахарная промышленность Левобережной Украины. – Суммы, 1919. – 280 с.
655. Сахарная промышленность Украины: Отчет сахаротреста за 1922 год. – Харьков, 1922. – 149 с.
656. Социализм и сельское хозяйство; пер. с нем. / [под ред. Г. А. Гроссмана]. – СПб., 1907. – 550 с.
657. Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – IV. – 38 с.
658. Справочная книга. Банки и акционерные торгово-промышленные предприятия, оперирующие в России, за последний отчетный год. (1899/1900 и 1900/1901 гг.). – СПб.: Тип. Ц. Крайз и К^о”, 1902. – IV, 266 с.
659. Справочная книга. Фабрики, заводы и рудники Донецкого бассейна 1909 г. – Х.: Типо-литорг. „Художественный труд”, 1909. – 256 с.

660. Справочная книга. Фабрики, заводы и рудники Донецкого бассейна 1912 г. – Х.: Тип. газеты „Утро”, 1912. – 348 с.

661. Справочная книга. Фабрики, заводы и рудники Донецкого бассейна 1916 г. – Х.: Тип. Я. Фишганга и М. Шешелевича, 1916. – 789 с.

662. Стачки 1881-1895. Сборник документов / [под ред. А. Лозовского]. – М.: Гострудиздат, 1930. – 383 с.

663. Стольгане А. А. Костянная мука как удобрение / А. А. Стольгане. – М., 1919. – 15 с.

664. Сулима К. П. Свеклосахарное производство в санитарном отношении / К. П. Сулима. – СПб., 1892. – 224 с.

665. Тихонов С. А. Мукомельное производство Подольской губернии 1867 г. / С. А. Тихонов, 1867. – 40 с.

666. Труды областного съезда по упорядочению хлебной торговли на Юге России состоявшегося 11-16 июня 1913 г. в г. Екатеринославе / [под ред. Л. П. Сокальского]. – Екатеринослав, 1913. – Вып. 1. – 256 с.

667. Труды областного съезда по упорядочению хлебной торговли на Юге России состоявшегося 11-16 июня 1913 г. в г. Екатеринославе / [под ред. Л. П. Сокальского]. – Екатеринослав, 1914. – Вып. 2. – 298 с.

668. Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов / [под ред. А. И. Дмитриева-Мамонова]. – Т. 1. – СПб.: Тип. В. Ф. Демакова-Насл., 1905. – XXXI, 1808 с.

669. Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов / [под ред. А. И. Дмитриева-Мамонова]. – Т. 2. – 2-е изд. – СПб.: Тип. В. Ф. Демакова-Насл., 1905. – 2323, 431, 783, CLV с. – 419 с.

670. Фабрики и заводы всей России: сведения о 31523 фабриках и заводах. – К.: Кн. изд-ва Л. М. Фиш, 1913. – 1683 с.

671. Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию). – 2-е изд. – Пг.: Тип. Н. Я. Стойковой, 1914. – 1918 с.

672. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в

1898 году с приложением списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц. – Одесса, 1899. – 264 с.

673. Фабрично-заводская промышленность по Полтавской губернии. – Полтава, 1905. – 219 с.

674. Филимонов В. В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / В. В. Филимонов. – Каменец-Подольский, 1911. – 218 с.

675. Франкфурт С. Л. Что нужно знать земледельцу, чтобы успешно возделывать сахарную свекловицу / С. Л. Франкфурт. – К., 1913. – 97 с.

676. Черный А. Чем повысить урожай на полях нечерноземной полосы России / А. Черный. – СПб., 1912. – 52 с.

V. Монографії

677. Ананьич Б. В. Иностранное предпринимательство и промышленное развитие России в конце XIX – начале XX в. (О книге Джона Маккея) / Б. В. Ананьич // Критика новейшей буржуазной историографии: сб. стат. / АН СССР, Институт истории СССР, [Ленингр. отд-ние.]. – Л., 1976. – Вып. 15. – С. 179-195.

678. Ананьич Б. В. Сергей Юльевич Витте и его время / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин. – Российская академия наук. Институт Российской истории. – СПб., 1999. – 430 с.

679. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1605): историческая монография в двух томах. – Т. 2. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Репринтное издание. – Харьков, 2004. – 976 с.

680. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа / пер. З. Борисюк. – К., 1998. – 336 с.

681. Боханов А. Н. Деловая элита России 1914 г. / А. Н. Боханов. – М.: РАН Институт российской истории, 1994. – 273 с.

682. Боханов А. Н. Клепная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.) / А. Н. Боханов. – М.: Наука, 1992. – 264 с.

683. Бродель Фернан. Динамика капитализма / Фернан Бродель. – Смоленск: Полиграмма, 1993. – 124 с.

684. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1930. – Т. 2. – 1930. – 245 с.

685. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1931. – Т. 3. – 1931. – 270 с.

686. Вобльий К. Г. О роли кооперации в деле восстановления свеклосахарной промышленности / К. Г. Вобльий // Вісник цукрової промисловості. – 1921. – №10-12. – С. 5-29.

687. Вобльий К. Г. Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.) / К. Г. Вобльий. – М.: Издание правления сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 1928. – 412 с.

688. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861-1892 годы) / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1960. – 415 с.

689. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження / О. М. Головка. – Харків: СІМ, 2005. – 448 с.

690. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. Городецький. – Вінниця, 1929. – 210 с.

691. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.): новые подсчеты и оценки / П. Грегори / пер. с англ. И. Кузнецова, А. и Н. Тихоновых. – М.: РОССПЕН, 2003. – 256 с.

692. Гуржій І. О. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму / І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко. – К.: Радянська Україна, 1958. – 40 с.

693. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.

694. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.) / І. О. Гуржій. – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 208 с.

695. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
696. Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. В. Довжук. – Луганськ: В-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – 364 с.
697. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.) / І. В. Довжук. – Луганськ: В-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 312 с.
698. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
699. Заец А. С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец. – К.: Наукова думка, 2001. – 327 с.
700. Зак С. Промышленный капитализм в России / С. Зак. – М., 1908. – 172 с.
701. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 1983. – 464 с.
702. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Дніпропетровськ: В-во ДДУ, 1992. – 172 с.
703. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
704. Ландо В. М. Історія та стан праці в нашій цукровій промисловості за доби капіталізму / В. М. Ландо. – Ч. I. – К., 1930. – 221 с.
705. Лебедь-Юрчик Х. М. Распределение дохода и оплата труда в сахарной промышленности / Х. М. Лебедь-Юрчик. – Ямполь, 1912. – 349 с.
706. Лебедь-Юрчик Х. М. Сахарная промышленность в России / Х. М. Лебедь-Юрчик. – Ямполь, 1909. – 351 с.
707. Лещенко М. Н. Класова боротьба в Українському селі на початку XX століття / М. Н. Лещенко. – К.: В-во політичної літератури України, 1968. – 204 с.

708. Логунова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О. І. Логунова. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с.

709. Лортикян Э. Л. Государство и рынок: очерки экономической истории Украины / Э. Л. Лортикян. – ООО „РИРЕГ”, 1997. – 174 с.

710. Лортикян Э. Л. История государственного и рыночного регулирования экономики Украины / Э. Л. Лортикян. – Харьков: И-во „Харків”, 1995. – 128 с.

711. Лортикян Э. Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX-XX вв. / Э. Л. Лортикян. – Харьков: Консул, 1999. – 288 с.

712. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.) / Ф. Е. Лось. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с.

713. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. / П. И. Лященко. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 2: Капитализм. – 1956. – 728 с.

714. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.

715. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні / Л. Г. Мельник. – К.: Вища школа, 1988. – 104 с.

716. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX веков / А. А. Нестеренко. – М.: Госполитиздат, 1954. – 308 с.

717. Нестеренко О. О. Развитие капиталистической промышленности и формирование пролетариата на Украине в конце XIX и на начале XX ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.

718. Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине: в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1959. – Ч. 1: Ремесло і мануфактура. – 1959. – 496 с.

719. Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине: в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. – 1962. – 580 с.

720. Нестерцов В. Д. Деловая элита Донбасса XIX – начала XX вв. / В. Д. Нестерцов, С. М. Нестерцова, Е. В. Щербинина. – Донецк: ООО „Юго-Восток, ЛТД”, 2007. – 179 с.

721. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

722. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX в.) / О. А. Парасунько. – К.: И-во Академии наук УССР, 1963. – 576 с.

723. Пилипенко О. Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861-1914 рр.) / О. Є. Пилипенко. – К.: Академія муніципального управління: редакційно-видавничий відділ, 2008. – 280 с.

724. Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. / Пономарьов О. М. – Львів: В-во Львівського університету, 1971. – 184 с.

725. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.

726. Соколов М. Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М. Н. Соколов. – Томск, 1911. – 827 с.

727. Степкин В. П. Иллюстрированная история Юзовки-Сталино-Донецк / В. П. Степкин. – Донецк: Апекс, 2007. – 252 с.

728. Студінський В. А. Паперова промисловість України: XVI-XX століття / [за ред. Б. І. Андрусишина]. – Житомир: „Волинь”, 2004. – 268 с.

729. Тарновский К. Н. Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX в. / К. Н. Тарновский. – М.: Наука, 1995. – 269 с.

730. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.

731. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. / О. В. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: „Вісник Переяславщини”, 2000. – 208 с.

732. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К., Генеза, 2003. – 304 с.

733. Фещенко-Чопівський І. Цукрова промисловість України / І. Фещенко-Чопівський. – К., 1918. – 237 с.

734. Хонігсман Я. С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) / Я. С. Хонігсман. – Львів: В-во Львівського університету, 1971. – 254 с.

735. Хромов П. А. Экономическое развитие России: очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции / П. А. Хромов. – М.: Наука, 1967. – 535 с.

736. Цехановский М. Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800-1904) / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1904. – 267 с.

737. Цехановский М. Ю. О современном положении русской сахарной промышленности / М. Ю. Цехановский. – К., 1909. – 323 с.

738. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с.

739. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.) / Л. Ф. Циганенко. – Ізмаїл: СМІЛ, 2009. – 384 с.

740. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1973. – 347 с.

741. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк / [под ред. В. Г. Сарбея]. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.

VI. Законодавчі матеріали

742. Об урегулировании рабочего времени в торговле. – Одесса, 1900. – 137 с.

743. Об утверждении устава Одесского домовладельческого и строительного общества // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1900. – №94. – С. 38-47.

744. Об учреждении Комитета для погашения государственных долгов и утверждения государственного кредита: Именной, данный Сенату // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. – Т. 23. – Отд. II. – 1903. – 1157 с.

745. Об учреждении по губерниям особых Комиссий для исследования причин недоимки по винным откупам; и о способах поддержания и управления питейных сборов: Мнение Государственного совета // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. – Т. 25. – Отд. I. – 1905. – 1053 с.

746. Общий тариф для всех портовых пограничных таможен Российской империи, кроме состоящих в губерниях: Астраханской, Оренбургской, Тобольской, Иркутской и в Грузии. Правила для взимания пошлин с цены привозимых товаров // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. – Т. 28. – Отд. II. – 1908. – 1438 с.

747. Сборник приказов и циркуляров по Екатерининской железной дороге изданных с 1899 по 1904 гг. – Екатеринослав, 1908. – 1282 с.

748. Устав товарищества Боровского свеклосахарного завода. – СПб., 1889. – 16 с.

749. Устав товарищества Вишневичиковского свеклосахарного завода. – К., 1886. – 20 с.

750. Устав товарищества Вышеольчедаевского свеклосахарного завода. – СПб., 1880. – 29 с.

751. Устав товарищества Гоноровского свеклосахарного и рафинадного завода. – СПб., 1875. – 19 с.

752. Устав товарищества Левашово-Войтовецкого сахарного завода. – К., 1892. – 23 с.

753. Устав товарищества на паях свеклосахарного и рафинадного завода „Гнивань”. – СПб., 1874. – 23 с.

754. Устав товарищества Подольско-Рахнянских заводов. – СПб., 1875. – 27 с.

755. Устав товарищества Соболевского свеклосахарного, песочного и рафинадного завода. – СПб., 1910. – 16 с.

VII. Наукова література

756. Багницкий М. Экономические этюды: Производство, потребление и обложение сахара / М. Багницкий. – СПб., 1898. – 142 с.

757. Блау А. А. Торгово-промышленная Россия / А. А. Блау. – СПб., 1899. – 2702 с.

758. Бовыкин В. И. Индустриальное развитие России до 1917 года / В. И. Бовыкин. – Л., 1970. – 367 с.

759. Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. Ч. I. Теоретические основания. Опыт иностранных государств / Б. Ф. Брандт. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1898. – XV, 312 с.

760. Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. Ч. II. Иностранные капиталы в России. Металлургическая и каменноугольная промышленность / Б. Ф. Брандт. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1899. – V, 398 с.

761. Брандт Б. Ф. Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и в России 1900-1902. Ч. 2. Торгово-промышленный кризис в России / Б. Ф. Брандт. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1904. – 314 с.

762. Буковецкий А. Очерки по истории русской сахарной промышленности / А. Буковецкий. – СПб., 1905. – 327 с.

763. Венгерська В. О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. / В. О. Венгерська. – К., 1997. – 41 с.

764. Венгерська В. О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. О. Венгерська. – К., 1997. – 43 с.

765. Вольский А. А. Краткие соображения о необходимости организации русской свеклосахарной промышленности / А. А. Вольский. – СПб., 1909. – 341 с.

766. Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. – Вып. 1 / Количественное и качественное развитие производства.

Перечень промышленных заведений Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Харьков: Тип. А. Дорре, 1899. – V, 198 с.

767. Голобуцкий В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцкий. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.

768. Завадский И. Б. Наше свеклосахарное производство: его прошлое и настоящее / И. Б. Завадский. – К., 1878. – 387 с.

769. Зуев М. Д. Энциклопедия свеклосахарного производства / М. Д. Зуев. – К., 1924. – Т. 1. – 311 с.

770. Зуев М. Д. Сахар и его производство / М. Д. Зуев. – Харьков, 1923. – 271 с.

771. Иванов С. З., Лепкешкин И. П. Очерки по истории техники отечественного сахарного производства / С. З. Иванов, И. П. Лепкешкин. – М., 1955. – 370.

772. Корхов А. П. Тростниковый и свекловичный сахар в мировом производстве и перспективы развития сахарной промышленности Украины-Великороссии / А. П. Корхов. – Сумы, 1921. – 412 с.

773. Кулінич І. М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900-1914 рр.) / І. М. Кулінич. – К.: В-во АН УРСР, 1963. – 214 с.

774. Мигулин П. П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613-1912) / П. П. Мигулин. – М., 1913. – 223 с.

775. Нариси історії України / [за ред. К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Ястребова]. – К., 1944. – 215 с.

776. Наша железнодорожная политика по документам архива комитета министров. Исторический очерк / [составил Н. А. Кислинский]. – СПб.: Издание канцелярии комитета министров, 1902. – Т. 2. – 324 с.

777. Пажитной К. А. Положение рабочего класса в России / К. А. Пажитной. – Л., 1924. – Т. 2. – 357 с.

778. Пакульский Н. А. Из области свеклосахарной промышленности в Черниговской губернии / Н. А. Пакульский. – К., 1901. – 264 с.

779. Пакульский Н. А. Описание Ново-Быковского свеклосахарного завода Козелецкого уезда Черниговской губернии. – К., 1900. – 298 с.

780. Пакульский Н. А. Свеклосахарное производство на 11 заводах Черниговской губернии в кампанию 1896-1897 г. / Н. А. Пакульский. – Чернигов, 1897. – 310 с.

781. Пиріг О. А. Історія підприємництва України / О. А. Пиріг. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 163 с.

782. По Екатеринославской железной дороге. – Вып. 1 / (Введение и часть первая). – Екатеринослав: Печатная С. П. Яковлева, 1903. – 192 с.

783. Подольская губерния. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб. – Т. XXXI. – 1903. – 1112 с.

784. Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592 с.

785. Рашевский Н. Н. О положении рабочих на сахарных заводах / Н. Н. Рашевский. – К., 1906. – 247 с.

786. Рейсер А. С. Вопросы сахарорафинадной промышленности в связи с планами ее восстановления / А. С. Рейсер. – К., 1924. – 329 с.

787. Российские предприниматели в начале XX века. По материалам Торгово-промышленного и финансового союза в Париже / [под ред. Ю. А. Петрова, М. К. Шацилло]. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2004. – 272 с.

788. Сыркин Н. С. Законодательство об акционерных предприятиях и интересы русской сахарной промышленности / Н. С. Сыркин. – К., 1916.

789. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: в 2 т. / М. Є. Слабченко. – К.: Державне видавництво України, 1927. – Т. 2. – 1927. – 280 с.

790. Сладковский И. В. 30 лет свекловичного хозяйства / И. В. Сладковский. – Харьков, 1913. – 173 с.

791. Степкин В. П. Справочник компаний Донбасса, выпускавших процентные ценные бумаги в конце XIX – начале XX веков / В. П. Степкин. – Донецк, 1999. – 194 с.

792. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР / С. Г. Струмилин. – М.: Наука, 1966. – 514 с.

793. Струмилин С. Г. Очерки советской экономики / С. Г. Струмилин. – Москва – Ленинград: Госиздат., 1928. – 498 с.
794. Технические предприятия фирмы „Кениг и наследники”. – Харьков, 1913. – 261 с.
795. Фещенко-Чопівський І. А. Природні багатства України. Ч. 1 / Мінеральні багатства та велика промисловість України / І. А. Фещенко-Чопівський. – К.: Друкарня Київського союзу Кооперативних Установ „Союзбанк”, 1918. – 178 с.
796. Чунтулов В. Т. История народного хозяйства СССР. Дооктябрьский период / В. Т. Чунтулов. – К.: Издательство Киевского университета, 1964. – 212 с.
797. Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России / А. Ф. Яковлев. – М., 1955. – 269 с.
798. Янсон Ю. Э. Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве малороссийских и юго-западных губерний (1867-1868 гг.) / Ю. Э. Янсон. – СПб., 1869. – 364 с.
799. Coller P. Die Schweiz und das Russische Reich. 1848-1919 / P. Coller. – Zurich: Chonos, 2004. – 650 p.
800. Crisp O. Studies in Russian economy before 1914 / O. Crisp. – London and Basingstoke: MacMillan [for] the School of Slavonic and East European, 1976. – XII, 278 p.
801. Girault R. Emprunts russes et investissements, francais en Russie, (1887-1914) / R. Girault. – Paris: Comite pour l’Histoire et Financie de la France, 1973. – 618 p.
802. Kircher W. Die deutsche und die Industrialisierung Ruslands 1815-1914 / W. Kircher. – St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag. – 409 p.
803. Kononenko K. Ukraine and Russia. A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia (1654-1917) / K. Kononenko. – Milwaukee, Wisconsin: The Marquette University Press, 1958. – 255 p.
804. Mai J. Das deutsche Kapital in Russland. 1850-1894 / J. Mai. – Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1970. – 255 p.

805. Raeff M. Understanding imperial Russia: State and society in the old regime. – N.Y., 1984. – 248 p.
806. Saunders D. Russia in the Age of Reaction and Reforms, 1801-1881. – Longman, 1992. – XII+386 p.
807. Seton-Watson H. The Russian Empire, 1801-1917 / H. Seton-Watson. – Oxford.: Oxford University Press, 1967. – 813 p.
808. Thaden E. Russian's Western Borderland. 1710-1870. – Princeton, 1984. – 278 p.
809. Velychenko S. Identities, Loyalties and Service in Imperial Russia. Who Administered the Borderlands? / S. Velychenko // Russian Review. – 1995. – №2. – P.188–208.
810. Yaney G. L. Law, Society and the Domestic Regime in Russia in Historical Perspective / G. L. Yaney // The American Political Science Review. 1965. – Vol. 59. – № 2. – P.379-390.